

— ૧૭ — સ્વર્ગનાસી ગઠ જોહાભાઈ પ્રેમજી — ૧૮ —

॥ भूमिका विषय सूची ॥

पृष्ठ

प्रस्तावना	...	...	...	...	...	...	१
स्वाभी शकशायार्थु मङ्गल	...	...	...	...	...	...	२
शांकरमत आर्यावर्तनो अम बूधलु केम अन्यो ? 'नवर्णा नवर्णश्रमा'							
छ. थी औद्धमत साथ तेनो भेण	...	...	...	...	...	...	३
अतिवाद—भाया वाहियोनी अनिर्वचनीय अयाति	...	...	...	...	...	...	४
भायावाहियोना मन्तयोनो नित्पल	...	...	...	...	...	...	८
त्रलु शरीरोना लेहथी भायावादमां एव अने धंश्वरना त्रलु							
त्रलु लेह	...	...	...	...	...	...	६
चेतनना थार लेह	...	...	...	...	...	...	६
उपादानादि कारखोनो विचार	...	...	...	...	...	...	१३
भायावाहियोना मतमां एव धंश्वरना स्वरूप-प्रतिगिष्णादि							
त्रलु वाहनं अंडन	...	...	...	...	...	...	१६
वैदिक सिद्धान्तमां एव धंश्वरनां स्वरूप, भाया-अविद्यानो अर्थ							१९
अक्ष स्वरूपमां अज्ञान मानवामां अद्वैतसिद्धिकार मधुमूदन							
स्वामिनुं अंडन	...	...	...	...	...	...	१७
इवेदना पूर्ण मत्रोथी तेमना अर्थाभासनुं अंडन	...	...	...	...	...	...	१७
महावाक्योनो विचार	...	...	...	...	...	...	१८
" सुन्दरपेच—भूलगयो भ्रम ते ब्रह्म आपे "							
येनो अक्षणी लूलनो स्वीकार	...	...	...	...	...	...	२०
" सुतआर्यो " धं तेमना अन्धोनो वाक्यथी अक्षमां अज्ञान-							
नो (सूर्यमां अधकार समान) असंभव	...	...	...	...	...	...	२१
अद्वैत द्वैस्तुम, अद्वैत सिद्धि आदिना अनुमानोनो अंडन	...	...	...	...	...	...	२२
भायावाहियोना मायिक अक्षना मिथ्यापलाभां अनुमान	...	...	...	...	...	...	२३
अक्षप्रक्षवादथी पांथे अनादियोनो नाश	...	...	...	...	...	...	२४

“યતોવા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે” માં ઉપાદાનમાં પંચમી	
માનવામાં મહાભાષ્યથી ખંડન	૨૮
વેદાન્તપર અન્યભાષ્યોના વર્ણન દ્વારા આર્યભાષ્ય ગ્રહ સૂત્રા-	
નુસારી હોવામાં સુક્તિ	૨૯

II માણ્ય વિષય સૂચી. II

‘અથ’ શબ્દના અર્થમાં સ્વા. શં. ચા. તથા સ્વા. સમાનુજ નો	
મતલેહ	૨
શં. ચા. એ ગ્રહ ઇન્દ્ર બુદ્ધ માન્યા છે તે સૂત્રથી વિરુદ્ધ છે.	૩
આનન્દમયાધિકરણ, જેમાં જીવ ગ્રહનો લેહ અને કેવળ	
ગ્રહનેજ આનન્દમય કથન કર્યું છે	૧૪
અન્તરધિકરણ જેમાં હિરણ્યમય પુરુષની વ્યવસ્થા કરી છે અને	
શં. ચા. એ આ પુરુષને નિરાકાર માન્યો છે.	૧૮
ઇન્દ્રપ્રાણાધિકરણમાં ઇન્દ્રે પોતે પોતાનેજ પ્રાણ કથન કરી	
ઉપાસના બતાવી છે-જેનો આશય સૂત્રકારે પરમા-	
ત્માનો લીધો છે, અર્થાત્ ગ્રહના ધર્મોને ધારણ કરનાર લોક	
પોતે પોતાને ગ્રહ ભાવથી કથન કરે છે, આ અધિકરણ	
થી કૃષ્ણે ગીતામાં કયેલ ઇન્દ્ર ભાવપણ સ્પષ્ટ થાયછે—	૨૩
‘સર્વં લલિતં બ્રહ્મ’ વાક્યની વ્યવસ્થા	૨૬
જીવ અને ગ્રહના લેહનું સ્પષ્ટ વર્ણન આમાં સ્વા. શં. ચા. ને	
કેવળ કલ્પિતનોજ આશય છે	૨૭
શ્રીભાષ્યાચાર્યના મતમાં સુક્તિનું વર્ણન	૩૭
અન્તર્યામ્યધિકરણ	૪૦
અદૃશ્યત્વાધિકરણ	૪૧
ભૂમાધિકરણ	૫૨
અક્ષરાધિકરણ	૫૪
દેવતાધિકરણ	૬૭
વેદાનુકૂલ તર્કને પ્રમાણ નિરૂપણ કર્યું છે.	૭૦
અપગૂઢાધિકરણમાં ગ્રાહણત્વાદિ ધર્મ સ્વભાવથી માન્યા છે,	
જન્મથી નહિ	૭૪

- આર્વાક મતનું ખંડન. આ અધિકરણમાં સ્વા. શં. ચા. સાંખ્ય
મતનું ખંડન કરે છે ... ૮૪
- વાક્યાન્વયાધિકરણમાં માયાવાદિયો જે વેદાંત વાક્યોને જીવને
પ્રદક્ષ ણનાવવા પરક લગાવે છે, તેનો વિચાર છે ૯૫
- પ્રકૃત્યધિકરણમાં પ્રકૃતિને જગતનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. ૧૦૪
વેદનું સ્વતસ્ત્વ, અને સર્વ સ્મૃતિ આદિનું વેદાનુકૂલ હોવાથી
પ્રમાણ મનાવું ... ૧૧૨
- સ્વા. શં. ચા. એ કપિલ મતનું ખંડન કર્યું છે જ્યારે કપિલ
મત વેદ વિરોધી નથી, પણ આમાં તો વેદ વિરોધી મતનું
ખંડન છે ... ૧૧૩
- સ્વા. શં. ચા. એ યોગનું ખંડન કર્યું છે પણ વાસ્તવમાં તત્ત્વો
ની મીલાવટથી સૃષ્ટિ ઉત્પત્તિ માનનારનું ખંડન છે ... ૧૧૪
- આરંભણાધિકરણમાં સ્વા. શં. ચા. એ સર્વ જગતને પ્રદક્ષ
સિદ્ધ કર્યું છે, પણ વાસ્તવમાં ઉપાદાન કારણ અને તેના
કાર્યની એકતામાં આ અધિકરણ છે. ... ૧૨૨
- સ્વા. શં. ચા. એ અવિદ્યા નિરોધથી પ્રદક્ષનું ઈશ્વર જનવું
માન્યું છે, (ભૂમિકા પૃ. ૧૦ માં તેનો અસ્વીકાર)
' જન્માચસ્યયતઃ ' એ સૂત્ર માં પણ એ વિરોધનો પરિ-
હાર છે. તથા ' નકર્તૃત્વં નકર્માણિ ' એ શ્લોકને સ્વામીએ
ઈશ્વરના અભાવમાં લગાવ્યો છે ... ૧૨૬
- પ્રયોજનવત્તાધિકરણમાં જગત રચવાનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે
જેથી એક પ્રદક્ષથી ઉપાદાનથી સૃષ્ટિ માનનારનો મત
સર્વથા ખંડન થઈ જાય છે ... ૧૪૩
- રચનાનુપપત્ત્યાધિકરણમાં શાસ્ત્રોનો પરસ્પર વિરોધ પરિહાર
કર્યો છે ... ૧૫૦
- ઔદ્યોની ક્ષિલ્લોઝ્ઝીનું ખંડન થઈ શકે છે ... ૧૬૧
- જેનોનો સમબંગીનય ... ૧૦૭
- શરીરધારી ઈશ્વર માનનારનું ખંડન ... ૧૭૧
- સાકારવાદીઓના મતમાં પોતાની સીમા જાણવાથી એક દેશી
અને ન જાણવાથી અજ્ઞાની હોવાનો દોષ ... ૧૭૮

જીવાત્માની અનુત્પત્તિ	૧૮૫
જીવાત્મા વિષયક અલુપ્તાદ	૧૮૬
અશાધિકરણ	૨૦૦
યજ્ઞમાં પશુ વધનો નિષેધ	૨૨૬
ઉભયલિંગાધિકરણમાં પૂર્વોત્તર પક્ષદ્વારા ઉપનિષદ વાક્યોનું નિરાકાર ગ્રંથમાં સમન્વય કર્યું છે	૨૩૮
સ્વા. શં. ચા. એ મૂર્તિપૂજાને અધ્યાસ માનેલ છે	૨૬૩
મુક્તિની અવધિ	૨૮૦
પરમાત્મા સર્વગત હોવા છતાં પણ બીજા પદાર્થોનું તે દેશમાં રહી શકવાનું વર્ણન . —	૨૮૪
સ્વા. રામાનુજાચાર્યનું વાક્ય—હિતોપદેશ કરનાર શાસ્ત્ર, માયાવાદિયોના ભ્રમનો ઉપદેશ કરી, ભૂલાવા નથી માગતો ૨૮૬	
મુક્તિમાટે વૈદિક કર્મની આવશ્યકતા	૩૧૧
મુક્તિના સાધનોમાં અષ્ટાંગ યોગનું વર્ણન	૩૧૨
મુક્તિના સાધનોમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય	૩૧૫
ભક્ત્યાભક્ત્ય વિષય	૩૧૬
મુક્તિના સાધનરૂપ ઉપાસના દ્વારા મુક્તિનું વર્ણન અને પ્રસંગ સંગતિથી વચ્ચમાં કેટલાંક અધિકરણ છે	૩૨૬
આત્મત્વેન ઉપાસનાધિકરણ	૩૩૦
પ્રતીકાધિકરણ	૩૩૩
કાર્યની ઉપાસના નિષેધનું અધિકરણ સ્વા. શં. ચા. જીએ ' ન તસ્ય પ્રતિમાઽસ્તિ ' વેદ મંત્રનો વૈદિક અર્થ કયો છે	૩૬૫
શુદ્ધિ પત્ર—અંતમાં	૧-૪

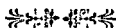
તમામ ગુજરાતી ભાષા બોલનારો આર્ય પ્રજામાં

પ્રેમથી વંચાતું,

આર્ય પ્રકાશ.

(શ્રીમતી મુંબઈ પ્રદેશ આર્ય પ્રતિનિધિ સભાની
• મુખ્ય પત્રિકા.)

ગુજરાતી, અંગ્રેજી અને હિંદીમાં દર અઠવાડીએ સામાજિક
ધાર્મિક અને ળીજ્ઞ સર્વ સામાન્યોપયોગી વિષયોપર ચર્ચા ચલાવે
છે. સામાજિક સુધારણાના હીમાયતીઓએ જરૂર આહુક થવું જોઈએ.
શ્રુતિ સ્મૃતિના પ્રમાણોથી અને બુદ્ધિ પૂર્વક અનેક વિષયોપર ચર્ચા
ચલાવવામાં આવે છે. સનાતન વેદધર્મના મિદ્ધાતોનો પ્રચાર કર્તા
ગુજરાતમાં આ એકજ પત્ર છે શિવાય સામાન્ય સમાચારો પણ
આપવામાં આવે છે. વર્ષના અગ્રિમ રૂાં ૩) પોષ્ટેજ માથે.

દર અઠવાડીયે લગભગ પાંચ હજાર માણસો વાંચે છે.

જાહેર ખબર આપનારાઓને અત્યુત્તમ સાધન છે.

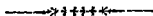
નમુના અને જાહેર ખબરના ભાવ વગેરે માટે લખો:—

મેનેજર,

આર્ય પ્રકાશ.

ગીરગામ કાકડવાડી, મુંબઈ.

આર્ય સમાજના નિયમ.

૧. સવ સત્યવિદ્યા અને જે પદાર્થ વિદ્યાથી જાણવામાં આવે છે તે સર્વતુ આદિમૂલ પરમેશ્વર છે.

૨. ઇશ્વર સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિરાકાર સર્વશક્તિમાન, ન્યાય-કારી, દયાળુ, અજન્મા, અનન્ત, નિર્વિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી, અજર, અમર, અલય, નિત્ય, પવિત્ર અને સૃષ્ટિકર્તા છે; એનીજ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.

૩. વેદ સત્ય વિદ્યાઓતું પુસ્તક છે; વેદ જાણવા જાણાવવા અને સાંભળવા સંભળાવવા એ સર્વ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે.

૪. સત્ય ગ્રહણ કરવામાં અને અસત્ય છોડવામાં સર્વદા ઉદ્યત રહેવું જોઈએ.

૫. સર્વ કામ ધર્માનુસાર અર્થાત્ સત્ય અને અસત્યનો વિચાર કરીને કરવું જોઈએ.

૬. સંસારનો ઉપકાર કરવો અર્થાત્ શારીરિક, આત્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ કરવી, એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

૭. સર્વસાથે પ્રીતિપૂર્વક, ધર્માનુસાર યથાયોગ્ય વર્તવું જોઈએ.

૮. અવિદ્યાનો નાશ અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ.

૯. પ્રત્યેકે પોતાની ઉન્નતિથી સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ કિંતુ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ સમજવી જોઈએ.

૧૦. સર્વે મનુષ્યોએ સામાજિક સર્વ હિતકારી નિયમ પાળવામાં પરતંત્ર રહેવું જોઈએ, અને પોતપોતાના હિતકારી નિયમમાંજ સ્વતંત્ર રહેવું જોઈએ.

॥ ओ३५ ॥

॥ प्रस्तावना ॥

तावतगर्जत शास्त्रमव जम्बुक जिम वनमाहिं ।

महाशक्तिवेदान्तहरि यावतगर्जत नाहिं ॥ १. ॥

आधुनिक वेदान्तियोनुं आ कथन ओटला अंशमां संगत छे के वेदथी साक्षात् सगंध सभवावागुं आ वेदान्त शास्त्र व्यादे गान्छे छे त्यादे जर वेद विरोधि ग्रंथोने सुप जेसी रहेवुं परे छे.

आ वेदान्त शास्त्रना बार अध्याय छे.

प्रथमाध्याय मां वेदोपनिषद् वाक्योनो ग्रहमां सगंध सिद्ध कर्यो छे.

द्वितीयअवितोषाध्याय मां वेदथी अविज्ञेय सिद्धान्तोनो भंडन कर्यो छे, अने स्मृतियाद तथा तर्कपादमां विस्तारपूर्वक वेदविज्ञेय भेदोनो भंडन कर्यो छे. आ स्थल आ अंधनुं भर्मा स्थल छे.

तृतीयसाधनाध्याय मां मुख्य मुक्तिना साधनोनो वर्णन छे, अने प्रसंगसंगतिथी निर्विशेष ग्रहप्रतिपादक विषय पण संगत छे.

चतुर्थफलाध्याय मां मुक्तिरूपी फलनुं वर्णन छे.

आ वेदान्त शास्त्रमां १५६ अधिकरण छे. अधिकरण तेनुं नाम केहेवाय छे के जेमां ओक विषयनो प्रवोक्त पक्षद्वारा सिद्धान्त करवामां आवे. आ महाभंडोदधिग्रूप वेदान्तसागरना अधिकरणरूपी रत्न थोडांओक सूचना मात्र आ ठेकाणु सूचक्यां छे.

व्यासपयोनिधिपूररहा, जिसमे श्रुतिचारभरा शुचिवारि ।

तर्क तरंग मनोहर हे, जिनने मतवादनकी गति टारी ॥

मुन्दर मोती बने उनके मन, जो जन हे उसके अधिकारी ।

ना शम ना दम हैं जिनके, उनकी गतिनादम सिन्धु मझारी ॥१॥

॥ ओ३म् ॥

॥ वेदान्तार्यभाष्यની भૂમિકા ॥

શ્કમુનિવિનકિનહુનલિચ્છી મ.પામેં પદ ચાલ ।

શારીરકમે કાટના શંકમતર્કી જાલ ॥ ૧ ॥

આ ઠેકાણે એવો સદેહ ઉત્પન્ન થશે કે શ્રી સ્વામી શંકરાચાર્યજી કે જેઓએ જૈન ધર્મથી આકાન્ત થયેલા આર્યધર્મની કાયા પનટાવી નાખી, અને જેઓએ એક ઇશ્વરવાદથી વિમુખ આર્યોને પાછા વૈદિક ધર્મ પર આકૃષ્ટ કરવાને માટે એક પ્રહ્લવાદના ઉચ્ચ નાદથી અર્ત ભારતને અવિદ્યારૂપી નિદ્રાથી જગાડ્યો, અરે એટલું જ નહિ પરંતુ અવૈદિક જૈન ધર્મને આર્યાનર્તની બહાર કહાડી નાખ્યો, એવું મહત્ કાર્ય સ્વામી શંકરાચાર્યજી જેવા ઉચ્ચ આત્માતુલ્ય હતુ કે જેઓએ વૈદિક ત્રિપાત્રવડે બત્રીસ વર્ષની આયુષ્યમા રાજ ધર્મ જે જૈન ધર્મ તેને મટાડીને વૈદિક ધર્મને રાજધર્મ બનાવી નીધો, તો પછી શંકર મનને બસ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર—પથકર્તા શમાદિ સમ્પત્સમ્પન્ન સ્વાં શં આં જીના ઉપ્પ ભાવોને સ્વીકારે છે, પરંતુ વિચારણીય તો એ વાત છે કે ઉક્ત ભાવોવાળા સ્વામીજીનો મત આર્યાનર્તનો ભ્રમભૂયણ કેમ બન્યો ? અને વિજ્ઞાનવાતી તથા ગુન્યવાતી યોગાચાર અને માધ્યમિકાદિ જૈનધ્યોનો અતુસારી કેમ બન્યો ?

એ વિચારનો સાર એવો છે કે જે સમયે સ્વાં શં આં એ કાશીથી બીડું ઉઠાડીને જૈનમત પરાજીત કર્યો તે સમયે જૈનધ્યોની દાશનિક વિદ્યા દશે દિશાઓમા મનાતી હતી, તે સમયે કોઈ પણ ઉચ્ચ ભુદ્ધિનો પુરૂષ તેની પ્રિલાંબોદીના ચક્રમાથી બહાર જઈ શકતા નહોતો. એ અભિપ્રાયને લક્ષ્યમા નખીને સ્વાં શં આં જીએ વિજ્ઞાનવાદ અને ગુન્યવાદનું કવેવં એવી રીતે બદલ્યું કે વિજ્ઞાન

લણુક્ષણુમા બદલાતુ નથી, જો વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે તો પ્રવૈત્ત લણુનો એકજ અનુસધાન કરનાવાળો કેમ થઈ શકે ? અને જો સર્વ ગુન્ય છે તો તે ગુન્યનો બળુનાર કોણ ? ઇત્યાદિ અનેક તર્કોથી બાધોની કિડાંમોડીને જર્જરીત કરીને તેમા એવો અભિપ્રાય લાવ્યા કે વિજ્ઞાન ક્ષણિક નથી, કિંતુ એકરમ સદાસ્થાયી છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ પદાર્થજ નથી; તે વિજ્ઞાન સર્વગત છે, તેજ સર્વનો આત્મા છે, અને સર્વ સંમાર અનાત્મા છે આવો અભિપ્રાય ત્યાં ૧૦ ચાં ૭એ વ્રં સૂ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ની ભૂમિત્રમા એવો બવપૂર્વક દર્શાવ્યો છે કે એક વિજ્ઞાન માત્રથી બીજુ ભ્રમ માત્ર માન્યુ છે - ને એટલે મુખી ૭ વેદશાસ્ત્રને પણ ત્રામીછ ૧૦ ચાં ૭એ મિથ્યા માન્યા છે ! આ જ અમ્મતપ્રત્યયગોચર એકમાત્ર વિજ્ઞાનમા સંપૂર્ણ બાહ્ય વસ્તુઓને મિથ્યા માની છે એ મિથ્યાવાદના માર્ગને ત્યાં ૧૦ ચાં ૭એ ત્યાં મુખી મડત કર્યો છે કે આખરે એનાથી સવ વર્ણા શ્રમોના ધર્મનુ પણ બડત કરી નાખ્યુ ! ! જેમકે—

નવર્ણા નવર્ણાશ્રમાચારધર્મા, નમેપારણાપાનયોગાદયોડપિ ।
અનાત્માશ્રયોદ્ધમાપાસહાનાત્, તદેકોડવિશિષ્ટઃ શિવ કેવલોડદમ્ ॥
નદાતાપિતાવા નદેવાતલોકા, નવેદાનયજ્ઞા નતીર્થશ્ચુવન્તિ ।
મુણ્ણૌ નિરસ્તાતિજ્ઞ્યાત્મકત્વાત્, તદેકોડવિશિષ્ટઃ શિવઃ કવલોદદમ્ ॥

અર્થ—વર્ણ નથી, આશ્રમ નથી, વર્ણાશ્રમોના આચારરૂપ ધર્મ નથી, તેમજ ધાન્યા, ધ્યાન યોગાદિક પણ નથી અનાત્મારૂપ જે અહુકારાદિ છે, તેના આધિન આ અહુમ્ (મમ) અધ્યામ છે એ અધ્યામ મટી જવાથી હુ કેવલ શિવ છુ અર્થાત્ માનમા અજ્ઞાનથીજ વર્ણાશ્રમોના ધર્મ છે, બાકી વાસ્તવમા નથી એજ પ્રમાણુ માતા, પિતા, દેવ, લોક, વેદ, તીર્થ એ પણ સર્વ મિથ્યા છે કેવલ એક વિજ્ઞાનજ સત્ય છે બાકી બધુ ભ્રમ છે એ પ્રકાર સર્વ ધર્મોનુ બડત કરીને ત્રામીછ ૧૦ ચાં ૭એ એક માત્ર વિજ્ઞાનનેજ તત્ત માન્યુ છે, તે પણ એરી વળતુ કે જેમા કોઈ પ્રજાનો પ્રત્યય નહિ આ અશમા આ એકતાના ગુન્યતાદીની માથે મગી નય

હે એનું પ્રમાણ એ છે કે શૂન્યવાદી માન્યમિત્ર જોડના મતમા સર્વ
 ગૂન્યજ ગૂન્ય છે અર્થાત્ તેનું કોઈ જ્ઞાતા નથી એવ અદ્વૈત
 નામમા પણ એ અદ્વૈતનો કોઈ જ્ઞાતા નથી અને તે સ્વયં પણ
 પોતે પોતાનો જ્ઞાતા નથી, એ વાતને સ્વામી શં આં જીએ જ્ઞાના
 ધિકરણમા સ્પષ્ટ કરી છે કે “ તે જાણવાળો નથી, કિન્તુ જ્ઞાન માત્ર
 છે । । । ” અને જ્યારે એવું પૂછીએ કે “ તે જ્ઞાન માત્રને હું છું
 એ જ્ઞાન છે કે નહિ ? ” તો ઉત્તર એવો મળે છે કે “ તે એમ
 નથી જાણતું કે હું છું કેમકે હું છું એમ જાણવું તેનો અદ્વૈતવાદી
 જોના મતમા માયાથી આવે છે હું છું એવો પ્રત્યય શુદ્ધમા
 વતો નથી ” તો પછી ગૂન્યવાદથી ભેદ શું રહ્યો ? યદિ દુર્જનનો
 ન્યાયથી માની પણ લઈએ કે ગૂન્યવાદથી સ્વામી શં આં ના મતનો
 ભેદ છે, કેમકે સ્વામીજી એક માત્ર વિજ્ઞાન માત્રનેજ તત્ત્વ માને
 છે તો પછી વિજ્ઞાનનાદી જોડથી સ્વામીજીના મનનો ભે જણાતો
 નથી કેમકે સ્વામીજી એક વિનાનમા સર્વ વિશ્વને બ્રમ માત્ર
 માને છે, અને એજ વાતનું સ્વામીજી શકરાચાર્યના શિષ્ય વિદ્યાર
 ઇયજીએ પૃ ૬૦ નિ ૧—શ્લોક ૩ થી ૭ મુખી વર્ણન કર્યું છે
 કે વિજ્ઞાન માત્રજ તત્ત્વ છે અન્ય સર્વ મિથ્યા છે એનાથી મિદ્ધ
 વાય છે કે એ તત્ત્વ સ્વામીજીએ વિજ્ઞાનનાની બદ્ધ પામેથી લીધું

બીજું પ્રમાણ એ છે કે વિજ્ઞાનનાદી જોડની આત્મખ્યાતિ છે
 આત્મખ્યાતિ તેનું નામ કહેવાય છે કે આ સર્વ પદાર્થો આત્મામાજ
 છે, બહાર જે પ્રતીત થાય છે તે મિથ્યા છે, એક માત્ર વિજ્ઞાનજ
 તત્ત્વ છે અને તે જાણ પદાર્થ વિજ્ઞાનથી જુદા નથી, તેજ પાયા
 ડાર બની ગયા છે આ મત જાણ પાથોના વિચરમા વિજ્ઞાનવાની
 મોઢનો છે અ ઠેકાણે એવું જણાવવું છે કે સ્વામી શં આં જીના
 મતથી એમા ભે શું છે ? સ્વામીજીના મતમા દર્શનમા આદીનો બ્રમ
 છે તે ઠેકાણે અનિર્વચનીય જત છે અનિર્વચનીય તેને કહેવાય
 કે તે જે મત નહિ હોય અને મમત્ નહિ હોય અર્થાત્ સત્ અને
 અમત્થી વિવરણ હોય તે

એ પ્રકારે સ્વામીના મતમા શુદ્ધિ જતાં બ્રમ સ્થવોમા રજ
 નાદિ ભાવ પાથ છે, અને વિજ્ઞાનનાની મોઢના મતમા આત્માથી

ભિન્ન સર્વ ભાવપદાર્થ ભ્રમમાત્ર છે આ અર્થમા વિજ્ઞાનવાદી ગૌડશ્રી
સ્વામીજીના મતનો કિન્નિત્ માત્ર પણ ભેદ નથી જુદો કેમકે
વિજ્ઞાનવાદીઓના મતમા વિજ્ઞાનથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થ મિથ્યા છે.
એજ પ્રમાણે સ્વામી શક્યવાર્થજીના મતમા પણ વિજ્ઞાનથી ભિન્ન
સર્વ પદાર્થ મિથ્યા છે આ અગમા સ્વામીજીના મતો વિજ્ઞાનવાદી
ગૌડશ્રી કાંઈ પણ ભેદ નથી

હવે શૂન્યવાદી માધ્યમિક ગૌડ અગમજ્ઞાનિ માને છે અર્થાત્
જીવ આદિ ન્યયોમા અમત્ જત્ (ચાતી) જ પ્રતીત થાય કે તે
કાંઈ મત્ નથી એના અર્થથી પા. સ્વામીજીના મતમા જ હવે પદાર્થોમા
કાંઈ પણ પ્રકાશનો ભેદ નથી હવે શૂન્યવાદીની નમાન સર્વ જાણ
વસ્તુ શૂન્યજ છે, પચ્ચ વાત્તરમા મત્ નથી એ પ્રમાણે જ્ઞાનિવા
દની નગ્ણામણીથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે એ મત ગૌડશ્રીની પાનેથી
લીધો છે

આ ઠેકાણે પ્રમગમગતિથી એ પણ નિરૂપણ કરીએ છીએ કે
વૈદિક મતમા જીવ રજતમા કર્ક જ્ઞાનિ છે ? અર્થાત્ ગુણિ જ
નાદિક ભ્રમ સ્વયોમા વૈદિકોનુ શુ મત્તય છે ? વૈદિક મતમા તે
ઉચ્ચ ભ્રમ સ્વયમા અન્યથા જ્ઞાનિ છે અર્થાત્ દોષવશથી તેજ વસ્તુ
અન્યથા ધર્મને પ્રતીત થાય છે અન્યથા પ્રતીતિને અન્યથાજ્ઞાનિ કહે
કે અન્ય ન્યયના પદાર્થની અન્ય ન્યયમા પ્રતીતિ થતી તે કાંઈ
અન્યથાજ્ઞાનિ નથી એજ પ્રમાણે સ્વમાદિ ભ્રમસ્વયોમા નિદ્રાદિ
દોષોથી અન્યથા પ્રતીતિનુ નામ અન્યથાજ્ઞાનિ છે કેવળાએક લોકો
જ્ઞાનિ માને છે. તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે ભ્રમસ્વયમા ભે.
સહ છે, અર્થાત્ અનિજ્ઞાન અને આગમ જેવી વસ્તુનુ આ આગમ
જ્ઞાન એ જાનેનો ભેદ પ્રતીત થતો નથી એવા માટે ભ્રમ કહેવાય
છે એક અપ્રદાય એવો છે કે જે મત્ જ્ઞાનિ માન છે નત્ જ્ઞાનિ
વાદીનો એવો આશય છે કે હાંપમા ચાતીનો અગ પણ હં તે એ
વધુને પ્રતીત થાય છે એવા માટે તે જ્ઞાન માત્ર છે પણ જુદું નથી
એજ પ્રકારે ભ્રમ સ્વયમા (૧) આત્મજ્ઞાનિ (૨) ધર્મજ્ઞાનિ
(૩) અર્થજ્ઞાનિ (૪) અન્યથાજ્ઞાનિ (૫) મત્ જ્ઞાનિ (૬) અનિર્વચ-

નીચગ્યાતિ એ પ્રકારે છ જ્યાતિ છે જ્યાનિ નામ પ્રતીતિનું છે. ઉક્ત જ્યાતિ વિષયમાં એવો વિવેક છે કે, આત્મજ્યાતિ—વિજ્ઞાન-વાદીઓ ઝાંઘની છે, અમત્જ્યાતિ—શૂન્યવાદીની છે, અજ્યાતિ પ્રભા કરાદિ મીમાસકોની છે, અન્યથાજ્યાતિ—વૈદિક વેદાન્તિ અને નૈયાયિકોની છે, અને અનિર્વચનીયજ્યાતિ—માયાવાદિયોની છે. માયાવાદી એમ પણ કહે છે કે “ નમદામીત્રો સદાસીત્તદાનીમ્ ” ઋગ્ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧૭ ॥ ૧ ॥ આ વેદ મત્ર અનિર્વચનીય જ્યાતિવાદને સિદ્ધ કરે છે કે ‘ આ રચનાથી પ્રથમ ન તો મત્ હતું અને નહિ અમત્ હતું. અને સદમત્થી વિલક્ષણ તેજ અનિર્વચનીય કહેવાય છે ! એનો ઉત્તર એવો છે કે—ઉક્ત મત્ર અવ્યક્ત પ્રવૃત્તિનું વર્ણન કરે છે કે આ કાર્યરૂપ નિષ્ક્રિય પ્રથમ તે અવ્યાકૃત મત્ એટલા માટે ન હતું કે તે કાર્યરૂપ નહિ હતું અને અમત્ એટલા માટે નહિ હતું કે તે પ્રકૃતિ ભાવરૂપે હતી તેનો કાંઈ અવસ્થા અભાવ નહોતો. અને જો મદમદ્ કથનથી અનિર્વચનીયવાદજ અભિપ્રેત હોત તો ‘ નસત્તન્નાસદુત્પત્તે ” મીં ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ આ ઠેકાણે ધ્રુવને મદ મદ્વિલક્ષણ કરી કહેલે નહિ કેમકે ધ્રુવ તો માયાવાદીઓને અનિર્વચનીય ઇષ્ટ નથી આ અનિર્વચનીયવાદનું આશ્રયણ કરવાથી નિદ્રા ધાય છે કે ઝાંઘોની ફિલોસોફીની ઝલક સ્વામીજીના મનમાં છે, જો એ ઝલક સ્વામીજીના મનમાં નહિ હોત તો સ્વામિ શં ૦ ચાં ૭ જેવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યવાળા આચાર્યના મનનો હાસ કદાપિ એ પ્રકારે નહિ થાત કે જેમ હાલમાં થઈ રહ્યો છે.

ઝાંઘોને અનીશ્વાદની ફિલસુફી અને બાહ્ય પરમાર્થ મિથ્યા માનવાની ફિલસુફીએ ગળડાગ્યા, અને તેજ મિથ્યાવાદનો ભાવ અને અડધા ધ્રુવ બનીને ઇશ્વરને જલ્લાજલી આપવાના ભાવોએ સ્વામીજીના મનમાં અને અત્યુચ્ચ ભાવથી ગળડાવી પાડ્યો.

અન્યથા “ કૃતઞ્ચ સત્યઞ્ચાભિદ્ધાત્તપસોઽવ્યડજાયત ” ઋગ્ ૮ ॥ ૮ ॥ ૪૮ ॥ ૧ ॥ અને “ સ્વાધ્યાનધ્યતોઽર્ધ્યાન વ્યવધાન્ઠાશ્વતી-ભ્યઃ સપાભ્યઃ ” યજુઃ ૪૦ ॥ ૮ ॥ ઇત્યાદિ મત્રોમાં વર્ણિત જગ

તના મત્ય ભાવને મટાડીને ભારતને મિથ્યાવાદરૂપી આભૂષણ ન
 પહેરાવ્યું હોત । । । અને નવર્ણા ન વર્ણાશ્રમાચાર્યમાઃ ” કૃત્યાદિ
 લેખ લખીને મર્મ વર્ણાશ્રમાદિકોને સમાપ્ત નહિ કરવામા આવે । । ।
 એ સર્વ મિથ્યાવાદનુજ મહત્તર છે કે ‘ શુદ્ધોઽસિ શુદ્ધોઽસિ નિર-
 જ્ઞતોઽસિ સત્સારનાયાવરિર્વાજિતોઽસિ ॥ સત્સારસ્વપત્યજમોહનિદ્રા
 મન્દાલસા વાન્યમુરાચપુત્રમ્ ” તુ નિત્ય, શુદ્ધ શુદ્ધ મુખ્ય સ્વભાવ
 છે, સત્સાર માયાથી પરિવર્ણિત છે આ સંમાન સ્વપ્ન છે, તુ આ
 મોહની નિદ્રાને ઊડીને ઉઠ એ પ્રકારે મદાવસા પોતાના પુત્રને
 કહે છે કથા એવી છે કે એક રાજાને માત પુત્ર હતા તેની માતા
 મયાવાદ વેદાન્તાનુકૂલ પ્રહાવાદિની હતી તે પોતાના સર્વ પુત્રોને
 એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યા કરતી હતી, એનું ક્ષણ એવું આવ્યું કે
 તના છ પુત્રો તો એ ઉપદેશથી વનવાસી થઈ ગયા, અને માતમા
 પુત્રને એ ઉપદેશ ન આપ્યો જેથી તે રાજ્ય કરતો હતો પરતુ
 પ્રવૃક્ત મિથ્યાવાદના શ્લોકને તાત્પર્ય પરમા મદાવીને તેના ગણમા
 તે નાખ્યું અને કહ્યું કે “ જ્યારે તને કાંઈ વિપત્તિ આવી પડે
 ત્યારે એને ખોત્રીને વાચજે ” જ્યારે તેના વનવાસી માયાનાદિ
 ભાઈઓને મમતા આવી ત્યારે તેઓએ તેની માથે ઘોર શુદ્ધ કરીને
 નાજ્ય છોડાવી દીધું તે સમયે તેણે તે શ્લોકને તાત્પર્ય પરમાથી કહા
 ડીને વાંચ્યો તો ગાજ્ય આપ્યા જવાનો સર્વ શોક ભરી જઈને પોતાના
 ભાઈઓની સાથે થઈ ગયો. વાહરે માયાવાદ તાત્પર્ય મહિમા કે
 જેણે પરમ્પરાથી પ્રાપ્ત ધર્મરાજ્યને છોડાવીને ગવીગવીમા ભીળ
 મ જાવવાનેજ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોહરૂપી ફલ ચતુષ્ટયનું નાશન
 સમજાયું । । અધિક શુ કેહેવું મનુષ્ય જન્મના ધર્માર્થ કામ મોહ
 રૂપી ફલ ચતુષ્ટયને આ માયાવાદના અભિપ્રાયે એવીજ રીતે નાશ
 કરી દીધા । । ।

નતુ મર્વોપગિ મનુષ્ય જન્મનું ફલ મોહને માયાવાદીઓએ
 મુખ્ય તાળ્યું છે તો પરી એમ કેહેનાયજ કેમકે ફલ ચતુષ્ટયનો
 નાશ કરી દીધો ? એનો ઉત્તર એવો છે કે ચતુર્થ ફલ પણ ધર્માદિ
 કર્મ સમુચ્ચયથીજ મળે છે અન્યથા નહિ એટલા માટે માયાવાદ
 ફલ ચતુષ્ટયનો નાશક છે એ માયાવાદે સર્વ વેદશાસ્ત્રને મિથ્યા

જનાવી ત્રીધાં. એવા મિથ્યાવાદની નિવૃત્તિ અને ધર્મોદ્ધિ પૂલ ચતુષ્ઠ-
યની સિદ્ધિને માટે વેદિક દ્વૈતવાદના મંડનાર્થ વેદાન્તાર્થભાષ્ય જનાવીને
શારીરકથી શંકર મતની જાગને કાપી છે.

શંકરમતને જાણ એટલા માટે કેહેવામાં આવે છે કે કોઈ કેકાણે
જીવની માયા ઉપાધિ છે, કોઈ કેકાણે અવિદ્યા ઉપાધિ છે, કોઈ
કેકાણે એકજીવવાદ છે, કોઈ કેકાણે અનેક જીવાદ છે, કોઈ કેકાણે
ગિમ્મરૂપ ઇશ્વર છે, અને તેનુજ પ્રતિગિય જીવ છે, કોઈ કેકાણે
અન્તઃકરણાવસ્થિત જીવ છે, કોઈ કેકાણે અંતઃકરણોપહિત જીવ છે;
એ પ્રમાણે અનેક ઘાટીઓ છે, જેને “ અઘટેવઘટનાપટ્ટોપાસિ ”
એવી એની માયાજ મંડન કરે છે એ માયાવાદના મર્મેને જાણવા
માટે અમે આ કેકાણે યતિચિન્ માયાવાદની પ્રક્રિયા જણાવીએ
છીએ. પ્રક્રિયા એવી છે કે આ સૃષ્ટિથી પ્રથમ એક માત્ર પ્રહ્મ હતું
કે જે સર્વથા નિર્વિશેષ હતું, જેમાં ધર્મધર્મી ભાવ પણ કલ્પના કરાયો
છે, વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ ધર્મ નથી. એ સ્વતઃ પ્રકાશ પ્રહ્મમાં
અનાદિ કાળથી માયા મોહિની નિવાસ કરે છે. પ્રહ્મજ એનો આશ્રય
અને વિષય છે. અર્થાત્ પ્રહ્મના આશ્રયથી રહીને પ્રહ્મનેજ અજ્ઞાની
જનાવી દેહે તે માયાની સાથે મળેલો પ્રહ્મ જગતનું અભિન્નનિ-
મિત્તોપાદાન કારણ છે, જ્યારે તે પ્રહ્મે માયાને વશ થઈને જગત
રચવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે તે ઇશ્વર કેહેવાયા, અને તેજ પ્રહ્મનો જે
ભાગ તે અવિદ્યાકૃત ઉપાધિથી ઘટાકાશની સમાન પ્રહ્મથી ભિન્ન
થયો તે જીવ કેહેવાયો. જીવોનાં અનાદિ કર્મોનાં પૂલ આપત્રા માટે
તે ઇશ્વરે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રરૂપ
અપંચીકૃત ભૂતોને ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી તેનાથી પાંચ સ્થૂલ ભૂત થયા,
અને તે સ્થૂલ ભૂતોથી શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, રસના, કાણુ, એ પાંચ
ઘંદ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ, પાંચતત્વના સાત્ત્વિક અંશોથી મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત,
અહંકાર એ અંતઃકરણ ચતુષ્ઠય ઉત્પન્ન થયું. રજેશુભૃત્રી પાંચ પ્રાણુ.
રજેશુભૃત્રી વિસિષ્ટ સ્થૂલ ભૂતોથી વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ.
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણુ, મન, બુદ્ધિ એ સત્તર
તત્વોનું લિંગ શરીર મુક્તિ પર્યંત સ્થિર રહેવાવાળું થયું, તે લિંગ
શરીર એ પ્રકારનું છે. એક હિરણ્યગર્ભનું લિંગ શરીર માન્યું છે,

અને ણીનું જીવાત્માનું. હિરણ્યગર્ભ એમના મતમાં એક ન્હાના ઇશ્વરનું નામ છે.

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ, એ ત્રણ શરીર જીવાત્માનાં છે. સ્થૂલ એટલે પંચભૌતિક શરીર. સૂક્ષ્મ એટલે લિંગ શરીર, અને કારણ એટલે અજ્ઞાન શરીર. એ પ્રકારે હિરણ્યગર્ભનાં પણ ત્રણ શરીર છે. મહત્ત્વ તે તેનું લિંગ શરીર, માયા તે તેનું કારણ શરીર અને વિરાટ એ તેનું સ્થૂલ શરીર. એમના મતમાં ઉક્ત ત્રણે શરીરોના બેદથી એકજ પરમાત્માના હિરણ્યગર્ભ, ઇશ્વર અને વૈશ્વાનર એવાં ત્રણ નામ છે. એજ પ્રમાણે વિદ્ય, તેજસ અને પ્રાજ્ઞ, એ ઉક્ત ત્રણે શરીરોના બેદથી એ ત્રણ નામ જીવનાં છે. આ સંશેષથી માયાવાદીઓની પ્રક્રિયા છે.

પ્રથમ આ ઠેકાણે વિચારવા જેવી વાત એ છે કે-શું સ્વામી શંઁ ચાં જીના મતમાં પણ એ વાત સ્પષ્ટ છે કે માયા ઉપાધિથી ઇશ્વર બને છે ! જો કે સ્વાં શંઁ ચાં જીની ફિલોસોફીનો પ્રવાહ એ જાણુ અત્યન્ત જોરથી વહી રહ્યો હોતો કે ઇશ્વરને પણ ઔપાધિકજ બનાવવામાં આવે, પરંતુ “ ઇશ્વર અને બ્રહ્મ એકજ છે, નાના ઇશ્વર માનવાળા ઘોર નરકમાં પડે છે ” એ ઉપનિષદના અભિપ્રાયે સ્વામીજીને ઇશ્વરતા ત્રણ બેદ બનાવવા દીધા નથી. એટલા માટે આધુનિક માયાવાદીઓની સમાન એકજ બ્રહ્મના ખંડ ખંડ કરીને સ્વામીજીએ ચાર બેદોમાં વિભાગ કર્યા નથી, પરંતુ એટલું આ ઠેકાણે યાદ રાખવાનું છે કે અજ્ઞાનને તો સ્વામીજીએ પણ સ્વઆશ્રય અને સ્વવિષય માન્યું છે અર્થાત્ બ્રહ્મમાંજ અજ્ઞાન છે અને તેનેજ ચેતાની શક્તિથી અજ્ઞાની બનાવી દે છે. એ આશયથી સ્વામીજીજ આધુનિક વેદાન્તીઓના અનેક પ્રકારના મતોનો પાયો નાંખી ગયા છે. એટલા માટે પંચદશીના ચિત્રદીપમાં વિચારણ્યજીએ ચેતનના ચાર બેદ માન્યા છે. (૧) ઘટાકાશ, (૨) મદાકાશ, (૩) જલાકાશ, (૪) મેઘાકાશ. એ ચાર ઉપાધિયોથી આકાશ ચાર પ્રકારનું થાય છે. ઘટરૂપ ઉપાધિથી ઘેરાયેલાં આકાશનું નામ ઘટાકાશ કેહેવાય છે. ઘટ અને તેના જલમાં જે પ્રતિબિંબિત આકાશ છે તેને જલાકાશ કહે છે. વાદળો (મેઘ) ના જલમાં જે પ્રતિબિંબિત

આકાશ છે તેને મેઘાકાશ કહે છે, અને ઉક્ત ત્રણ પ્રકારની ઉપાધિઓથી શેષ રહેલા આકાશને મહાકાશ કહે છે. એજ પ્રકારે સર્વ ઉપાધિઓથી વિનિર્મુક્ત ચેતનનું નામ બ્રહ્મ છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીરના અધિષ્ઠાન ચેતનનું નામ તેમના મતમાં કૂટસ્થ છે. ઘટસ્થાનીય જે શરીર, તેમાં જલસ્થાનીય બુદ્ધિમાં ચેતનનું જે પ્રતિબિંબ, તે જીવ છે. માયારૂપ મેઘમાં સ્થિત જલકરણના સમાન જે બુદ્ધિની વાસનાઓ તેમાં પ્રતિબિંબનું નામ ઈશ્વર છે.

એ પ્રકારે એક બ્રહ્મથી ચેતનના ચાર ભેદ બન્યા. એ ચેતનના ચાર ભેદ અન્ય વેદાન્ત શ્રદ્ધામાં મળતા નથી. મક્ષેપશારીરિકમાં ચેતનના ત્રણજ ભેદ માન્યા છે. એક બ્રહ્મ ચેતન, બીજો ઈશ્વર, ત્રીજો જીવ, એ પ્રકારે ત્રણ છે. વાર્ત્તિકકાર સુરેશ્વરાચાર્યજીએ પણ છ અનાદિ માન્યાથી એ વાત સૂચિત થઈ ગઈ કે “ ચેતનના ત્રણજ ભેદ છે. ” છ વસ્તુ અનાદિ આ છે—(૧) શુદ્ધ ચેતન, (૨) ઈશ્વર ચેતન, (૩) જીવ ચેતન, (૪) અવિદ્યા, (૫) અવિદ્યા અને ચેતનનો પરસ્પર સંબંધ, (૬) એ પાંચેનો પરસ્પર ભેદ, એ છ પદાર્થો માયાવાદિયોના મતમાં અનાદિ છે. એ વાર્ત્તિકકારનું કથન સ્વામી શંઁ ચાં જીથી વિરૂદ્ધ છે. કેમકે સ્વામી શંઁ ચાં જીએ પ્રયોજનવત્વાધિકરણમાં જીવ, ઈશ્વર અને જીવોનાં કર્મ એ ત્રણેજ અનાદિ માન્યાં છે.

જો આ ઠેકાણે એ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે એવું સમાધાન કરવામાં આવે કે—જીવ ઈશ્વરનો ભેદ અવિદ્યાએ બનાવ્યો એટલા માટે અવિદ્યા પણ અનાદિ છે અને તે અવિદ્યાનો બ્રહ્મ ચેતનની સાથે અનાદિ કાળથી સંબંધ છે, તો એ સંબંધ અનાદિ છે; અને બ્રહ્મ, અવિદ્યા, જીવ, ઈશ્વર અને સંબંધ એ પાંચેનો ભેદ પણ અનાદિ છે. એવી રીતે માનવાથી પણ વિરોધનો પરિહાર થતો નથી. કેમકે એ અમે પ્રથમજ લખી આવ્યા છીએ કે અવિદ્યા બલથી બ્રહ્મ ઈશ્વર બની ગયો એવો ભ્રમ સ્વામી શંકરાચાર્યજીનો કોઈપણ ઠેકાણે નથી. જો એવો ભ્રમ હોત તો બ્રહ્મની જ્ઞાસાનું પ્રકરણ ચલાવીને ઈશ્વરનું લક્ષણ કદાપિ કરતે નહિ. એ વાત બ્ર. સૂ. ૧૧ ૧૧ ૨૫ માં પ્રસિદ્ધ છે. અને ઉક્ત દોષના પરિહારમાં એવું આવે છે કે અવિદ્યા

અને ચેતનનો પરસ્પર સંબંધ માનવાથી ઉત્તરો ત્રણ અનાદિ પણ ઉડી જાય છે, કેમકે અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ થશે તોજ હવે તેમજ ઇશ્વરની ઉત્પત્તિ થશે, અન્યથા નહિ. અને ઉક્ત પ્રયોજન-વત્વાધિકરણમાં સ્વામીજીએ હવે પ્રહ્નમાં અવિદ્યા કૃત લેદ માન્યો નથી. અસ્તુ.

વિદ્યારણ્ય અને મુરેશ્વરચાર્યનો શંકરભાષ્ય સાથેના વિરોધનો વિચાર છોડીને જો એમના લેખ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે તોપણ તે લેખ મવંથા અદ્વૈતવાદની વિરૂદ્ધ છે. એક જાણુએ પ્રહ્નને વસ્તુ માત્રની પ્રકૃતિ માનવી અર્થાત્ પ્રહ્નજ સર્વોપાદાન છે અન્યથા એક વસ્તુથી સર્વતું જ્ઞાન અને મૃદાદિ એક વસ્તુજ સ્વકાર્યોમાં ઉપાદાનનું દૃષ્ટાન્ત; એ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તનો વિરોધ આવે છે. એજ પ્રમાણે છ વસ્તુ અનાદિ માનવી અને એક પ્રહ્નવાદ એ પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે. કેમકે જેના મતમાં અજ્ઞાનપણ અધિષ્ઠાનથી જુદી કોઈ વસ્તુ નથી તેના મતમાં તો તે અજ્ઞાનથી હવે ઇશ્વર થયા, તેજ અજ્ઞાનથી હવે ઇશ્વરનો લેદ પણ થયો. “અગ્નિષ્ઠાના વિશેષોદિ નાશઃ કલ્પિત વસ્તુનામ્” તે એક માત્ર પ્રહ્નમાં તે કલ્પિત વસ્તુ જે અવિદ્યા તેનો નાશ થયો એ પ્રમાણે એક પ્રહ્નજ અનાદિ ઠરે છે.”

અદ્વૈતવાદીઓએ અજ્ઞાનનું આશ્રય પ્રહ્નને માન્યું છે એ પણ ઠીક નથી. કેમકે “હું અજ્ઞાની છું.” એવી પ્રતીતિ હવેને થાય છે પણ કાંઈ પ્રહ્નને થતી નથી. એટલા માટે અજ્ઞાનનો આશ્રય પ્રહ્ન ઠરતું નથી. બીજી વાત એ છે કે પ્રહ્ન સ્વપ્રકાશ છે એટલા માટે અજ્ઞાનનો આશ્રય થઈ શકતું નથી. જ્યારે સ્વપ્રકાશ પ્રહ્ન પણ તે અજ્ઞાનને નિવૃત્ત નહિ કરી શકશે તો પ્રહ્ન કરતાં પ્રગળ વળી બીજે કયો પ્રકાશ તે અજ્ઞાનબંધકારનો નિવર્તક થશે ? જો એમ કહીએ કે તેનું નિવર્તક વૃત્તિજ્ઞાન થાય છે, કાંઈ સ્વરૂપમૂતજ્ઞાન નિવર્તક નથી; તો એ કથન એવુંજ છે કે જેમ કોઈએમ કહે કે “અંધકારનો નાશ સૂર્ય કરી શકતો નથી તે અંધકારનો નાશ ખગોત કરી શકે છે !”

અદ્વૈતવાદીઓક જે એવું કહે છે કે અજ્ઞાન, પ્રહ્નના સ્વરૂપને તિરોહિત કરીને હવે અને ઇશ્વરને બનાવી દે છે, એ વાત પણ ઠીક

નથી આ કે તો નિર્ગોપાનથી પ્રદાનના સ્વરૂપને સ્પષ્ટતાથી દેવાનું તાત્પર્ય
 કે ? કે અજ્ઞાનની હમયેલા સ્વરૂપની પ્રતીતિ કમનસાનુ તાત્પર્ય છે ?
 પ્રથમ પદના એવા હોય છે કે તેના સ્વરૂપનું તિરોહિત થઈ જતું
 તે તેને વિદ્યાર્થી બનાવે છે, અને બીજા પદમાં એવો હોય છે કે
 ત્યાં બીજા વસ્તુના પ્રભાવની તેનું સ્વરૂપ દબાઈ ગયું, તો તેના
 સ્વરૂપનું નિરૂદ્ધિ થયું એ તેના સ્વરૂપનો નાશ થયો અમત્ય છે
 અને આપને એ પુછિયે છીએ કે જો અજ્ઞાનને આપે પ્રદાનના સ્વરૂપને
 દાકવાવાનું માન્યું છે તે અજ્ઞાન આપને કોઈને અનુભવનો વિષય
 થતા થતા પ્રદાને લાગે છે . એમનેએમનું અનુભવ વિના લાગે છે ?
 જો કોઈ અનુભવનો વિષય થઈને પ્રદાનના સ્વરૂપને લાગે છે એમ કહિયે તો
 નાચે ન્યાય હોય આવે છે અર્થાત્ પ્રથમ પ્રદાન અવિદ્યાનો પ્રાપ્તકર પછી
 અવિદ્યા પ્રદાને લાગી શકે અને પ્રદાને લાગે તે લાગે ત્યાં પ્રદાન તેનો
 પ્રાપ્તકર છે . અને જો અજ્ઞાન અનુભવનો વિષય થઈને પ્રદાને લાગી લે છે તો
 ત્યાં અના-હિત પ્રદાન અજ્ઞાનનો અનુભવ કરી શકે છે તો પછી
 અજ્ઞાનથી પ્રદાનનું નિર્ગોપાન માનવાની શી આવશ્યકતા ? બીજો પ્રશ્ન
 એ છે કે પ્રદાનના અજ્ઞાનને અનુભવ કરવાપણુ એ સ્વભાવથી છે કે
 કોઈ બીજાની તૃપ્તિથી છે ? જો સ્વભાવથી સ્વતઃ પ્રદાન અજ્ઞાનનો
 અનુભવ કરે છે તો સ્વભાવિક અજ્ઞાનાનુભવી પ્રદાન કદાપિ મુખ્ય થઈ
 શકતું નથી, અને જો પ્રદાન કોઈ બીજાથી અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે
 તો મુદ્દા પ્રદાનના અજ્ઞાનનો આશ્રય કેમ થાય ? અને જો અન્યના
 અજ્ઞાનથી પ્રદાન અજ્ઞાનનો અનુભવ કરે છે તો તે અજ્ઞાન પણ અન્ય
 અજ્ઞાનથી અનુભવનો વિષય થશે ? એ પ્રશ્નનું અનન્યતા હોય આવશે
 છંદાદિ અનેક હોય અજ્ઞાનાશ્રયોપપત્તિ અર્થાત્ પ્રદાને અજ્ઞાનનું
 આશ્રય હોવામાં આવે છે એ વિષયનું અધિક નિર્દોષતા લેખથી નય
 વિચાર મુદ્દમ થાય . એ એના અધિકારીઓએ શ્રીભાષ્યની અજ્ઞાના
 અપાનુપપન્નિનાથી વાની લેવી આ રીતે તો એની-પર્યોગી બાબત
 કે કે કોઈ પ્રશ્નથી પણ પ્રદાન અજ્ઞાનનું આશ્રય બની શકતું નથી

શકતું નથી . આદિ વેદાન્તના નવ ત્રયોમા માયા અવિદ્યા,
 નાન એવજ વસ્તુને માની છે અને વાની તેને અનિર્વચનીય માની
 છે અનિર્વચનીયનો અર્થ તેમના મનના જેનું નિર્વચન અર્થનું વસ્તુ

ન થઈ શકે તેનું નામ નથી કિંતુ જે સત્ નથી, અસત્ નથી, બ્રહ્મથી
 સિદ્ધ નથી અને અસિન્ન નથી, ઇત્યાદિ વિકલ્પોનું અયોગ્યપણું
 હોઈને પણ જે ભાવરૂપ હોય તેજ તેમના મતમાં સંસારની એક માત્ર
 જડ છે ! સાંખ્ય અને યોગની પેઠે તેમના મતમાં તે માયા અનાદિ
 અનંત નથી કિંતુ જ્ઞાનથી રજ્જુ સર્પની સમાન નાશ થઈ જાય છે.
 એટલા માટે તે અજ્ઞાન માત્ર કથન કરી છે. બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્ય
 રૂપથી મળેલી તે અવિદ્યા જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. તાદાત્મ્ય રૂપનો
 અર્થ એક આત્મારૂપ છે, એજ અભિપ્રાયથી અદ્વૈતવાદીલોક બ્રહ્મને
 અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ કહે છે; અર્થાત્ પોતેજ નિમિત્ત અને
 પોતેજ ઉપાદાન કારણ છે. જેનું પોતાનું સ્વરૂપજ કાર્યકાર થાય તેને
 ઉપાદાન કારણ કહે છે, જેમકે ઘડાનું ઉપાદાન કારણ માટી છે. ન્યાય
 શાસ્ત્રની પરિભાષામાં તેનેજ સમવાયિ કારણ કહે છે. જે ઉપાદાન
 કારણ બે પ્રકારના છે. એક તો આરંભક ઉપાદાન અને બીજું પરિ-
 ણામી ઉપાદાન. જેમ ઘણા પદાર્થો મળીને તે અવયવ પુનઃથી એક
 કાર્ય બની જવું તેનું નામ આરંભક ઉપાદાન કહેવાય છે, અને
 કારણરૂપ પદાર્થના સ્વરૂપને બદલીને કાર્યકાર થઈ જવું. જેમકે
 દુધથી દહિં આદિ કાર્ય-તેનું નામ પરિણામી ઉપાદાન કહેવાય છે.
 માયાવાદી લોક ત્રીજું વિવર્તિ ઉપાદાન પણ માને છે- જેમકે રજ્જુમાં
 સર્પ પ્રતીત થયો છે તે અવિદ્યાનું પરિણામ અને ચેતનનું વિવર્ત
 છે. વાસ્તવમાં સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો તેને વિવર્ત કહે છે, અને
 નિમિત્ત કારણ તેને કહે છે કે જે કાર્યકાર નહિ થઈને અને જ્ઞાન
 ઇચ્છા, પ્રયત્નવાળો થઈને કાર્યને બનાવી શકે. જેમકે જીવાત્મા
 પોતાના શરીરની અંદર તથા બહાર યથાશક્તિ કાર્યોનો કર્તા છે.
 નિમિત્ત કારણમાં એવો નિયમ નથી કે તે કાર્યથી પ્રથક રહીનેજ
 કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે જેમકે એકદેશી કુંભાર આદિ કરે છે તેમ.
 પરંતુ કાર્યની આભ્યન્તર તથા બહાર સર્વદેશી રહીને પણ નિમિત્ત
 કારણ કાર્યને બનાવે છે, જેમકે કરોળીઓ. કરોળીઓનો જીવ પોતાના
 સ્વદેશમાં રહેલા તન્તુઓનો નિમિત્ત કારણ છે અને ઇશ્વર બહાર
 તથા અંદર સર્વદેશી છતાં નિમિત્ત કારણ છે ઉપાદાન કારણમાં
 સંબન્ધિ થઈને જે કાર્યનો જનક હોય તેને અસમવાયિકારણ કહે છે,
 જેમકે તન્તુઓનો સંયોગ પદનું અસમવાયિ કારણ છે. જે ઉક્ત

ત્રણ પ્રકારથી લિન્ન હોય તે સાધારણ કેહેવાય છે. જેમકે ઘટાદિની ઉત્પત્તિમાં દેશ, કાળ, આકાશાદિ એ સાધારણ કારણ છે, જેના ઉપયોગથી આ ઠેકાણે કારણનો વિચાર કર્યો છે તે વાત એ છે કે બ્રહ્મ જગત્તુ અભિન્નનિમિત્તોપાદનકારણ શી રીતે ? જો એનો અર્થ એવો હોય કે તે પોતેજ નિમિત્ત કારણ અને તે પોતેજ ઉપાદાન કારણ, તો ઉક્ત ત્રણ પ્રકારની ઉપાદાનતામાંથી કેવા પ્રકારની ઉપાદાનતા બ્રહ્મામાં ઇષ્ટ છે ? આરંભ અને પરિણામી ઉપાદાનતા તો બ્રહ્મ નિરવયવ હોવાથીજ માની શકાશે નહિ. હવે બાકી રહી વિવર્તરૂપી ઉપાદાનતા; તે તો અજ્ઞાન વિના થઈ શકતી નથી; અને ‘અજ્ઞાનનું આશ્રયપણું’ બ્રહ્માં છે’ તેનું તો પ્રથમ અમે ખડન કરી આવ્યા છીએ. અને જે માયાવાદી માયાને ઉપાદાન અને બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ માને છે એતો ઘટ્ટકુટ્ટી પ્રભાત ન્યાયથી દ્વેતવાદને, દડ તેમને ભોગવવો પડે છે । તે એવી રીતે કે પ્રકૃતિરૂપી ઉપાદાનતા માયામાં માની છે, અને માયાનો અર્થ તેમના મતમાં પ્રકૃતિ પણ છે. અને નિમિત્તકારણતા ચેતન બ્રહ્માં માની છે, તો તે અંશમાં વેદિક દ્વેતથી શું ભેદ રહેા ? જો એમ કહિયે કે પ્રકૃતિ તો માયાવાદમાં અજ્ઞાન માત્ર છે તો પછી તેમાં ઉપાદાનતા શું ? એતો એક માત્ર બ્રહ્મજ ઉપાદાન રહ્યું ? પરંતુ એ સિદ્ધાન્ત બ્રહ્મની કૃટસ્થ નિત્યતાનું વિરોધી હોવાથી અસંગત છે, એટલા માટે અજ્ઞાનોપહિતા બ્રહ્મ, કારણ કહી શકાતું નથી. વેદિક દ્વેતવાદમાં પ્રકૃતિ પરિણામી ઉપાદાન કારણ છે, અને કૃટસ્થ નિત્ય બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે, માટે કોઈ પ્રકારનો હોય નથી. અને જે ઉક્ત અજ્ઞાન માત્રથી માયાનું કાંઈ એક રાચક લક્ષણ કરીને માયાવાદી લોક તે માયાથી એવી રીતે છવ અને ઇશ્વરની રચના બનાવી લેછે કે શુદ્ધ ચેતનની આશ્રિત મૂલ પ્રકૃતિમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ ઇશ્વર છે. અને અવર્ણુ શક્તિ વિશિષ્ટ મૂલ પ્રકૃતિના અંશમાં ચેતનનું પ્રતિબિંબ છવ છે. હવે જ્યારે તે પ્રકૃતિ તેમના મતમાં અજ્ઞાન માત્ર છે તો પછી તેમાં મૂળ પ્રકૃતિ અને વળી અવર્ણુશક્તિવિશિષ્ટ મૂલ પ્રકૃતિ એવો ભેદ શામાટે ? જો એમ કહિયે કે શુદ્ધમત્વપ્રધાન પ્રકૃતિ માયા કહેવાય છે અને મહિનસત્વપ્રધાન અવિધા, એવા ભેદથી જો પ્રકારની અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિજ કેહેવાય છે. તો એનો ઉત્તર એ-

લોજ કે સત્વાદિ ગુણ તે બ્રહ્મના વિવર્તરૂપ અજ્ઞાનમા યાથી આવ્યા ? કેમકે વિવર્ત તો તેમના મતમા પ્રતીતિ માત્ર છે તેના તો સ્વરચિત જીવ તથા ઇશ્વરવાદના કાંઈ એક પક્ષ છે કોઈ જીવ ઇશ્વર બનેને પ્રતિબિંબ માને છે, કોઈ જીવને ઇશ્વરનુ પ્રતિબિંબ માને છે, કોઈ બ્રહ્મનુ પ્રતિબિંબ માને છે, ઇત્યાદિ માયાવાદના અનેક ઝંઘડાઓને છોડીને અમે એના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત જે (૧) પ્રતિબિંબવાદ (૨) અવરોધવાદ (૩) આભાસવાદ, આ ત્રણે વાદોને અવૈદિક સિદ્ધ કરિયે છીએ કૂટમ્બ નિત્ય સર્વદેશી બ્રહ્મનુ મનોરથ માત્ર (અજ્ઞાન માત્ર) ની માયામા કદાપિ પ્રતિબિંબ પડી શકતુ નથી, કેમકે પ્રતિબિંબ ત્યારેજ પડી શકે છે કે જ્યારે જેમાથી એક પક્ષ આકારવાળુ અવશ્ય હોય તો એ ઉક્ત નિયમ બ્રહ્મ અને અજ્ઞાન એ બનેમા નથી વળી અજ્ઞાનને અનિર્વચનીય બનાવીને સાકાર માનવુ એ અદ્વૈતવાદીઓનુ સાહુમ માત્ર છે.

અવરોધવાદ તેને કહે છે કે જે જે ઉપાધિની સાથે બ્રહ્મ મળે છે તેનાથીજ ઘટાકાશની સમાન બિન્ન થાય છે એ પ્રમાણે અત કર જ્ઞાવચ્છિન્ન જીવનુ સ્વરૂપ માન્યાથી જે જે દેશમા અત.કરણુ જશે ત્યા ત્યાનુ નિત્ય મુક્ત બ્રહ્મ બધનમા આવતુ જશે, અને જેને છોડતુ જશે તે મુક્ત થતુ જશે તો પછી પાપ પુણ્યની વ્યવસ્થા શુ ? અને કેવી રીતે ? વળી પાપ પુણ્યની વ્યવસ્થાનુ તો સ્વામી શં આં જીએ મહાબલપૂર્વક પ્રયોજનવત્વાધિકરણુમા નિરૂપણુ કર્યુ છે એટલા માટે આ અવરોધવાદ અદ્વૈતાચાર્ય સ્વામીના મિથ્યાન્તથી વિરૂદ્ધ છે

અને “ આમાસ एवच ” ब्र० सू० २ ॥ ૩ ॥ ૫૦ ॥ એ સૂત્રમા સ્વામિજીએ આભાસવાદનુ જે વર્ણન કર્યુ છે તે ઠીક નથી, કેમકે આભાસ નામ અદ્વૈત મતમા ચેતનની છાયાનુ છે, તે છાયા પણ નિરાકારમા થઈ શકતિ નથી અને તે છાયાને ડોઈએ બિંબનુ સ્વરૂપ પણ માન્યુ નથી પરતુ ભ્રમ માન્યો છે એટલા માટે તેનુ મિથ્યા પણ હોવાથી બધ મોક્ષની વ્યવસ્થા બેચી શકતી નથી એટલા માટે તેમના ઉક્ત ત્રણે વાદોથી જીવ ઇશ્વરનુ સ્વરૂપ નિરૂપણુ કરી શકાતુ નથી

વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં જીવ ઇન્ધ્રવરના સ્વરૂપ કૂટસ્થ નિત્ય છે. અર્થાત્ કોઈ ઉપાધિથી બનેલા નથી. જીવ સત્યચિત્ સ્વરૂપ છે, અને ઇન્ધ્ર અચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. માયા અને પ્રકૃતિ એકજ પદાર્થનું નામ છે, તે પરિણામી અને નિત્ય છે. અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે માયા શબ્દને પ્રયોગ અન્યથા જ્ઞાનમાં પણ આવે છે. જેમકે—માયામાત્રંકાત્સ્નેના નભિવ્યક્ત સ્વરૂપત્વાત્ ” વ્રં સૂં ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ સ્થ. લોમાં માયા શબ્દ અન્યથા જ્ઞાનના અભિપ્રાયથી આવ્યો છે, અને છલ, કપટ, આદિમાં પણ માયાનો પ્રયોગ થાય છે પણ તે અર્થ મુખ્ય નથી. તો પ્રકૃતિનું નામજ માયા છે. વૈદિક મતમાં વિપરીત જ્ઞાનનું નામ અજ્ઞાન છે અને તે અર્થમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યા શબ્દ પણ આવ્યો છે તેમજ અવિદ્યા શબ્દ, વિદ્યા જે જ્ઞાન છે તેનાથી ભિન્નના અર્થમાં પણ આવ્યો છે. જેમકે “ વિદ્યાઞ્ચાવિદ્યાઞ્ચસ્તદ્દેદોભય ઈં સહ ” યજું ૪૦ ॥ ૧૧ ॥ ઇત્યાદિમાં કર્મનું નામ પણ અવિદ્યા છે. પરંતુ અવિદ્યા શબ્દ, બ્રહ્મને અજ્ઞાની બનાવી દેવાવાળા અજ્ઞાન અર્થમાં કોઈપણ જગ્યાએ વેદ અને વૈદિક ગ્રંથોમાં આવ્યો નથી, એટલા માટે અવિદ્યા શબ્દનો અર્થ ‘ બ્રહ્મનિષ્ઠ અજ્ઞાન ’ એવો અવિદ્યાવાદીઓએ પોતાની અવિદ્યાથીજ કર્યો છે.

નહુ— “ નીહારેણપ્રાવૃત્તાઃ ” ઋં ૧૦ ॥ ૧૭ ॥ ૭ ॥ “ અનૃતંતમત્યુદાઃ ” છાં ૮ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ “ તમઆસીત્તમસા-ગૃદમગ્રે ” ઋં ૮ ॥ ૧૭ ॥ ૩ ॥ “ માયાન્તુપ્રકૃતિવિદ્યાત્ ” શ્વેં ૪ ॥ ૧૦ ॥ “ અજામેકાં લોહિતશુક્રકૃર્ણા ” શ્વેં ૩ ॥ ૫ ॥ “ અવિગ્રાયામન્તરેર્વંતમાનાઃ ” મુળં ૨ ॥ ૮ ॥ “ ભૂયશ્ચાન્તેત્રિ-શ્વમાયાનિવૃત્તિઃ ” શ્વેં ઇત્યાદિ અનેક વેદોપનિષદના વચનોમાં અજ્ઞાનને બ્રહ્મનિષ્ઠ સિદ્ધ કર્યું છે. તો પછી કેમ કહી શકાય કે અજ્ઞાનનું સ્વાશ્રય સ્વિપયરૂપ બ્રહ્મવિપયક કોઈ પ્રમાણ નથી ?

ઉત્તર—એ હમે આર્યભાષ્યના અનેક સ્થલોમાં, સ્પષ્ટ કર્યું છે છે કે માયાવાદી લોક સાહસ માત્રથી સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે તે વેદોપનિષદની ભાષા પસંદવી દે છે, પરંતુ પૂર્વાત્તર વિચાર કરવાથી તેના

માયાવાદનો ગંધ માત્ર પણ તે વાક્યોમા નથી. અને એવોજ અભિપ્રાય મધુસૂદન સરસ્વતીએ અદ્વૈતસિદ્ધિના બીજા પરિચ્છેદના “ અવિદ્યા પ્રતિપાદકશ્રુત્યુપપત્તિ ” વાદ ૩૮ માં માયાવાદવિષયક વાક્યોમા ભરી દીધો છે, જુઓ “ નીહારેણપ્રાવૃત્તા ” એ પદવાળો આખો મત્ર ઋગ્વેદમાં આ પ્રકારે છે—“ નતવિદાથ યદમાજજાનાન્યશુષ્માકમન્તરં વભૂવા ॥ નીહારેણપ્રાવૃત્તાઃ જલ્પ્યાચાસુતૃષ ઉક્ય શાસથરન્તિ ” ઋં ૧૦ ॥

॥ ૧૭ ॥ ૭ ॥ અર્થ—ધુધવાટની સમાન અવિદ્યારૂપી દોષોવડે આચ્છન્ન નેત્રોવાળી પ્રજા તે જગજ્જન્માદિ કારણ પ્રદાને જાણતી નથી તે પ્રજા કેવી છે ? —નાના પ્રકારના પ્રલાપ કરતી છે, કોઈ કહે છે કે હું પ્રદા છું, કોઈ કહે છે કે ઇશ્વરજ નથી, આ સર્વ સૃષ્ટિ સ્વભાવમિદ્ધ છે ઇત્યાદિ અનેક પ્રલાપ કરવાવાળા લોકોને પ્રલાપી કહી ને એમ કહ્યું છે કે (અસુતૃષ) તે પેટ ભરીને મુઠ રહેવાવાળા, મનુષ્યજન્મના ફલથી સવ થા વચિત છે, એ પ્રમાણે તે મહાપ્રભુ પરમાત્માના મહત્વ વિષયક આ મત્ર છે, જેનું એક પ્રતીક લઇને માયાવાદીલોકોએ એવી માયા ફેલાવી કે તે સર્વ જ્ઞાતા પરમાત્માને પણ અજ્ઞાની બનાવી દીધા ! ! આ મત્રથી પ્રથમનો મંત્ર એવો છે કે જેમા પરમાત્માનો પ્રભાવ એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે—“ તમિદ્ગર્ભ પ્રથમં દધ્રાપોયત્રદેવાઃ સમગચ્છન્તવિશ્વે ॥ અજસ્યનામાવચ્યેકમર્પિતં યસ્મિન્ વિશ્વાનિશ્રુવનાનિ તસ્યુઃ ” ઋં ૧૦ ॥ ૧૭ ॥ ૬ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માએ પ્રથમ આ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિને ધારણ કરી, જેમાં સપૂર્ણ સૂર્ય ચંદ્રાદિ દેવ બીજરૂપે સગત હતા અર્થાત્ તે સર્વાધાર પરમામા એક પ્રકૃતિરૂપ બીજ સ્થિર હતું જેમા કાર્યરૂપે સપૂર્ણ ભૂવન સ્થિર હતા. એજ પરમાત્માનું મહત્વ છે. જેની આગળ અજ્ઞાની જીવોનું તુચ્છત્વ નિરૂપણ કર્યું છે. આ કેકાણે પ્રદાને અજ્ઞાની થવાની તો કથાજ નથી ! આ, તે ભાવ છે કે જેમાં આવીને જીવ તે પરમાત્માની અનતતાનું અનુસન્ધાન કરીને પ્રદાશ્ચુધિમાં નિમગ્ન થાય છે પોતાના અજ્ઞાનાશિથી સતત જીવ તેજ અસીમાશ્ચુધિરૂપ જ્ઞાનસાગરમા ગોતુ ખાઈને શિતલ થાય છે. એજ પ્રકારે “ બનૃતેનપ્રત્યુદા ” એ વચન પણ જીવને અજ્ઞાની બોધન કરે છે ત્યાં એવું પ્રકરણ છે કે—

હિરણ્યનિધિં નિહતં ક્ષેત્રજ્ઞાઉપરિ ઉપરિ સશ્વરન્તો નવિન્દેયુ રેવમે-
 વેમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ અહરર્હર્ગચ્છન્ત્ય એતંત્રલોકં ન વિન્દન્તિ અનૃ-
 તેનાહિપ્રત્યુદાઃ ” છાંં ૮ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ અર્થ—જે પ્રકારે ક્ષેત્રમાં
 દારેલા ધનને અજ્ઞાની લોક નહિ જાણતાં ઉપર ઉપર ફરે છે, એ પ્રકાર
 પરમાત્માને નહિ જાણતી પ્રજા ઉપર ઉપર ફરે છે. અર્થાત્ સમાધિ,
 સુપુત્રિ, મુર્છાદિકેમાં આપાધિક ચિત્તવૃત્તિ નિરોધથી તે પરમાત્માના
 સામાન્ય આનંદને જાણતાં છતાં પણ અજ્ઞાનવડે પ્રહ્લાદંદથી
 વંચિત છે. આમાં તો સ્પષ્ટ જીવના અજ્ઞાનનું વર્ણન છે. અને
 “તમઆસીત્તમસાગૂઢમગ્રે” ક્ર ॥૮૧૭૩૩॥ એ મંત્રનો આશય એવો છે
 કે-પ્રલય કાળમાં તમોજીવ અધિક હોવાથી આ કાર્ય જગત્ માનો
 કે તમથી આચ્છાદિત હતું. પણ તેથી પ્રહ્લા અજ્ઞાની કેવી રીતે સિદ્ધ
 થયું ! પ્રત્યુત આગળના મંત્રમાં એવો ભાવ સ્પષ્ટ કરી દીધો છે
 કે, એક માત્ર પરમાત્માજ પોતાની સૃષ્ટિને સંપૂર્ણ જાણે છે;
 અજ્ઞાની જીવ તેના મહત્વને જગજર જાણી શકતો નથી.

“ માયાનુપવૃત્તિવિદ્યાત્ ” એ વાક્યમાં માયા પ્રકૃતિનું નામ છે.
 એનાથી ઈશ્વર અજ્ઞાની કેમ સિદ્ધ થઈ શકે ? કદાપિ નહિ. અને
 “ અજામેકાં લોહિતશુક્લટ્ણામ ” એ વાક્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન કરે છે.
 એ અમે સમન્વયાદ્યાયમાં સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણન કર્યું છે. “ અવિદ્યા-
 યામન્તરેવર્તમાના ” એ વાક્ય જીવના અજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.
 મુંડકોપનિષદમાં આ વાક્ય તે પ્રકરણમાં છે કે જેમાં અજ્ઞાનથી એક
 ળીજની પાછળ ચાલવાનો નિષેધ કર્યો છે, કે અંધ પરંપરાથી ચાલવું
 તે અજ્ઞાની જીવોનું કામ છે. એજ પ્રમાણે “ મૂળશ્રાન્તેવિશ્વમાયાતિ-
 વૃત્તિ. ” એ વાક્ય પણ જીવનાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પ્રહ્લાજ્ઞાનથી કથન કરે છે.
 ઈત્યાદિ અનેક વાક્યાભાસોથી માયાવાદીઓએ પ્રહ્લાને અજ્ઞાની
 બનાવવાને માટે કરેલો પ્રયત્ન કર્યો. એનાથી એવું કળ સમજ્યા
 છે કે અજ્ઞાનથી પ્રહ્લા ભૂલી જઈને જીવ બનેત્યારેજ તેને “તત્ત્વમસિ”
 નો ઉપદેશ કરીને પ્રહ્લા બનાવીશું. જો પ્રહ્લા નિત્ય, શુદ્ધ, પુદ્ગલ,
 મુક્ત સ્વભાવ રહે અને જીવ અજ્ઞાની તેનાથી જુદો રહે તો પછી
 “ તત્ત્વમસિ ” એ વાક્ય શું કામ આવશે ? “ તત્ત્વમસિ ” “ અહં-

વ્રહ્માસ્મિ ” એ વાક્યોની સંગતિ અને ભાષ્યમાં કરી ચૂક્યા છીએ. આ ઠેકાણે પ્રસંગ સંગતિથી એટલું બીજું દર્શાવિયે છીએ કે, “ પ્રજ્ઞાનંવ્રહ્મ ” શ્રે. ૫ ॥ ૩ ॥ “ અયમાત્માવ્રહ્મ ” શ્રુ. ૨ ॥ ૫ ॥ ૧૯ ॥ એ વાક્યોના પણ એવીજ રીતે અર્થ બગાડ્યા છે. બુદ્ધિ “ પ્રજ્ઞાનંવ્રહ્મ ” એ ઇશ્વર પ્રકરણનું વાક્ય છે, એમાં પ્રજ્ઞાનને બ્રહ્મ કથન કર્યું છે. અર્થાત્ જેનાથી સર્વ કાંઈ બાણી શકાય છે તે બ્રહ્મ છે. એનાથી આગળના સ્લોકમાં એવું કથન કર્યું છે કે જે આ પ્રજ્ઞાનરૂપ પરમાત્માના જ્ઞાનથી આ લોકથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, તે સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જણાય છે કે જેને આ ઠેકાણે “ પ્રજ્ઞાનંવ્રહ્મ ” કહ્યો છે તે જીવથી ભિન્ન છે. બીજું “ અયમાત્માવ્રહ્મ ” એ પણ બ્રહ્મપ્રકરણનું વાક્ય છે. આખું વાક્ય એવી રીતે છે કે “ તદેતદ્ વ્રહ્માપૂર્વમનરમનન્તરમ વાચમયમ ત્માવ્રહ્મ સર્વાનુભૂરિત્યનુશાસનમ્ ” શ્રુ. ૨ ॥ ૫ ॥ ૧૯ ॥ અર્થ—આ તે બ્રહ્મ છે કે જેનું કોઈ કારણ નથી, અને માટીના ઘડાની સમાન તેનું કાંઈ કાર્ય નથી, તેનાથી કોઈ બહાર નથી, અર્થાત્ તે સર્વગત છે. સર્વનો જ્ઞાતા છે; એ વાક્યમાં જીવનું કાંઈ પ્રકરણ નથી, તો પછી એ વાક્યોથી જીવને બ્રહ્મ કેવી રીતે બનાવી દીધો ?

માયાવાદી વેદાન્તના સર્વ લેખકોનો એવો આશય રહે છે કે અર્થાભાસ બનાવીને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરી લેવું. પછી કોણ જુવે છે કે પૂર્વોક્તર શું છે !

એજ પ્રકારે એઓએ તર્કાભાસથી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે, બ્રહ્મને આશ્રિત અજ્ઞાન રહેલું છે તેજ તેને જીવ બનાવી દે છે. જેમકે— “ આચ્છાદ્યવિક્ષિપતિ સંસ્ફુરતાત્મરૂપમ્ ” સં. જ્ઞા. ૧ ॥ ૨૦ ॥ એ વાક્યમાં સંક્ષેપ શારીરકકાર સર્વજનમુનિએ શુદ્ધ બ્રહ્મને અજ્ઞાનથી ઢંકાએલું માનેલ છે. અને એના તર્કનો પ્રભાવ દર્શાવતા પહેલાં એમ જણાવિયે છીએ કે બ્રહ્મને જીવ બનાવવાના અભિપ્રાયનું તેઓએ કેવું નિર્ભયતાથી વર્ણન કર્યું છે કે—

દીનતાકો ત્યાગ નર અપનો સ્વરૂપ,
 દેખ તૂ તો શુદ્ધ બ્રહ્મ અજદશ્યકો પ્રકાસી હે ॥
 આપને અજ્ઞાન તે જગત સર્વ તૂહિ રચે,
 સર્વકો સંહાર કરે આપ અવિનાસી હે ॥
 મિથ્યા પરપન્થ દેખ દુઃખ જિન આન જિય,
 દેવનકો દેવ તૂ તો સર્વ સુખરાસી હે ॥
 જીવ જગ ઈશ હોય માયા તે પ્રભાસે તૂહી;
 જૈસે રજ્જુ સાંપ સીપરૂપ હૈં પ્રભાસી હૈ ॥

વિ० સા० ૬ ॥ ૧૩ ॥

આ કવિતમાં એવો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ કરી દીધો છે કે—રજ્જુ સર્પની પેઠે આ સર્વ મિથ્યા છે, એક માત્ર બ્રહ્મજ સર્વાકાર થઈ રહ્યું છે.

ઇતરવ્યપદેશાધિકરણમાં અર્થાત્ વ્ર० મૂ० ૨ ॥૧॥૨૧-૨૨॥ સૂત્રોમાં એ અભિપ્રાયનો સ્પષ્ટ રીતિથી નિષેધ કર્યો છે કે બ્રહ્મ પોતે પોતાની મેળે દુઃખમાં પડતો નથી, તોપણ શંકર મતના શ્રદ્ધાળુ લોકો આ બ્રહ્મ વિકારવાદનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કરે છે. જુઓ—

જ્યોં કોઈ કૂપમેં જ્ઞાક અલાપત એસેહિ ભાન્તિ સો કૂપ અલાપે ॥
 જ્યોં જલ હાલત હે લગ પૌનસુ લોક કહેં પ્રતિબિમ્બહિ કાંપે ॥
 દેહકે પ્રાણકે ઔ મનકે કૃત માનત હૈ સર્વ મોહિકોં વ્યાપે ॥
 સુન્દર પેચ પર્યો અતિશય કર, ભૂલ ગયો ભ્રમ તે બ્રહ્મ આપે ॥

સુ० વિ०

એ પ્રકારે અનેક શંકર મતપ્રધાયવાળા લોકોના ગ્રંથો ભાષામાં અને સંસ્કૃતમાં પ્રચલિત છે કે જે અહુર્નિશ એજ ઉપદેશ કરે છે

કે—બ્રહ્મજી બુદ્ધીને જીવ બની ગયો છે. અને ‘તું’ બ્રહ્મ છે’ એવા ઉપ-
દેશથી જેવોને તેવો પાછો બ્રહ્મ થઇ જશે ! ! !’

અમે તો એનો ઉત્તર એજ આપીએ છીએ કે બ્રહ્મ બનવું તે
તો જેમ હાથ તેમ ખડું, પરંતુ “ અસમેવ સ ભવતિ અસદ્વદ્ભેતિ
વેદચેત્ ” તૈ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ એ ઉપનિષદના વચનાનુકૂલ બ્રહ્મને વિકારી
માનવાળા પોતે વિકૃત થાય છે, અસ્તુ. આહુ પ્રકરણ એ છે કે અમે
એ ભાષાના છદોનો એક ભાષાછન્દમાં ઉત્તર આપીએ છીએ કે જે
માયાવાદિયોએ પૂર્વપક્ષરૂપે લખ્યો છે.

સુત આર્ય્ય જો તમ હોય બડો, રવિકો નહિં છાદસકે પુનસોઈ ॥
તિમ આત્મ નિત્ય પ્રકાશ મહાં, જિનકે સમદૂસર ઔરનકોઈ ॥
સુલસાગર નીતડજાગર હે, ફિરભૂલ કહો કિહિં માનિત સુહોઈ ॥
અવદૂર કરો કાળા કાકે, યહ શંક બડી ડર અન્તર મોહી ॥

પ૦ ચં૦ નાટ૦

આ પ્રબોધચંદ્રાદય નાટકના તે સ્થલનો એ છંદ છે કે જે
ઠેકાણે બ્રહ્માશ્રિત અજ્ઞાન માનીને સર્વ વિશ્વ વર્ગની ઉત્પત્તિ તેનાથી
માની છે. આ ઠેકાણે એવો પ્રશ્ન થયો કે સ્વતઃ પ્રકાશ બ્રહ્મમાં
અજ્ઞાન કેમ થયું ? કેમકે તે (બ્રહ્મ) તો સર્વતું પ્રકાશક છે ? એનો ઉત્તર
તેજ સ્થલમાં તેનાથી લિન્ન બીજો કંઈ ન આપતાં એટલુંજ કહ્યું
કે ઉપાધિના બળથી અજ્ઞાની બન્યું. અને ઉપાધિ માયાવાદમાં કલ્પિત
છે. અસ્તુ. એ માયાવાદના નવીન વેદાન્તની કલ્પનામાં પડીને જે
હજારો વર્ષ સુધી મેહનત કરીએ તોપણ તેનો પાર કોઈ પામી શકે
તેમ નથી. એટલા માટે અમે તેના મુખ્ય તાર્કિકોના કાંઈક તર્કોના
તર્કાભાસ જતાવીને પ્રાચીન વેદાન્ત તરફ દ્રષ્ટિ કરાવીશું. જીવ બ્રહ્મને

એક સિદ્ધ કરવા માટે અદ્વૈત કામ્તુલના એવો તર્ક કર્યો છે કે—
 “ જીવઃ પરસ્માન્નભિયતે ” “ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણત્વાત્ ” “ યઃ સ-
 ચ્ચિદાનન્દલક્ષણઃ સપરસ્માન્નભિયતે યથાપરમાત્મા ” અર્થે એવ પ
 આત્માથી બુદ્ધો નથી કારણ કે અચ્ચિદાનન્દ લક્ષણવાળો હોવાથી.
 જેમકે પરમાત્મા અચ્ચિદાનન્દ લક્ષણવાળો છે એટલા માટે પોતાથી
 ભિન્ન નથી એજ પ્રમાણે એવ પણ પરમાત્મા છે

આ અનુમાનમા હેતુની અમિદ્ધિ છે, અર્થાત્ અમે છાને આ-
 નન્દ સ્વરૂપ માનના નથી તો પડી આનન્દ સ્વરૂપ હેતુથી એવ પ્રદ્ધ
 શી ગીતે કહી શકાય ?

આધુનિક વેદાન્તના સર્વોપરિ પકિત નિશ્ચલદાસજીએ એવ
 પ્રદ્ધની એકતાનાધક એવુ અનુમાન લખ્યુ છે કે— “ જીવોબ્રહ્માડ
 ભિન્ન. ” “ ચેતનત્વાત્ ” “ બ્રહ્મવત્ ” અર્થ—એવ પ્રદ્ધ છે
 કારણ કે ચેતન છે માટે જે ચેતન હોય તે પ્રદ્ધથી ભિન્ન હોતુ
 નથી જેમકે પ્રદ્ધ ચેતન છે, અને પ્રદ્ધથી ભિન્ન નથી

આ અનુમાનમા અમે ચેતનત્વની વિવેચના પુટીએ છીએ કે,
 ચેતનત્વ શુ છે ? શુ ત્રિપયપ્રકાશકત્વનુ નામ ચેતનત્વ છે ? અથવા
 વિષયનો પ્રકાશ નહિ હોય તોપણ ચેતનત્વ ધર્મ ગ્હે છે ?

યદિ પૂર્વ ત્રિકાંપ માનિયે તો એવુ ચેતનત્વ માયાવાદિયોને
 પ્રદ્ધમા સ્વીકાર નથી જેમકે કોઈ વસ્તુનો પ્રકાશ કરવો તે તો
 તેમના મતમા ઉપાધિથી વાચ્ય છે, સ્વત નથી અને એટલા માટેજ
 તેઓ શુદ્ધ પ્રદ્ધને સર્વજ્ઞ માનતા નથી સર્વજ્ઞાદિ ધર્મ તેમના
 મતમા કથ્યગ્ના છે, તો પડી ચેતન હેતુથી છાને પ્રદ્ધ સિદ્ધ કરવો
 એ કેમ જની શકે ?

હવે જીજ્ઞે પક્ષ કે જેમા વિષય પ્રકાશ વિના ચેતનત્વ ધર્મ
 છે, તે અનુભવ વિરૂદ્ધ છે અને આ ઠેકાણે હુ ગપ્રાગભાવાનધિક્ષણત્વ
 ઉપાધિ પણ છે અર્થાત્ હુ ગપ્રાગભાવાનધિક્ષણત્વ પ્રદ્ધમા છે, પન્તુ

જીવમાં નથી એ પ્રમાણે ચેતનત્વ હેતુ જીવમાં છે, પરંતુ તેમાં દુઃખપ્રાગભાવાનધિકરણત્વ નથી. એ પ્રકારે સાધનનો અવ્યાપક ઉપાધિ છે. અને અદ્વૈત સિદ્ધિમાં પ્રપચના મિથ્યાત્વમાં એવું અનુમાન છે કે—“ પ્રપञ्चોમિથ્યા ” “ દृश्यत्वात् ” “ શુक्तिરજતવત્ ” આ સંસાર મિથ્યા છે અર્થાત્ ભ્રમરૂપ છે, દૃશ્ય છે માટે, જેવી રીતે છીંપમાં ચાંદી ભ્રમ છે તેમ. એથી સિદ્ધ કર્યું કે જે દર્શનનો વિષય હોય છે તે સર્વ ભ્રમ હોય છે ! પ્રથમ તો એ હેતુજ વ્યભિચારી છે. કેમકે “ દृश्यतेत्वग्रयावुध्याમૂक्षમया મૂક્ષપદર્શિभिઃ ” ઇત્યાદિવા-ક્યોથી બ્રહ્મમાં (દૃશ્યત્વ) જ્ઞાન વિષયત્વ છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ નથી. અને એ વાત પણ વિષેચન કરવા યોગ્ય છે કે—દૃશ્યત્વ શું છે ? વૃત્તિ વ્યાપ્તિરૂપ છે કિંવા ફલવ્યાપ્તિરૂપ છે ? યદિ દૃશ્યત્વથી તાત્પર્ય ફલ પ્રાપ્તિનું છે અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં ફલવ્યાપ્ત્યત્વ છે ત્યાં ત્યાંજ મિથ્યાત્વ છે, તો એ અવસ્થામાં પરમાણુ આદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં મિથ્યાત્વ આવી શકશે નહિ, કેમકે તેમાં વૃત્તિ વ્યાપ્તિ હોય તોપણ ફલવ્યાપ્તિ નથી અને બીજો પક્ષ પણ હીક નથી. કેમકે બ્રહ્મમાં વૃત્તિ વ્યાપ્તિ તો છે પરંતુ મિથ્યાત્વ નથી, એટલા માટે હેતુ વ્ય-ભિચારી થયો, અને જો જ્ઞાન વિષયત્વ હેતુજ મિથ્યાત્વનો સાધક છે તો નિમ્ન લિખિત અનુમાન હીક કેમ નહિ કહેવાય ? જેમકે—“ વ્રહ્મમિથ્યા ” “ અવિદ્યાવદુત્પન્ન જ્ઞાનવિષયત્વાત્ ” “ પ્રપञ्ચવત્ ” વળી બીજું “ વ્રહ્મમિથ્યા ” “ જ્ઞાનવિષયત્વાત્ ” “ પ્રપञ्ચવત્ ” વળી ત્રીજું “ વ્રહ્મમિથ્યા ” “ અસત્યહેતુજન્મજ્ઞાનવિષયત્વાત્ ” “ પ્રપञ્ચવત્ ” અથ—માયાવાદિયોનો બ્રહ્મ મિથ્યા છે, અવિદ્યા-પણે એ જીવ રોમાં જ્ઞાનનો વિષય હેતુથી, પ્રપંચની સમાન. એ વાતનો સ્વામી શંઠ આઠ જીએ પ્રથમ સૂત્રની ભૂમિકામાં સ્વીકાર પણ કર્યો છે કે “ અવિદ્યાવાજ્ઞાને જ્ઞાનનો વિષય થાય છે, તે સર્વ મિથ્યા છે. ” બીજું અનુમાન જેમકે—બ્રહ્મ મિથ્યા છે, જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી, પ્રપંચ સમાન. વળી ત્રીજું અનુમાન જેમકે—બ્રહ્મ મિથ્યા છે, અસત્ય હેતુથી છે જન્મ જેનો એવા જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી,

અર્થાત્ અસત્યથી જે જ્ઞાન આવે છે તેનું ફલ પણ મિથ્યાજ્ઞ હોય છે માયાવાદી લોક સર્વ જ્ઞાનોને અસત્યથીજ માને છે વેદ, શાસ્ત્ર, અદિ સર્વ તેમના મતમા ભ્રમ માત્ર છે, એ પ્રમાણે તર્કાભાસ અને અર્થાભાસ જણાયાથી જણાય છે કે તેઓ ઉપક્રમાદિ પદ્ધતિગ અજ્ઞાની જનોના મનને મોહુ પમાડવા માટેજ માને છે અન્યથા શુ કારણ છે કે ઉપક્રમાદિ પદ્ધતિગોને માનીને પણ એ પોતાના મતને તદનુકૂળ સિદ્ધ કરી શકતા નથી ? તે લિગ એ છે કે—

(૧) “ ઉપક્રમોપસદ્ધાર ” (૨) “ અભ્યાસ ” (૩) “ અપૂર્વતા ” (૪) “ ફલ ” (૫) “ અર્થવાદ ” (૬) “ ઉપપત્તિ ” અર્થ— (૧) ઉપક્રમોપસદ્ધાર તેનું નામ કેહેવાય છે કે—જ્યા પ્રારભ અને અન્ત એક અર્થમા મગત થાય, જેમકે છાદોગ્યમા ઉપાસનાથી લઈને “ યાનદાયુષ.૯વર્તયન્ ” કર્મમાજ ઉપસદ્ધાર કર્યો છે (૨) વાર વાર એક અર્થની દૃઢતા કરની તેને અભ્યાસ કહેવાય છે. જેમકે ઉદાવકે સ્વેતકેતુને જીવાત્માનુ તત્ત્વ નવ વખત દૃઢતાથી ખતાવ્યું. (૩) અપૂર્વતા—એવા અર્થમા હોય છે કે જે પ્રથમ પ્રાપ્ત ન હોય, જેમકે બ્રહ્મના અપહુતપાપ્માદિ ધર્મ જીવને પ્રથમ પ્રાપ્ત નથી, અને તે મુક્તિના સાધનોથીજ પ્રાપ્ત થાય છે (૪) તદ્વર્મતાપત્તિરૂપ મુક્તિ ફલ છે (૫) મુક્ત પુરૂષનું જે સર્વ લોક લોકાન્તરોમા સ્વેચ્છાથી વિચરવું છાદોગ્યમા કહ્યું છે તે અર્થવાદ છે. અર્થાત્ સર્વમા પૂણ્થવું એ ઇશ્વરનુજ સામર્થ્ય છે, મુક્ત પુરૂષનું નથી, એટલા માટે એ અર્થવાદ કહેવાય છે (૬) ઉપપત્તિ એ મુક્તિનું નામ છે જેમકે છાદોગ્યમા એક પુરૂષની આખ ગાદીને જગલમા છોડી દેવાનું દૃષ્ટાત આપીને એવી મુક્તિ ખતાવી છે કે—જેમ તે પુરૂષ પૂછતા પૂછતા સ્વદેશને પ્રાપ્ત થાય છે એજ પ્રમાણે આચાર્યવાન્ પુરૂષજ પરમાર્થનો લાભ કરી શકે છે

ઉક્ત પદ્ધતિગ, નામ માત્રથી પણ માયાવાદમા મગત થતા નથી. અને જે માયાવાદી એમ કહે છે કે— “ સદેવમોમ્પેદમગ્રાસીદે-વમેવાદ્રીતીયમ્ ” ઝા૦ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ એ ઉપક્રમણ છે અને

“ તદાત્મ્યવિદં સર્વ ” છાંન્ એ ઉપસંહાર છે. અર્થાત્ એકનો પ્રારંભ કરીને એકમાં સમાપ્તિ કરી છે. એટલા માટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર અદ્વૈતવાદમાં ઘટી શકે છે ? એનો ઉત્તર એટલો છે કે— પ્રથમ તો એ ઉપક્રમોપસંહારમાં એ વાત સત્ય નથી કે એક બ્રહ્મનો ઉપક્રમ અને તેનોજ ઉપસંહાર છે; કેમકે એ છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં સત્યનું પ્રકરણ ચલાવીને સત્યમાંજ ઉપસંહાર દેખાય છે. અને બીજી વાત એ છે કે અદ્વિતીય શબ્દથી આ ઠેકાણે કાંઈ માયાવાદીઓના અદ્વૈતનું તાત્પર્ય નથી. માયાવાદીલોક અદ્વૈતનો એવો અર્થ કરે છે કે જેનો કોઈ સ્વભૂતીય, વિભૂતીય, સ્વગત ભેદ નથી અર્થાત્ તેનાથી સિન્ન કોઈ બીજી વસ્તુ નથી; એ તાત્પર્ય યદિ આ ઠેકાણે “એકમેવાદિતીયમ્” નું હોત તો એનાથી પ્રથમ એવું વાક્ય નહિ કહેવામાં આવતે કે “અસત્તઃ સદ્જાયત ” છાંન્ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ અર્થ—અસત્થી સત્ ઉત્પન્ન થયું. આ ઠેકાણે અસત્થી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિનું તાત્પર્ય છે અને જે “એકમેવાદિતીયમ્” નો અર્થ ત્રણ ભેદ ગુન્યનો હોય તો માયાવાદીઓના બીચારા આ પાંચ અનાદિયોની શી ગતિ થશે ? જેમકે— (૧) ધૈર્ય, (૨) જીવ, (૩) અવિદ્યા, (૪) અવિદ્યા અને ચેતનનો પરસ્પર સંબંધ, અને (૫) બ્રહ્મ અનાદિ મેળવીને એ પાંચેનો પરસ્પર ભેદ. એ પાંચે અનાદિનો નાશ થશે, અને જે માયાવાદીલોક એ બધા દેખડાવ્યા કરે છે કે—એકમ્ ॥ એવ ॥ અદ્વિતીયમ્ ॥ એ ત્રણ પદોથી ત્રણ ભેદોના નિષેધનું તાત્પર્ય છે, તો “અસદેવ સોમ્યેદમગ્રઆસીત્” એ વાક્યમાં “એવ ” શબ્દથી કયા વિભૂતીય ભેદનો નિષેધ કર્યો છે ? અમારા વૈદિક મતમાં તો અસદેવદમગ્રઆસીત્ એકમેવાદિતીયમ્ ” છાંન્ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ એમાં સૂક્ષ્મરૂપ પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણની દૃઢતાને માટે “એકમ્ ॥ એવ ॥ અદ્વિતીયમ્ ॥” એ ત્રણ શબ્દો આવ્યા છે. એ પ્રમાણે એ કાર્યની દૃઢતા કરવાને માટે ત્રણ શબ્દ આવ્યા છે. સિદ્ધ એ થયું છે કે, ઉક્ત ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી માયાવાદિયોનો અદ્વૈતવાદ સિદ્ધ થતો નથી. (૨) “તત્ત્વમસિ” નો અભ્યાસ અર્થાત્ નવ વખત બોલવું તે “જીવાપેતં કિલેદન્નિયતે, ન જીવોન્નિયતે” ઇત્યાદિ લિંગોથી જીવા-

તમા અવિનાશી હોવાની દૃઢતા સિદ્ધ કરે છે, કાંઈ માયાવાદની દૃઢતા સિદ્ધ થતી નથી. (૩) અર્થવાદ—એમના મતમાં એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન છે, અર્થાત્ એકને જાણવાથી સર્વ જાણી શકાય છે. જો એ પણ અર્થવાદજ હોય તો માયાવાદિયોના સર્વ અર્થ અનર્થ થઈ ગયા ! ! કેમકે પ્રહારને અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ માનવામાં એજ તો એક મુખ્ય તર્ક હતો કે એકને જાણવાથી સર્વ જાણી શકાય છે. હવે એકને જાણવાથી સર્વ ત્યારે જાણી શકાય છે કે જ્યારે ઉપાદાન કારણ એક હોય. જ્યારે સર્વજ્ઞાન અર્થવાદ છે તો પ્રતિજ્ઞા દષ્ટાંતથી અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? (૪) ઉપપત્તિ—જે છ વિંગોથી તાત્પર્યનો નિર્ણાયક અર્થ હોય તે તો એતો તેમના મતમાં મનોરથ માત્રજ છે. જેમકે અમે વેદોપનિષદના અનેક મત્રોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે અન્ધપરંપરાથી માયાવાદ સાગરનો સેતુ માયાવાદીઓ વેદોપનિષદોને માની રહ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમાં માયાવાદનો ગંધ માત્ર પણ નથી.

અપૂર્વતા અને ફક્ત એ એટલા માટે એમના મતમાં સંગત નથી કે નિત્ય પ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિમાં અપૂર્વતા શું ? તે તો પૂર્વ પ્રાપ્ત હતીજ તો વળી પછી તેમાં અપૂર્વતા શું ? ઘણું કરીને અદ્વૈતવાદીઓ એવો આક્ષેપ કર્યા કરે છે કે ભેદ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છેજ તેમાં શું અપૂર્વતા છે ? તેનો ઉત્તર એ છે કે અમારા મતમાં ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર અપૂર્વ છે. તે પૂર્વે સિદ્ધ નહિ હતો માટે દોષ નથી. અને (ફક્ત) મુક્તિ તો એમના મતમાં પાપાણુકલ્પ છે એટલા માટે ફલ પણ નિષ્ફલ છે.

હવે ઉક્ત પદ્ધતિંગનું શારીરક પ્રહસૂત્રથી એમના મતમાં અસંબદ્ધપણું બતાવીએ છીએ. જેમકે “અયાતોબ્રહ્મજિજ્ઞાસા” વ્રં સૂં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “અનાવૃત્તિશબ્દાદનાવૃત્તિશબ્દાત્” વ્રં સૂં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ આ ઉપક્રમ, ઉપસંહારથી એમનો માયાવાદ સિદ્ધ થતો નથી. કેમકે માયાવાદને માટે પ્રપંચને મિથ્યા માનવો આવશ્યક હતો. પરંતુ તે તો સંપૂર્ણ પ્રહસૂત્રોમાં કેાઈ સૂત્રમાં પણ પ્રપંચને મિથ્યા માન્યો નથી. પ્રત્યુત વ્રં સૂં ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૩ ॥

મા પ્રપચને સ્વપ્નાદિઢોધી વિલક્ષણ માન્યો છે, જો એમ કહિયે કે
 (૧) “ પારમાર્થિક ” (૨) “ વ્યાવહારિક ” (૩) “ પ્રાતિભાસિક ”
 માયાવાદીઓના મતમા એ ત્રણ મત્તાવાદનો સ્વીકાર છે, અર્થાત્ પર-
 માર્થ સત્તા બ્રહ્મની છે અને વ્યાવહારિક સત્તા જગત્ની છે અને
 પ્રાતિભાસિક મત્તા સ્વપ્નાદિની છે, એટલા માટે સ્વપ્નાદિથી જગ-
 તને વિલક્ષણ કહ્યું છે અને તેથી ઉક્ત સૂત્રમા સ્વપ્નથી વિલક્ષણતા
 માનવામા કાંઈ હોય નથી ? એનો ઉત્તર એ છે કે, (૧) તમારી ત્રણે
 સત્તાનુ કથન સૂત્રમા કોઈ જગ્યાએ નથી, તો પછી સ્વપ્નાદિ દૃષ્ટાંતથી
 જગત્ મિથ્યા કેની રીતે ? કાગળ સ્વપ્ન અને જાગૃતના પદાર્થોની
 સત્તાનો ભેદ છે (૨) કોઈ પણ સૂત્રમા વિવર્તવાદનો સ્વીકાર નથી
 પરંતુ પરિણામવાદ તો સૂત્રમા કથન કરેલો છે તેમજ સૂત્રોમા કોઈ
 જગ્યાએ પરમાણુ તથા પ્રકૃતિનુ ખંડન પણ નથી પ્રત્યુત પ્રકૃત્યુ-
 પાદન કાણુનુ “ મૃત્તિશ્વપ્તિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુસંધાત્ ” વ્ર૦ મૂ૦ ૧
 ॥ ૪ ॥ ૨૩ ॥ સૂત્રમા મંડન કરેલું છે

અને જે સ્વા૦ શ૦ આ૦ એ પરમ હુઓમા આકાશ માનીને તેને
 સચ્ચિદ્ર નિરૂપણ કરીને અનિત્ય નિદ્રા કર્યા છે, તે એવી રીતે ઠીક
 નથી કે જેમ તેમના મતમા હવની અદર પરમાત્મા હોવાથી હવ
 સચ્ચિદ્ર થઈ જતો નથી, તે પ્રમાણે વિભુ પદાર્થથી પરમાણુ સચ્ચિદ્ર
 થતા નથી જો એમ કહો કે પરિચિન્ન પદાર્થજ અદર અને ણકાર
 પ્રદેશવાળા હોય છે તો માયાવાદીઓના મતમા હવ પરિચિન્ન
 નથી ? તો એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે અસાધિકરણમા સ્વામીહુએ
 હવને પરિચિન્ન માન્યો છે તે તે ઉપાધિનૂત પરિચેદવાળા હવમા
 પરમાત્મા છે કે નથી ? જો એમ કહો કે તેજ પરમાત્મા છે તે
 દેશમા તેનાથી ભિન્ન પરમાત્મા નથી, તો પરમાત્માનુ નિત્ય સુખાત્વ
 અને સર્વજ્ઞત્વ નાશ પામે છે અને એ વાત અનુભવથી પણ મિદ્ર
 થાય છે કે જેટલા પ્રદેશમા હવાતમા અવિગ્રાહ્ય ઉપાધિથી પરિચિન્ન
 છે તેટલા પ્રદેશમા તેનાથી ભિન્ન ત્યા પરમાત્મા નથી અને આગળ
 (શાસ્ત્ર) પણ એમજ કહે છે કે યમાત્મનિતિષ્ઠન્ આત્મનોસ્તરો યમા
 ત્માનિબેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમા હવની અદર અન્ત

સાત્માનું વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રમાણે પરમાણુઓનાં ખંડનને માટે જે દોષ દર્શાવ્યા છે તે દોષ માયાવાદીઓના જીવવાદમાં પણ તેવાંજ છે. એ વાત પરમત નિદર્શનથી દર્શાવી છે. અને પરમાણુઓનું ખંડન માયાવાદના તર્કપાદના તર્કોથી પણ એટલા માટે નથી થતું કે પરમાણુવાદિઓનું તાત્પર્ય પ્રકૃતિનું પરિણામી નિત્યત્વ વર્ણનમાં છે અર્થાત્ પ્રકૃતિને કેટલીએ સૂક્ષ્મ કેમ ન કરે તોપણ તેનો નાશ થતો નથી એજ તાત્પર્ય ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાનું છે-એટલે કે ગુણરૂપથી તે બનીજ રહે છે, તેનો નાશ થતો નથી. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિકાદિ સર્વ શાસ્ત્રકારો એ વાતને માને છે કે જડ દ્રવ્ય જગતનું ઉપાદાન કારણ છે, એ સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત છે, તોપણી વેદાન્ત દર્શન તેનાથી વિરુદ્ધ કેમજ હોઈ શકે ?

તથા “ જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ ” અષ્ટાં ૧ ॥ ૪ ॥ ૩૦ ॥ એ સૂત્રથી સ્વામી શંખ્યાંજીએ ઉપાદાન કારણમાં પંચમી વિભક્તિ માની છે તે ઠીક નથી. કેમકે “ પુત્રાત્પ્રમોદો જાયતે ” “ આદિત્યા જ્ઞાયતે વૃષ્ટિઃ ” ઇત્યાદિ સ્થળમાં ઉપાદાન કારણ વિના પણ પંચમી દેખાય છે. અને જો “ જનિ ” ધાતુના પ્રયોગમાં ઉપાદાનમાંજ પંચમી વિભક્તિ થતી હોત તો ઉક્ત ઉદાહરણોમાં પંચમી કેમ થઈ ? અને મહાભાષ્યમાં મોલોમાજલો માવિલોમમ્યોદ્ધર્વા જાયન્તે અવક્રામન્તિ તાસ્તેભ્યઃ ’ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં દ્વર્વાનું તેનાથી પૃથક્ હોવાનું જ માન્યું છે, ગોલોમાદિ તેનાં ઉપાદાન નથી. એજ પ્રકારે “ જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ ” નું ખંડન કરીને “ પુત્રમપાયેડપાદાનમ્ ” અષ્ટાં ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૪ ॥ એ સૂત્રથી ઘટોવાદમા નિમૂતાનિ જાયન્તે ” તૈં ૩ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિમિત્ત કારણમાં પંચમી વિભક્તિ માની છે, એટલા માટે સ્વામીજી જે ઉપાદાન કારણમાં પંચમી માને છે તેનું ખંડન થયું. વળી ઉપાદાનનું લક્ષણ એ છે કે જે પોતે પોતામાં કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં હેતુ હોય તેને ઉપદાન કારણ કહે છે; તો એ પ્રકારનું ઉપાદાન કારણ માયાવાદમાં માયાજ ઇષ્ટ છે કાંઈ બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ નથી. એ વાતને અમે દુર્જનતોપન્યાયથી સ્પષ્ટ કરી આવ્યા છીએ કે એ પ્રકારનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિજ કરે છે. ઉક્ત રીતિથી દર્શનશાસ્ત્ર અને વ્યાકર-

છથી વિરૂદ્ધ પ્રદાને ઉપાદાન કારણ માનવાથી માયાવાદિયોનો મત અસંગત છે અને બ્રં સૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૪ ॥ મા પરિણામવાદ સ્પષ્ટ છે સૂત્રોમા કોઈ જગ્યાએ પ્રદાન બૂલીને જીવ બનવું કથન કર્યું નથી પરંતુ બ્રં સૂં ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ૪ ॥ ઇત્યાદિમા જીવ પ્રદાનો ભેદ સ્પષ્ટ વર્ણવ્યો છે

માયાવાદીઓના હિરણ્યગર્ભ આદિ અનેક ઇશ્વરવાદનો મધ માત્ર પણ સૂત્રોમા કોઈ જગ્યાએ નથી

માયા, અવિદ્યા અજ્ઞાન જે એમના પ્રદાના પ્રબળ શત્રુ છે તેમનું નામ માત્ર પણ સૂત્રમા નથી અને જે અન્યથા જ્ઞાનના અભિ પ્રાયથી માયા શબ્દ બ્રં સૂં ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ મા આવ્યો છે, તે પણ જીવ વિષયક છે પરંતુ પ્રદાન વિષય નથી

એમની પાષાણ કંપમુખિ-ઔવચ્ચમુખિ નું તો નામ સુધ્ધા સૂત્રોમા નથી અધિક તો શુ પણ પ્રદાનસૂત્ર સર્વથા શકર મતથી વિરૂદ્ધ છે તેને હસ્તામલકવત્ કોઈ જોવા આંદે તો ‘વેદાન્તાર્ય ભાષ્ય ભૂમિકા’મા જોઈ લેવું જેમા શ્રી સ્વામી રામાનુજાચાર્ય, અને શકરાચાર્યના ભાષ્યો સહિત કોઈ એક અધિકરણ લખીને સ્પષ્ટ કરી આવ્યું છે કે વેદાન્ત સૂત્રો માયાવાદ સિદ્ધ કરતા નથી

એ પ્રમાણે તેના ઉપક્રમેપસહારાદિ પદ્ધતિગોની સંગતિ સૂત્રોમા નથી પરંતુ સૂત્રો તો વૈદિક અપૂર્વતા, ઉપપત્તિ અને ફલોનો ભંડાર છે, મનુષ્ય જન્મના ફલ ચતુષ્ટયનો આગાર છે, અને આપ પનિષદ્ વિદ્યાનો સાર છે

એ ભાવને સાક્ષાત્કાર કરવાનેમાટે અમે પ્રાય પ્રદાનસૂત્રોના સર્વ ભાષ્યો અવલોકન કર્યા, જેનાથી એ અવગત થયું કે સૂત્રકારે એ પ્રદાનસૂત્રોમા મણિરૂપી વૈદિક વાક્યોનું અથન કર્યું છે એટલામાટે વૈદિક સિદ્ધાન્તોને લક્ષ્ય રાખીને અમે આ વેદાન્તાર્યભાષ્ય લખ્યું છે અર્થાત્ માત્ર વૈદિક ભાવોનો આશ્રય લીધો છે, અન્ય કોઈ ભાષ્યનો આશ્રય લીધો નથી

યદ્યપિ મધ્યભાષ્ય દ્વૈતવાદનું મંડન કરે છે એ અશમા વૈદિક દ્વૈતવાદનું વેદાન્ત સૂત્રોમા વ્યાખ્યાન કર્યું છે તથાપિ અમે તેમનું

અવલંબન એટલામાટે નથી કયું કે તેમાં કાંઈ વિશેષ વ્યાખ્યા નથી
 “ અધિકન્તુ ભેદનિર્દેશાત્ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૨૥ ૧૥ ૨૨૥
 ઇત્યાદિ વેદાન્તનાં મર્મસ્થોળોપર પણ કાંઈ લખ્યું નથી. આરંભણ-
 ધિકરણમાં પણ તેમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. કેવળ એટલુંજ લખ્યું
 છે કે “ જીવ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી.” સત્ય નો એ છે કે
 કેવલ દ્વૈતવાદની વિલક્ષણતાથી મધ્ય ભાષ્ય વેદાન્ત સૂત્રોપર પ્રસિદ્ધ
 છે પરંતુ તેમાં કાંઈ એવી અપૂર્વતા નથી કે જેથી તેને ભાષ્ય કહે-
 વામાં આવે. કેવલ પુરાણોના સ્લોકો એકત્ર કરીને એક સંગ્રહ કરેલો
 છે અને તે આકારમાં પણ સ્વા૦ શ૦ ચા૦ જ અને સ્વા૦ રા૦ ચા૦
 જની ચતુઃસૂત્રીની વ્યાખ્યાથી કમતી છે. એનું કોઈ મહત્ત્વ જોવા
 માગે તો વ્ર૦ સૂ૦ ૨૥૨૥૩૥૭૥ ની વ્યાખ્યામાં જોવું કે જેનો માયા
 વાદીઓનાં મતમાં આ અર્થ છે. કે, ‘ભેદવાળા હોય છે તે વિકારી અર્થાત્
 મિથ્યા હોય છે,’ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં પુરાણોનાં અહિંતહિંથી બેચાર
 સ્લોક લખીને વૈદિક દ્વૈતવાદને પણ એવો શિથિલ બનાવી દીધો છે.
 ભાષ્યકારથી વધુ કાંઈ પણ થઈ શક્યું નહિ ત્યારે એવા આશ્રયથી
 અમે શું લાભ ઉઠાવી શકીએ ?

એ પ્રમાણે અણુભાષ્યમાં પણ કાંઈ વિશેષતા નથી, કેવળ
 જીવાત્માના અણુવાદ પર સતર્ક વ્યાખ્યા કરી છે, તે શ્રી ભાષ્યની
 અપેક્ષાથી તુચ્છ છે, સાર એ છે કે વૈષ્ણવોના ચારે સંપ્રદાયોના
 ભાષ્યમાં સમાનુજ્ઞાચાર્યનું શ્રીભાષ્યજ સુખ્ય છે. અને અમે શ્રી ભાષ્યા
 ચાર્યના જે જે સિદ્ધાન્તો વૈદિક છે તે કાંઈ એક સ્થળોમાં સ્પષ્ટ
 રીતિથી બતાવ્યા છે.

વિજ્ઞાન બિંદુના ભાષ્યમાં એટલી વિચિત્રતા છે કે તેઓએ વૈદિક
 દ્વૈતવાદનું મોટા બલપૂર્વક મંડન કર્યું છે. “ અસ્માદિવચ્ચં તદનુપ-
 પત્તિઃ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૨૥ ૧૥૨૩૥ માં તેઓએ એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે
 જે પ્રકારે પત્થરાદિક બ્રહ્મ બની શકતા નથી, એ પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મ
 બની શકતો નથી, જેમ પત્થરાદિકના સત્ આદિ ગુણ બ્રહ્મની સમાન
 પણ છે તથાપિ જડતાદિ ગુણ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે, એટલા માટે પાપાણુ,
 બ્રહ્મ બની શકતો નથી, એજ પ્રમાણે જીવના સત્ચિત્ ગુણ બ્રહ્મની

સમાન છે તોપણ અદ્વૈતવાદિ ગુણુ જીવાત્માને પ્રદક્ષી ભિન્ન કરે છે; એટલા માટે જીવ પ્રદક્ષ થઈ શકતો નથી.

આ ઠેકાણે સ્વામી વિજ્ઞાનભિક્ષુની એ વાત અત્યંત પ્રશંસનીય છે કે તેઓએ સંન્યાસી થઈને પણ વૈદિક દ્વૈતવાદને છુપાવ્યો નથી. અને પોતાનાથી પૂર્વપ્રવૃત્ત સ્વાં શંં ચાં જીના માયાવાદને મંતાં-વ્ય સમજ્યા નહિ. પરંતુ અમે તેમનો આશ્રય એટલા માટે લીધો નથી કે તેઓ પણ સર્વ અધિકરણમાં જીવ પ્રદક્ષનો ભેદ અને પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણુ ઇત્યાદિ વૈદિક ભાષાનું ઠીક ઠીક મહન કરી શક્યા નહિ; પ્રકૃત્યધિકરણમાં ઇશ્વરની ઉપાધિરૂપ પ્રકૃતિને માની છે, અને સાંખ્યનું પણ તેવીજ રીતે ખંડન કર્યું છે કે જેવી રીતે સ્વાં શંં ચાં જીએ કર્યું છે. ખીજે દોષ તેમના ભાષ્યમાં એવો છે કે જેવી યુક્તિનો લંડાર પ્રદક્ષસૂત્ર છે તેના પર તેણું યુક્તિ પૂર્વક ભાષ્ય કર્યું નથી. આ તે પ્રદક્ષસૂત્ર છે કે જેની અદ્ભૂત યુક્તિનું વર્ણન “બ્રહ્મમ્ ત્રપદૈશ્વેવ હેતુમદ્ધિર્વિનિશ્ચિતૈઃ”ગી. ૧૩।૪। માં કર્યું છે એ વાત તો પ્રદક્ષસૂત્રા ભણવાથી પ્રતીત થાય છે કે એ સૂત્રો વેદાનુકૂલ તર્કની અને પ્રદક્ષ વિદ્યાની ખાણ છે, તો પછી તેના પર યુક્તિ હીન ભાષ્ય શું ? એટલા માટે અમે મુખ્ય ભાષ્યકાર સ્વાં શંં ચાં જી અને સ્વામી રામાનુજાચાર્ય કે જેની ફિલોસોફી ન કેવલ લેખમાંજ છે કિન્તુ લાખો મનુષ્યના હૃદયમાં છે તેના લેખને ઉદ્ધૃત કરીને આ વેદાન્તાચાર્ય ભાષ્યને યુક્તિ યુક્ત કર્યું છે.

હવે અમારાપર એવી શંકા થશે કે જ્યારે કોઈ પ્રાચીન ભાષ્યનું અવલંબન આ ભાષ્યમાં કર્યું નથી તો આ ભાષ્ય પ્રમાણ કેમ ગણી શકાય ?

એનો ઉત્તર એ છે કે-પ્રદક્ષસૂત્રોમાં વેદ અને વૈદિક વાક્યોનું અચન કર્યું છે. જે ભાષ્ય વેદ અને વૈદિક વાક્યોથી વિરૂદ્ધ નહિ હોય તે પ્રમાણ હોય છે. એ વિષયના પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યની એજ પરીક્ષા છે.

પ્રદક્ષસૂત્ર, ખીજા દર્શનોથી વિરૂદ્ધ માન્યું નથી એટલા માટે જે ભાષ્ય અન્ય દર્શનોની સાથે સંગતિ રાખે તેજ પ્રમાણ સમજવું. યથા:-

(૧) જીવ અને પ્રદક્ષના એકત્વ જ્ઞાનથી યુક્તિ કોઈપણ દર્શન કારે માની નથી.

(૨) બીજા કોઈ પણ દર્શનકારે “ વાપસામાનાધિકરણ ” અર્થાત્ સર્વ મટાડીને એક બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે એવું માન્યું નથી; અથવા જીવ, ઘટાદ્યાશની સમાન મહાકાશરૂપી બ્રહ્મથી અલિપ્ત છે, એવું “ મુખ્યસમાનાધિકરણ ” કોઈ પણ દર્શનમાં માન્યું નથી.

(૩) ઇશ્વર કોઈ ઉપાધિના વશમાં આવીને સૃષ્ટિ રચે છે એવું કોઈ દર્શનકારે માન્યું નથી.

(૪) જગતને મિથ્યા કોઈ દર્શનકારે માન્યું નથી.

(૫) ધર્માધર્મને મિથ્યા કોઈ દર્શનકારે માન્યા નથી.

(૬) જડ ઉપાદાન કારણ વિના મૃદિની ઉત્પત્તિ કોઈ દર્શનકારે કથન કરી નથી.

ઈત્યાદિ અનેક વિરોધથી શંકરભાષ્ય પ્રમાણ થઈ શકતું નથી. ઉક્ત વિરોધોનો પત્તો એ પ્રમાણે છે કે—“વૈશેષિક દર્શન” ૩|| ૧|| ૧૯-૨૦-૨૧|| સૂત્રોમાં જીવાત્માઓને પરસ્પર ભિન્ન માન્યા છે. અને “ ન્વાયદર્શન ” ૪|| ૧|| ૧૯|| માં ઇશ્વરને કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ વિના કારણ માન્યા છે અને એનાજ સૂત્ર ૧૦ માં કોઈ પણ જાતની ઉપાધિ વિના જીવને નિત્ય માનીને પરલોક યાત્રા સિદ્ધ કરી છે. અને “ સાંખ્યદર્શન ” અં ૧ સૂં ૧૫૭ માં એકજીવવાદનું ખંડન કર્યું છે. તથા સાંખ્યં ૦ અં ૬|| ૫૨|| જગતને સત્ વર્ણન કર્યું છે એ સત્, પરિણામી નિત્યતાના અભિપ્રાયથી છે, અર્થાત્ તેનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય છે.

એવીજ રીતે યોગ દર્શનમાં જીવ ઇશ્વરનો ભેદ અને પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણન કરેલ છે. અને મીમાંસામાં ધર્માધર્મને સત્ય વર્ણન કર્યા છે. અધિક શું લખીએ, કોઈપણ દર્શનકારે માયાવાદિયોની સમાન જગત્, જીવ, ઇશ્વર અને પ્રકૃતિને મનોરથ માત્ર માન્યાં નથી, કિન્તુ સર્વ દર્શનકારોએ તાત્વિક માન્યા છે, એથી સાર એવો નીકળે છે કે—

(૧) બ્રહ્મસૂત્ર પર તેજ ભાષ્ય પ્રમાણિક જાણવું કે જે દર્શન શાસ્ત્રોના પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તોની સાથે સંગતિ રાખતું હોય.

- (૨) સૂત્રોમાં ગ્રંથન કરેલાં વિષય વાક્યોથી વિરૂદ્ધ નહિ હોય.
 (૩) વેદથી અવિરૂદ્ધ-વૈદિક યુક્તિઓથી યુક્ત હોય.
 (૪) પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રમાણિત હોય.

ભાષ્યના પ્રમાણિક હોવામાં આ ચાર મૂળ છે જેનો આશ્રય કરીને અમે કોઈ બીજા આશ્રયથી આશ્રિત કર્યું નથી. ઉક્ત આશયથી શ્રેષ્ઠ અને સનાતન હોવાથી અમે એ ભાષ્યનું નામ આર્ય ભાષ્ય રાખ્યું છે. એ નામ કોઈ સંપ્રદાયવિશેષના અભિપ્રાયથી નથી.

એ ભાષ્યને અમે સંસ્કૃતમાં એટલા માટે મુદ્રિત કરાવ્યું નથી કે પ્રથમ અમે 'વેદાન્તાર્યભાષ્યભૂમિકા' સંસ્કૃતમાં મુદ્રિત કરાવી હતી પણ તે પ્રવૃત્ત થઈ નહિ એટલા માટે સર્વ સાધારણને ઉપયોગ આવવા માટે અમે સરળ ભાષામાં ભાષ્ય કર્યું છે.

જો અધિકારી સમુદાય અધિક થશે તો અમે એને સંસ્કૃતમાં મુદ્રિત કરાવવાને ઉદ્યત થઈશું.

હવે છેવટનો નિયમ એ છે કે એ ભાષ્ય વૈદિક અભિપ્રાયોથી લખ્યું છે માટે વૈદિક ધર્માભિમાનિના સંપૂર્ણ સંતાન એ ભાષ્યને નીચેના શ્લોકના આશયથી આશ્રયણ કરે.

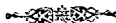
લઘ્વ વ્યાસપયોનિધે નિમયનાત્ રત્નમયા સુપ્રભમ્ ॥

યસ્યા લોકવિલોકનેન મનસિ વ્રત્સપમાજાયતે ॥

યસ્માત્પશ્ચ પરિગ્રહો ન ઘટતે વેદૈક વેદ્યેપયિ ॥

તદ્દૃશ્યં સુવિવેચકૈઃ સુમતિભિઃ સ્વાર્થેષુ કોમત્સરઃ ॥ ૧ ॥

આર્યમુનિઃ

॥ ओ३म् ॥

॥ अथ वेदान्ताय्यर्थाभाष्यम्प्रारभ्यते ॥

+++++
१ છતા-
સાધિકરણ.
+++++

॥ અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

પદ૦—અથ ॥ અતઃ ॥ બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ॥

અર્થ — “અથ” વિદ્યાધ્યયન તથા કર્મકાણ્ડાનંતર “બ્રહ્મજિજ્ઞાસા” બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરાય છે. “અતઃ” એટલા માટે કે બ્રહ્મજિજ્ઞાસાની અપેક્ષાએ અન્ય પ્રલ તુચ્છ છે. ઉક્ત સૂત્ર સંબંધિ વિષય વાક્ય નિચે પ્રમાણે છે.

નવારે સર્વસ્ય કામાય સર્વમ્પ્રિયમ્ભવતિ ॥

આત્મનસ્તુ કામાય સર્વમ્પ્રિયમ્ભવતિ ॥ વૃ૦ ૪૧૪ ॥

આત્માવારે દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો, મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ

॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥

અર્થ — યાજ્ઞવલ્કય મહારાજ પરિત્રાજક (સંન્યાસી) થવાના સમયે મૈત્રેયી કે જે તેમની પત્ની હતી, તેણે એવો પ્રશ્ન કર્યો કે — હું ભગવન્ ! આપ શામાટે આ સંસારવર્ગ છોડીને જાઓ છો ? — યાજ્ઞવલ્કયએ ઉત્તર આપ્યો કે — હું મૈત્રેયી ! આ સર્વ સંસાર આત્માને માટેજ વહાલો લાગે છે; એમાટે આત્માજ સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે, તથા ધૃતિવાક્યો વડે ધ્રુવજ કરવા યોગ્ય છે, તેમજ વેદાતુકૂલ તર્કોશ્રી મનન કરવા યોગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી વારંવાર અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે; તેજ આત્માશબ્દ વાચ્ય બ્રહ્મ મત્ય છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનન્ત છે; એ વિષય વાક્યોપર સૂત્રકારે આ સૂત્ર રચ્યું છે.

વેદાધ્યયન અને વૈરાગ્ય, વિવેક, પદસંપત્તિ, મોક્ષની ઇચ્છા, એ ચાર સાધનો સંપાદન થયા પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા થાય છે; કેમકે બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભિન્ન જેટલાં સાંસારિક અભ્યુદયાદિ ફલ છે, તે મર્વ બ્રહ્મજ્ઞાનની અપેક્ષાથી તુચ્છ છે.

આ સૂત્રના અર્થમાં વિશિષ્ટાદ્વૈત તથા અદ્વૈતવાદના આચાર્યોના મતભેદ છે તે આ પ્રમાણે છે કે—“અથ” શબ્દનો અર્થ શ્રીભાષ્યાચાર્ય સ્વામિ રામાનુજજીએ “વેદાધ્યયનાનંતર” એવો કર્યો છે અને તેમાં એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે “આ ઉત્તરમીમાંસા—બ્રહ્મદર્શન, પૂર્વમીમાંસા—કર્મકાણ્ડ દર્શનનો એક ભાગ છે; એટલે કે બાર અધ્યાય પૂર્વમીમાંસા અને ચાર અધ્યાય ઉત્તરમીમાંસા, એમ સોળ અધ્યાય મળીને એકજ શાસ્ત્ર છે. આ સ્થળે અમને એટલો અંશ શ્રીભાષ્યાચાર્યનો સ્વીકરણીય છે કે પૂર્વમીમાંસા તથા ઉત્તરમીમાંસામાં પરસ્પર વિરોધ નથી, અને એટલા માટેજ કર્મકાંડ પછી બ્રહ્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરી છે. અને જે એમ કહ્યું છે કે—એ જે મીમાંસા મળીને એકજ શાસ્ત્ર છે, એ વાત ઠીક નથી; કેમકે પદશાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિમાં હુની આવે છે.

સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રને એવી રીતે લગાવ્યું છે કે—“અથ” શબ્દનો અર્થ ચતુષ્ઠય સાધન પછીનો કર્યો છે, તે ઠીક છે. કેમકે સાધનવિના અધિકારી થઈ શકતો નથી, અને અધિકારીવિના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એ અંશમાં જે રામાનુજચાર્યના મતમાં વેદાધ્યયનની પછી બ્રહ્મ જ્ઞાસા માનેલી છે તેનાથી કાંઈ વિશેષ ભિન્નતા નથી. કેમકે સાધન ચતુષ્ઠય સંપન્ન થાણું કરીને શાસ્ત્રાધીત પુરૂષજ હોય છે. પરંતુ એટલી વાતમાં એ બંને આચાર્યોનો મત ભેદ છે કે જે સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રમાં અધ્યાસની ભૂમિકા બાંધીને વેદશાસ્ત્રને પણ અવિદ્યાની કોરીમાં રાખ્યાં છે. અર્થાત્ વેદશાસ્ત્ર પણ સ્વપ્નજ્ઞાનની માફક આવિદ્ય છે; અને વળી એમ કહ્યું છે કે—તે અવિદ્યાની નિવૃત્તિને માટે આ (વેદાંત) શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થયું છે.” હવે વિચાર કરતાં જણાશે કે અવિદ્યાની નિવૃત્તિ આ આવિદ્યક શાસ્ત્રથી કેમ કરી થશે? ઇત્યાદિ તર્કથી તુલના ન કરિયે તોપણ આ વાત સૂત્રકારનો આશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે. સૂત્રના અક્ષરોમાં એવી વાત

ક્યાંયે જોવામાં નથી આવતી કે “ પ્રમાણ અને પ્રમેય સર્વ અધ્યાત્મ છે.” અસ્તુ ! એ ઉપર જે માયાવાદી લાઘ્યકારે લખ્યું છે તેમનું ખંડન કરવું, એ અમારું મુખ્ય પ્રયોજન નથી; કિંતુ મુખ્ય પ્રયોજન તો એ છે કે મૂલસૂત્રોનો અભિપ્રાય શું છે અને પરસ્પર સૂત્રોની સંગતી કેમ લાગે છે, તે બંને વાતો અમે અહિં ખતાવીએ છીએ. ૧

++++++
+ ૨ જન્મા +
+ ધિકરણ +
++++++

॥ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ॥ ૨ ॥

પદ ૦ જન્માદિ ॥ અસ્ય ॥ યતઃ ॥

અર્થ — જન્મ છે આદિમાં જેને એવા જે જન્મ, સ્થિતિ અને પ્રલય તે (અસ્ય) આ સંસારનો “ યતઃ ” જેનાથી થાય, તે બ્રહ્મ છે. એ સૂત્રનું વિષય વાક્ય એ છે કે —

યતોવા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેનજાતાનિ જીવન્તિ ॥

યત્પયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તજ્જિજ્ઞાસસ્વતદ્બ્રહ્મ ॥ તૈ ૦ ૩ ॥ ૧ ॥

અર્થ — જેનાથી આ સર્વ ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં સ્થિર રહે છે અને જેની સત્તાથી જીવે છે, અંતમાં જેમાં લય થાય છે; તે બ્રહ્મ છે. તેની તું જાણા કર. આ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ કર્યું છે, કે જે સંસારની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે તે બ્રહ્મ છે. એનાથી સૂત્રકારનો એવો આશય છે કે જે જગતનું નિમિત્ત કારણ છે તે બ્રહ્મ છે. કેમકે ઇન્દ્રિયપૂર્વક કર્ત્તાપણું નિમિત્ત કારણમાં જ હોય છે, ઉપાદાનમાં તે હોતું નથી.

આ સૂત્ર શંકરાચાર્યજીના મત પ્રમાણે એવા હેતુથી નથી ઘટી શકતું કે તેમના મતમાં ઇશ્વર અને બ્રહ્મ જુદા જુદા છે. જે શુદ્ધ છે તે બ્રહ્મ અને માયોપાધિવાળા ઇશ્વર છે. જે મહુર્પિન્ન્યાસજીનો પણ એવોજ અભિપ્રાય હોત કે બ્રહ્મ અને ઇશ્વર જુદા જુદા છે, તો તેઓ બ્રહ્મ વિષયક પ્રશ્ન ઉઠાવીને ઇશ્વરનું લક્ષણ કદી બાંધત નહિ. કેમકે ઉક્તા મતમાં જગત્ જન્માદિના હેતુ તો ઇશ્વર છે પણ બ્રહ્મ નથી. અમારા વિચારમાં તો સૂત્રકારના મતમાં બ્રહ્મ અને ઇશ્વર એકજ વસ્તુ છે; એ

માટે બ્રહ્મને જગત્ કર્તા માન્યું છે. એ લેદ તેા માયાવાદી આધુનિક વેદાન્તિયોના મતમાં છે કે બ્રહ્મ અને ઇશ્વર જુદા જુદા છે. એ વિષયમાં વેદ અને આર્ષત્રયોનાું કોઈ પણ પ્રમાણ તેમને અનુકૂલ દેખાતું નથી; અને જે વેદાન્તિભાઈઓએ એજ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ માનીને જે આતાણીથી પોતાનો અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો છે, તે પણ ઠીક નથી. કેમકે એ પ્રકારે પણ ઇશ્વરનુંજ લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. તેમના મતમાં બ્રહ્મમાં તો જગત્ કર્તૃત્વ છેજ નહિ, તોપણ ઉપરોક્ત સૂત્રલક્ષણ તેમાં કેવી રીતે ઘટી શકે? ૨

સંગતિ—આ બીજા સૂત્રમાં ગ્રહનું લક્ષણ કહ્યું પણ એમાં પાંચમી વિલક્ષિતથી એવો સંદેહ થાય કે—ગ્રહ નિમિત્ત કારણ છે કે ઉપાદાન કારણ? કેમકે પાંચમી વિલક્ષિત નિમિત્ત કારણમાં પણ આવે છે અને ઉપાદાન કારણમાં પણ? એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—

३ शास्त्रेयानि-
त्वाधिकरण.

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥

पद० शास्त्रयोऽनित्वात् ॥

અર્થ—“શાસ્ત્ર” ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રનું “યોગિ” જે કારણ છે તે પ્રહ્ન છે. પૂર્વ સૂત્રથી જે સંદેહ થયો હતો તે આ સૂત્રથી એવી રીતે નિવૃત્ત કર્યો કે ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્રના કર્તા પ્રહ્ન છે, અને તે માટે તે ચેતન છે. એ સૂત્રનો ભાવ એ છે કે પ્રહ્ન ચેતન છે અને ચેતન હોવાથી તે કોઈનું ઉપાદાન કારણ નથી તે પ્રહ્ન ઇચ્છાપૂર્વક જગતનો કર્તા છે.

इच्छापूर्वककर्तृत्वम्प्रभुत्वमस्वरूपता ॥

निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कश्चित् ॥

અર્થ—ઈચ્છાપૂર્વક કર્તા થવું, પ્રભુ થવું, કાર્યની સમાન રૂપવાળા નહિ થવું, એ ત્રણે વાતો નિમિત્ત કારણમાંજ મળી આવે છે ઉપાદાનમાં નહિ. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે—બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. એ સૂત્રનું વિષય વાક્ય નીચે મુજબ છે.

एतस्य महतो भूतस्य निश्चितमेवैतत्. महवेदोयजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं श्लोको व्याख्याना
न्यनुमानानिप्रमाणभूतानि ॥ वृ० २।४।१० ॥

અર્થ—જે સર્વથી મહાન્ બ્રહ્મ છે તેના શ્વાસરૂપ ઋગ્વેદ,
ઉર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ છે. અને ઇતિહાસ, પુરાણ, શ્લોકાદિ તેનાં
અન્ય ન્યુમાન ભૂત છે. યજુર્વેદ સંહિતામાં પણુ :—

तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतऋचः सामानिजङ्गिर ॥ य० ३१ ॥ ७॥

અર્થ—તે યજુરૂપ પરમાત્માથી ઋગ્વેદાદિ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થયાં.
પ્રકારે સર્વ વિદ્યાઓનો ભંડાર જે વેદ, તેના કર્તા હોવાથી બ્રહ્મ ચેતન
બીજે અર્થ એ સૂત્રનો એમ પણુ થઈ શકે છે કે “જ્ઞાન્ યોનિઃ
જાં યસ્મિન્ત્ચ્છાન્મયોનિ ” શાસ્ત્ર છે યોનિ નામ પ્રમાણ જેમાં
શાસ્ત્રયોનિ કહેવાય છે. આ અર્થમાં પૂર્વ સૂત્રથી સંગતિ એ
રિ છે કે પ્રથમ “જન્માદિ” સૂત્રમાં એવો મંદેહ થાય છે
બ્રહ્મ જગતતું ઉપાદાન કારણ છે. એના ઉત્તરમાં આ સૂત્રથી એ
પણે કહે છે કે શાસ્ત્ર પ્રમાણ હોવાથી બ્રહ્મ જગતતું નિમિત્ત કારણ
તે શાસ્ત્ર નીચે મુજબ છે. જેમ કે :—

द्वा मुपर्णा सयुजा सखाया समानमृक्षम्परिपस्वजाते ॥

तयोरग्नयः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति ॥

ઋ० અં ૨ ॥ અં ૩ વં ૧૭ ॥

અર્થ—જે ચેતન છે. જેનું અનાદિ પણુ હોવાથી પરસ્પર
બંધ છે. અને સ્વમમાન પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષના આશ્રયી છે. તેમાંથી એક
મનો લોકતા છે અને બીજે અલોકતા છતાં સાક્ષીરૂપે સ્થિર છે.
વેદમંત્રથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે અનાદિ પદાર્થ ત્રણ છે.
ગવ, ઇન્દ્ર અને પ્રકૃતિ; પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે; ઇન્દ્ર નિમિત્ત
કારણ છે. એજ પ્રમાણે યજુર્વેદ સંહિતામાં પણુ.—

सपर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणम् ॥ य० ४० ॥ ८ ॥

ઈત્યાદિ મંત્રોમાં સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે કે—ઇન્દ્ર શુદ્ધ અને
પ્રકાશ છે. અને અકાય વસ્તુતું તત્વથી અન્યથાભાવરૂપપરિણામ

કદી બની શકતું નથી. “પરિણામ તેનું નામ કહેવાય છે કે—
વાસ્તવમાં પોતાનું સ્વરૂપ છોડીને અન્યરૂપ ધારણ કરે. જેમ કે—
દુધનું દહિં.” એ પ્રમાણે શાસ્ત્રયોગિ હોવાથી બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન
કારણ નથી. અને જે માયાવાદી વેદાન્તિયોએ—

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતેઘૃહ્ણતેચ યથા પૃથિવ્યામોપધયઃ સમ્ભવન્તિ ॥

યથા સત્તઃ પુરુષાત્કેશલોમાનિ તથાક્ષરાત્સમ્ભવતીહવિશ્વમ્ ॥

મુળં ૧.૭ ॥

ઇત્યાદિ શાસ્ત્રના વચનોથી અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણતા
સિદ્ધ કરી છે તે શાસ્ત્રાનુકૂલ નથી. કેમકે એ વાક્યમાં એ તાત્પર્ય
નથી. તાત્પર્ય તો એમ છે કે જેમ કરોળીયો પોતાનાં તન્તુઓનો
ચેતનત્વ વડે નિમિત્ત કારણ છે, તેમ કાંઈ મૃત કરોળીયાનાં શરીરથી
તન્તુ ઉત્પન્ન થતાં નથી. જેમ પૃથ્વીમાં વર્ષા આદિ નિમિત્તોથી ઔષ-
ધિયો થાય છે અને જે પ્રકારે જીવ નિમિત્ત વાળા પુરૂષના શરીરથી
કેશ થાય છે; એ પ્રકારે અક્ષર બ્રહ્મરૂપ નિમિત્ત કારણથી આ સંસાર
ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઠેકાણે શાસ્ત્રકારનો અભિપ્રાય અક્ષર શબ્દથી બ્રહ્મને
કારણ યોધન કરવાનું છે, કે બ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણ છે. જો
એમ નહોત તો અક્ષર બ્રહ્મ કહેવાનું શું તાત્પર્ય? એથી એમ સ્પષ્ટ
જણાય છે કે ઉપરોક્ત શ્લોકથી પણ પૂર્વ શ્લોકમાં ઉપનિષદ્ધકારે એ
વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી છે કે જગદ્દેવમાદિ હેતુ બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ
છે. ઉપાદાન કારણ નથી. તે શ્લોક નીચે મુજબ:—

યત્તદ્દ્રેશ્યમગ્રાહ્યમગોત્રર્મવર્ણમચક્ષુઃ શ્રોત્રન્તદપાણિપાદમ્ ॥

નિત્યમ્વિભું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મન્તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિમ્પરિપક્વ-

ન્તિધીરાઃ ॥ મુ. ૧.૬ ॥

અર્થ—જે બ્રહ્મ રૂપાદિ રહિત હોવાથી અતીન્દ્રિય છે. એ
માટે હસ્તાદિ ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરાતું નથી જેથી અગ્રાહ્ય
છે, કોઈ વંશમાં ઉત્પન્ન ન થવાથી અગોત્ર છે, શ્વેત પીતાદિ વર્ણ
રહિત હોવાથી અવર્ણ છે, નેત્ર કર્ણ આદિ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે,
હસ્તપાદાદિ અવયવોથી રહિત છે, વ્યાપક છે, સૂક્ષ્મ છે, તે અવ્યય

ઉપાદાનાદિ વિકાર રહિત “મૂતયોત્તિમ્” જગત્તુનું કારણ છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રમાં જે અવ્યય ને ભૂતયોત્તિ કહ્યો છે; એથી સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મ જગત્તુનું નિમિત્ત કારણ છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ નિમિત્તત્વ વડે જગત્તુનું કારણ છે. એ અભિપ્રાયથી શાસ્ત્રધારે કહ્યું છે કે. “શાસ્ત્રયોતિત્વાત્” આ શાસ્ત્રને અનુકૂલ તર્ક એમ પણ થાય કે—જે બ્રહ્મ જગત્તુનું ઉપાદાન કારણ હોત તો તે કલ્યાણ ગુણોની રાશી (ખાણ) નહિ રહેતે; કારણકે બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, માટે જગત્ના અશુદ્ધાદિ કાર્યોના ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. ૩

મંગતિ—વેદોપનિષદોમાં નાના દેવતાઓની ઉપાસના દેખાય છે, તેમજ કોઈ કોઈ જગ્યાએ જડ દેવતાઓનાં પણ વર્ણન છે, જેમકે—અગ્નિ, આદિત્ય, વાયુ, આકાશ, તેમજ શાસ્ત્રમાં સાકાર બ્રહ્મનું પણ લક્ષણ જણાય છે જેમકે—“સદસ્રશીર્ષા પુરુષઃ ॥ યં અં ૩૧ મં ૧” તથા “દેવાવબ્રહ્મણો રૂપેર્મૂર્તિઞ્ચામૂર્તિઞ્ચેતિ ॥ ૬૦ રાશી ૧ ॥” ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી સાકાર બ્રહ્મ સિદ્ધ થાય છે તો પછી એમ કેહેવું ઠીક નથી કે શાસ્ત્રનો વિષય “એકમેવાદિતીયમ્” નિરાકાર બ્રહ્મ છે? એ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિને માટે સૂત્ર કહે છે.

✠✠✠✠✠✠✠
✠ ✠ સમન્વ- ✠
✠ યાધિકરણ. ✠
✠✠✠✠✠✠✠

॥ તત્તુ સમન્વયાત્ ॥ ૪ ॥

પદં તત્ ॥ તુ ॥ સમન્વયાત્ ॥

અર્થ—આ સૂત્રમાં “તુ” શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિને માટે છે. “તત્” તે બ્રહ્મ જે નિરાકાર હોવાથી જગત્તુનું નિમિત્ત કારણ છે, તેનો “સમન્વયાત્” પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદકભાવસંબંધ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં છે, માટે ઇશ્વરરૂપ નાનાદેવતા વેદાન્તના વિષય નથી. એક સર્વ શક્તિ માનુ ઇશ્વર જગત્કર્તાજ વેદાન્તનો વિષય છે. જેમકે—

વિશ્વતશ્ચક્ષુસ્તવિશ્વતોમુખો વિશ્વતોવાહુસ્તવિશ્વતસ્પાત્ ॥

સવાહુભ્યાન્ધમાતિ સમ્પતત્રૈર્ધાવાભૂમિજનયન્દેવેકઃ ॥ યં અં ૧૭ મં ૧ ॥

અર્થ—તે જગદીશ્વર જગદુત્પત્તિ પ્રલયનું કારણ સર્વતઃ જોવાનું સામર્થ્ય રાખે છે, સર્વતઃ યોગવાનું સામર્થ્ય રાખે છે, એ

પ્રમાણે સર્વ બાબુ હાથ તથા સર્વ બાબુ પગનું સામર્થ્ય રાખી શકે છે. તે પોતાનાં પરાક્રમથી સંસારને ઉત્પન્ન કરનાર એક દેવ છે. એ પ્રકારે ઘણા મંત્રો વેદમાં છે જે આ ઠેકાણે વિસ્તાર લયથી લખતા નથી. જેમાં એમ લખ્યું છે કે “જગદુત્પત્તિ પ્રલયનું કારણ એકજ ઇશ્વર છે અને તે ચેતન છે” અને જે ઉપરોક્ત શંકાનો એ અંશ હોતો કે અગ્નિઆદિ જડ દેવતા વેદાન્ત શાસ્ત્રનો વિષય છે; તો એ વાતનું નિરાકરણ આ સમન્વયાધ્યાયમાં આગળ થશે. એ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે “સમન્વયાત્” વેદાન્તશાસ્ત્રમાં પ્રહ્મનોજ સમન્વય જણાય છે. અને અગ્નિ આદિ પ્રહ્મના નામ છે; તે વાતને મહર્ષિ વ્યાસજી આ સમન્વયાધ્યાયમાં સિદ્ધ કરશે “સદ્વસ્તુશીર્ષાપુરુષઃ” ઇત્યાદિમંત્ર પ્રહ્મના સર્વ વ્યાપક અને સર્વાધારત્વના અભિપ્રાયથી છે. તેમજ “દ્વાવાવન્નદ્વણોરૂપે મૂર્ત્તઞ્ચામૂર્ત્તઞ્ચ” ઇત્યાદિ ઉપનિષદોનાં વચન પ્રહ્મનું મૂર્ત્તામૂર્ત્ત એમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન નથી કરતાં કિંતુ એમ વર્ણન કરે છે કે પ્રહ્મ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતોનાં સ્વામિ છે અને એ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ભૂતોનાં રૂપથી નિરૂપણ કર્યું છે. એ માટે એ બંને મૂર્ત્ત અને અમૂર્ત્ત ભૂતોને પ્રહ્મરૂપ કહ્યા છે. અને તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સ્વસત્તાથી કેવળ નિરાકારજ છે. એ વિષયમાં ઉપનિષદોનાં ઘણાં પ્રમાણો છે. જેમકે:—

અશન્દમસ્પર્શમરૂપમન્યયન્તથા રસન્નિત્યમગન્ધવચ્ચયત્ ॥

અનાદ્યનન્તમહતઃ પરન્દ્રુવ નિચાય્યત મૃત્યુમુક્તાત્મમુચ્યતે ॥ કઠ૦ ૩ ૧૫ ॥

દિવ્યોહમૂર્ત્તઃ પુરુષઃ સ્વાહ્યામ્યન્તરોજ્જનઃ ॥

અમાણોહ્યમનાઃ શુભ્રોહક્ષરાત્પરતઃ પરઃ ॥ મુન્ડ૦ ૨ ૧૧ ॥

ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર આ સૂત્રના વિષય વાક્ય છે. એ પ્રમાણે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં નિરાકાર પ્રહ્મનો સમન્વય છે; એ માટે તે પ્રહ્મ જગતનું નિમિત્ત કારણજ છે, ઉપાદાન કારણ નથી. આ સૂત્રમાં જે શંકર સમ્પ્રદાયી ટીકાકારોએ મીમાંસાનું પ્રકરણ ચલાવીને સમુચ્ચયવાદનું ખંડન કર્યું છે તે સૂત્રના આશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે અને જે એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે—વેદાન્તમાં જીવ પ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન જણાય છે અને તેનો સમન્વય પ્રદર્શનાર્થ એ સૂત્ર છે, તો એ બંને વાતોનો

અંધમાત્ર પણ આ સૂત્રમાં નથી. કેમકે ત્રીજા સૂત્રમાં એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું કે “જગત્તુ” કારણ બ્રહ્મ છે અને તેમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે;” આમાં એવો પૂર્વપક્ષ થયો હતો કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ શાસ્ત્રનો વિષય નથી, કિંતુ ભિન્ન ભિન્ન દેવતા અને સાકાર બ્રહ્મ શાસ્ત્રનો વિષય છે! જેના ઉત્તરમાં આ ચોથું સૂત્ર છે. આ ઠેકાણે જીવ બ્રહ્મની એકતાનું પ્રકરણ જ શું હતું? કદાપિ માની લઈએ કે એ સૂત્રમાં સૂત્રકારે એજ વર્ણન કર્યું છે કે જીવ બ્રહ્મની એકતાનો સમન્વય વેદાન્તશાસ્ત્રમાં જણાય છે; તો આ સમન્વયાધ્યાયમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન હોવું જોઈતું હતું; પણ સર્વ જડ વસ્તુઓનું ખંડન કરીને એક નિરાકાર બ્રહ્મના કારણનિરૂપણનું વર્ણન નહિ કરવું જોઈતું હતું. આ અધ્યાયમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે તેમાં અગ્નિ, વાયુ, આકાશાદિની કારણતાનું ખંડન કરીને નિરાકાર બ્રહ્મને કારણ નિરૂપણ કર્યું છે; જેના વિષય વાક્ય નિચે મુજબ છે:—

एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥

कर्माव्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्च ॥ શ્લે. ૬।૧।૧ ॥

सपर्यगाच्छुक्रमकायमन्नमस्नाविर-शुद्धमपापविद्धम् ॥

क्वविर्मनीपीपरिभूः स्वयम्भूर्यायातव्यतोऽर्थानव्यदयाच्छाश्वतीभ्यः

સમાખ્યઃ ॥ ય૦ અ૦ ૪૦।૮ ॥

અર્થ — (૧) સમ્પ્રદાનંદાદિ દિવ્ય ગુણયુક્ત હોવાથી એક દેવ-પરમાત્મા—સર્વ ભૂતમાત્રમાં ગુપ્ત રહેલો છે, તે દેવ સર્વ વ્યાપક છે, સર્વ ભૂતોનો અંતર્યામી છે, પુણ્ય પાપનાં ફળ આપવાવાળો સ્વામી છે, સર્વ ભૂતોનું અધિષ્ઠાન છે, દરેકનો સાક્ષી છે, ચેતન છે અને કેવલ નિર્ગુણ છે. (૨) “સપર્યગાત્” તે પરમાત્મા સર્વ સ્થાનમાં વ્યાપક છે, “શુક્રમ્” વીર્ય—ખલરૂપ છે, “અકાયમ્” દેહ રહિત છે, એ માટે “અન્નમ્” છિદ્રરહિત છે, તે પરમાત્મા “અસ્નાવિત્” નાડી નમો આદિના અંધનોથી રહિત છે, “શુદ્ધમ્” પવિત્ર અને “અપાપવિદ્ધમ્” નિષ્પાપ છે, “કવિઃ” સર્વ દયા છે, “મનીષી” મનના નિયમન કરવાવાળો છે, “પરિભૂ.” સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, “સ્વયમ્” સ્વયંસિદ્ધ અને પોતાના કાર્યમાં કોઈની પણ સહાયતા નહિ લેવાવાળો

છે, “શાશ્વર્ત્તમ્યઃ સમાખ્યઃ” નિયતકાલમાં “યાયાતથ્યતઃ” યથાર્થ-રૂપથી “અર્પાન્” સર્વ જગત્ના પદાર્થને “ઘડઘાત” રચે છે. આ સૂત્રમાં ઉક્ત વિષયવાક્ય પ્રતિપાદિત બ્રહ્મની જગત્કારણતા નિરૂપણ કરી છે, માટે બ્રહ્મ શાસ્ત્રનો વિષય છે. અને જે કર્મોપાસનાનું ખંડન કરીને મુક્તિ પરત્વે આ સૂત્રને લગાવે છે તે આધુનિક માયાવાદી વેદાન્તિયોની ખેંચાખેંચ છે. ૪

સંગતિ—ઉક્ત ચાર સૂત્રોમાં બ્રહ્મને જગત્તુનું નિમિત્ત કારણ સિદ્ધ થયું. હવે શંકા એટલીજ થાય છે કે તે બ્રહ્મ ઇચ્છાપૂર્વક સૃષ્ટિને રચે છે એમાં કોઈ પણ પ્રમાણ નથી! એ તર્કથી પૂર્વ પક્ષીને ફલ એ થાય છે કે સૃષ્ટિ સ્વાભાવિક છે તેનો કોઈ પણ સમજ શોચીને ઉત્પન્ન કરવાવાળો નથી. આ અધિકરણમાં એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર સમાધાન કરે છે.

+++++
+ પ ઇચ્છા +
+ કારણ +
+++++

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

पद० ईक्षतेः ॥ न ॥ अशब्दम् ॥

અર્થ—બ્રહ્મમાં ઇચ્છા જણાય છે માટે બ્રહ્મ જગત્તુનું કારણ છે, એ વાત શબ્દ પ્રમાણ રહિત નથી. કેટલાએક લોક કહે છે કે જગત્તુનું કારણ પ્રકૃતિ માત્ર છે, તેનાથી ભિન્ન ચેતન કારણ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી; આ અભિપ્રાયનું નિરાકરણ કરવા માટે ઉક્ત સૂત્ર છે. જેમકે :—

तदैक्षत बहुस्यां मजायेय ॥ छा० ६।२।३ ॥

તેણે ઇચ્છા કરી કે હું બહુ સંસાર રચવાવાળો થઈને સંસારમાં વ્યાપ્ત થાઉં. એ વાક્યથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જડ પ્રકૃતિ જગત્ કર્તા નથી કિંતુ ઇશ્વર જગત્નો કર્તા છે; જેમાં શાસ્ત્રએ ઇચ્છા નિરૂપણ કરી છે. ઇચ્છાવાળા કંઈન કરવાથી સૂત્રકારનો એવો પણ અભિપ્રાય દેખાય છે કે આ તાના પ્રયોજનવાળું જગત્ કોઈ જડ વસ્તુથી સ્વાભાવિક બનેલું નથી, કિંતુ ચેતન કર્તાની ઇચ્છાથી આ જગત્ના સૂર્યાદિલોકોમાં આકર્ષણ, પ્રકાશન, ઔષ્ણ્યપ્રદાન આદિ

પ્રયોજન રાખેલાં છે, એથી ચેતનજ જગત્નો કર્તા સિદ્ધ થાય છે પણ જડ કર્તા નથી.

કંઈ એક ભાષ્યકારેએ એ સૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે “અશ્વદ્વમ” નથી શબ્દ પ્રમાણ જેમાં, એમ સાંખ્યમત પ્રકલિપત પ્રધાન (પ્રકૃતિ) જગત્નું કારણ નથી; પણ એ અર્થ વ્યાસજીના અભિપ્રાયानુસાર નથી. કેમકે વ્યાસજી મહારાજે એક પણ સૂત્ર સાંખ્યમતની પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ કહ્યું નથી. અને બ્રહ્મને નિરાકાર માનવો પણ ત્યારેજ ઠીક પડે છે કે જ્યારે જગત્નું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ મનાય. વળી સૂત્રકારે પ્રકૃત્યધિકરણમાં પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માની છે. એ માટેજ આ ઠેકાણે પ્રકૃતિની નિમિત્તકારણતાનું ખંડન છે, પણ કાંઈ ઉપાદાન કારણતાનું ખંડન નથી. ૫

સંગતિ—ઈચ્છા જણાયાથી એમ સિદ્ધ કર્યું કે બ્રહ્મજ જગત્નો કર્તા છે જડ વસ્તુ કર્તા નથી, એ ઠીક નહિ; કેમકે ઉપનિષદોમાં ગૌણ ઇચ્છા જડ વસ્તુઓમાં પણ માનેલી છે, જેમકે—તત્ત્વેજેક્ષત તાઝાપેક્ષન્ત ॥ છાંં ૬ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ વચનોમાં જડ વસ્તુ તેજ, જલ આદિમાં ઇચ્છા વર્ણન કરેલી છે. એ માટે જડ વસ્તુનો સ્વભાવ જ જગત્નો કર્તા છે એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર ખંડન કરે છે.

ગૌણશ્વેનાત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

પદ—ગૌણઃ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ આત્મશબ્દાત્ ॥

અર્થ—જે જડ વસ્તુમાં ગૌણ ઇચ્છા માનીને પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરે તો તે ઠીક નથી; કેમકે ત્યાં આત્મા શબ્દ પડેલો છે. જેમકે—અનેનર્જીવેનાત્મનાત્પ્રાવિશ્ય નામરૂપેઘ્યાકરવાણિ ॥ છાંં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ અર્થ—એ જીવાત્માદ્વારા પ્રવેશ કરીને નામરૂપ હું કહું. એ કથન પણ ત્યારેજ સંગત થઈ શકેછે કે જ્યારે ઇક્ષણ કર્તા ચેતન હોય. કેમકે જડ વસ્તુને માટે આત્મા શબ્દ નથી આવી શકતો. ૬

સંગતિ—યથા કથંચિત્ માની પણ લઈએ કે ગૌણી વૃત્તિથી જડનો પણ ચેતન આત્મા કહી શકાય છે: તો તેનો ઉત્તર સૂત્રકારજ આપે છે કે—

તન્નિષ્ઠસ્યમોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

. પદ૦—તન્નિષ્ઠસ્ય ॥ મોક્ષોપદેશાત્ ॥

અર્થ—તે આત્મામાં નિષ્ઠા રાખવાવાળા પુરૂષનેજ મોક્ષનો ઉપદેશ શાસ્ત્રમાં બતાવેલો છે, માટે જગત્ કર્તા ચેતન આત્માજ હોઈ શકે છે. જેમકે—

તસ્યતાવદેવચિરં યાવન્નવિમોક્ષ્યેડ્ય સંપત્સ્યે ॥ છાં૦ ૬ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥

. અર્થ—તે પુરૂષને એટલોજ વખત છે કે જ્યાં સુધી મુક્ત ન થાય; અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે પુરૂષના પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિમાં વિલંબ હોય છે. આ વાક્યમાં પૂર્વ પ્રકૃત આત્મા (પરમાત્મા)ના જ્ઞાનથી મુક્તિનો ઉપદેશ કથન કર્યો છે. જેમકે વૈદિક વક્ત્ર્યમાણ વાક્યમાં કથન છે કે—

વેદાહમેતંપુરુષમ્મહાન્તમાદિત્ય વર્ણન્તમસઃ પરસ્તાત્ ॥

તમેવવિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેડ્યનાય ॥ય૦ ૩૧.૧૮॥

અર્થ—જે મહાન્ પરમાત્મા (આદિત્યવર્ણ) સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ છે તેને જાણીનેજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, અન્યથા નહિ. એ મંત્રથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પરમાત્મજ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે. સાર એકંદર એટલોજ છે કે જે જગદીશ્વર પરાયણ થાય છે તેનીજ મુક્તિ થાય છે, પરંતુ જડ પરાયણની મુક્તિ થતી નથી. ૭

સંગતિ—અરૂંધતીન્યાયેકરીને જડ પરાયણની પણ મુક્તિ થઈ શકે છે, જેમકે અરૂંધતી નક્ષત્ર દેખાડવાને માટે પ્રથમ ખીલત નક્ષત્રો બતાવવાં પડે છે, પછી અરૂંધતી નક્ષત્રનું જ્ઞાન થાય છે; એજ પ્રમાણે સાધનભૂત જડ પદાર્થને પણ જે મુક્તિનો હેતુ કહેવામાં આવે તો કાંઈ હરકત નથી! તોપછી મુક્તિહેતુ ચેતનજ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રદ્વાર આપે છે કે—

હેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—હેયત્વાવચનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—અરૂંધતી નક્ષત્ર બતાવવા આગળ જે જે નક્ષત્રો બતાવવામાં આવે છે, તેને તેને (અરૂંધતી જોયા) પછી છોડવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે આ ઠેકાણે છોડવાનો ઉપદેશ કરવાનાં વચનોનો અભાવ છે માટે. ૮ તેમજ:—

સ્વાપ્યયાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—સ્વાપ્યયાત્ ॥

અર્થ—(સ્વ) એટલે પરમાત્મામાંજ (અપ્યય) એટલે લય સાંભળવામાં આવે છે માટે મોક્ષ સાધનભૂત જડ હોઈ શકતું નથી. વળી સતાસોમ્ય તદા સમ્પન્નોભવતિ ॥ છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વચનોથી લય પણ તેજ ચેતનરૂપ સત્ કારણમાંજ કથન કરેલો છે, કાંઈ જીવાત્માતું જડ પ્રકૃતિમાં લીન થવાનું બની શકતું નથી; એથી પણ જણાય છે કે ચેતનજ આ જગતનું કારણ છે, જડ નથી. ૯ તેમજ:—

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—ગતિસામાન્યાત્ ॥

અર્થ—ઉપનિષદોમાં પણ સર્વ ઠેકાણે ચેતન કર્તાનીજ ગતિ દેખાય છે; જેમકે—

(૧) તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥

(૨) આત્મન એવેદં સર્વમ્ ॥ છાં૦ ૭ ॥ ૨૬ ॥ ૧ ॥

(૩) આત્મન એપ્રાણો જાયતે ॥ પ્ર૦ ૩ ॥ ૩ ॥

(૪) યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્યસ્ય જ્ઞાનમયંતપઃ ॥

તસ્માદેતદ્બ્રહ્મનામરૂપમશ્નંચજાયતે ॥ મુળ્ક ૦ ૧ ॥ ૯ ॥

અર્થ—(૧) તે આત્મા (પરમાત્મા) થી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. (૨) આત્માથીજ આ સર્વ ઉત્પન્ન થયું (૩) આત્માથીજ પ્રાણ ઉત્પન્ન થયો. (૪) જે સર્વજનું જ્ઞાનરૂપ તપ છે તે પરબ્રહ્મપરમાત્માથીજ આ બ્રહ્મનામ વિશદરૂપ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. એ પ્રમાણે સર્વત્ર ચેતન કર્તાનીજ ગતિ દર્શાવવામાં આવેલી છે. જેમકે—

નતસ્ય કશ્ચિત્પતિરસ્તિ લોકે ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્યલિંગમ્ ॥

સ કારણં કરણાધિપાધિપો નતસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ ॥ શ્લોક ૬ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—તેનો જગત્માં કોઈ સ્વામી નથી, તેનો કોઈ પ્રેરક નથી, તેનું કોઈ સાકાર પદાર્થોની માફક લિંગ નામ ચિન્હ નથી, તેજ સર્વનું કારણ છે, જીવાત્માનો પણ સ્વામી તેજ છે, તેનો કોઈ ઉત્પન્ન કર્તા નથી. ૧૦

શ્રુતત્વાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદ ૦—શ્રુતત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—વેદમાં તેજ સાંભળવામાં આવે છે, માટે બ્રહ્મજ જગત્નો કર્તા છે જડ વસ્તુ નથી. જેમકે—તતોવિરાઢજાયત ॥ ય ૦ અ ૦ ૩૧ ॥ ૫ ॥ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોથી સિદ્ધ છે કે પરમેશ્વર જગત્નું કારણ છે. સૂત્રકારે એ પ્રમાણે અહિં આ સ્વભાવવાદીઓનું ખંડન કર્યું છે. ૧૧

સંગતિ—હવે બીજા પ્રકારથી ઇશ્વરકારણવાદ અને જીવ ઇશ્વરના ભેદનું પ્રકરણ ચલાવે છે. માનો કે ઇશ્વર જગત્નો કર્તા છે; તથાપિ જીવ પણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હોવાથી તે પરમાત્માનો અંશ છે; એ માટે જીવ ઇશ્વરનો અભેદ છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
૧ આનંદમ-
યાધિકરણ.
++++++

આનન્દમયોઽભ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ ૦—આનન્દમયઃ ॥ અભ્યાસાત્ ॥

અર્થ—આનંદમય કેવળ ઇશ્વરજ છે, જીવ નથી. કેમકે વારંવાર ઉપનિષદોમાં ઇશ્વરજ આનંદમય હોવાનું કથન આવે છે; પરંતુ જીવનું નથી.

સંગતિ—બ્રહ્મ પણ આનંદમય હોઈ શકતો નથી, દેમકે મયદ્ પ્રત્યય વિકારમાં થાય છે અને બ્રહ્મ નિર્વિકાર છે! તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. ૧૨. જેમકે—

વિકારશબ્દાન્નેતિચેન્નપ્રાચુર્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—વિકારશબ્દાત્ ॥ ન ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ प्राचुर्यात् ॥

અર્થ—વિકારવાચી મયદની શંકા આ ઠેકાણે થતી નથી, કારણ કે મયદ્ પ્રત્યય “પ્રાચુર્યાત્” નિરતિશય વાચી છે. ૧૩

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

પદ૦—तद्धेतुव्यपदेशात् ॥ च ॥

અર્થ—આનંદનો હેતુ-કારણ-પણ ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મનેજ કેહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે—

रसोवै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति ॥ तै० २ ॥ ७ ॥

અર્થ—તે રસનામ આનંદ છે. તેનો લાલ કરીને પુરૂષ આનંદ પામે છે. એથી પણ બ્રહ્મજ આનંદમય દેખાય છે; જીવ આનંદ-મય નથી. ૧૪

मान्त्रवर्णिकमेवचगीयते ॥ १५ ॥

પદ૦—मान्त्रवर्णिकम् ॥ एव ॥ च ॥ गीयते ॥

અર્થ—વેદમાં પણ બ્રહ્મનેજ આનંદસ્વરૂપ કથન કર્યો છે જેમકે—

नमः शम्भवायच मयोभवायच नमः शंकरायच मयस्करायच नमः

शिवायच शिवतरायच ॥ य० १६ ॥ ४० ॥

આમંત્રમાં “મયોમ્વ” શબ્દ એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે તે પરમાત્મા સુખસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આનંદરૂપ છે. તેજ પોતાના આનંદથી સર્વને આનંદિત કરે છે.

નેતરોઽનુપપત્તેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ન ॥ ઇતરઃ ॥ અનુપપત્તેઃ ॥

અર્થ—જીવને આનંદસ્વરૂપ હોવાની કોઈ પણ યુક્તિ નથી. જો જીવ આનંદસ્વરૂપ હોત તો સંસારના દુઃખમાં કદી ન પડતે. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પણ એજ અર્થ માન્યો છે કે જીવ આનંદમય નથી. જેમકે—

ઇતથાનન્દમયઃ પરંવાત્મા ॥ નેતરઃ ॥

ઇતરશ્ચિરાદન્યઃ સંસારી જીવ इत्यर्थः ॥ શં० મા० ૧૧. ૧૬ ॥

અર્થ—એ માટે પરમાત્માજી આનંદમય છે, ઇશ્વરથી ભિન્ન જે જીવો છે તે આનંદમય નથી. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં અદ્વૈતવાદિ ભાષ્યકારે જીવ ઇશ્વરનો ભેદ કાંઈ પણ આનાકાની કર્યા શિવાય ખુલ્લુંખુલ્લું માની લીધેલો છે. સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે—“મુક્ત જીવ પણ પરમેશ્વરની માફક આનંદવાળા થઈ શકતા નથી.” જો કે મુક્ત જીવ તથા સંસારી જીવ વિષયક બંને ભાષ્યકારોના મતમાં આ ઠેકાણે કાંઈક અર્થભેદ છે, તોપણ જીવ ઇશ્વરના ભેદમાં તો બંને આચાર્યોના મતમાં આ સૂત્ર ભેદવાદ સિદ્ધ કરે છે. ૧૬

ભેદવ્યપદેશાच्च ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—ભેદવ્યપદેશાत् ॥ ચ ॥

અર્થ—ઇશ્વર અને જીવનો ભેદ વર્ણન કર્યો છે, માટે પણ જીવ આનંદમય નથી. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વા૦ શં૦ આ૦ એ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ અવિદ્યા કૃત માન્યો છે, જેમકે ‘ઘટોપાધિવાળા ઘટાકાશથી મહુદાકાશ ભિન્ન છે, એ પ્રમાણે જીવ ઇશ્વરનો ભેદ છે. અર્થાત્ મિથ્યા ભેદનો આશય કરીને આ ઉપરોક્ત જે સૂત્ર છે, વાસ્તવમાં જીવ ઇશ્વરનો ભેદ નથી.’ એ પ્રમાણે ઇશ્વરનું (પ્રાંતિથી) બૂલથી જીવ બની જવું, એવા અભિપ્રાયનો ગંધમાત્ર પણ આ જે

સૂત્રોમાં નથી; પરંતુ શંકરાચાર્યજીએ પોતાના માયાવાદની સિદ્ધિને માટેજ એવું ભાષ્ય જે આતાણીથી કરેલું છે. ત્યાં ત્યાં સૂત્રકાર જીવ ઈશ્વરનો ભેદ કથન કરે છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર અદ્વૈતવાદી ભાષ્યકારની એજ શૈલી છે કે તે અવિદ્યાશ્રયથી જીવ બ્રહ્મની એકતાનું મંડન કરે છે. પણ આ ઠેકાણે એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ આનંદમયાધિકરણના આઠ સૂત્રોમાં (માયા) અવિદ્યાનું નામ માત્ર પણ નથી; તેમજ જીવ ઈશ્વરનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતિથી આ અધિકરણમાં વર્ણન કરેલો છે. વળી સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ પણ આ અધિકરણમાં જીવ ઈશ્વરનું ભેદપરક વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ૧૭

સંગતિ—રસદ્વેવાયં લઙ્ઘવાનન્દી મવતિ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૭ ॥ તે પરમાત્માને પામીને જીવાત્મા આનંદી થાય છે. જે જીવમાં આનંદ ન હોત તો ક્યાંથી આનંદ આવતે? એ અનુમાનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જીવનું સ્વરૂપભૂત આનંદ છે, પણ કેવળ ઉપાધિના કારણથી આવિર્ભાવ તિરોભાવ થાય છે. એનો ઉત્તર—

કામાચ્ચનાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—કામાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ અનુમાનાપેક્ષા ॥

અર્થ—જીવમાં આનંદની કામના છે એ માટે અનુમાનથી આનંદ કલ્પના કરવાની આવશ્યકતા નથી. ૧૮

અસ્મિન્નસ્યચતદ્યોગંશાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—અસ્મિન્ ॥ અસ્ય ॥ ચ ॥ તદ્યોગમ્ ॥ શાસ્તિ ॥

અર્થ—બ્રહ્મમાં જીવાત્માનું (તદ્યોગમ્) આનંદની સાથે જોડાવું, એ પ્રમાણે શાસ્ત્રકાર કહે છે. જેમકે—

યદાથેવૈપ એતસ્મિન્નદૃશ્યેઽનાત્મ્યેઽનિસ્ત્કેઽનિલયનેઽભયમ્પ્રાપ્તેષ્ટાંવિન્દતે ॥

અયસોઽભયં ગતોભવતિ ॥ યદાથેવૈપ એતસ્મિન્નુદરમન્તરંકુરુતે

અયતસ્યભયં ભવતિ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૭ ॥

અર્થ—ત્યારે આ જીવ અદૃશ્ય ઈન્દ્રિયઅગોચર બ્રહ્મમાં “અનાત્મ્યે” ઈન્દ્રિયાદિ અવયવરહિતમાં અલયરૂપ પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત

થાય છે, ત્યારે અભય થાય છે જ્યારે પરમાત્માથી થોડો પણુ જુદો થાય છે, અર્થાત્ ચિત્તવૃત્તિનો બેદ દરે છે, ત્યારે તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે એનાથી એમ મિદ્ધ થાય છે કે પરમાત્માના ચોગ થીજ છવ આનંદ પામે છે આ સૂત્રના લાઘ્યમાં સ્વામી સમાનુ-ભચાર્યજી એમ લખે છે કે—

આનન્દીભવતીત્યુન્યમાનેયલાભાદ્યઆનન્દીભવતિ સ સ एवेत्यनुमत्तः
કોત્રવીતિ ॥ શ્રીં માં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—તે આનંદસ્વરૂપ પ્રદાનો લાભ કરીને છવાત્મા આન-દવાળો થાય છે, એમ કથન કયાંથી જેના લાભથી જે આનંદવાળો થાય છે તે પણુ પ્રદાન છે, એમ તો ઉન્મત્તવિના બીજો કોણુજ કહી શકે? અર્થાત્ પ્રદાનના આનંદથી આનંદિત થવાવાળો છવ દદાપિ પ્રદાન થઈ શકતો નથી જે તેને પ્રદાન કહે છે તે કેવળ ઉન્મત્ત પ્રભાવ છે. ૧૯

સંગતિ—પ્રદાને આનંદમય મિદ્ધ કયાં પછી પૂર્વ પ્રકૃત નિરાકાર પ્રદાનમાં સામ્યનો સમન્વય બતાવવા માટે આદિત્યમાં હિરણ્યમયશ્ચુ પુરૂષનું પ્રકરણ ચલાવે છે.

અંતર-
ધિરણુ

અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ—અન્તઃ ॥ તત્ ॥ ધર્મોપદેશાત્ ॥

અર્થ—આદિત્યની અંદર જ્યોતિર્મય પુરૂષનું વર્ણન છે. હિરણ્યં વં જ્યોતિઃ ॥ હિરણ્ય નામ જ્યોતિનું છે, અને તે જ્યોતિર્મય પુરૂષ પરમાત્મા છે. જેમકે—

અયયર્ણોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્યમયઃ પુરુષોદિશ્યતે ॥

હિરણ્યમશ્ચુહિરણ્યકેશ આપ્નસ્વાત્ સર્વેષ્વસુવર્ણઃ ॥ છાં ૦ ૧૬ ॥

અર્થ—આ જે આદિત્યમાં હિરણ્યમય પુરૂષ છે, સુવર્ણની દાદી અને સુવર્ણના કેશવાળો છે, નખથી લઈને સર્વ સુવર્ણરૂપ છે; અર્થાત્ જ્યોતિર્મય હોવાથી સ્વયંપ્રકાશ છે, કેમકે પરમેશ્વરનું રૂપ

કાંઈ કથન થઈ શકતું નથી; એ માટે ઉદ્ધાવાક્યનું તાત્પર્ય સ્વતંત્ર પ્રકાશ બ્રહ્મમાં છે. એનાપર સ્વામી શંકરાચાર્યજી એમ લખે છે કે—
નચપરમેશ્વરસ્યરૂપવત્ત્વંયુક્તંઅશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્॥કૌ० ૧।૩।૧૫।
इतिश्रुतेराधामश्रवणाच्च ॥ शं० भा० १ । १ । २० ॥

અર્થ—પરમેશ્વર રૂપવાળો હોઈ શકતો નથી, કેમકે તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ આદિથી રહિત છે અને અવ્યય છે. તેમજ શાસ્ત્રમાં આધાર શ્રવણ થાય છે માટે. ૨૦

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

पद०—भेदव्यपदेशात् ॥ च ॥ अन्यः ॥

અર્થ—સૂર્યથી પરમાત્મા અન્તર્યામી ભિન્ન છે, એમ બ્રાહ્મણમાં બેઠે કથન કરેલું છે. જેમકે—

य आदित्येतिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं।
य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥वृ० ૩।૭।૧॥

અર્થ—જે આદિત્યમાં રહે છે, જેને આદિત્ય બાણુતો નથી, જેનું આદિત્ય શરીર છે અને જે આદિત્યની અંદર વ્યાપક થઈ તે આદિત્યને નિયમમાં રાખે છે, તે તમારા અન્તર્યામી અમૃત છે. જે સૂર્યમાં રહે છે, જેને સૂર્ય જડ હોવાથી બાણી શકતો નથી, ઇત્યાદિ વચનોથી સ્પષ્ટ મિદ્ધ થાય છે કે આદિત્ય પુરૂષથી કાંઈ સૂર્યની ઉપાસના છેજ નહિ, છિંતુ જ્યોતિર્ભય બ્રહ્મની ઉપાસના છે ૨૧

સંગતિ—જે શાસ્ત્રમાં નિરાકાર બ્રહ્મનીજ ઉપાસના હોય તો—

आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्वाकाशदेव

समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तयन्त्याकाशोयैवैभ्यो ज्यायानाकाशः

परायणम् ॥ छां० ૧।૧।૧ ॥

અર્થ—આકાશથીજ સર્વ બૃત ઉત્પત્ત થાય છે અને આકાશમાંજ લય પામે છે; આકાશ સર્વથી મોટું છે અને આકાશજ સર્વનું અધિકારણ છે. એ વાક્યમાં આકાશનેજ સર્વ કર્તા કથન કરવાનું શું પ્રયોગન? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

આકાશ
ધિકરણ

આકાશસ્તલ્લિંગાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—આકાશઃ ॥ તત્ ॥ લિંગાત્ ॥

અર્થ—આ ઠેકાણે આકાશ એ પ્રદ્યુમ્ન નામ છે, કારણકે જગદુત્પત્તિ આદિ પ્રદ્યુમ્ન ચિન્હ છે આસપ્તન્તાત્કાશતેપ્રકાશતે સૂર્યાદિન્ન ય સ આકાશ ॥ જે સૂર્યાદિનો પ્રકાશ પ્રદ્ય છે તેનું નામ આ ઠેકાણે આકાશ છે ૨૨

સંગતિ—ત્યા પ્રાણ શબ્દથી પ્રદ્યની ઉત્પત્તિ કહી છે ત્યાં પ્રાણ શબ્દથી પણ પ્રદ્યનો આશય છે? ઉત્તર—

પ્રાણ
ધિકરણ

અતएवપ્રાણઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ एव ॥ પ્રાણઃ ॥

અર્થ—પૂર્વોક્ત હેતુએથી પ્રાણ પણ પ્રદ્યનું નામ છે જેમકે પ્રાણમિતિ હોવાચ સર્વાણિ દ વા ઇમાનિ મૃતાનિ માણમેવાભિ-સવિશન્તિ પ્રાણમભ્યુજિહતે ॥ છાં૦ ૧ । ૧૧ । ૫ ॥

અર્થ—એ નવું ભૂતમાત્ર પ્રાણમા લય પામે છે, અને પ્રાણથી ઉત્પત્તિકાલમા પ્રગટ થાય છે એ વાક્યમાં પ્રાણથી આશય પ્રદ્યનો છે જેમકે—પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ ॥ વૃ૦ ૪ । ૪ । ૧૮ ॥ આ ઠેકાણે પ્રાણનો પ્રાણ પ્રદ્ય કથન કરેલો છે. ૨૩

સંગતિ—અન્તગધિકરણમા આદિત્યની અદર જે ન્યોતિર્મય પુરૂષ છે તેને પ્રદ્ય મિદ્ધ કર્યો છે હવે પૂર્વપદ્ય એવો છે કે છાદોગ્યમા—

યદત્ત પરોદિવોજ્જ્વોતિર્જોપ્યતે નિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ
પૃષ્ઠેષુ નુત્તમેષુ ત્તમેષુ લોકેષ્વિદં નાત્ત તથાદિદમાસ્મિન્નન્ત પુરુષેજ્યોતિ
॥ છાં૦ ૩ ॥ ૧૩ ॥ ૭ ॥

અર્થ—અથ એટલે ગાયત્રી વર્ણનની પછી અતઃ એટલે સ્વર્ગલોકથી ઉપર જે પ્રકાશમાન જ્યોતિ છે, તેજ જ્યોતિ પુરૂષની અંદર છે. એ વાક્યમાં જ્યોતિ શબ્દ સૂર્યાદિ જ્યોતિનો, બોધક છે? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે:—

++++++
+ ૧૦ જ્યોતિશ્ચ +
+ રણાધિકરણ +
++++++

જ્યોતિશ્ચરણાભિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—જ્યોતિઃ ॥ ચરણાભિધાનાત્ ॥

અર્થ—તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાયાંશ્ચ પૂરુષઃ ॥ પાદોઽસ્ય વિશ્વાભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતન્દિવિ ॥ છા. ૩ ॥ ૧.૩ ॥ ૬ ॥ આ સર્વ સંસાર તે પુરૂષનું મહત્વ છે, અને તે પુરૂષ એનાથી મોટો છે, વિશ્વના સર્વભૂત એ પુરૂષના એક પાદસ્થાનીય છે અને ત્રણપાદ અમૃતરૂપ છે. એ પ્રમાણે ચાર પાદ કથન કર્યાથી જ્યોતિશબ્દ આ ઠેકાણે બ્રહ્મનોજ બોધક છે. ૨૪

સંગતિ—ગાયત્રી છંદના પણ ચાર પાદ કથન કર્યા છે તો જ્યોતિશબ્દથી ગાયત્રીનું શ્રદ્ધણ કેમ ન થાય? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

છન્દોભિધાનાન્નેતિચેન્નતથાચેતોર્જ્પણનિગદાત્તથાહિ
દર્શનમ્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—છન્દોઽભિધાનાત્ ॥ ના ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ તથા ॥

ચેતોર્જ્પણનિગદાત્ ॥ તથાહિ ॥ દર્શનમ્ ॥

અર્થ—જો છંદનું કથન કરવાથી એમ શંકા કરે કે ચતુષ્પાદથી આ ઠેકાણે ગાયત્રીનું શ્રદ્ધણ થાય છે, તો એ ઠીક નહીં; કેમકે “ચેતોર્જ્પણનિગદાત્” એટલે કે ગાયત્રી છંદ દ્વારા બ્રહ્મમાં ચિત્ત અર્પણ કરવાનું કહ્યું છે. “તથાહિદર્શનમ્” અને એજ પ્રમાણે વેદોપ-નિષદોમાં દેખાય છે કે ચતુષ્પાદથી આ ઠેકાણે બ્રહ્મનુંજ વર્ણન છે. ૨૫

મૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥૨૬॥

પદ૦—મૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેઃ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—અને જ્યાં પૃથ્વી આદિ ભૌતિક આર પાદ કથન કર્યાથી જેમ ગાયત્રીનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી, તેમજ પાદોઽસ્યચિન્મામૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતન્દિવિ ॥ એ વાક્યમા પણ એવા આર પદનું વળુન છે, જેનાથી છદ્મનું ગ્રહણ કંવુ સર્વથા અમ ગત છે ૨૬

સગતિ—યદત્ત પરોદિવા જ્યોતિર્દીપ્યતે ॥ એ વાક્યમા ઘાલોકથી ૫૨ જ્યોતિકથન કર્યું છે અને ત્રિપાદસ્યામૃતન્દિવિ ॥ એ વાક્યમા ઘાલોકને અધિકૃણુરૂપ કથન કર્યો છે, તો એ ઉપદેશમા વિરોધ જણાય છે, કારણ કે પૂવોક્ત વાક્યમા પરસ્પર વિરોધ આવે છે એનું સમાધાન સૂત્રકાર કરે છે

ઉપદેશમેદાન્નેતિચેન્નોભયસ્મિન્નપ્યવિરોધાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—ઉપદેશમેદાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉભયસ્મિન્ ॥ અપિ ॥ અવિરોગાત્ ॥

અર્થ—ઉપદેશ બેદની શકા કરે તો તે ઠીક નથી, કારણ કે ઉક્ત અને વાક્યમા પ્રહ્નનું વિધાન જણાય છે દિવ પરોજ્યોતિ એ વાક્યથી પ્રહ્નનું સર્વોપરિપણ કથન કર્યું છે, અને ત્રિપાદસ્યા મૃતન્દિવિ ॥ એ વાક્યથી મૃદિને પ્રહ્નના એક દેશમા દર્શાવી છે, માટે કાલ વિરોધ નથી ૨૭

સગતિ—જ્યોતિ અધિકરણની પછી એ શકા ઉત્પન્ન થઈ કે અનતારૂપ ઈશ્વર માઠાર નિરૂપણ કર્યા છે અને તેનો અમન્વય પણ શાસ્ત્રમા દેખાય છે, જેમકે રાત્ર પ્રતર્દન અને ઇન્દ્રના સવાદમા કૌપિતકી ઉપનિષદમા ઇન્દ્રએ પ્રતર્દનને કહ્યું છે કે સહોવાચ પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ત ગામાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ ॥ કો ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ હું પ્રાણરૂપ પ્રજ્ઞાત્મા છું, તું મારી ઉપામના કર જ્યારે આવી રીતનો ઉપદેશ છે તો પછી નિગ્ધા ઈશ્વરનો અમન્વય કેવી રીતે થઈ જાડે છે? એ મંદેહની નિવૃત્તિને માટે આ ઇન્દ્રપ્રાણાધિકરણ કરે છે

૧૧ ઇન્દ્રા
ભાધિરણ

પ્રાણસ્તથાનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦—પ્રાણઃ ॥ તથા ॥ અનુગમાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણુ શબ્દથી આ ઠેકાણે ઇન્દ્રએ પ્રહારની ઉપાસના બતાવી છે ૨૮

સંગતિ—ઇન્દ્રે જે પોતે પોતાને પ્રાણુ કહીને પોતાની ઉપાસના કથન કરી છે એથી જણાય છે કે તેણે પોતાના આત્માનો ઉપદેશ કહ્યો છે, તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે ત્યાં પ્રાણુ શબ્દનો અર્થ પ્રહાર છે? એના ઉત્તરમાં નીચેનું ચૂર છે કે—

ન વક્ત્રાત્મોપદેશાદિતિ ચેદધ્યાત્મસંબન્ધ
ભૂમાહ્યસ્મિન્ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—ન ॥ વક્તુઃ ॥ આત્મોપદેશાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ અધ્યાત્મસં-
બન્ધભૂમા ॥ હિ ॥ અસ્મિન્ ॥

અર્થ—વક્ત્રા ઇન્દ્રે પોતાના આત્માનો ઉપદેશ આ ઠેકાણે કર્યો નથી, કિંતુ પગ્માત્મામાં ગાઢ નબંધ પામવાથી પગ્માત્માની ઉપાસના કહી છે, અર્થાત્ ઇન્દ્ર તન્દ્રથી ઉપાસના કરવાની આજ્ઞા આપી છે. ૨૯

સંગતિ—શું એ પ્રમાણે આત્મોપદેશદ્વારા કોઈ અન્ય ઋષિએ પણ પોતે પોતાને ઇશ્વર કહીને ઇશ્વરોપાસના દર્શાવી છે ખરી? ઉત્તર—

શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યાત્પદેશો વામદેવવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ—શાસ્ત્રદૃષ્ટ્યા ॥ તુ ॥ ઉપદેશઃ ॥ વામદેવવત્ ॥

અર્થ—શાસ્ત્ર દૃષ્ટિથી—શાસ્ત્રજ્ઞાન પામીને—આત્મભાવથી પણ ઉપદેશ થઈ શકે છે, જેમકે વામદેવે બૃહહારણ્યકોપનિષદમાં કહ્યું છે.

યથાતદ્વૈતત્વન્યન્નૃપિર્વામદેવઃ પ્રતિપેદ્ઽહં મનુરભવં સૂર્યશ્રેતિતદ્વત્ ॥

તથોયો દેવાનાં પ્રત્યવુદ્યત સ એવ તદ્ભવત્ ॥ ૬૦ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ — પરમાત્માના અપહૃત પાપ્માદિ ધર્મો ધાગણ કરીને વામ દેવ ઋષિએ એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે “હું મનુ છું અને હુંજ સૂર્ય છું દેવતાઓમાથી જેને જેને જ્ઞાન થયું તેઓ પરમાત્માના અપહૃતપાપ્માદિ ધર્મને ધારણ કરીને તેવાજ થઈ ગયા છે” એ અભિપ્રાયથી વામદેવે કહ્યું છે કે “હું બ્રહ્મ છું”

આજ વાક્યથી આજગલના માયાવાદી લોકો માયામા ફસીને પેતે પોતાને બ્રહ્મ માની લે છે ૩૦

સંગતિ—મામેવવિજાનીહિ ॥ મનેજ જાણ એ પ્રકરણ ચલાવીને એવું કહ્યું છે કે—

પ્રાણોસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ત મમાયુરમૃતમિત્યુપાસ્વ ॥ કો० ૩ ॥૨॥

અર્થ — હું પ્રાણ છું, હું પ્રજ્ઞાત્મા છું અને અમૃત છું, તું મારી ઉપામના કર એ વાક્યમા જીવાત્મા અને પ્રાણનું મુખ્ય ચિન્હ આવવાથી પ્રાણ શબ્દથી બ્રહ્મનું ગ્રહણ નથી થતું ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रित-
त्वादिहतद्योगात् ॥ ३१ ॥

પદ०—जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ॥ न ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ उपासात्रे-
वि-यात् ॥ आश्रितत्वात् ॥ इह ॥ तद्योगात् ॥

અર્થ — જીવ અને પ્રાણ વાયુને ગ્રહણ કરવાની શકા આ ઠેકાણે ઠીક નથી કેમકે “જાવ” સર્વને જીવન આપવાવાળો અને પ્રાણ સર્વને પ્રાણ આપવાવાળો અમૃતરૂપ બ્રહ્મ છે એ પ્રકારે અહીં એકજ બ્રહ્મની ઉપામના કહી છે એ માટે દોષ આવતો નથી આ અધિકરણમા એટલું બિદ્ધ થઈ ગયું કે જે શ્રીકૃષ્ણજીએ ગીતામા એમ કહ્યું છે કે “હું ઇશ્વર છું મને જાણો” એ કથન પણ એવી રીતિથી કહેવું છે કે જેવી રીતે ઈન્દ્ર અને વામદેવે કહ્યું છે

वेदान्तार्थभाष्यप्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ वेदान्तार्थभाष्येप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥

॥ प्रारभ्यते ॥

સંગતિ—પ્રથમપાદમાં આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિ, સૂર્યાદિ જડ પદાર્થોથી બ્રહ્મને ભિન્ન નિરૂપણ કર્યું. હવે સંદેહ એમ થાય છે કે— ધણું વેદાન્ત વાક્યોમાં જગત્ને બ્રહ્મરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તો સૂર્યાદિ જગત્ની તો કયાજ શી? એ સર્વ જગત્ સહસ્રો નામોવાળું બ્રહ્મરૂપ છે, એ સર્વાત્મવાદના વેદોમાં. તથા ઉપનિષદોમાં સહસ્રો મંત્ર છે. જેમકે :—

તદેવાગ્નિસ્તદાદિત્યસ્તદ્વાયુસ્તદુચન્દ્રમાઃ ॥

તદેવશુક્રંતદ્બ્રહ્મતાઆપઃ સપ્રજાપતિઃ ॥ ય૦ અ૦ ૩૨ મં ૧

સર્વંસ્વલ્વિદંબ્રહ્મતઃજ્જ્વાલાનિતિશાન્તઽપાસીત છાં૦ ૩ ॥૧૪ ॥૧॥

ઈત્યાદિ વાક્યોથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે એ સર્વ ચરાચર જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે. આ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે અગ્નિ આદિ બ્રહ્મના નામ છે એ સિદ્ધ કરવાના અભિપ્રાયથી આ દ્વિતીયપાદ આરંભ કરે છે :—

૧ સર્વત્રપ્રમિદ્ધા
ધિકરણ.

સર્વત્રપ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સર્વત્ર ॥ પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥

અર્થ—સર્વ વેદ તથા ઉપનિષદોના વચનોમાં એવો પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ જણાય છે કે આ જડ જગત્ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે. યથા :—

ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચિજગત્યાંજગત્ ॥ ય૦અ૦ ૥૪૦ ॥૧॥

અર્થ—આ મર્વ જડ જગત્ ઇન્દ્રિયથી વ્યાપ્ત છે એ પ્રકારે વ્યાપ્ય વ્યાપનો ભેદ ખુલે જણાયો છે, અને બહુદાન્યકોપનિ પદમા એ ભેદ એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે —

एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गानि मूर्त्याचन्द्रमसो विधृतोतिष्ठत

॥ ૩૦ ૩ ૧૮ ૧૬

અર્થ—હું ગાગિ આ વાક્ષર એટલે કે અવિનાશી પરમાત્માના નિયમમા એ મર્વ સૂર્ય ચંદ્રમા આદિ નિયત છે. ઈત્યાદિ વાક્યોમા મર્વ જડ તથા ચેતનનો ભેદ પ્રતિદ્વ દેખાય છે, એવી રીતે ઉક્ત સૂત્રનો આશય છે

જે કોઈએક લાખ્યકારોએ જીવોપામનાનો પૂર્વપત્ર કરીને આ સૂત્રનો પ્રદેશપાસના પરત્વે અર્થ કર્યો છે તે મર્વથા અનગત છે, કેમકે જીવોપામનાનો ગદ્યમાત્ર પણ આ આવતા વિષય વાક્યમા જણાતો નથી

મમાનાધિક્ષણના વાક્યોમા મર્વાત્મવાદ અર્થાત્ આ મર્વ મમાર પ્રદેશપ છે એનો સદેહ હતો, જેનો ઉત્તર આ સૂત્રમા અપાઈ ગયો છે અને જે એવી શકા હતી કે “સર્વસત્તિવદ્મહા” એ વિષયવાક્યમા અનગત જગતને પ્રદેશ ગતાનુ છે, તો એનો ઉત્તર એટલોજ કે એ વિષયવાક્ય જડ ચેતન મર્વને પ્રદેશ ધ્યન હતું નથી; કિંતુ એવું કહે છે કે શમવિધિ અર્થાત્ શાંતિને માટે સર્વ વસ્તુઓને પ્રદેશાગ્રિત મમજીને પ્રદેશપામના કરી ભેદએ જેમકે —

सर्वसत्त्वित्वमन्तज्जगत्तानिति शान्तउपासीत ॥

तस्मात्तायतदतितज्જ तस्मिन्नीयतडतितज्જ

तस्मिन् अनितिचेष्टतइतितજનમ્ एतेपासमाहारतितज्जलान् ॥

અર્થ—તે પ્રદેશવી મર્વ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાજ મર્વ લય પામે છે અને તેમાજ મર્વ પ્રાણી પ્રાણાદિ ચેષ્ટા કરે છે, એ અનમા પ્રદેશાગ્રિત દોનાની મર્વ પદાર્થ પ્રદેશ કહેવાય છે તે જડ ચેતન મર્વ પ્રદેશ છે એવી રીતેજ એ વાક્યનો આશય દોન તો

ઉપાસીત કથન કરવાની કાંઈજ જરૂર ન હતી; કારણ કે સર્વ બ્રહ્મજ છે તો પછી ઉપાસના કોણ કરનાર અને કોની કરવી? અમારા મતમાં તો એવો દોષ આવતો નથી; કારણ કે અમે તો એ ઉપદેશને સામ્યભાવ ઉપદેશ માનીએ છીએ. સમતા પ્રગટ કરવા માટે એ રીતિ અન્ય અંતકારોએ પણ લખી છે. જેમકે:—

વિદ્યાવિનયસમ્પન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ॥

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચપંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ગી૦ અ૦ ૫ ॥૧૮

અર્થ—વિદ્યાવડે નમ્રતા પામેલા બ્રાહ્મણમાં, ગૌ, હાથી, શ્વાન, ચાંડાલ, એ સર્વમાં જે સમદર્શી હોય છે તે પંડિત કેહેવાય છે. માયાવાદી ઉક્ત શ્લોકનો એવો અર્થ કરે છે કે—એ સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મનાં વિવર્ત છે, (વિવર્ત એટલે તાસ્તવમાં અન્યથા નહિ પણ અન્યથા થઈને પ્રતીત થવું, જેમકે રજ્જુમાં સર્પ અને સીપમાં ચાંદી.) માટે બ્રહ્મરૂપ છે; પરંતુ એ શ્લોકનો અભિપ્રાય એવો બીલકુલ નથી. કેમકે એ વાતને અંતકાર નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરે છે. જેમકે:—

દૃઢૈવતૈર્જિતઃ સર્ગો યેપાંસામ્યેસ્થિતમનઃ ॥

નિર્દોષં હિ સમં દ્રઘ્ન તસ્માત્ત્વહ્મણિ તેસ્થિતાઃ ॥ ગી૦ અ૦ ૫ શ્લો૦ ૧૭

અર્થ—તે લોકોએ આ ઠેકાણેજ સંસાર છુટી લીધો છે કે જેનું મન સમતામાં સ્થિર હોય. કેમકે નિર્દોષ સમરૂપ બ્રહ્મ છે એ માટે તે લોકો બ્રહ્મમાં સ્થિર છે. એ આશયવાળાં વાક્યોને અર્થાભાસથી બગાડી નાંખીને માયાવાદી લોક સર્વ બ્રહ્મ છે એવી રીતે મિથ્યાવાદનો પ્રચાર કરે છે, જેમકે—સર્વસ્વલ્લિવદંબ્રહ્મ એ વાક્યથી અર્થાભાસ કરી નાંખે છે. તો એ અર્થાભાસ દૂર કરવાને માટેજ ઉક્ત સૂત્ર છે. ૧

સંગતિ—જગત્ કર્તૃત્વાદિ ગુણો પણ જડમાં નથી હોઈ શકતા. એ આશયથી સૂત્રકાર કહે છે:—

વિવક્ષિતગુણોપપત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—વિવક્ષિતગુણોપપત્તેઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—બ્રહ્મમાં કથન કરવા યોગ્ય ગુણો પણ આ જગતમાં નથી માટે જડજગત્ બ્રહ્મ નથી. ૨.

સંગતિ—માનો કે જડ જગતમાં પ્રહ્લના, શુભ નથી, પરંતુ જીવ-
માં તો સચ્ચિદાનંદાદિ શુભ જણાય છે, તો જીવને પ્રહ્લરૂપ કહેવામાં
શું બાધ છે? ઉત્તર:—

અનુપપત્તેસ્તુ ન શારીરઃ ॥ ૩ ॥

પદ૦—અનુપપત્તેઃ ॥ તુ ॥ ન ॥ શારીરઃ ॥

અર્થ—જીવને પ્રહ્લ થવાની કોઈપણ યુક્તિ ન હોવાથી જીવ
પ્રહ્લ નથી એ વાત ઉત્તર સૂત્રોમાં કહેવાય છે. ૩.

કર્મકર્તૃવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—કર્મકર્તૃવ્યપદેશાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—કર્મ અને કર્તારૂપથી જીવ અને પ્રહ્લનું કથન કરેલું છે
માટે. જેમકે:—

एकोवशीनिष्क्रियाणांवद्वनामेकंवीजवहुधा यः करोति ॥

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेपांसुसंग्राह्यतંનેतरेषाम् ॥

શ્લ૦ ૬ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—મર્વના નિયંતા એક પરમાત્મા છે કે જે એક પ્રકૃતિરૂપ
બીજને રચનાથી ઘણા પ્રકારની કરે છે. જે પુરૂષ તેને અન્તરાત્મા
મમત્તે છે તેનેજ નિરંતર મુખ રહે છે, બીજાને નહિ.—આ ઠેકાણે
જીવાત્માને ઉપાસનારૂપ ક્રિયાનો કર્તા તથા ઇશ્વરને કર્મ કથન કર્યો
છે એ પ્રમાણે કર્મ કર્તૃભાવના ભેદથી જીવ અને ઇશ્વરનો સ્પષ્ટ
ભેદ છે. વળી એમાંજ “અનુપશ્યન્તિ” ક્રિયાનું કર્મ પ્રહ્લ કહ્યું છે;
એથી પણ જણાય છે કે જીવ પ્રહ્લનો ભેદ જણાય છે. ૪.

શબ્દવિશેષાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—શબ્દવિશેષાત્ ॥

અર્થ—શબ્દ પણ જીવાત્માને માટેજ વિશેષ જણાય છે. જેમકે

અનેનજીવેનાત્મનાનુપ્રતિક્ષણનામરૂપવ્યાકરવાણિ ॥

છાં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

આ જીવરૂપ આત્મા વડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપનેકરૂં. આ ઠેકાણે કોઈ લોક એમ પણ શંકા કરે છે કે-શું પ્રહ્લે જીવરૂપ થઈને પોતે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો? એનો ઉત્તર એટલોજ કે જીવને આત્મા આ ઠેકાણે એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે “જીવ પ્રહ્લનુ સ્વંત્ર એટલે કે પોતાની વસ્તુ છે એ માટે આત્મા શબ્દથી કથન કર્યો છે”. જ્યાં અનાદિ જીવ માનીને પુણ્ય પાપની વ્યવસ્થા કરી છે ત્યાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પણ જીવને અનાદિકાલથી પ્રહ્લથી જુદો માન્યો છે; અસ્તુ. પ્રકૃતમા એમ છે કે કર્તા લોકના નંસારી આત્માને માટે અમાધારણ જીવ શબ્દ જણાય છે. અને પરમાત્માના તો ઈશ, પ્રહ્લ, સર્વજ્ઞ, આદિ નામ છે. જેમકે.—

પ્રણવોધેનુઃશરોચાત્મા વ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ॥

અપ્રમત્તેન વેદ્ધવંશસ્વત્તન્મયોભવેત્ ॥ મુ ૨ ॥ ૪ ॥

ઈત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રહ્લથી ઇશ્વરનું ગ્રંહણ છે એ પ્રમાણે જીવ ઇશ્વર બોધક શબ્દોના ભેદથી પણ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ છે.

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદ ૦—સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—સ્મૃતિથી પણ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ જણાય છે. મનોન યવાકથના નિર્ણયને માટે જો આ અધિકરણ હોત તો સ્મૃતિથી જે બોધન કરવાની શી આવશ્યકતા હતી?

અર્થ—હે અર્જુન ! ઇશ્વર સર્વ જીવોના હૃદયમાં રહે છે અને પોતાની માયા વડે સર્વને પોતાના નિયમ મુજબ જમાવે છે આ પ્રમાણે અપ્પ લેહનું વર્ણન કરીને આમી ગકગચાર્યાંજ લખે છે કે એ લેહ તો કલ્પિત છે આશય એ નીકળ્યો કે વેદાન્તમાં અને ગીતામાં કલ્પિત લેહ માનેવો છે, તો પછી જ્યારે એના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં ઉપનિષદોમાં અલેહ ઉપાસના કથન કરેલી છે ત્યાં શાંતિને મેળે છે, વાસ્તવમાં તેને વચનોમાં અલેહ નથી એ પ્રત્યુત્તર શામાંટે હું સહ લાગે છે । ૬

સંગતિ—

અણોરણીયાન્ મહતોમહીયાનાત્માસ્યજન્તોર્નિહિતો ગુહાયाम્ ॥

તમઃપ્રત્યુઃ પશ્યાતિવીતશોકો વાતુઃપ્રમાદાન્મહિમાનમાત્મનઃ ॥ક૦ ૧॥૨૦

અર્થ—નાનાથી નાનો અને મોટાથી મોટો જીવાત્માની ભુદ્ધિરૂપ ગુહામાં એવો આત્મા સ્થિત છે, તેને જીવાત્મા વીત શોક થઈને જીવે છે ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી નિશ્ચય થાય છે કે બ્રહ્મજ અભુરૂપ થઈને સર્વ પ્રાણિયોના હૃદયમાં સ્થિત થયેવો જીવ મરત છે તો પછી જીવ બ્રહ્મનો લેહ કેવી રીતે ? ચૂનના પૂર્વાર્દ્ધમાં એ પૂર્વપક્ષ છે અને ઉત્તરાર્દ્ધમાં એનો ઉત્તર છે જેમકે —

અર્મકૌકસ્ત્વાત્તદ્વ્યપદેશાચ્ચનેત્રિચેન્ન

નિચાગ્યત્વાદેવંવ્યોમવચ્ચ ॥ ૭ ॥

પદ૦ —અર્મકૌકસ્ત્વાત્ ॥ તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥

ઈતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ નિચાગ્યત્વાત્ ॥ એવમ્ ॥ વ્યોમવત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—અણોરણીયાન્ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં અપ-ધ્યાનવાળો નિરૂપણ કરવાથી જીવનું કથન જણાય છે, એ માટે જીવ બ્રહ્મનો લેહ નથી નિહ્ન થતો એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકાર એજ સૂત્રમાં આપે છે કે ‘નિચાગ્યત્વાત્’ ધ્યાનાર્થ હૃદયરૂપમાં અભુરૂપથી પરમેશ્વરનું વર્ણન કર્યું છે જેવી રીતે મહાકાશનેજ ગિરિદેશમાં વ્યાપક હો-

વાથી ગિરિગુહાકાશ કહેવાય છે, અને તે દેશના આકાશનો યોધ-કરવા મહાકાશનુંજ નામકેર સંજોડું છે. એજ પ્રમાણે તે પરમાત્મા ને જીવાત્માના અંતઃકરણરૂપી ગુફામાં અલ્પસ્થાનવાળો કહ્યો છે. (અર્લક નામ અલ્પનું છે અને એક એ સ્થાનનું નામ છે. અલ્પ છે સ્થાન જેનું તેને અર્લકૌક કહેવાય છે. તે પરમાત્માનું નામ અર્લકૌક છે) પણ વાસ્તવમાં અર્લકૌક એટલા માટે નથી કે દ્રશ્ય ધ્યાનાર્થજ તેને આણરૂપ વર્ણન કર્યો છે. ૭.

સંગતિ—એ પ્રમાણે જ્યારે પરમાત્મા હૃદયદેશમાં છે ત્યારે તો તેને સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ પણ થવી જોઈએ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

સંભોગપ્રાપ્તિરિતિચેન્ન વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—સંભોગપ્રાપ્તિઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ વૈશેષ્યાત્ ॥

અર્થ—સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ પરમાત્માને એટલા માટે નથી થતી કે તે જીવથી વિશેષ છે, અર્થાત્ જીવ સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે અને તે પરમાત્મા સાક્ષીરૂપે સ્થિર છે; એટલી પરમાત્મામાં વિશેષતા છે. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ “વૈશેષ્યાત્” એ પદનો એવોજ અર્થ કર્યો છે કે જે અમે કર્યો છે. પણ આ ઠેકાણે તેમના મતમાં શંકા એટલીજ થાય છે કે તેના એકાત્મવાદમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ ક્યાંથી આવ્યો? કે જે આ સૂત્રમાં તેઓશ્રીએ માન્યો છે? અને વળી ભેદવાદીઓને તો આ ઠેકાણે ઘણાજ અવાચ્ય શબ્દો કહ્યા છે જેમકે “જે જીવ ધૈર્યનો ભેદ કહે છે તે ‘દેવાનાંપ્રિયઃ પ્રવૃત્ત્યઃ’ તે મૂર્ખને પુછવું જોઈએ કે તે એકાત્મા કેવી રીતે જાણ્યો? (હવે આજે ઉચ્ચાર ભેદવાદીઓ પ્રત્યે કરવો એ એક આશ્ચર્યની યોગ્ય નથી.) જો કહે કે નન્નવમાસિ ॥ અહંબ્રહ્માસ્મિ ॥ ઇત્યાદિ વા-ક્યોથી; તો વળી તેઓ પાછા અર્ધજરતીય ન્યાય શામાટે કરે છે? અર્થાત્ ભેદ પણ માને છે અને અભેદ પણ માને છે?”

આ ઠેકાણે સ્વામી શંકરાચાર્યનો અવો ઉત્તર સૂત્રના અક્ષરોથી સર્વાધા વિરૂદ્ધ છે; તેમજ અત્યંત શિથિલ છે. કેમકે પૂર્વપક્ષી

અર્ધજરતીય કરતો નથી પરંતુ અર્ધજરતીય તો અદ્વૈતવાદીઓના મતમાં છે, કે તેજ પ્રહારને છવ માને છે અને વળી તેજ પ્રહારને અલોકતા માને છે.

સ્વામી રામાનુજચાર્યએ સંગતિને અનુસાર યથાવસ્થિત અર્થ ક્યો છે કે પુણ્યપાપ રૂપ કર્મોને વશીભૂત ન હોવાથી ઈશ્વર લોકતા નથી. ૮.

સંગતિ—યદિ પ્રહાર લોકતા નથી તો પછી કઠોપનિષદમાં લોકતા કેમ કહ્યો છે? જેમકે :—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रंचोभे भवत ओदनम् ॥

मृत्युर्यस्योपसेचनं कश्चावेदयत्रतः ॥ कठ० १ ॥ २ ॥ २५

અર્થ—જે પ્રહારનું પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય આદિ મનુષ્યમાત્ર ઓદન સ્થાનીય છે અને સર્વનો ભક્ષણ કર્તા મૃત્યુ જે પ્રહારનું શાકાદિરૂપ છે, તેવા પ્રહારને દુરાચારી પુરૂષ બાણી શકતો નથી. અર્થાત્ દુર્વિજ્ઞેય છે. એ વાક્યમાં પ્રહારને લોકતા કહ્યો છે. તો પછી કેમ કહી શકાય કે પ્રહાર અલોકતા છે? ઉત્તર.

અત્તા-
ધિકરણ.

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

पद०--अत्ता ॥ चराचरग्रहणात्.॥

અર્થ—“અત્તા” અરાચરનો ગ્રહણ કર્તા હોવાથી પરમાત્માને લોકતા કહ્યો છે. વાસ્તવમાં પરમાત્મા કોઈ વસ્તુનો ભક્ષણ કર્તા નથી, કેમકે કઠોપનિષદમાં આ વાતની પેઢેલાં એવી વાતનું પ્રકરણ આલે છે કે તે પ્રહારને દુરાચારી પુરૂષ બાણી શકતો નથી. અર્થાત્ આ-ચારણ્ય હોવાથી દુરાચારીનું મન અને દ્રષ્ટિ એવી નથી હોતી કે જેવી શદાચારીની હોય છે

अगरीरंगरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ॥

महान्तंविभुमात्मानं मत्वाधीरो न शोचति ॥ कठ१ ॥ २ ॥ २२

અર્થ—શરીરધારીમાં અશરીરી, અચરતા રહીત પદાર્થોમાં

જે સ્થિર વિભુ પરમાત્મા છે, તેને જાણવાવાળો ધીર પુરૂષ શોક કરતો નથી; એ નિરાકાર બ્રહ્મનું પ્રકરણ છે, માટે જાણાય છે કે આ ઠેકાણે ભક્ષણથી તાત્પર્ય ચરાચર ગ્રહણનું છે. એજ વાતને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે કે :—

પ્રકરણાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—પ્રકરણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રકરણથી પણ અત્તા શબ્દનો આશય ચરાચર ગ્રહણ કર્તાનોજ થાય છે.

સંગતિ—જો ઉપનિષદોમાં અભેદ નથી તો આપજ બતાવો કે ભેદ વર્ણન સ્પષ્ટતાથી કયા ઉપનિષદમાં અને કયા સ્લોકથી છે ? ઉત્તર—

++++++
૩ ગુહાપ્રવિષ્ટા
ધિકરણ.
++++++

ગુહાંપ્રવિષ્ટાવાત્માનો હિ તદર્શનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—ગુહાં ॥ પ્રવિષ્ટૌ ॥ આત્માનો ॥ હિ ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ—અંતઃકરણરૂપી ગુહામાં જીવ ઇશ્વરરૂપી જે આત્મા દેખાવાથી જીવઇશ્વરમાં ભેદ છે.

ઋતંપિવન્તૌમુકૃતસ્યલોકે ગુહાંપ્રવિષ્ટૌ પરમેપરાર્દે ॥

છાયાતપોત્રહ્યવિદોવદન્તિપશ્ચાન્નયોયેચ ત્રિણાચિકેતા કઠ૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥

અર્થ—કર્મના પ્રલ લોગવતા મુકર્મરૂપી લોકમાં અર્થાત્ સુદં-રકર્મની દશામાં અંતઃકરણરૂપી ગુહામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા જીવ અને પરમાત્મા બંને રહે છે; અને તાપ અને છાયાની પેઠે પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા છે. છાયા અને આતપ શબ્દથી એટલું તો સિદ્ધ કરી દીધું છે કે બંને એક વસ્તુ નથી. પંચાગ્નિ વિદ્યોપાસના કરવાવાળા અને ત્રણવાર જેણે નાચિકેત અગ્નિનું ચયન કર્યું છે એવા કર્મકાંડીએ ઉક્ત જીવ ઇશ્વરનો ભેદ કથન કરે છે; અને એજ ભેદનું સૂત્રકા અન્થન કરે છે. ૧૧.

સંગતિ—ઉક્ત પ્રકારથી ઇશ્વરમાં લોકતા થવાની શંકા બનીજ રહે છે. કેમકે ઉક્ત સૂત્ર અને ઉપનિષદમાં કર્મનું ફલપાન કર્તા જીવ ઇશ્વર બનેનું કથન કરેલું છે. એ શકાની નિવૃત્તિને માટે અને ઉક્ત ભેદને પ્રમાણાન્તરથી દૂર કરવાને માટે સૂત્રકાર કહે છે.

વિશેષણાચ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—વિશેષણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—જીવ અને ઇશ્વર બંનેના વિશેષણો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે; એથી પણ જીવ અને ઇશ્વરનો ભેદ જણાય છે. જેમકે:—

આત્માનંરથિનંવિદ્ધિ શરીરંરથમેવતુ ॥ ક૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥

ઇત્યાદિ વચનોથી જીવાત્માને શરીરરૂપી રથવાળો કહ્યો છે; એ માટે જીવાત્માનું શરીરી એ વિશેષણ છે. અને પરમાત્માને:—

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમચ્ચયમ્ ક૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૧૫ ॥ .

ઇત્યાદિ વચનોમાં અશરીરી, અચ્ચય કહ્યો છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત વચનોમાં પરમાત્માનું ગંતવ્ય વિશેષણ છે અને જીવાત્માનું ગન્તા એટલે પ્રાપ્ત થવાવાળો એ વિશેષણ છે.

વિજ્ઞાનસારધિર્યસ્તુ મનઃમગ્નહવાબ્રઃ ॥

સોધ્વનઃપારમાત્મોતિતદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદમ્ ॥ કઠ૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૯ ॥

એ વચનમાં ‘સ્વાધીન મનવાળો’ એ જીવાત્માનું વિશેષણ છે, અને પરમાત્માને પરમપદરૂપ સંસાર માર્ગના પાર કથન કર્યા છે. એ પ્રમાણે વિશેષણોના ભેદથી જીવ ઇશ્વરનો ભેદ છે. કયાં સુધી જીવ ઇશ્વરભેદક વિશેષણોનું કથન કરીએ! બુઝો:—

તંદુર્દર્શં ગૂઢ મનુષ્યવિષ્ટં ગુહાહિતં ગહ્વરેષ્ટં પુરાણમ્ ॥

અધ્યાત્મ યોગાધિગમેનદેવં મત્વાધીરોદર્પશોકૌ જહાતિ ॥ ક૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી દુર્વિજ્ઞેય તથા ગુહ્યમનુષ્યવિષ્ટમ્ ॥ એટલે જે સૂક્ષ્મ હોવાથી ગુપ્ત રીતિથી હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ છે. ગહ્વરેષ્ટમ્ ॥

એટલે બહુ ગેહરાઇમાં સ્થિર છે એવા પરમાત્માને આત્મિક યોગથી અર્થાત્ જ્ઞાનયોગથી બાણીને ધીર પુરૂષ હુપ્પશોક છોડી દે છે. અધિક શું લખીએ, ઋગ્વેદમાં પણ એ વાતને સ્પષ્ટ કરી દીધી છે કે:—

દ્વાસુપર્ણા સયુજા સસ્રાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ॥

તયોરન્યઃપિપ્પલં સ્યાદ્વત્યનશ્ચન્નન્યો ભિચાકરીતિ ॥ ઋ. ૨૥૩ ॥ ૧૭,

અર્થ—જે પ્રકારે પ્રલાર્થી પક્ષી વૃક્ષને આશ્રય કરે છે તે પ્રકારે જીવ ઇશ્વરરૂપી પક્ષીઓએ પ્રકૃતિરૂપી વૃક્ષને આશ્રય કરેલો છે. આ ઠેકાણે શંકા થાય છે કે ત્યારે શું જીવની પેઠે ઇશ્વર પણ ફલ લોક્તા છે? એને ઉત્તર મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં એવી રીતે આપ્યો છે કે—જાનેમાંથી જીવ કર્મના પ્રલને લોક્તા છે અને ઇશ્વર સાક્ષી રૂપ છે. ઉક્ત વેદમંત્રમાં જીવનું લોક્તા વિશેષણ છે અને ઇશ્વરનું સાક્ષીરૂપે નિયન્તા થવું એ વિશેષણ છે એ કથનથી ઋતંપિવન્તૌ એ વચનનો પણ ઉત્તર આવી ગયો કે આ ઠેકાણે દિવચનથી એવો ભાવ નથી નિકળતો કે જાને પ્રલલોક્તા છે. કિન્તુ હ્રિણોયાન્તિ ॥ હ્રિવાણાઓ બાય છે, એ પ્રમાણે જીવના ફલ લોક્તા હોવાનાં કારણને લીધે ઇશ્વરમાં પણ ઉપચારથી કથન કરેલું છે. વેદ લગવાને એ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી કે ઇશ્વર લોક્તા નથી; અસ્તુ. લોક્તા હોવાનું પ્રકરણ તો પ્રસંગ સંગતિથી આવી ગયું પણ મુખ્ય પ્રકરણ જીવ ઇશ્વરના લેદનું છે, તે ઉક્ત વેદમંત્રથી સિદ્ધ છે. કેટલાએક લોક આ મંત્રમાં બુદ્ધિ અને જીવનો અર્થ કરે છે કે (બુદ્ધિ) અંતઃકરણમાંજ લોકત્વ છે, અને જીવ ચેતન સાક્ષીરૂપ છે. પણ ઉક્ત અર્થ કરવાથી સયુજૌ અને સસ્રાયૌ એ જાને વિશેષણ વ્યર્થ થઈ બાય છે—સયુજૌ નો અર્થ જાને અનાદિ છે, અને સસ્રાયૌ નો અર્થ ઉપાસ્ય ઉપાસક રૂપથી જાને મિત્ર છે. બુદ્ધિ સાદિ છે માટે સદૈવ સાથે રહી શકતી નથી. અને બુદ્ધિ જડ હોવાથી ઉપાસ્ય ઉપાસક રૂપથી મિત્ર પણ કહી શકાય એમ નથી. ગમે તેમ કોઈ અર્થોભાસ કેમ ન કરે પરંતુ ઉક્ત મંત્રનો અર્થ તો તેજ થાય છે કે એક પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષમાં જીવ ઇશ્વરરૂપ બે પક્ષી રહે છે, તેમાં જીવ લોક્તા છે અને ઇશ્વર સાક્ષીરૂપ છે. આ ઠેકાણે એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, મુંડકોપનિ-

પદ્મના ઉત્તર શ્લોકમાં ક્રમથી એવું વર્ણન કરેલું છે કે અવિદ્યાના કારણથી જીવમાં લોકતાપણું છે, વાસ્તવમાં નથી. તે શ્લોકમાં એમ છે કે:-

સમાનેવૃક્ષે પુરુષોનિમગ્નોઽ નીશયાશોચતિ મુહ્યમાનઃ ॥

જુષ્ટં યદાપશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ ૩॥ ૧ ॥ ૨ ॥

અર્થ—સમાન વૃક્ષમાં સ્થિર પુરૂષ અજાનથી મોહ પામીને શોક કરે છે જ્યારે તે પોતાથી ભિન્ન જે ઇશ્વર છે તેનું અને તેના મહિમાનું ચિંતન કરે છે ત્યારે શોકરહિત થાય છે. માયાવાદી લોક આ ઉપનિષદ વાક્યથી એવો અભિપ્રાય કહાડે છે કે, અનોદ્યાયા જે લખ્યું છે તેનાથી અવિદ્યાથી મોહ પામેલા થાય છે. સાર એવો છે કે તે બંને ચેતનનું જે મંત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કર્યું છે તે ઉપાધિના કારણથી છે, વાસ્તવમાં ભેદ નથી ! આ અર્થ તે ઉપનિષદના આશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે; કેમકે એ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં યદાપશ્યત્યન્યમીશમ્ ॥ જેનો અર્થ સ્પષ્ટ એવો છે કે જ્યારે પોતાથી ભિન્ન ઇશ્વરને જુએ છે ત્યારે વીતશોક થાય છે. એથી પરિણામ એવું આવે છે કે ભેદજ્ઞાન જ મોહ શોકાદિની નિવૃત્તિનું કારણ છે. પછી એમ કેમ કહી શકાય કે પ્રથમાવસ્થામાં અવિદ્યાથી મુહ્યમાન હોતો ! અને શ્લોકના અર્ધ ભાગમાં જ્ઞાનાવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે ! કારણકે શં. ચાં. ના મતમાં તો ભેદ જ્ઞાન આવિધક છે. તો એનાથી વિપરીત જેમકે તત્ત્વકોમોહ ક : શોકપ્રકત્વમનુપશ્યત : ॥ યં ૪૦ ॥ મં ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિ મંત્રોના ભાષ્યમાં માયાવાદી ભાષ્યકાર આત્મત્વથી ઇશ્વર જ્ઞાનને અર્થાત્ “ હું પ્રકાશ છું ” એ જ્ઞાનને શોક મોહની નિવૃત્તિનું કારણ બતાવે છે; એ પ્રકારે એ ઉપનિષદનો અર્થ તેને અનુકૂલ પડતો થતો નથી. જો એમ શંકા કરીએ કે:-

યદાપશ્યઃ પશ્યતેત્લ્કમવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ ॥

તદાવિદ્યાનુષ્ણયપેવિષૂય નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમૃપેતિ ॥ મુંદં ૩ ॥ ૩ ॥

આ શ્લોકમાં અશેદ જ્ઞાનથી જીવનું પ્રકાશપ થવું બતાવેલું છે. અને બીજા શ્લોકમાં કેવલ શોકની નિવૃત્તિ માત્ર બતાવી છે જે ભેદજ્ઞાનથી બની શકે છે. અને આ તૃતીય શ્લોકમાં તદાવિદ્યાનુષ્ણયપેવિષૂય નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમૃપેતિ ॥ જ્યારે સર્વ જગતના

“ બ્રહ્મયોનિમ્ ” અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણુ બ્રહ્મને, સર્વાત્મરૂપે કરીને કાર્ય કારણરૂપ સમજી લેછે ત્યારે નિષ્કલંક થઇને પરમસામ્ય મુપૈતિ ॥ બ્રહ્મરૂપ થઇ જાય છે ! તો એનો ઉત્તર એજ છે કે એ તૃતીય શ્લોકમાં પણ જે “ કર્તારમીશંપુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ” એવું કહ્યું છે તેનો અર્થ એજ થાય છે કે. જગત્કર્તા ઇશ્વરને જાણીને બ્રહ્મની સામ્યતાને પામે છે. માયાવાદિયોના મતમાં જગત્કર્તૃત્વ બ્રહ્મમાં નથી; એ માટે એ શ્લોક તેમના અદ્વૈતવાદની સર્વથા વિરુદ્ધ છે. શ્લોકાર્થ તો એમ છે કે, જ્યારે દૃષ્ટા મુમુક્ષુ તે પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મને જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જુવે છે, કે જે બ્રહ્મ જગતનું કારણરૂપ છે, ત્યારે તે વિદ્વાન પાપ પુણ્ય રહિત થઇને અર્થાત્ નિષ્પાપ થઇને બ્રહ્મની સદૃશ થઇ જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનો સ્વભાવ જે આનંદાદિ છે, તેને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલા અંશમાં બ્રહ્મસદૃશ કેહેવાય છે.

શ્રીભાષ્યાચાર્યજીએ એના જેવા ભાવને ‘તદ્વર્મતાપત્તિ’ શબ્દથી કહ્યો છે; અને બીજા વાદીઓ કોઇ દેહના વિલયને, કોઇ જ્ઞાનાભાવને અને માયાવાદી લોક ઉપાધિ નૈમિત્તિક જે હંવપણું છે તેના લયને મુક્તિ કહે છે. પૂર્વોક્ત સર્વ વાદીઓની મુક્તિનું ખંડન કરીને સ્વામી રામાનુજચાર્ય વેદાંનિયોની મુક્તિ એવી રીતે નિરૂપણ કરે છે કે, અનંત કલ્યાણુ ગુણોની રાશી જે બ્રહ્મ, તેના તત્ત્વજ્ઞાનથી જે બ્રહ્મ સદૃશભાવ જીવમાં થાય છે જેનાથી જીવના અજ્ઞાનાદિમલ નાશ પામે છે એવા ભાવોથી સંયુક્ત થઇને બ્રહ્મસ્થ થવું તેનું નામ મુક્તિ કહ્યું છે; અને એજ પ્રકારે મુક્તિ “ મમસાધર્મ્યમાગતા ” એ ગીતાના વચનથી જણાય છે. જો કોઈ એમ શંકા કરે કે ગીતામાં તો શ્રી કૃષ્ણજીએ પોતાના ભાવને પ્રાપ્ત થવાવાળા પુરૂષને મુક્તિની પ્રાપ્તિ કહી છે અને શ્રી કૃષ્ણ પોતે અવતારરૂપ હોવાથી સાકાર હતા તો સાધર્મ્યથી પણ સાકારોપાસકનીજ મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે ? તો એનો ઉત્તર એ છે કે શ્રી કૃષ્ણજીનો “ મમ ’ શબ્દથી પોતાનો તાત્પર્ય નથી કિન્તુ ઇશ્વરનું તાત્પર્ય છે. જેમકે ઇન્દ્ર પ્રાણાધિકરણમાં નવકુરાત્મોપદેશાત્ ॥ ૬૦ ॥ ૧૧ ૨૧ ॥ ઇત્યાદિ સૂચોથી સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે અસ્મદ્ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે ઇશ્વર પરક છે. ગીતામાં એવા ભાવથીજ કૃષ્ણજી પોતાને ઇશ્વર રૂપે કથન કરે છે-૧૨.

સંગતિ—જ્યારે ઈશ્વર અને જીવનું સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્યથી સાલક્ષણ્ય અને વૈલક્ષણ્ય માનવામાં આવે છે, તો શંકા એ થાય છે કે અવિશેષ ઈશ્વર સર્વગત હોઈ શકે નહિ, અને જો સર્વગત છે તો તેનો જીવથી ભેદ થઈ શકે નહિ? એના ઉત્તરમાં આ અન્તરાધિકરણ ચાલે છે.

++++++
 ૪ અન્તરા-
 ધિકરણ.
 ++++++

અન્તર ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦— અન્તરે ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—પરમાત્મા સર્વ વસ્તુની અંતર્ગત રહી શકે છે, યુક્તિ હોવાથી—તેયુક્તિ એ છે કે મૂર્ત પદાર્થોમાં એવો વિરોધ આવે છે કે જે વસ્તુ એક સ્થાનમાં રહી શક્તી નથી અને પરમાત્મા અમૂર્ત છે, માટે તેમાં ઉક્ત દોષ આવી શકતો નથી. ૧૩

સ્થાનાદિવ્યપદેશાચ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦— સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ચા ॥

અર્થ—શુદ્ધદારણ્યક ઉપનિષદમાં અન્તર્યામિ બ્રહ્મમાં પૃથિવી-આદિ સ્થાનોમાં પરમાત્માનું સર્વવ્યાપક હોવું વર્ણન કર્યું છે, જેમકે—

યઃપૃથિવ્યાંતિષ્ઠન્પૃથિવ્યામન્તરોયં

પૃથિવીનવેદયસ્યપૃથિવીશરીરમ્ ॥ વૃ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે પૃથિવીમાં રહે છે અને પૃથિવીની અંતર્ગત રહિને નિયમન કરે છે, જેને પૃથિવી જાણી શક્તી નથી અને પરમાત્માને વરીભૂત હોવાના કારણથી પૃથ્વીઆદિ જેનું શરીર કહ્યું છે, તે આત્મા અન્તર્યામી, અમૂર્ત છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રથી મૂર્તિ પૂજા સિદ્ધ કરી છે જેમકે:— જે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે તે પ્રમાણે મૂર્ત શાલગ્રામાદિમાં પણ વ્યાપક છે. પરંતુ વ્યાપક હોવાથી શાલગ્રામ બુદ્ધિથી પૂજન કરવું એતો કદી પણ ઠીક નથી; સર્વવ્યાપક હોવાથી કાંઈ ઈશ્વરનું જડ વસ્તુઓ સાથે તાદાત્મ્યપણું થવું નથી. જેમકે:— ૧૪

સુખવિશિષ્ટાભિધાનાદેવચ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦— સુખવિશિષ્ટાભિધાનાત્ ॥ ઇવ ॥ ચ ॥

અર્થ—પરમાત્માને જે આનંદમયાદિ સુખ વિશિષ્ટ કથન કર્યા છે તેનાથી પણ, સર્વગત હોવાનો આશય, સર્વ વસ્તુ તાદાત્મ્ય અર્થાત્ પાપાણાદિ સ્વરૂપ થવાનો નથી કિંતુ સર્વગત થવાનો છે; અન્યથા જે જે વસ્તુઓની સાથે મળશે તે તે રૂપ થવાથી તે તે વસ્તુઓના દોષ પણ ગ્રહને લાગશે. ૧૫

શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાચ્ચ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦— શ્રુતોપનિષત્કગત્યભિધાનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—જે પુરુષે ઉપનિષદ સાંભળ્યાં છે તેની ગતિ પરમાત્મામાં વિધાન કરી છે; એથી પણ જણાય છે કે અન્તર્યામી સર્વાન્તર્ગત પુરુષનું તાદાત્મ્ય સર્વ વસ્તુઓમાં નથી જણાતું. આ સૂત્રથી એટલી વાત સ્પષ્ટ થઈ કે “સ્થાનવ્યપદેશાચ્ચ” એ સૂત્રમાં શાલગ્રામાદિ સ્થાનમાં ઈશ્વરની પૂજા કરવાનો અભિપ્રાય નથી. જે તેમ હોતો તો આ સૂત્રમાં એવું ન કહેત કે શ્રુતોપનિષદ પુરુષોનીજ ગતિ પરમાત્મામાં થાય છે અન્યથા જે મૂર્તિ પૂજાથી તે પરમાત્માની પૂજા થતી હોત તો મૂર્તિથી પણ મૂર્તિની ગતિ તેમાં હતી તો પછી ઉપનિષદના શ્રોતાઓનીજ ગતિ તેમાં કેમ કહી? એ કથન એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે પરમાત્મા સર્વગત છે અને એજ આ અધિકરણનો આશય છે ૧૬
સંગતિ—નિરાકાર ચેતન હોવાથી જીવપણુ સર્વ ગત થઈ શકે છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અનવસ્થિતેરસમ્ભવાચ્ચ નેતરઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦— અનવસ્થિતેઃ અસમ્ભવાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ ઇતરઃ ॥

અર્થ—સર્વ સ્થાનમાં નહિ હોવાથી અને અસંલવ હોવાથી પણ જીવાત્મા સર્વગત થઈ શકતો નથી.

સંગતિ—જે પૃથિવ્યાદિ સ્થાનોમાં કથન કર્યો છે તે પરમાત્મા નથી કિંતુ તે તો ભૂતાભિમાની દેવતા છે? ઉત્તર.

અન્તર્યામ્ય-
નિકરણ

અન્તર્યામ્યધિ દૈવાદિષુ
તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦— અન્તર્યામ્યધિદૈવાદિષુ ॥ તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—પૃથિવ્યાદિકોમાં જે અન્તર્યામી કહ્યો છે તે પરમાત્મા છે કોઈ અન્ય વિશેષ દેવતા નથી. કેમકે પરમાત્માના ધર્મજ અન્તર્યામી ગ્રાહ્યમાં કહેલા છે. તે ધર્મ એ છે કે—

અન્તર્યામિત્વ સર્વજ્ઞત્વ, ય અન્તરોયમયતિ, સર્વ નિયન્તૃત્વ અમૃતત્વ”

ઇત્યાદિ ધર્મ પરમાત્માનાજ હોઈ શકે છે પરંતુ પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ દેવાદિના નથી. ૧૮

સંગતિ—જડ જગત્તુ ઉપાદાન કારણ જે પ્રકૃતિ તેના એ ધર્મ થઈ શકે છે અને તેના સ્વભાવથીજ આ સ્વના થાયછે, એ માટે સર્વ નિયન્તૃત્વ અને પરિણામી નિત્ય હોવાથી અમૃતત્વાદિ ધર્મ જેના કથન કર્યા છે તે પ્રકૃતિ સ્માર્ત શબ્દથી કહેવાયલી છે ? એ ‘પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

નચસ્માર્ત મતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦— ન । ચ । સ્માર્તમ્ ॥ અતદ્ધર્માભિલાપાત્ ॥

અર્થ—સ્મૃતિમાં નિરૂપિત જે અવ્યક્ત તેનો અન્તર્યામી ગ્રાહ્ય-લુમાં કહ્યો નથી કિંતુ આત્મા શબ્દથી તે અન્તર્યામી પુરૂષનું કથન કરેલું છે અને આત્માશબ્દ આ ઠેકાણે ચિદ્વસ્તુનોજ યોગક છે અચિદ્વસ્તુનો યોગક નથી, યોગી પુરૂષનો જીવાત્મા અન્તર્યામી થઈ શકે છે કાંઈ પરમાત્મા થઈ શકતો નથી. તેનું વર્ણન આગળનાં સૂત્રમાં. ૧૯

શરીરશ્ચોભયેऽપિહિભેદેનૈનમધીયતે ॥૨૦ ॥

પદ૦— શરીરઃ ॥ચા॥ ઊભયે ॥અપિાં હિ ॥ભેદેના ॥ એનમ્ ॥ અધીયતે ॥

અર્થ—જાને શાખાઓમાં જીવ અને પરમાત્માનો ભેદજ કહ્યો છે. જેમકે :—

યઆત્મનિતિષ્ઠનાત્મનોન્તરો યમાત્માનવેદ યસ્યાત્માશરીરમ્

॥ વૃ ૩ । ૭ । ૨૨ ॥ માધ્યંદિને

અર્થ—જે આત્મામાં રહે છે અને જીવાત્મા જેને જાણતો નથી અને જેનું જીવાત્મા શરીર છે અને જે જીવાત્માની આભ્યંતરથી પ્રેરણા કરીને નિયમન કરાવે છે. તે તારો આત્મા અન્તર્યામી મૃત્યુ રહિત છે. એવી રીતે માધ્યન્દિની શાખાવાળા માટે છે અને કાણ્વ શાખાવાળા “યોવિજ્ઞાનેતિષ્ઠન્” એ પ્રકારે માને છે. એ પ્રમાણે ઉભય શાખાઓમાં જીવ પરમાત્માનો લેદજ વર્ણવ્યો છે. એ માટે યોગી પુરૂષ પરમાત્મા થઈ શકતો નથી. જે અન્તર્યામી બ્રાહ્મણમાં નિરૂપણ કર્યો છે તેજ પરમાત્મા છે. ૧૦

સંગતિ—ઉક્ત ઉપનિષદના શ્લોકોમાં પૃથ્વીઆદિને અન્તર્યામિ પુરૂષનાં શરીર વર્ણવ્યાં છે જેથી ઈશ્વર સાકાર સિદ્ધ થાય છે? તો એથી તત્તુસ્તમન્વયાત્ બ્રહ્મ સૂં ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ એ સૂત્રમાં જે નિરાકાર સમર્થન કરવાને પ્રતિજ્ઞા કરેલી તે લંગ થાય છે? ઉત્તર—

++++++
+અદૃશ્યત્વા-+
+ધધિકરણ+
++++++

અદૃશ્યત્વાદિ ગુણકો ધર્મોક્તેઃ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦— અદૃશ્યત્વાદિગુણકઃ ॥ ધર્મોક્તેઃ ॥

અર્થ—ઈશ્વર અદૃશ્યત્વાદિ ગુણોવાળા છે નિરાકારના ધર્મો કેહેવાથી જેમકેઃ—

યત્તદદ્રેશ્યમગ્રાહ્યમ ગોત્રમ વર્ણમ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદ પાણિપાદમ્ ॥ નિત્યં વિમું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ભૂતયોનિમ્પરિપિચન્તિ ધીરાઃ ॥ મુ૦ ૧ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥

અર્થ—તે પરમાત્મા ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. અતઃ એવં કર્મ ઇન્દ્રિય હાથ વિગેરેથી ગ્રહણ થઈ શકતો નથી, અવર્ણરૂપાદિથી રહિત છે, જ્ઞાનેન્દ્રિય ચક્ષુ શ્રોત્રાદિયોથી રહિત છે, હસ્ત પાદાદિ કર્મેન્દ્રિયથી રહિત છે, નિત્ય છે, વ્યાપક છે, સર્વગત છે,

અતિસૂક્ષ્મ છે, તે વિકાર રહિત સર્વ બુતોનું કારણ છે. જેને ધીર પુરુષો-જ્ઞાનીલોક-જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જુવે છે. એ પ્રમાણે તેના અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મ છે, માટે તે સાકાર નથી. અને શરીરનું નિરૂપણ એવા અલિપ્રાયથી છે કે પૃથ્વિઆદિ તે પુરુષનાં સાધનો છે. જેમકે કર્મ કરવા માટે જીવનું શરીર સાધન છે. એ અલિપ્રાયથી પૃથ્વિઆદિને તેનું શરીર કહ્યું છે, વાસ્તવમાં બ્રહ્મ અશરીરી છે.

અશરીરં શરીરેષ્વનવસ્થેષ્વવસ્થિતમ્ ॥

મહાન્તં વિભુમાત્માનં મત્વાધીરો ન શોચતિ ॥ ક૦ ૩ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ — શરીરોમાં તે અશરીરી છે, અસ્થિર પદાર્થોમાં તે સ્થિર છે, જે એ પ્રમાણે વિભુ પરમાત્માને જાણે છે તે પુરુષ શોક કરતો નથી. ઈત્યાદિ ઉપનિષદ વચન ઈશ્વરને નિરાકાર હોવામાં પ્રમાણ છે. સ્વામી રામાનુજઆર્યજીએ પણ પોતાના લાખ્યમાં શરીર શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે— પૃથ્વિઆદિ પરમાત્માને સ્વાધિન થેણા કરે છે એટલા માટે શરીર કહ્યાં છે, વાસ્તવમાં તે પરમાત્મા (બ્રહ્મ) અશરીરી છે. ૨૧

સંગતિ — અદૃશ્યત્વાદિ ગુણોવાળો તો જીવ પણ છે અને અન્યકૃત પ્રકૃતિપણ અદૃશ્યત્વાદિ ગુણોવાળી છે, એટલા માટે અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મ એ બંનેના થઈ શકે છે. અને ઉક્ત બંને જીવાત્મા અને પ્રકૃતિ જેમ સાકાર પણ થઈ શકે છે એજ પ્રમાણે ઈશ્વરપણ સશરીરી અને નિરાકાર પણ થઈ શકે છે? એનો ઉત્તર—

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યામ્ ॥ ચ ॥ ન ॥ इतरौ ॥

અર્થ—પરમાત્માનું અમૂર્ત વિશેષણ હોવાથી અને અક્ષર શબ્દ વાચ્ય જે પ્રકૃતિ તેથી ભેદ એટલે નિરાજાપણું કહ્યું છે માટે પરમાત્માજ વાસ્તવમાં અશરીરી છે. પ્રકૃતિ અને જીવ અશરીરી નથી. ઉક્ત સૂત્રનું વિષય વાક્ય એવું છે કે:—

दिव्योद्गमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरोद्गजः ॥ ૦

अप्रणो ह्यमना युष्मोद्गक्षरात्परतःपरः ॥ मु० २ ॥ १ ॥ २ ॥

અર્થ — કાર્ય માત્રથી પર જે અક્ષર પ્રકૃતિ, તેનાથી પણ પર અર્થાત્ કૂટસ્થ નિત્ય જે પરમાત્મારૂપી પુરૂષ છે તે અમૂર્ત છે, અપ્રાણુ છે, અને બહાર તથા અદર એક રસ છે ૨૨

સંગતિ — યદિ પૃથિવીઆદિ બ્રહ્મના વાસ્તવમા શરીર નથી તે પછી તેના શરીર રૂપે વર્ણન કેમ કર્યું ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે

રૂપોપન્યાસાચ્ચ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—રૂપોપન્યાસાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—રૂપકાલકારથી પૃથિવિ આદિને શરીર રૂપે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે:—

અગ્નિર્મૂર્ધા ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યે દિશઃ શ્રોત્રે વાગ્વિવૃત્તાશ્વવેદાઃ

વાયુ માણો હૃદયં વિશ્વમસ્યપદભ્યાં પૃથિવી હ્યેપ સર્વભૂતાન્તગાત્મા

॥ મું૦ ॥ ૨ ॥ ૪ ॥

અર્થ—ઈત્યાદિ વચનોમાં રૂપકાલકારથી અગ્નિઆદિને સુખાદિ અવયવે વર્ણન કર્યું છે શ્લોકાર્થ એમ છે કે અગ્નિ જે પરમાત્મા નુ સુખરૂપ છે, અદ્રમા અને સૂર્ય નેત્ર છે પૂર્વોત્તરાદિ દિશાઓ એ પરમાત્માના શ્રોત્રરૂપ છે, વિવૃત્ત વેદ વાણી છે, વાયુ પ્રાણુઓની છે, અને સ પૂર્ણ વિશ્વ એ પરમાત્માનું હૃદયસ્થાનીય છે અને જે પુરૂષને પાદરૂપ પૃથિવી છે. તે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોનો અન્તરાત્મા છે એ પ્રકારે ઉપચારથી તે પરમાત્માના અવયવ વર્ણન કરેલા છે વાસ્તવમાં પરમાત્મા નિરાકાર છે ૨૩

સંગતિ—જે પરમાત્મા નિરાકાર છે તે પછી તેને વૈશ્વાનર રૂપથી કેમ વર્ણન કર્યું છે ? ઉત્તર—

++++++
૧૭-વૈશ્વાનર
૧૮-રાધિકરણ
++++++

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—વૈશ્વાનરઃ ॥ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥

અર્થ—વૈશ્વાનર પરમાત્માનું નામ છે, કેમકે જહરાગ્નિમા સાધારણ જે વૈશ્વાનર શબ્દ છે તેનાથી વિશેષતા વિષય વાક્યમા દેખાય

છે. પ્રસંગ એવો છે કે પાંચ ઋષિઓ મળીને વૈશ્વાનરોપાસનાનો મર્મ સમજવા ઉદ્દાલકની પાસે ગયા. ઉદ્દાલકે કહ્યું કે આપણે બધા મળીને કેકેય. રાજાની પાસે જઈએ, કારણ કે તે વૈશ્વાનરોપાસનાનું તત્વ સમજે છે. પછી રાજાએ વાચુ આદિ જડ દેવતાની ઉપાસનાનું ખંડન કરીને વૈશ્વાનરોપાસના ખતાવી. જેમકે :—

यस्तु एतमेव प्रादेशमात्र मभिविमानमात्मानं वैश्वानर मुपासते ॥
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु अब्रमत्तीति ॥

અર્થ—જે ઉપાસક પ્રાદેશ માત્ર સુદ્ધ સ્થુલ સર્વભૂત પ્રદેશમાં વ્યાપ્ત પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે તેજ અન્નાદિને લોકતા છે. અર્થાત્ તેનુંજ જીવનું ધર્મ છે, અને જેઓ નિષ્કુળ અન્નાદિ ખાય છે તેનું જીવનું નિષ્કુળ છે. એથી આગળ તે વૈશ્વાનર સંબંધી સ્વર્ગ, શિર, અને સૂર્ય ચક્રનું વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રમાણે વિશેષતા જણાયાથી વૈશ્વાનર શબ્દથી આ ઠેકાણે પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ છે. કાંઈ જડ જઠરાગ્નિનું ગ્રહણ નથી. ૨૪

स्मर्यमाण मनुमानं स्यात् ॥ २५ ॥

पदं—स्मर्यमाणम् ॥ अनुमानम् ॥ स्यात् ॥

અર્થ—સ્મૃતિથી જે અનુમાન કથન કર્યું છે તેથી પણ વૈશ્વાનર શબ્દથી પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ થાય છે. જેમકે :—

घां मूर्द्धानं यस्यविषावदन्ति खं वैनाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे ॥

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिञ्च सोऽचिन्त्यात्मा सर्व भूतमणेता ॥

અર્થ—ઘાં લોકને જે પરમાત્માનું મુખ વિપ્રલોકે કહે છે, આકાશને નાભિ, ચંદ્રસૂર્યને નેત્ર, દિશા શ્રોત્ર, અને પૃથિવીને પાદ વર્ણન કરે છે તે પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના નિયમન કરવાવાળા છે. ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી સિદ્ધ થાય છે કે જેના પ્રકાશમય દુ લોકાદિ મૂર્દા છે તે પરમાત્મા છે. એ માટે જે પ્રકાશાગ્નિ તે પરમાત્માના અવયવ વર્ણવ્યા છે; તે ઉપાસ્ય યર્થ શક્તા નથી. ૨૫

સંગતિ—“एषोऽग्निर्वैश्वानरः” એ સમાનાધિકરણ નિરૂપણ કરીને એમ કહ્યું છે કે પુરુષે અન્ત. પ્રતિષ્ઠિત વેદ જે પુરૂષની અદર સ્થિર વૈશ્વાનર છે તેને જાણે છે એ પ્રમાણે અગ્નિ શબ્દથી અને પુરૂષની અદર કથન કરવાથી વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિ કેમ નહિ ?—ઉત્તર—

शब्दादिभ्योन्तः प्रतिष्ठानाच्चनेतिचेन्न तथा दृष्ट्युपदे
शा दसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते.॥ २६ ॥

પદ૦—શબ્દાદિભ્યઃ ॥ અન્તઃ ॥ પ્રતિષ્ઠાનાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥
ન ॥ તથા ॥ દૃષ્ટ્યુપદેશાત્ ॥ અસંભવાત્ ॥ પુરુષમ્ ॥ અપિ ॥ ચ ॥
એનમ્ ॥ અધીયતે ॥

અર્થ—અગ્નિ આદિ શબ્દોથી અથવા પુરૂષના અંતર કથનથી જો એમ કહેવાય કે વૈશ્વાનર અગ્નિનો વાચક છે તો તે ઠીક નહિ. કેમકે પરમાત્મા સર્વાન્તર હોવાની દૃષ્ટિ “दिव्योत्तममूर्तः पुरुष सबाह्या भ्यन्तरोद्भजः” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કથન કરેલી છે કે પરમાત્મા સર્વ વસ્તુઓની ળહાર અને અંદર છે અને જઠરાગ્નિના સૂર્યાદિ ચક્ષુ કેહેવાં એ અસંભવ છે અને જીજ્ઞ વાત તો એ છે કે આચાર્ય લોક વૈશ્વાનરને પુરૂષ શબ્દથીજ કહે છે. ૨૬

अतएव न देवता भूतम् ॥ २७ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ એવ ॥ ન ॥ દેવતા ભૂતમ્ ॥

અર્થ—ઉક્ત યુક્તિઓથી વૈશ્વાનર કોઈ દેવતા વિશેષતુ નામ નથી તેમજ નથી કોઈ ભૂતતુ નામ. ૨૭

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

પદ૦—સાક્ષાત્ ॥ અપિ ॥ અવિરોધમ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥

અર્થ—જૈમિની ઋષિ એમ માને છે કે—સાક્ષાત્ એટલે પ્રકરણ અને ઇતર હેતુઓપર કદાચિત્ ધ્યાન નહિ પણ આપી શકાય તોપણ

વૈશ્વાનર શબ્દ ઇશ્વરનોજ બોધક છે. વિશ્વ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્માંડનો છે. તેનો જે નર એટલે સ્વામી તે વિશ્વાનર કહેવાય છે. અને વિશ્વાનર તેજ વૈશ્વાનર કહેવાય છે. એ પ્રકારે સાક્ષાત્ પણ એ શબ્દ ઇશ્વરનો વાચક છે. ૨૮.

અભિવ્યક્તેરિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—અભિવ્યક્તેઃ ॥ ઇતિ ॥ આશ્મરથ્યઃ ॥

અર્થ—અશ્મરથીના પુત્ર આશ્મરથ્યાચાર્ય માને છે કે, વૈશ્વાનરની ઉપાસના તે પરમાત્માની છે. પ્રકાશને માટે, અર્થાત્ જે પ્રમાણે અગ્નિ પ્રકાશવડે સ્પષ્ટ છે તે પ્રમાણે પરમાત્મા પોતાની સ્વયં પ્રકાશતા વડે સર્વત્ર પ્રકટ છે. એ અભિપ્રાયથી જઠરાગ્નિ અને પરમાત્મા એ બંનેનો સાધારણ વૈશ્વાનર શબ્દ કહ્યો છે. ૨૯.

અનુસ્મૃતે વાદરિઃ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—અનુસ્મૃતેઃ ॥ વાદરિઃ ॥

અર્થ—બાદરીઆચાર્ય કહે છે કે, “અનુસ્મૃતેઃ” નિદિધ્યાસન રૂપ જે ભક્તિ તેને માટે વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર કહ્યો છે. ૩૦.

સમ્પત્તેરિતિ જૈમિનિસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥૩૧॥

પદ૦—સમ્પત્તેઃ ॥ ઇતિ ॥ જૈમિનિઃ ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—જૈમિની આચાર્ય એમ પણ કહે છે કે, તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ હૃદય દેશમાં થાય છે. અર્થાત્ અંતઃકરણમાં તેનું ધ્યાન કરાય છે. એટલા માટે એ પુરૂષને પ્રાદેશમાત્ર કહ્યો છે. ૩૧.

આમનન્તિ ચૈન મસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—આમનન્તિ ॥ ચ ॥ એનમ્ ॥ અસ્મિન્ ॥

અર્થ—અન્ય આચાર્યો પણ એ વૈશ્વાનર પુરૂષનું બંને ભુકુટીના મધ્ય ભાગમાં ધ્યાન કરવું એમ કહે છે. એ માટે પણ સર્વ

વ્યાપક વૈશ્વાનરને પ્રાદેશમાત્ર કથન કર્યો છે. કેટલાંએક આચાર્યો એ સૂત્રથી મૂર્તિપૂજનો ભાવ કહાડે છે, કે બ્રુપ્રદેશમાં જે પ્રમાણે વૈશ્વાનરનું ધ્યાન છે એ પ્રમાણે મૂર્તિ પ્રદેશમાં પણ ઇશ્વરનું ધ્યાન થઈ શકે છે. એ અભિપ્રાયથી પ્રાદેશમાત્રની ઉક્તિ છે એમ કેમ ન મનાય ? તો એનો ઉત્તર એજ છે કે સર્વવ્યાપકપણાથી પરમાત્માના સર્વ પ્રદેશ કથી શકાય છે. એનાથી કાંઈ મૂર્તિપૂજ સિદ્ધ થતી નથી, અને બ્રુપ્રદેશ તો એમ સિદ્ધ કરે છે કે ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ કરીને ઇશ્વરોપાસના કરવી જોઈયે. કાંઈ એમ નથી કે ઇતર વસ્તુઓને ઇશ્વર સમજીને! અને તેજ પ્રમાણે જે પરમાત્માના સૂર્ય ચંદ્રમા આદિ નેત્ર વર્ણન કર્યાં છે તે વર્ણનથી પણ એક દેશી પરમાત્મા નથી કિંતુ ઉપકાલંકારથી સૂર્યાદિકોને જેના નેત્ર સ્થાનીય વર્ણવ્યા, છે, અને તે પરમાત્મા સર્વ ગત છે. એક દેશી મૂર્તિ આદિમાં પણ ઉપાસના થઈ શકે છે, જો એવો તર્ક માની પણ લઈયે તોપણ આં પ્રકરણના ઉપસંહારમાં “આમનન્તિ ચૈનમસ્મિન્” એ સૂત્રથી એ તો સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે ઐંપનિષદ લોક તે પરમાત્મા (પુરૂષ) ને સર્વવ્યાપક માને છે. એ માટે પાપાણાદિ કોઈપણ મૂર્તિમાં તે પરમાત્માની ઉપાસના ઉપનિષદોમાં વિધાન કરી નથી. એ વાતને મહર્ષિ સૂત્રકાર દ્વાદ્યાયના પ્રતીકાધિકરણમાં “નપ્રતીકે નહિસઃ” ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરશે. ૩૨.

वेदान्तार्यभाष्ये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ॥

॥ ओ३म् ॥

वेदान्तार्थभाष्ये प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः प्रारभ्यते ॥

संगति—द्वितीय पादમાં “સર્વવ્રપ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ વ્ર૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥
એ સૂત્રથી આરંભ કરીને વૈશ્વાનરાદિ નામ ઇશ્વરના છે એ પ્રકારે
વેદાન્ત શાસ્ત્રનો પ્રદ્ધમાં સારી રીતે સમન્વય સિદ્ધ કર્યો. હવે તૃતી-
યપાદમાં દ્યુભ્વાદિ સર્વ લોકોનું અધિકરણ પ્રદ્ધનું વર્ણન સૂત્રકાર કરે છે.

૧ દ્યુભ્વાદિ
કરણ

દ્યુભ્વાદાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—દ્યુભ્વાદાયતનમ્ ॥ સ્વશબ્દાત્ ॥

અર્થ—“દ્યુ” સ્વર્ગલોક, પૃથિવીલોક, ઇત્યાદિ સર્વ લોકોનું
અધિકરણ પરમાત્મા છે. “સ્વ” એટલે કે પોતાનો વાચક શબ્દ
હોવાથી. એના વિષય વાક્યમાં આત્મા શબ્દ છે તે પ્રદ્ધ વાચક છે
અને તે વિષય વાક્ય નીચે મુજબ છે.

યસ્મિન્ઘૌઃ પૃથિવીચાન્તરિક્ષમોતંમનઃ સદપ્રાણૈશ્ચસર્વૈઃ તમેવૈકંજાનય ॥

આત્માન મન્યાવાચોવિમુક્ચામૃતસ્યૈવઃ સેતુઃ ॥ મુળ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૬ ॥

અર્થ—જે પરમાત્મામાં સ્વર્ગ લોક અર્થાત્ મુખ્ય પ્રધાનલોક,
પૃથિવીલોક, અંતરિક્ષલોક, અને સર્વ પ્રાણોની માથે જેનાં મન પ્રેત
છે તેને એક પ્રદ્ધ બાણો. અને પ્રદ્ધથી ભિન્ન અન્ય દેવતાઓની ઉપા-
સના વિધાયક વાક્યોને છોડી દો. ૧.

સંગતિ—આ પ્રકરણમાં “પ્રાણ શરીરનેતા” ॥ મું૦ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥ ૭ ॥
એવો પાઠ છે અને તેનો અર્થ એવો છે કે, પ્રાણ અને શરીરનો
સ્વામી થાય છે તો એથી તો જીવનો અભિપ્રાય આવે છે ? એ
શંકાની નિવૃત્તિ માટે સૂત્રકાર કહે છે—

મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાચ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—મુક્તોપસૃપ્યવ્યપદેશાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—ભિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિન્નેસર્વસંશયાઃ ॥ ક્ષીયન્તેચાસ્ય
કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥ મુ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥,

તે પરમાત્માના જ્ઞાનથી દુર્વાચનારૂપી હૃદય ગ્રન્થિ તુટી
જાય છે, સર્વ સંશય દૂર થઈ જાય છે અને તે પુરુષના કુસંસ્કારરૂપી
અશુભ કર્મ ક્ષય થઈ જાય છે; એ પ્રમાણે મુક્ત પુરુષોના જ્ઞાનનો
વિષય કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે જ્ઞાનદ્વારા પ્રાપ્ય છે એમ કથન કર્યું
છે. મુક્ત પુરુષોનું પ્રાપ્ય સ્થાન બ્રહ્મજ હોઈ શકે છે, અન્ય નહિ. ૨

સંગતિ—સૂર્યાદિકોના આકર્ષણથી ભૂગોલાદિ સ્થિર રહેલા છે,
એ માટે અનુમાન એમ થાય છે કે, સૂર્યાદિજ “દુષ્પ્રાપ્તન” સિદ્ધ
છે પણ પરમાત્મા નહિ. એનો ઉત્તર સૂત્રથી આપે છે.

નાનુમાનમતચ્છબ્દાત્ ॥ ૩ ॥

પ્રાણમૃત્ત્વ ॥ ૪ ॥

પદ૦—ન ॥ અનુમાનમ્ ॥ અતચ્છબ્દાત્ ॥ પ્રાણમૃત્ત્વ ॥ ચ ॥

અર્થ—અનુમાન મિદ્ધ સૂર્યાદિ ધ્રુ અને ભૂ આદિના સ્થાન હોઈ
શકે નહિ. કારણકે “અતચ્છબ્દાત્” એટલે કે દુષ્પ્રાદિકોને આયતન
થવામાં કોઈ શબ્દ પ્રમાણે જણાતું નથી. ૩. અને “પ્રાણમૃત્ત્વ”
જીવને પણ દુષ્પ્રાદિનું આયતન થવામાં કોઈ શબ્દ પ્રમાણે નથી. ૪

સંગતિ—જ્યારે જીવ મુક્ત થઈને બ્રહ્મમાં મળી જાય છે
ત્યારે ધ્રુ અને ભૂ આદિનું આયતન થશે? ઉત્તર—

ભેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—ભેદવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ — એ વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી કાન્ધુકે જીવ અને પ્રદાનો લેદ દહો છે માટે. જેમકે —

(૧) સમાને વૃક્ષે પુરષો નિદક્ષો અનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ॥ મું ૩ ॥ ૨ ॥

અર્થ — પ્રકૃતિરૂપી વૃક્ષમાં પુરુષ નિમગ્ન છે જે અવિદ્યા શક્તિથી મોહિત થઈને શોક કરે છે. (૨) “જ્ઞાજ્ઞૌઘાવજ્ઞાનીશૌ” એક જ્ઞાની અને એક અજ્ઞાની, ઇશ્વર અને જીવ બે છે.

(૩) પ્રાજ્ઞેનાત્મના અન્વારુદઃ ॥ વૃ ૦ ૪ ॥ ૩ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ — પ્રાજ્ઞ પરમાત્માનો આશ્રિત એ જીવાત્મા છે. —

(૪) નિત્યોનિત્યાનાં ચેતનચેતનાનામ્ ॥ કઠ ૦ ૫ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ — પ્રકૃત્યાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં નિત્ય છે અને જીવરૂપ ચેતન પદાર્થોમાં ચેતન છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવ ઇશ્વરનો લેદ ઉપ-નિષદ્ધમાં રૂપ છે. ૫.

પ્રકરણાચ્છ ॥ ૬ ॥

પદ — પ્રકરણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — પ્રકરણ પણ પ્રદાનું જ હોવાથી દુઃખવાદાયકતન પ્રદાન હોઈ શકે છે; જીવાત્મા નહિ. ૬.

સંગતિ — લેદનું શું પ્રમાણ છે? ઉત્તર મૂત્રકાર આપે છે.

સ્થિત્યદનાભ્યાંચ ॥ ૭ ॥

પદ — સ્થિત્યદનાભ્યામ્ ॥ ચ ॥

અર્થ — “દ્વા સુપર્ણા સયુજા સસ્રાયા” મુન્દ ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિ મત્રોમાં ઇશ્વરને માક્ષી અને જીવને લોક્તા વર્ણન કરેલા છે, એથી જીવ પ્રદાનો લેદ રૂપ માલમ પડે છે. ૭

સંગતિ — છાંદોગ્યના સાતમા પ્રપાઠકમાં એવી કથા આવે છે કે “નારદે સનત્કુમારને કહ્યું કે ભગવન્ મને અધ્યયન કરાવો. ત્યારે સનત્કુમારે કહ્યું જે તમે જાણો છો તે તમે કહો અને તેથી આગળ હું કહીશ. નારદજીએ કહ્યું કે — ભગવન્ ! હું કેવળ ઋગ્વેદાદિ વિદ્યા જાણું છું અને એટલા માટે મંત્રવેત્તા છું, અને મેં માંભ વ્યુ છે કે — “તરતિશોકમાત્મવિત્” અર્થાત્ આત્મવેત્તા પુરુષ શોકને તરે છે; તો હું શોક પ્રાપ્ત છું મને શોકથી પાર કરો. સનત્કુમારે કહ્યું કે ‘આ જે ઋગ્વેદાદિ વિદ્યા તમે જાણ્યા છો એ નામ છે અને એ નામજ પ્રદ્ધ છે. તમે તેની ઉપાસના કરો.’ નારદજીએ કહ્યું કે — નામથી પણ ઉત્તમ કોઈ છે? સનત્કુમારે કહ્યું કે — વાક્ય નામથી ઉત્તમ છે. એ પ્રકારે વાક્યથી મન, મનથી સંકલ્પ, સંકલ્પથી ચિત્ત, ચિત્તથી ધ્યાન, ધ્યાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી જલ, જલથી અન્ન, અન્નથી જલ, જલથી તેજ, તેજથી આકાશ, આકાશથી સ્મૃતિ, સ્મૃતિથી કામના, અને કામનાથી આગળ પ્રાણને પ્રદ્ધરૂપથી ઉપાસ્ય કહ્યો છે. જેમ કે —

પ્રાણોવા આશાયા ભૂમાન્ યથા વા અરાનામૌ સમર્પિતાનસ્પિન્સર્વે સમર્પિતમિતિ ॥ છાં-૭ ॥ ૧૬ ॥ ૧ ॥

અર્થ — પ્રાણ આશા (કામનાથી)થી મોટો છે, જે પ્રમાણે રથની નાભીમાં આશ લાગેલા દોય છે તે પ્રકારે સર્વ ઇન્દ્રિય પ્રાણને આશ્રિત છે. એ પછી સનત્કુમારે નારદજીને સત્યનો ઉપદેશ કર્યો, સત્યથી આગળ વિજ્ઞાનનો, વિજ્ઞાનથી મતિનો, મતિથી શ્રદ્ધાનો, શ્રદ્ધાથી નિષ્ઠાનો, નિષ્ઠાથી (કૃતિ) યત્નનો, યત્નથી સુખનો અને સુખ પછી એવો ઉપદેશ કર્યો કે —

યો વૈ ભૂમા તત્તુલ્લં નાલ્પે સુખમસ્તિ ભૂમૈવ સુલ્લમ્ ॥

ભૂમાત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્ ઇતિ ॥ છાં-૭ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — જે ભૂમા છે તેજ સુખ છે; અને જે ભૂમા અર્થાત્ સર્વથી મોટો છે તે સુખરૂપ છે. અલ્પમાં સુખ નથી. એ માટે ભૂમાનીજ ઉપાસના કરવી જોઈએ. ત્યારે નારદે સનત્કુમારને પ્રગતિ

— ભૂમાનું વર્ણન આપ કરો. ત્યારે સનતકુમારે એવો ઉપદેશ આપ્યો કે —

યત્રનાન્યત્પશ્યાતિ નાન્યચ્છૃગોતિ નાન્યાદ્વિજાનાતિ સ ભૂમા ॥ છાં०

૭ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — સર્વોપરિ સર્વથી મોટી વસ્તુનું નામ ભૂમા છે. કેમકે ઘણાપણને ભૂમા કહે છે. તે ભૂમા પ્રાણ છે, અથવા પરમાત્મા છે ? એવી રીતે ઉક્ત વાક્યમાં સંદેહ છે. તેમજ ભૂમાની પેઢેલા પ્રાણનો ઉપદેશ કરેલો છે માટે પ્રાણોનું નામજ ભૂમા કેમ નહિ ? એ પૂર્વ પક્ષનો સૂત્રકાર એવો ઉત્તર આપે છે કે —

++++++
+ ભૂમાધિ +
+ કરણ +
++++++

ભૂમાસમ્પ્રસાદાદધ્યુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦ ભૂમા ॥ સમ્પ્રસાદાત્ ॥ અધ્યુપદેશાત્ ॥

અર્થ — જેમાં જીવાત્મા સર્વથી સુખી હોય તેનું નામ સમ્પ્રસાદ કહેવાય છે અને તે સુખુક્તિ છે, તે અવસ્થામાં પ્રાણોની ચેષ્ટા બની રહે છે. એ માટે સમ્પ્રસાદ પદથી સૂત્રમાં પ્રાણોનું અહ્યુપદેશ છે. તેનાથી આગળ શ્રુતિમાં ભૂમાનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ માટે ભૂમા શબ્દથી આ ઠેકાણે પરમાત્માનું અહ્યુપદેશ છે, પ્રાણનું નથી. અને બીજી યુક્તિ એ છે કે પ્રાણના ઉપદેશથી શોકની નિવૃત્તિ પણ થઈ શકતી નથી અને આ ઠેકાણે “તરતિશોકમાત્મવિત્” એમ કહ્યું છે, માટે ભૂમા પરમાત્માનુંજ નામ છે. ૮

ધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૯ ॥

પદ૦ ધર્મોપપત્તેઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ — પરમાત્માનામાં કહેલા જે ધર્મ તેની ત્રિવિધ ભૂમા શબ્દમાં દેખાવાથી આ ઠેકાણે ભૂમા એ પરમાત્માનુંજ નામ છે. અને

તે ધર્મ અલ્પતાથી વિરૂદ્ધ છે — અર્થાત્ વિભુ, સર્વજ્ઞ, સર્વાન્તર્યામિ, સર્વાધારત્વાદિ ધર્મ ભૂમા એટલે પરમાત્માનામાંજ છે. ૯

સંગતિ — બૃહદ્દશરૂપકોપનીપદના પાંચમા અધ્યાયના આઠમાં પ્રકરણમાં એવો પ્રસંગ છે કે — ગાર્ગિએ યાજ્ઞવલ્ક્યને પુછ્યું કે — સ્વર્ગ, પૃથિવી, આદિ સર્વ પદાર્થ શામાં ઓતપ્રોત છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યએ ઉત્તર આપ્યો કે — આકાશમાં પાછો ગાર્ગિએ પ્રશ્ન કર્યો કે આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે ? ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યએ ઉત્તર આપ્યો કે —

‘ સહોવાચૈતદ્વૈ તદક્ષરં ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અભિવદન્તિ ॥ અસ્તૂલમનષ્વ
દ્વસ્વમદીર્ઘમલોહિતમસ્નેહમચ્છાયમતમોઽવાયુ ॥ અનાકાશમસગમ રસ-
મગંધમચક્ષુષ્મશ્રોત્રમવાગમનોઽતેજસ્ક્રમપ્રાણિમુક્ષમમાત્રમનન્તરવાહ્યમ્ ॥
નતદશ્નાતિ કિંચન ન તદશ્નાતિકચ્ચન ॥ એતસ્યવાક્ષરસ્ય પ્રશાસને
ગાર્ગિ સૂર્યાચન્દ્રમર્ઘૌવિધૃતૌ તિષ્ઠત એતસ્ય વાક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ
ઘાવા પૃથિવ્યૌ વિધૃતે તિષ્ઠતઃ ॥ વૃ૦ ૩ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥

“ યો વા એતદક્ષરં ગાર્ગિ અવિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્ પ્રૈતિસ કૃપર્ણોઽથ
એતદક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્ પ્રૈતિસ બ્રાહ્મણ. ॥ તદ્વા એતદક્ષરં
ગાર્ગિ અદૃષ્ટં દ્રષ્ટુ અશ્રુતં શ્રોતુ અપતંમન્તુ અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતુ નાન્યદતો-
સ્તિ દૃષ્ટુ નાન્યદતોઽસ્તિશ્રોતુ નાન્યદતોઽસ્તિમન્તુ નાન્યદતોઽ-
સ્તિવિજ્ઞાતુ એતસ્મિન્નુ સ્વલુ અક્ષરે ગાર્ગિ આકાશ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ
ઇતિ વૃ૦ ૩ ॥ ૮ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — હે ગાર્ગિ ! જે તમે પુછ્યું કે આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે ? તો તે આકાશ અક્ષરમાં છે જેને બ્રહ્મવેત્તા લોકો એ પ્રકારે કહે છે કે તે અક્ષર સ્તૂલ, અણુ, દ્વસ્વ, દીર્ઘ નથી — અર્થાત્ જે ઉક્ત પરિભાષણમાં જડદ્રવ્ય છે તેનાથી તે અક્ષર ભિન્ન છે. અને લાલ, ચીકણું, છાયા, તમ, વાયુ અને આકાશરૂપ પણ તે અક્ષર નથી. તે અઅંગ છે. રસ, ગંધ, નેત્ર, શ્રોત્ર, વાક, મન, તેજ, પ્રાણ, મુખ અને ઇન્દ્રિયોવાળું નથી — અર્થાત્ કોઈ પણ માપથી માપી શકાય તેમ નથી. તે કેવળ અદ્દર અથવા તો બહારજ નથી કિંતુ અર્વાચ્યાપક

છે. તે કોઇને જ્ઞાતું નથી અને તેને કોઈ ખાઈ શકતું નથી. તે અક્ષરની આજ્ઞામાં સૂર્ય ચંદ્ર આદિ સ્થિત છે. જે અક્ષરની આજ્ઞામાં પૃથિવી આદિ સ્થિત છે. તે અક્ષર અદૃષ્ટ છે અર્થાત્ દેખી શકાતું નથી પણ તે બધાને જુવે છે. અને તે સ્વયં અશ્રુત છે છતાં પોતે મર્ષને સાંભળે છે. તે અમન્તા છે અર્થાત્ તેને મનથી કોઈ પણ મનન કરી શકતું નથી. તે અવિજ્ઞાત છે અર્થાત્ તેને કોઈ બુદ્ધિથી જાણી શકતું નથી અને પોતે સર્વનો જ્ઞાતા છે. તે અક્ષરમાં આકાશાદિ સર્વ ઓતપ્રોત છે. એ ઠેકાણે જે એમ કહ્યું કે તે મન આદિનો વિષય નથી; તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે તે અસંસ્કારી મન, અસંસ્કારી બુદ્ધિ આદિનો વિષય થતો નથી. અદ્વૈતવાદી લોક એનો એવો અર્થ કરે છે કે — તે એકજ ચેતન છે જીવ એનાથી જુદો નથી માટે તેનો જ્ઞાતા કોઈ નથી તેમજ કોઈ તેનો ઓળખી શકતો નથી. પણ એ ભાવ ઉક્ત વિષયવાક્યથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી; કેમકે વિષયવાક્યમાં તેને આકાશાદિનું અધિકરણ કહ્યું છે. અને આકાશાદિનું અધિકરણ જીવ થઈ શકતો નથી. હવે શંકા એમ થાય છે કે “નક્ષરતીત્યક્ષરમ્” એ વ્યુત્પત્તિથી અક્ષર શબ્દે કરીને જીવનું પણ ગ્રહણ થઈ શકે છે? કેવળ પ્રશ્નનું જી રીતે ગ્રહણ થાય? ઉત્તર—

++++++
 †અક્ષરધિકરણ.†
 ++++++

અક્ષરમન્વરાન્તઘૃતેઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—અક્ષરમ્ ॥ અન્વરાન્તઘૃતેઃ ॥

અર્થ—આકાશાદિ કોને ધારણ કરવાથી અક્ષર એટલે આ ઠેકાણે પ્રશ્નનું જી નામ છે. કારણ એ ધારણશક્તિ પ્રશ્નમાં જ છે, જીવમાં નથી. ૧૦

સંગતિ—“નક્ષરતીત્યક્ષરમ્” એ અર્થથી અક્ષરનામ પ્રકૃતિનું પણ છે કેમકે તે પણ નાશ પામતી નથી, દૃઢ રૂપાન્તરથી બદલાય છે; તે પછી આ સ્થાને અક્ષર શબ્દથી પ્રકૃતિનું ગ્રહણ કેમ ન થાય? ઉત્તર—

સાચપ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—સા ॥ ચ ॥ પ્રશાસનાત્ ॥

અર્થ — તે ધારણા સૂર્ય ચંદ્ર આદિને પ્રશાસન કરવાથી ચેતનમાં જ હોઈ શકે છે, જડમાં નહીં. ૧૧

સંગતિ—જો કે અક્ષર શબ્દથી આ ઠેકાણે પ્રહ્લનોજ વાચ્ય સમન્વય છે તથાપિ તેના વાચક ઓંકારાદિ વર્ણોનું પણ આ ઠેકાણે અહણ કેમ ન થઈ શકે? આનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અન્યભાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—અન્યભાવવ્યાવૃત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — અન્યભાવ અર્થાત્ ઓંકારાદિ વર્ણોનો જે ભાવ અથવા તેના પ્રહ્લબોધક પ્રતિકોનો જે ભાવ તેની વ્યાવૃત્તિને માટે અક્ષર શબ્દથી આ ઠેકાણે પ્રહ્લનું નામ છે, કોઈ વ્યક્તિવિશેષનું નામ નથી. તે વ્યાવૃત્તિ — નતસ્ત્યપ્રતિમા અસ્તિ ॥ યં ૩૨ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ સંહિતાના મંત્રમાં સ્પષ્ટ છે અને —

યો વાણ્દક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્પૈતિસકૃપ્ણઃ ॥ ૩૦ ॥ ૧૮ ॥ ૧ ॥

અથયણ્દક્ષરં ગાર્ગિ વિદિત્વાઽસ્માલ્લોકાત્પૈતિસત્રાહ્મણઃ ॥ ૩૦ ॥ ૧૮ ॥ ૨ ॥

ઈત્યાદિ વિષય વાક્યોમાં અક્ષર શબ્દથી પ્રહ્લનું સ્પષ્ટ અહણ છે. પ્રકૃતિ અને ઓંકારાદિ વર્ણોનું નથી. ૧૨

સંગતિ—પ્રશ્નોપનિષદના પાંચમા પ્રશ્નમાં પિપ્પલાદ શુરને સત્યકામે પુછ્યું કે—મરણપર્યંત જે ઓંકારનું ધ્યાન કરે છે તેને કયા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે? તેના ઉત્તરમાં પિપ્પલાદે કહ્યું કે—

યઃપુનરેતત્ત્રિમાત્રેણૈવ “ઓ૩મ્” હત્યેતેનૈવાક્ષરેણ પરપુરુષમભિધ્યાયીત સ તેજસિ સૂર્યે સમ્પન્નઃ ॥ યથા પાદોદરઃ ત્વચાવિનિ-

અર્થ — પ્રહમા જીવોની હમેશા ગતિ દેખાય છે તેથી, પ્રહમોક એવા શબ્દથી, તથા એજ પ્રમાણે પ્રહમા લય થવાનું ચિન્હ જણાય છે માટે આ ઠેકાણે દહરાકાશથી પ્રહમનું ચહણુ છે પ્રહમા ગતિવિધાયક નિમ્ન લિખિત વિષય વાક્ય છે —

તથાપિ હિરણ્યકપનિર્ધિ નિહિત મક્ષેત્રજ્ઞા ઉપર્યુપરિ સંચરન્તો
નવિદેયુ રેતમેવેનાઃ સર્વાઃ પ્રજા અહરહ ગન્ઠત્યહતા ઇત
વ્રત્તલોક ન વિન્દ ન્ત્યનૃતેન હિ પ્રત્યુદા ઇતિ ॥ ઝાં ૮ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

અર્થ — જેવી રીતે મુવર્ણરૂપી ધનને ખેતનમા દાટેલું હોય તેને નહિ બાણીને ખેતરના સ્વામીઓ ઉપર ઉપર કર્યા કરે છે, છતાં તે ધનને તે ખેતવી શકતા નથી એ પ્રકારે આ સર્વ પ્રજા પ્રતિદિન પ્રહમલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે પ્રહમને બાણી શકતી નથી, કારણકે એ પ્રજા અનૃતથી ઠકાયતી છે એ વાક્યમા પ્રહમા ગતિ દેખાય છે, અને પ્રહમલોક શબ્દ પણ દેખાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે આ દહરાકાશનું પ્રકરણ તે પ્રહમનું પ્રકરણ છે લયનું ચિન્હ એ છે કે—

સતાસોમ્યતદાસમ્પન્નોભવતિ ॥ છાં ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

અર્થ — હે મોમ્ય ! ત્યારે એ જીવ પ્રહમની સાથે મળી જાય છે એ વાક્યમા પ્રહમને મળવા રૂપ લિંગથી દહરાકાશ પ્રહમનું નામ છે શકરાચાર્યના અનુયાયીઓ પ્રહમોક શબ્દનો એવો અર્થ કરે છે કે—બ્રહ્મલોક વ્રહ્મલોક ॥ પ્રહમ એજ લોક છે વ્રહ્મણોલોક વ્રહ્મલોક ॥ પ્રહમનું જે લોક નામ દર્શન એવો અર્થ ડરતા નથી ઉક્ત અર્થ જોવાનું કાળુ એટલું જ છે કે તેઓને જીવને પ્રહમ બનાવવો છે, અને એવો આશય પ્રહમોલોક એટલે દર્શન એવો અર્થ કરવાથી નીકળતો નથી અમે આ ઠેકાણે શુ વધારે કહીએ પણ પ્રહમ લોક છે એવો સ્વામી શકરાચાર્યજીનો અર્થ સમ્પૂર્ણ પૌરાણિક મર્યાદાથી પણ વિરૂદ્ધ છે, કેમકે પૌરાણિક મર્યાદામા પ્રહમો લોક વિશેષ માનેવો છે

પ્રતસ્ય વાક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ મૂર્યાચંદ્રમસૌ નિષ્કૃતૌ તિષ્ઠતઃ

॥ ઘૃ ॥ ૩ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

અર્થ — હે ગાગિ ! આ અક્ષરની પ્રશાસનામાં સૂર્ય ચંદ્રમા
સ્થિત રહેલા છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રહ્નમાંજ સંસારની ધારણા જ-
ણાયાથી દહુરાકાશ પ્રહ્નનું નામ છે. એજ વાતને નીચેનું સૂત્ર
કથન કરે છે. ૧૫

ધૃતેશ્વમહિન્નોઽસ્યાસ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦ — ધૃતેઃ ॥ ચ ॥ મહિન્નઃ ॥ અસ્ય ॥ અસ્મિન્ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ — ધૃતિ અર્થાત્ પ્રહ્નમાં સંસારનું ધારણુ જણાયાથી અને
એ સંસારનો મહિમા પ્રહ્નમાં જણાયાથી, દહુરાકાશ આ હેકાણે પર-
મેશ્વરનુંજ નામ છે ૧૬

પ્રસિધ્દેશ્ચ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦ — પ્રસિદ્ધેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — દહુરાકાશ એ માટે પણ પરમેશ્વરનુંજ નામ છે કે
આકાશ શબ્દ પરમેશ્વરમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આકાશો વૈનામ નામરૂપયોર્નિરવહિતા ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ .

અર્થ — આકાશજ નામરૂપને ધારણુ કરવાવાળું છે.

સર્વાણિ હ વા દમાનિ ભૂતાનિ આકાશાદેવ સમુત્પયન્તે ॥ છાં૦ ૧ ॥ ૧૫ ॥ ૧ ॥

ઇત્યાદિ પ્રયોગો જણાયાથી આકાશનામ પ્રહ્નનુંજ પ્રસિદ્ધ છે ૧૭

સંગતિ — દહુર વાક્યની આગળ એવું વાક્ય છે કે —

અથયપ્પ સમ્પસાદોઽસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પમં જ્યોતિરપ સમ્પદ્ય
સ્વેન રૂપેણાભિનિવ્વણત એપ આત્મા ઇતિ હોવાચ ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥

અર્થ — આ જે જીવ છે તે આ શરીરને છોડીને પરમજ્યો-
તિને પ્રાપ્ત થઇને પોતાના રૂપમાં સ્થિર થાય છે. તે એ આત્મા
અમૃત છે, અભય છે, તેજ પ્રહ્ન છે, તેજ પ્રહ્નનું નામ સત્ય છે;
એ વાક્યમાં જીવનું ગ્રહણુ છે માટે જીવનુંજ નામ દહુરાકાશ છે

પ્રહ્નનું નામ નથી. એ પ્રમાણે સૂત્રકાર અર્ધ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષ કરીને અર્ધ સૂત્રમાં ઉત્તર આપે છે જેમકે —

इतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

પદ૦—इतरपरामर्शात् ॥ सः ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ असम्भवात् ॥

અર્થ—જ્યારે જીવની “પરામર્શાત્” એટલે સંગતિથી એવો આશય કહાડી શકાય કે જીવનુંજ નામ દહરાકાશ છે, તો એ વાત ઠીક નથી. કેમકે ઉક્ત ઉપનિષદમાં કહેલા ગુણોનો જીવમાં અસંભવ છે. અને જે આ ઠેકાણે એવી શંકા હટી કે આ વાક્યમાં જીવને પ્રહ્ન કહ્યો છે એ માટે જીવનું નામ દહરાકાશ છે. એ વાતનું સૂત્રકારે ખડન કર્યું છે કે—જીવનું પ્રહ્ન બનવું અસંભવ છે! એ માટે જીવને દહર એટલે આકાશ કહી શકાય નહિ. અને જે ઉક્ત ઉપનિષદમાં જીવને અમૃત, અલય, અને પ્રહ્નરૂપ કહ્યો છે તો તે ભાવ જીવમાં ત્યારે આવી શકે કે જ્યારે તે જીવ તે પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત થાય. તોપણ એથી કરીને જીવ પ્રહ્નજ છે એ વાત તો સર્વથા સિદ્ધ થતી નથી. ૧૮

સંગતિ—અને જે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એમ કહ્યું છે કે—
“य आत्माअपहतपाप्मा” છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ જે આ આત્મા “અપહતપાપ્મા” એટલે નિષ્પાપ છે. “વિજરઃ” વૃદ્ધાવસ્થારહિત,
“વિમૃત્યુઃ” મૃત્યુરહિત, “વિશોકઃ” શોક રહિત, “અવિજિઘત્સઃ” ખાવાની ઇચ્છા રહિત છે, “અપિપાસઃ” તૃષ્ણા રહિત છે, સત્યકામ છે, સત્યસંકલ્પ છે, તેજ શોધવા લાયક છે, જે ઉક્ત ગુણોવાળા પરમાત્માને જાણે છે તે સર્વ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાક્યને સાંભળીને ઈન્દ્ર અને વિરોચન પ્રહ્નાની પાસે ગયા. અને તેમણે ત્યાં બત્રીસ વર્ષ પ્રહ્નચર્ય કર્યું ત્યારે પ્રહ્નાએ કહ્યું કે તમે શી ઇચ્છાથી આવ્યા છો? ત્યારે તેઓ ખોડ્યા કે આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાથી આવ્યા છીએ. ત્યારે પ્રહ્નાએ તેમને એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે—

ય एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा इति हो वाच एत
दमृतमभय मेतद् ब्रह्म इति ॥ छां० ૮ ॥ ૭ ॥ ૪ ॥

આ વાક્યને સાંભળીને તેઓ છાયાને આત્મા નિશ્ચય કરીને
આત્મા ગયા. વિશેષન તો ફરીથી ન આવ્યા પણ ઇન્દ્ર ઉક્ત આ-
ત્મામાં દોષ સમજીને પુનઃ બ્રહ્માજીની પાસે ગયા. બ્રહ્માજીએ કહ્યું
ખત્રીસ વર્ષ તપ કરો. જ્યારે તપ કરી ચૂકયા ત્યારે એવો ઉપદેશ
આપ્યો કે —

ય एषः स्वप्ने महीयमान श्ररति एष आत्मा इति होवाच एतद्
मृतमभय मेतद् ब्रह्म इति ॥ छां० ૮ ॥ ૧૦ ॥ ૧ ॥

એમાં પણ ઇન્દ્રએ દોષ ખતાવ્યો ત્યારે બ્રહ્માએ એમ કહ્યું કે—
તથાત્રં एतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रपन्नः स्वप्नं न विजानाति एष आत्मा
इति हो वाच एतदमृतमभय मेतद् ब्रह्म इति छां० ૮ ॥ ૧૧ ॥ ૧ ॥

એમાં પણ ઇન્દ્રએ દોષ કહ્યો ત્યારે બ્રહ્માએ એવો ઉપદેશ
કર્યો કે —

अशरीरं वावसन्तं न प्रियाम्रिये' स्पृशतः ॥ अशरीरो वायुः
अभ्रं विभ्रुत् स्तनयित्तुः अशरीराणि ॥ एतानि तद्यथा एतानि
अमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योति रूपसंपद्य स्वेन स्वेन
रूपेणाभि निष्पद्यन्ते ॥ एवमेव एषः संप्रसादोऽस्मात् शरीरात्
समुत्थाय परंज्योति रूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि निष्पद्यन्ते सः
उत्तमः पुरुषः इति ॥ छां० ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥

અર્થ — અશરીરીને સુખ દુઃખ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી, વાયુ
અશરીર છે, મેઘ અશરીર છે, વિજળી અશરીર છે, અને વીજ-
ળીની અમક અશરીર છે. જે પ્રમાણે એ સર્વ આ આકાશથી ઉઠીને
તે પરમ જ્યોતીમાં પ્રાપ્ત થઈને પોતપોતાના રૂપમાં સ્થિત થાય
છે એ પ્રમાણે આ સંપ્રસાદ એટલે જીવ આ શરીરથી ઉઠીને તે
પરમ જ્યોતીને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ જાય છે.

એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો જીવાત્મા ઉત્તમ પુરૂષ કહેવાય છે આ
કેનાથી એવી શકા થાય છે કે — સમ્પ્રમાદ શબ્દથી જીવનું ગ્રહણ
કેવાય છે માટે જીવન દહુરાકાશ છે ? તેના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે—

ઉત્તરાચ્ચેદાવિર્ભૂતસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૧ ॥

પદ—ઉત્તરાત્ ॥ ચેત્ ॥ આવિર્ભૂતસ્વરૂપઃ ॥ તુ ॥

અર્થ—અપસપ્રસાદોઽસ્માત્ શરીરાત્સમુત્થાય ઇત્યાદિ વાક્યમાં
જીવનું કથન કરેલું છે એ શબ્દનો સૂત્રના ઉત્તર ભાગમાં એવો
ઉત્તર છે કે—જેનું સ્વરૂપ નિર્મલ થયું હોય એવા જીવાત્માને આ
કેંકાણે ઉત્તમ પુરૂષ કહેવો છે એ માટે કાંઈ જીવાત્મા દહુરાકાશ
એટલે પ્રહ્લ કહી શકાતો નથી એમાં પણ સ્વામી શ્રી ગુરુત્વાચાર્ય-
જીએ “અહવ્રહ્માસ્મિ” “તત્ત્વમસિ” ઇત્યાદિ વાક્ય લગાવીને જીવને
પ્રહ્લ બનાવી દીધો છે એમ કે—

યાગદેવહિ સ્થાનાનિવપુરુષર્ષિઃ દ્વૈતલક્ષણમવિદ્યા નિવર્ત

યન્ કૃટસ્થનિસન્ક્ સ્વરૂપમાત્માનમહ વ્રજાસ્મીતિ ન પ્રતિ

પદ્યતે તાવર્જીવસ્ય જીવત્વમ્ ॥ શ્લોક ૧ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥

અર્થ—આજીવન પુરૂષ પુદ્ગિની માફક આ દ્વૈતલક્ષણવાળી
અવિદ્યાને ન્યા સુધી પુરૂષ નિવૃત્ત નહિ કરે ત્યા સુધી એ જીવમાં
જીવપણું છે વળી આગળ લખ્યું છે કે—ન્યારે શ્રુતિથી એવો
બોધ થાય છે કે—તુ મનારી નથી ડિનું કૃટસ્થ નિત્ય પ્રહ્લ છે
ત્યારે કૃટસ્થ નિત્ય પ્રહ્લ અવિદ્યાથી જીવભાવને પ્રાપ્ત વાય છે એ
પણ આશ્ચર્ય કે શક્યત્વાર્થજીના મતમાં શુદ્ધ પ્રહ્લને પણ અવિદ્યા
વળગે ખરી??? એનાથી બીજું આશ્ચર્ય શું? સનાતી રામાનુજત્વાચાર્યજી
પોતાના ભાષ્યમાં લખે છે કે—સર્વ લોક લોકાન્તરેની મયાંદા
મિથ્ય કન્વાને ગુણ જીવાત્મામાં કદાપી હોઈ શકતો નથી —

જગદ્ વ્યાપાર વર્જ્યમિત્યત્રોપપાદાયિવ્યાપઃ ॥

શ્રીભાષ્ય ૧ ॥ ૩ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—મુક્ત જીવોનું ઐશ્વર્ય પણ ઈશ્વર તુલ્ય થતું નથી એ વાત અમે જગદ્ગોપાપારવર્જ્યમ્ એ સૂત્રમાં કહિયું—આ કથનથી વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી ભાષ્યકારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે આ સૂત્રમાં જીવને બ્રહ્મ થવાના ભાવનો ગંધ માત્ર પણ નથી. ૧૯.

સંગતિ—જો જીવને બ્રહ્મ થવાનું આ પ્રકરણમાં કથન નથી તો આ પ્રકરણમાં જીવાત્માનું કથન શામાટે કર્યું છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અન્યાર્થશ્ચ પરામર્શઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—અન્યાર્થઃ ॥ ચ ॥ પરામર્શઃ ॥

અર્થ—અન્ય મુક્ત જીવાત્માના કથન કરવા માટે આ પરામર્શ છે કે તે પરમાત્માની દહુરવિદ્યાને જાણીને જીવાત્મા નિષ્પાપ થાય છે. એ અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે જીવાત્માનું કથન છે. ૨૦.

સંગતિ—“દહરોસ્મિન્નન્તરાક્ષાદ્.” આ બ્રહ્મપુરમાં જે આકાશ છે તે દહુરાકાશ છે એ પ્રમાણે બ્રહ્મને અદ્ય કથન કર્યો છે તો પુનઃ અદ્યદેશી પરિચ્છિન્ન પદાર્થ બ્રહ્મ શી રીતે થઈ શકે છે? ઉત્તર—

અલ્પશ્રુતેરિતિચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—અલ્પશ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—કદાપિ કહો કે અદ્ય કહેવાથી દહુરાકાશ એ બ્રહ્મનું નામ નથી તો એ હીક નહિ, કેમકે તેને અદ્ય એટલે આકાશ સમાન કથન કર્યો છે. અર્થાત્ દરેક વસ્તુની અંદર હોવાથી આકાશની માફક અદ્ય છે—એનો સવિસ્તર ઉત્તર બ્રહ્મ સૂત્ર ૧ ॥ ૨ ॥ ૭ માં આપ્યો છે. માટે અહીં આવશ્યક નથી. ૨૧.

સંગતિ—યદા પશ્યઃ પશ્યતે સ્વપ્નવર્ણે કર્તારમીશં પુરુષં વ્રહ્મ યોનિમ્ ॥ તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિદ્યુય નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ મુ૦ ૩ ॥ ૩ ॥

અર્થ—ત્યારે જીવાત્મા તે સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મને જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી જુએ છે ત્યારે તે મુક્ત જીવ પૂણ્ય પાપથી રહિત થઈને તે માયારહિત બ્રહ્મની સમાન થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી બ્રહ્મનો ભાવ જીવમાં જણાયાથી જીવ બ્રહ્મ કેમ નહિ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અનુકૃત્યધિકરણ

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦ અનુકૃતેઃ ॥ તસ્ય ॥ ચ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મનું અનુકરણ કરવાથી તે મુક્ત પુરૂષ “અવહત પાપ્મા” અર્થાત્ નિપાપ થાય છે સારાશ એ છે કે—તે પરમાત્માના સદ્ગુણોને પોતાનામાં ધારણ કરવાથી બ્રહ્મની તુલ્ય કહેવામાં આવ્યો છે. તે અસીમ પરમાત્માના ગુણોનું અનુકરણ કરવાવાળો તુરં જીવ કદાપિ બ્રહ્મ થઈ શકતો નથી. ૨૨

સંગતિ—એજ પ્રસંગમાં નીચેનું પણ સૂત્ર છે કે—

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

તમેવ ભાન્ત મનુભાતિ સર્વ તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥

॥ મુ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—તેજ પરબ્રહ્મના પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશિત થાય છે અર્થાત્ તે સ્વપ્રકાશના પ્રકાશનું સર્વ અનુકરણ કરે છે.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यं मागताः ॥

सर्गेपिनोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ गी० ૧૪ શ્લો૦ ૨

અર્થ—તે બ્રહ્મજ્ઞાનને પામીને મારા સમાન ધર્મને પામે છે. શ્રી કૃષ્ણજી કહે છે કે જેવી રીતે હું બ્રહ્મજ્ઞાની છું તેવા તે બ્રહ્મજ્ઞાની થાય છે પછી તે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને

પ્રલયમાં લય પામતા નથી. આ કથન જ્ઞાનના મહત્ત્વની દૃઢતાને માટે કહ્યું છે. એ ગીતા વાક્યથી પણ એમ સિદ્ધ થાય છે કે મુક્ત પુરૂષ નિષ્પાપ હોવાથી બ્રહ્મના ધર્મેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ કદી પોતે બ્રહ્મ બની શકતો નથી. ૨૩.

સંગતિ — જો હવે બ્રહ્મ નથી બની શકતો તો અંગુષ્ઠ માત્ર હવેને બ્રહ્મ ભાવ કેમ કહ્યો ? જેમકે —

અંગુષ્ઠ માત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્માનિ તિષ્ઠતિ ॥ ईशानो भूत भव्यस्य,
न ततो विजुगुप्सते ॥ कठ० २ ॥ ४ ॥ १२ अंगुष्ठ मात्रः पुरु-
षो ज्योति र्निवा धूमकः॥ ईशानो भूत भव्यस्य स एवाद्यः सउभ्वः
एत द्वैतत् ॥ कठ० २ ॥ ४ ॥ १३ ॥

ઉક્ત વિષયવાક્યોનો આશય સૂત્રકાર કહે છે : —

++++++
+ ૭ પ્રમિતા +
+ ધિકરણ +
++++++

शब्दादेवप्रमितः ॥ २४ ॥

પદ૦—શબ્દાત્ ॥ એવ ॥ પ્રમિતઃ ॥

અર્થ — ઉક્ત વાક્યોમાં અંગુષ્ઠમાત્રથી પરમાત્માનું બહુ છે, હવાત્માનું નથી. એ વાત શબ્દ પ્રમાણથી દેખાય છે. જેમકે — ‘ઈશાનો મૂતમવ્યસ્ય’ તે પરમાત્મા ભૂત તથા લવિષ્યત્ સર્વ વસ્તુઓનો સ્વામી છે, અને હવે કદાપિ ભૂતલવિષ્યત્ વસ્તુઓનો ઇશ્વર બની શકતો નથી. સ્વામી શ્રી સમાનુબંધાયેલ એ વિષયપર એમ લખે છે કે — નચ સૂત મવ્યસ્ય સર્વસ્યેશિનૃત્વં કર્મપરવશસ્ય જીવસ્યો વચ્ચતે ॥ શ્રી૦ મા૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૨૪ ॥ અર્થ — પોતાનાં કર્મથી પરાધીન હવાત્મા ભૂતલવિષ્યત્ વસ્તુનો ઇશ્વર કદાપિ થઈ શકતો નથી.

ઉપરોક્ત સૂત્રનાં વિષયવાક્યના અર્થ એમ છે કે — (૧) અંગુષ્ઠમાત્ર પુરૂષ પ્રત્યેક હવાત્માની અંદર રહે છે. તે અંગુષ્ઠમાત્ર પુરૂષ સર્વ ભૂતલવિષ્યત્ વસ્તુઓનો ઇશ્વર છે. જે હજારો એ પ્રમાણે તે પુરૂષને જાણી લે છે તો તેનાથી પછી તે,

પોતાને છીપાઈતો નથી (૨) અંશુષ્માત્ર પુરૂષ જે ધુમ વગરની જ્યોતિ સમાન છે તે કાલકૃત પરિ-છેદથી રહિત છે, તેજ આજે છે અને કાલે હશે, સદા એકરસ કૂટસ્થ નિત્ય છે. હવે શંકા એવી રહી જાય છે કે તેને અંશુષ્માત્ર કેમ કહે છે ? તેનો ઉત્તર એટલોજ કે - અંશુષ્ઠ પરિભાણવાણું જે મનુષ્યનું હૃદય તેમાં જીવાત્માનો નિ-વાસ હોવાના અભિપ્રાયથી પરમાત્મા પણ તે જીવમાં વ્યાપક હોવાથી અંશુષ્માત્ર કહ્યો છે: અને એ વાત તો સર્વ સમ્મત છે કે આ ઠેકાણે પ્રકરણ પરમાત્માનું છે એ માટે પરમાત્માનેજ અંશુષ્માત્ર કહ્યો છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજી પણ આ ઠેકાણે એમજ માને છે કે “અશ્ર પ્રદ્ધ વિપયક હતો માટે આ ઠેકાણે પ્રદ્ધનુંજ પ્રદ્ધણ થાય છે. યથા -

મૃદ્ધંચેદ્વદ્ધ અન્યત્ર ધર્માદન્યત્રાધર્માદન્યત્રાસ્માત્ કૃતાકૃતાદન્યત્ર
મૃતાચ્ચ મવ્યાચ્ચ યત્તત્પદ્યસિતદ્વદ્ધ ॥કઠ૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૪ ॥

જો કોઈ સાકારવાદી એમાં અશ્ર કરે કે જ્યારે હૃદયની ઉપા-ધિથી અંશુષ્માત્ર કહી શકાય છે તો મૂર્તિરૂપ ઉપાધિથી મૂર્ત માત્ર ન કહેવાય ? એનો ઉત્તર સૂત્રકારે “સ્થાનાદિવ્યપદેશાત્” બ્ર૦ ૧.૨.૧૪ માં આપી દીધો છે પ્રદ્ધનું સ્થાનાદિ કથન વ્યાખ્યવ્યાપક ભાવથી છે પણ કાપૂસ(૩)થી જેમ કપડું અને માટીથી જેમ ઘડો તેમ તાદાત્મ્ય ભાવથી નથી.” ૨૪.

સંગતિ — હૃદય પણ સર્વનું એકસરખું હોતું નથી તો પછી અંશુષ્માત્ર શામાટે કહ્યું. હાથી અને ઉટ આદિનાં હૃદયનું અંશુષ્-માત્ર પરિભાણ અસંભવિત છે ! ઉત્તર —

હૃદયપેક્ષાતુમનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥૨૫॥

પદ૦ હૃદિ ॥ અપેક્ષા ॥ તુ ॥ મનુષ્યાધિકારત્વાત્ ॥

અર્થ — મનુષ્યોનો પ્રદ્ધવિદ્યામાં અધિકાર હોવાથી મનુષ્યના હૃદયનીજ અપેક્ષા છે, પણ પક્ષીની નહિ ૨૫

હવે આ અધિકરણમાં દેવતાઓનો અર્થાત્ દિવ્યગુણવાળા પ્રદ્ધ-વેત્તા મનુષ્યોનો પ્રદ્ધવિદ્યામાં પકનપાઠનો અધિકાર નિરૂપણ કરે છે.

અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન પામીને તે નિષ્કર્મ નથી થતા એ વાતનું વર્ણન આ દેવતાધિકરણમાં સૂત્રકાર કરશે.

સંગતિ — “મનુષ્યાધિકારત્વાત્” એ સૂત્રથી જણાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનનો મનુષ્યનેજ અધિકાર છે. જ્યારે તેજ મનુષ્ય બ્રહ્મવેત્તા થઈને અને અપહુતપાપ્માદિ ગુણ સંપન્ન થઈને દિવ્ય ભાવોને ધારણ કરે છે જેથી તેની દેવ પદવી થાય છે તો પછી તેને કાંઈ કર્તવ્ય રહેતું નથી તે સર્વથા નિષ્કર્મ થાય છે ! એ શંકાનિ નિવૃત્તિ સૂત્રકાર આ દેવતાધિકરણમાં કરે છે —

++++++
+ ૮ દેવતા +
+ ધિકરણ. +
++++++

તદુપર્યપિવાદરાયણઃ સમ્ભવાદિતિ ॥૨૬॥

પદ૦—તદુપરિ ॥ અપિ ॥ વાદરાયણઃ ॥ સંભવાત્ ॥ ઇતિ ॥

અર્થ — બ્રાહ્મરાયણાચાર્ય એમ માને છે કે—મનુષ્ય પદવીની ઉપર દેવપદવી, ઋષિ, મુનિ પદવીઓમાં પણ કર્મનો અધિકાર રહે છે જેમકે —

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानं एवावेदहं ब्रह्मास्मि, इति तस्मात्तत्सर्वं मभवत् तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत् स एव तदभवत् ॥
तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे
अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति ॥ बृ० १ । ४ । १० ॥

અર્થ — બ્રહ્મજ (પરમાત્મા) સમારથી પ્રથમ હતુ અને તે મર્વજ હોવાથી પોતે પોતાને જાણતા હતા. કેવાં રૂપથી જાણતા ? તો “હું બ્રહ્મ છું,” એ રૂપથી જાણતા હતા. તાત્પર્ય કે બ્રહ્મ પોતે પોતાને જાણતા હતા એ કથનથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું કે આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ પરમેશ્વર વાચક છે. અન્યથા જો બ્રહ્મને આત્માનો જાણનાર ન કહ્યો હોત તો એવો સદેહ થાત કે—બ્રહ્મ શબ્દ આ ઠેકાણે પ્રકૃતિવાચક છે અથવા વેદનો વાચક છે. કેમકે વેદ તથા પ્રકૃતિનું નામ પણ બ્રહ્મ છે, અને જો એમ કહ્યું છે કે ‘દેવતા, ઋષીઓ તથા મનુષ્યમાથી જેને બોધ થયો તે મર્વ બ્રહ્મ થઈ ગયા’ તેનો આશય એ છે કે બ્રહ્મના

અપહૃતપાખ્યાદિ ગુણો ધારણ કરવાથી બ્રહ્મ વેત્તાઓને ‘બ્રહ્મ થયા’ કહ્યું છે. આજ આશય ને મુણ્ડ. ૩ ૨૯ “બ્રહ્મવિદ બ્રહ્મૈવ મવતિ.” શંખ્ધથી જણાવે છે. અને એજ આશયનું શાસ્ત્ર દૃષ્ટ્યા તૂપદેશો વામઃ દેવવત્ ॥ ૪ સૂ. ૧। ૧। ૩૦।માં વર્ણન કર્યું છે. અને આગળ ક્ષલાધ્યાયમાં બ્રાહ્મેણ જૈમિનિ રૂપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ સૂ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ એમાં વર્ણન કરવામાં આવશે કે બ્રહ્મભાવનો એવોજ અર્થ છે કે બ્રહ્મના ગુણ ધારણ કરવાથી મુક્ત પુરૂષ બ્રહ્મની સદૃશ થાય છે. અસ્તુ - આ ઠેકાણે પ્રસંગ સંગતિથી બ્રહ્મભાવના વિષયમાં એટલું કહેવાયું; મુખ્ય વાત તો એ છે કે દેવતા, ઋષિ અને મનુષ્ય એ ભિન્ન જાતિ છે કે એકજ મનુષ્ય જાતિમાંથી વિદ્યાદિ ગુણોનાં અધિકપણાંથી પદવીઓ છે? એનો ઉત્તર એક પ્રકારે તો ઉપનિષદ વચનમાં આવી ગયો છે ‘ઋષિર્વામદેવઃ’ જ્યારે ઋષિ એમ આ ઠેકાણે મનુષ્ય જાતિમાંથીજ મંત્ર તત્ત્વ જ્ઞાનાદિ ગુણોનું અધિકપણું હોવાથી લખ્યું છે, તો પછી દેવતા પણ બ્રહ્મ વિદ્યાદિ દિવ્ય ગુણોનાં આધિક્યથી મનુષ્ય જાતિમાંથીજ શા માટે, નહિ લઈ શકાય? અમારા વિચારમાં તો એ પૌરાણિક ભાવની ઝલક છે કે દેવતાઓને અલૌકિક માને છે. ગીતા પણ દેવતાઓની મનુષ્ય વર્ગથી વિલક્ષણુ યોનિ માનવામાં સર્વથા વિરૂદ્ધ છે. જેમ કે -

દ્વૌ ભૂત સર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્ દેવ આસુર एवच ॥ ગી. અ. ૧૬ શ્લોક. ૬

અર્થ - મનુષ્યોમાં બે શ્રેણી છે એક દેવ અને બીજો અસુર. અને જે સ્વામી શંકરાચાર્યજી તથા શ્રી રામાનુજાચાર્યજીએ દેવતાઓને આ ઠેકાણે પૌરાણિકભાવનાથી માન્યા છે તો તેનો ઉત્તર એટલોજ છે કે - ઉક્ત આચાર્યોના હૃદયમાં પૌરાણિક ભાવોની ઝલક પડી ચુકી હતી. એટલું તો તેઓનું આત્મિક બલ છે કે પૌરાણિક પ્રભાવ પડ્યા છતાં પણ હજારો સ્થાનોપર પૌરાણિક પ્રભાવને મર્દન કરીને આગળ વધ્યા છે. એ તેઓનું કેવલ આત્મિક બલજ નથી કિંતુ ઔપનિષદ જ્ઞાનનું પણ એ બલ છે જેથી ઉક્ત આચાર્યો પૌરાણિક સીમાને તોડીને આગળ વધ્યા છે જેમ કે નિરાકાર “एकमेवाद्वितीयम्” માનવામાં શંકરાચાર્ય તથા “निरवधिकातिशय” કહ્યાણુ ગુણાકર માનવામાં સ્વામી રામાનુજાચાર્ય. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પૌરાણિક

ભાવેના ભક્ત બનવાનો ભાવ જે ઉક્ત આચાર્યોમાં આવ્યો છે એ વિષયને (પ્રો. આર્ય મુનીએ) સતર્ક 'વેદાન્તાર્યભાષ્ય ભૂમિકા'માં સ્પષ્ટ કરીને લખ્યો છે. તે તે ભક્તિના ભાવથી ઉક્તાચાર્યોએ આ અધિકરણમાં દેવતા-ઓને ઔદાત્મિક માન્યા છે. સૂત્રકારનો આશય આ અધિકરણમાં એવો છે કે દેહધારી મનુષ્ય, દેવ, ઋષિ આદિ કોઈ પણ પદવીમાં કેમ ન હોય પણ તેને સર્વ અવસ્થામાં કર્મનો અધિકાર રહેજ છે. તેજ સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે. ૨૬

મંગતિ—મિથ્યંતે હૃદયગ્રન્થિ શ્ચિદ્યન્તે સર્વં સંશયઃ ॥ ક્ષીયન્તે
 ચાસ્યં કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥ મૂળ૬૦ ॥ ૨ ॥ ૮
 પ્લવાણે તેઽદૃઢા યજ્ઞ રૂપા અષ્ટાદશોક્તમવરં યેષુ કર્મ ॥
 એતન્દ્રેયો યોઽભિનન્દન્તિ મૂઢા જરા મૃત્યું તે પુનરેવાપિ
 યાન્તિ ॥ મૂળ૬૦ ૨ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તે પરાવર શ્રદ્ધાનો સાક્ષાત્કાર થયાથી અવિદ્યારૂપી હૃદયગ્રન્થિ ખુલી જાય છે, સર્વ સંશય નાશ થઈ જાય છે અને સર્વ કર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે “પર” એટલે કારણ અને “અવર” એટલે કાર્ય, પ્રકૃતિરૂપી કારણ અને સંસારરૂપી કાર્ય તે પરમાત્માનામાં રહે છે માટે તેને પરાવર કહેવાય છે. (૨) આ યજ્ઞરૂપ હોડીઓ અદૃઢ છે જેમાં અઠાર પ્રકારના કર્મ કહેવાયાં છે. જે મૂઢ ઉક્ત યજ્ઞાદિ કર્મોની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કરે છે તે પુનઃ પુનઃ જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કર્મનું ખંડન કરેલું છે. અને છાંદોગ્યમાં “एवं वर्तयन् एवावदाणं ब्रह्मलोकं गमिष्यत्येते ॥ ઇત્યાદિમાં કર્મનું મંડન છે તો એવી રીતે દેવતાઓના કર્મોમાં પરસ્પર વિરોધ જણાય છે તેનો પરિહાર શી રીતે કરવો? ઉત્તર—

વિરોધઃ કર્મણીતિ ચેન્નાનેક પ્રતિપત્તેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦ વિરોધઃ ॥ કર્મણિ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અનેકપ્રતિપત્તેઃ ॥

દર્શનાત્ ॥

અર્થ — જો કર્મોમાં વિશેષની આશંકા કરવામાં આવે તો તે ઠીક નથી, કેમકે અનેક પ્રકારની પ્રાપ્તિ દેખવામાં આવે છે માટે. તે પ્રાપ્તિ એવી રીતે છે કે — “ ધિયતેહૃદયગ્રન્થિઃ ” એનો અભિપ્રાય એવો છે કે બ્રહ્મદર્શી પુરૂષના પાપાદિકકર્મ ક્ષય થઈ જાય છે. અને “ પ્લવાહ્યતેઽદૃઢાઃ ” એનો આશય એવો છે કે કેવલ યજ્ઞાદિ કર્મોને પ્રધાન માનવાવાળા મૂઢ છે. કેમકે વેદ કર્મ અને જ્ઞાનના સમુચ્ચયનું વિધાન કરે છે એજ વાતને સ સ્વલ્લેવં વર્તયન્ યાવદાયુષં બ્રહ્મ લોકમભિસમ્પદ્યતે ॥ છાંં ૮ ॥ ૧૫ ॥ ૮ ॥ એમાં સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે ‘ યાવદાયુષમ્ ’ ઇન્દ્રિય સંયમતાદિ કર્મને કરતાં જ્ઞાન દૃષ્ટિથી સર્વ ઇન્દ્રિયોને પરમાત્મામાં લગાવીને યાવદાયુષમ્ એટલે કે મુક્તિના નિયમિત સમય સુધી (બ્રહ્મલોકમ) પરમાત્મા દર્શનરૂપ બ્રહ્મ લોક અર્થાત્ મુક્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૭

સંગતિ — કર્મમાં વિશેષ ભલે ન હોય પરંતુ તે શબ્દોમાં તો પરસ્પર વિરોધ છેજ ! કોઈ ઠેકાણે તો કર્મોનું વિધાન કરે છે અને કોઈ ઠેકાણે કર્મોની નિન્દા ખતાવે છે. અને જે લોકો એ વિરોધ નિવૃત્ત કરવા માટે પોતાના મનોરથ માત્રના અર્થ કરી લે છે તેનાથી શબ્દનો વિરોધ કેવી રીતે નિવૃત્ત થઈ શકે ? ઉત્તર —

શબ્દ इतिचेन्नातः प्रमवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ ૨૮ ॥

પદ-શબ્દઃ ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ अतः प्रमवात् ॥

પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥

અર્થ — જો કદાપિ ઉપરોક્ત શંકા કરવામાં આવે તો યોગ્ય નથી કેમકે “ અતઃપ્રમવાત્ ” એટલે કે વેદરૂપ શબ્દથી જે જ્ઞાન અને તેનાથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણથી શબ્દનો વિરોધ દૂર થઈ જાય છે. અર્થાત્ અર્થોભાસને દૂર કરવા માટે તર્ક અવશ્ય માનવોજ પડે છે. જો કોઈ આ ઠેકાણે એમ શંકા કરે કે જ્યારે તર્કથી વેદાર્થ

પ્રમાણિત થાય છે તો પછી તર્કજ વેદથી માટે કહે છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે પરમાત્માનું વેદરૂપ જ્ઞાન અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરનારું છે. માટે આવિદ્યક અર્થ પરિત્યાગ કરવા માટે વેદથી અવિરૂદ્ધ તર્ક અવશ્ય સ્વિકરણીય છે. એ માટેજ મનુષ્યએ વેદથી અવિરૂદ્ધ તર્કનો સ્વિકાર કર્યો છે કે —

આર્ષે ધર્મોપદેશંચ વેદશાસ્ત્રા વિરોધિના મં ૦ અં ૧૨ ॥ ૧૦૬

અર્થ — ઋષિપ્રણીત સિદ્ધાન્ત અને ધર્મોપદેશનો નિશ્ચય વેદ શાસ્ત્રાનુકૂલ તર્કોથી થાય છે અન્યથા નહિ. એ પ્રમાણે વેદાવિરોધી તર્કથી દેવોનો કર્મમાં અધિકાર જણાય છે. એમાં અનુમાન એ છે કે

— દેવાનાં વ્રહ્મવિદાં કર્મ સ્વધિકારઃ મનુષ્યત્વાત્ ઇન્દ્રાદિયત્ ॥

અર્થ — પ્રહ્મવેત્તા કે જે પ્રહ્મજ્ઞાનના કારણથી દેવો કેહેવાય છે, તેમનો પણ કર્મમાં અધિકાર છે જેમ કે ઇન્દ્રાદિ દેવોને હતા. એજ આશયને લઈને ગીતામાં એમ લખ્યું છે કે —

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિ માસ્યિતા જનકાદયઃ ॥ ગીં ૦ અં ૨ ॥ ૨૦

અર્થ — કર્મથીજ જનકાદિ પ્રહ્મવેત્તા લોકો સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા હતા. ૨૮.

સંગતિ — જ્યારે વેદનો વિરોધ તર્કથી નિવૃત્ત કરાય છે તો પછી જો તર્ક વેદને અનિત્ય સિદ્ધ કરે તો તે પણ માનવું પડશે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે કે —

અતएवचनित्यत्वम् ॥ ૨૧ ॥

પદ્ ૦—અતઃ ॥ एव ॥ च ॥ नित्यत्वम् ॥

અર્થ — એ માટેજ વેદ નિત્ય છે કે તેને તર્ક અનિત્ય સિદ્ધ કરી શકતો નથી. કેમકે ઇશ્વરીય જ્ઞાન હોવાથી તે વેદને તર્ક તો નિત્યજ સિદ્ધ કરે છે. ઇશ્વરત્વ જ્ઞાન નિત્ય હોય છે માટે વેદ નિત્ય છે. ૨૯

સંગતિ — જ્ઞાનરૂપ વેદ ભલે નિત્ય હોય પણ પ્રત્યેક સૃષ્ટિની આદિમાં તે જ્ઞાનની જે આવૃત્તિ થાય છે — જેનાથી વેદ ધર્મપ્રદાતા બને છે તે નિત્ય શી રીતે ? ઉત્તર —

સમાન નામરૂપત્વાચ્ચા વૃત્તાવપ્યવિરોધો દર્શનાત્
સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—સમાનનામરૂપત્વાત્ ॥ ચ ॥ આદૃત્તૌ ॥ અપિ ॥ અવિરોધઃ
દર્શનાત્ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — વેદોનું સમાન નામરૂપ હોવાથી અર્થાત્ તેજ વેદોના નામ અને તેજ પ્રકારની રચના હોવાથી તેના નિત્યત્વમાં કંઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. જેમ કે —

સૂર્યાચંદ્રમસૌ ધાતા યથા પૂર્વમકલ્પયત્ ॥ ઋ૦ અ૦ ૮
વ૦ ૪૮ મં૦ ૨ ॥

અર્થ — સૂર્ય અને ચંદ્રમાને ધાતા પરમાત્માએ પૂર્વ સૃષ્ટિની સમાનજ બતાવ્યા છે. એ પ્રમાણે વેદોનું પણ ઉપલક્ષણ સમજવું. અર્થાત્ એ પ્રમાણે વેદોને પણ સમાન રૂપવાળા બનાવ્યા છે. ઇત્યાદિ સમાન નામરૂપની આવૃત્તિ જણાયાથી વેદોના નિત્યત્વમાં કંઈ દોષ આવતો નથી.

અનાદિ નિધના નિત્યા વાયુત્સૃષ્ટા સ્વયંભુવા મ૦ અ૦ ॥ ૧ ॥૨૧॥

• ઇત્યાદિ સ્મૃતિઓથી જણાય છે કે—વેદ અનાદિ અનન્ત હોવાથી નિત્ય છે. અને એ માટેજ અપૌરુષેય અર્થાત્ કોઈ પુરૂષ પ્રણીત નથી કિન્તુ પરમાત્માનું જ્ઞાન હોવાથી અનાદિ અનન્ત છે. ૩૦

સંગતિ — બૃહદારણ્યકમાં જે મધુવિદ્યા વર્ણન કરેલી છે તેનાથી જણાય છે કે દેવોને કર્મોના અધિકાર અસંભવિત છે કેમકે ત્યાં દેવોના કર્મોભાવનુંજ વિધાન કર્યું છે. એ ભાવને લઈને જૈમિનિ એમ માને છે કે —

મધ્વાદિષ્વસંભવા દનધિકારંજૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—મધ્વાદિષુ ॥ અસંભવાત્ ॥ અધિકારમ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥

અર્થ — મધુવિદ્યામાં દેવતાઓના કર્મનો અસંભવ હોવાથી દેવોને કર્મનો અધિકાર નથી એમ જૈમિનિ ઋષિ માને છે. બીજી યુક્તિ કર્મભાવની જૈમિનિની એવી રીતે છે કે — તે દેવ એવી પ્રહ્લદ્યોતિમાં રહે છે કે તેને સદૈવ પ્રહ્લદનું ધ્યાન રહે છે એ માટે તેને કર્મનો અધિકાર નથી. એજ અભિપ્રાયથી વળી કહે છે કે — ૩૧

જ્યોતિષિભાવાચ્ચ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—જ્યોતિષિ ॥ ભાવાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — જ્યોતિ સ્વરૂપ જે પ્રહ્લ છે તેમ વર્તન જણાવાથી દેવોનો અધિકાર કર્મમાં નથી. એ બંને સૂત્રના પૂર્વપક્ષનું અંડન આગળનાં સૂત્રમાં કરે છે કે — ૩૨

ભાવંતુવાદરાયણોઽસ્તિહિ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦—ભાવમ્ ॥ તુ ॥ વાદરાયણઃ ॥ અસ્તિ ॥ હિ ॥

અર્થ — આ ઠેકાણે ‘તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિયેધ કરે છે. બાદ રાયણાચાર્ય એમ માને છે કે — દેવોનો અધિકાર કર્મમાં છે. સૂત્રનો આશય એવો છે કે યદ્યપિ દેવતાઓની વૃત્તિઓનો ભાવ પ્રહ્લધ્યાન સમયે કર્મમાં ભલે ન હોય તથાપિ તેમાં કર્મ કરનાનું સામર્થ્ય હોવાથી કર્મનો ભાવ જણાય છે, એ માટે તેમનો કર્મમાં અધિકાર છે ૩૨

સંગતિ — હવે પ્રકરણ એ ચલાવે છે કે શૂદ્રને પ્રહ્લવિદ્યામાં અધિકાર છે કે નહિ? છાંદોગ્યના ચોથા પ્રપાઠકમાં એવી કથા છે કે એક જનશ્રુતિ નામનો રાજા હતો તે પ્રહ્લવિદ્યાને માટે પ્રહ્લ-વેત્તા રૈકવ ઋષિની પાસે ગયો અને ઘણીક ગાયત્રી આદિ ભેટ લઈને રૈકવને કહેવા લાગ્યો કે આપ આ ભેટ ગ્રહણ કરીને મને પ્રહ્લવિદ્યાનો ઉપદેશ કરો. રૈકવએ આ સાંભળીને કહ્યું કે —

અહરેત્વા શૂદ્ર તૈવ સહ ગોભિરસ્તુ ॥ છાન્દો ૦ ૪ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥

અર્થ — હે શૂદ્ર આ રથો તેમજ ઝાઝાદિ છે તે તમારેજ માટે રહ્યો. એટલું કહીને પછી તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ તથા અધ્યયન કરાવ્યું છે. એમાં સદેહ એટલોજ થાય છે કે શૂદ્રને બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર શી રીતે? એ વાતને સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે.

શુગસ્યતદનાદર
શ્રવણાત્તદાદ્રવણાત્સૂચ્ય-
ધિકરણ

શુગસ્યતદનાદર શ્રવણાત્તદાદ્રવણાત્સૂચ્ય-
તેહિ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—શુગસ્ય ॥ તત્ ॥ અનાદરશ્રવણાત્ ॥ તદાદ્રવણાત્ ॥
સૂચ્યતે ॥ હિ ॥

અર્થ — તે જનશ્રુતિને જે રૈકવએ અનાદર સૂચક શબ્દ કહ્યો હતો તેને શ્રવણ કરીને પુનઃ પણ તે બ્રહ્મવિદ્યાની યાચના કરવા લાગવાથી જણાય છે કે શૂદ્ર શબ્દથી આ ઠેકાણે અધ્યયનાદિ સામર્થ્ય રહિત અસંસ્કારિ પુરૂષનું બ્રહ્મ છે, સંસ્કારીનું નથી. ૩૪

ક્ષત્રિયત્વગતેશ્ચોત્તરત્ર ચૈત્રરથેનલિંગાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—ક્ષત્રિયત્વગતેઃ ॥ ચ ॥ ઉત્તરત્રા ॥ ચૈત્રરથેન ॥ લિંગાત્ ॥

અર્થ — જનશ્રુતિમાં ક્ષત્રિયપણની પ્રાપ્તિ તો ચૈત્રરથ નામવાળા ક્ષાત્રધર્મ સંપન્ન પુરૂષના સહચારથી માનેલી છે. એથી જણાય છે કે તે સમયે કોઈ જાતિથી શૂદ્ર અથવા ક્ષત્રિય નહિ મનાતો હતો. એજ વિષયને વળી આગળનાં સૂત્રથી સ્પષ્ટ કરે છે ૩૫

સંસ્કારપરામર્શાત્તદભાવાભિલાપાત્ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—સંસ્કાર પરામર્શાત્ ॥ તદભાવાભિલાપાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — સંસ્કાર હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોય છે. અને સંસ્કાર ન હોવાથી બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકારનો નિષેધ દર્શાવ્યો છે.

અર્થાત્ જેનામાં વિદ્યાધ્યયનનું સામર્થ્ય હોય છે તે શૂદ્ર નથી અને જેનામાં વિદ્યાધ્યાયન કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તે શૂદ્ર કહેવાય છે. —૩૬

સંગતિ — શબ્દ પ્રમાણુ વિના એ વાત કેમ માની શકાય કે બ્રાહ્મણાદિ બ્રહ્મવિદ્યાધ્યયનમાં સામર્થ્ય સંપન્ન છે? એનો ઉત્તર સૂત્રકર આપે છે.

તદભાવનિર્ધારણેચપ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—તદભાવનિર્ધારણે ॥ ચ ॥ પ્રવૃત્તેઃ ॥

અર્થ — સામર્થ્યના અભાવનો નિશ્ચય કરવામાં શુદ્ધ પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી જણાય છે કે સામર્થ્ય પ્રયુક્તજ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય હોય છે. એનું વિષય વાક્ય એ છે કે છાંદોગ્યના ચોથા પ્રપાઠકમાં એવી એક કથા છે કે — સત્યકામ એક બાલક હતો તેણે પોતાની માતાને પુછ્યું કે હું બ્રહ્મચર્ય કરવા ઇચ્છું છું તો માઈ ગોત્ર શું છે તે કહે ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું કે મને તેનો પત્નો નથી. માઈ નામ જાણાતા છે અને તાઈ નામ સત્યકામ છે. પછી સત્યકામે ગૌતમ ઋષિની પાસે જઈને કહ્યું કે ભગવન્! હું આપની પાસે આવ્યો છું મને બ્રહ્મચારી બનાવો. ત્યારે ગૌતમે પુછ્યું કે તમારું ગોત્ર શું છે? સત્યકામે ઉત્તર આપ્યો કે મેં મારી માતાને પુછ્યું ત્યારે કહ્યું કે હું યુવાવસ્થામાં ઘણું ભ્રમણ કરતી હતી માટે તારા પિતાના ગોત્રની મને ખબર નથી. માત્ર સત્યકામ તારું નામ છે. માટે હું સત્યકામ જાણાલ છું. ત્યારે ગૌતમ ઋષિએ વિચાર્યું કે

नैतद् ब्राह्मणो विवर्त्तुर्महीति समिधं सौम्याऽहरोपत्वानप्ये न
सत्त्वादगाः ॥ छा० ४ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥

અર્થ — આવી સત્યવાત બ્રાહ્મણ વિના બીજો કોઈ કહી શકે નહિ. હે સોમ્ય! તું સમિધ લઈ આવ હું તને ઉપનયન કરાવું, કેમકે તે સત્ય છોડ્યું નથી. સાર એવો નિકળ્યો છે કે જ્યારે ગૌતમે તેના સત્ય ભાષણથી બ્રાહ્મણ નિશ્ચય કર્યો અને ગોત્રની કાંઈ પણ અપેક્ષા કરી નહિ એથી જણાય છે કે સ્વભાવથીજ શૂદ્રત્વ અને બ્રાહ્મણત્વનો નિશ્ચય થાય છે. ૩૬

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદ૦—શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિષેધાત્ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — સ્વભાવ પ્રાપ્ત શુદ્ધત્વ ધર્મવાળાને શ્રવણ અને અધ્ય-
યનનો નિષેધ છે, અને સ્મૃતિથી પણ એવીજ વાત જણાય છે કે
ગુણકર્મ સ્વભાવના સામર્થ્યથીજ ગ્રાહ્યજી અને ક્ષત્રિય આદિ હોદ્દા છે.
જેમ ગીતામાં લખ્યું છે કે ચાતુર્વર્ણ્યમ્મયાસ્મૃતં ગુણકર્મ વિમાગશ ॥
અ૦ ૪ શ્લો ૧૬ ॥ અર્થ — ગ્રાહ્યજીઆદિ આર વર્ણો મે ગુણકર્મના વિ-
ભાગથી બનાવ્યા છે અસ્મદ્ગ્રંથનો આ ઠેકાણે તેજ અર્થ છે કે
જે અમે પાછળ પ્રાણાધિકરણમાં નિરૂપણ કરેલો છે ૩૮

સગતિ — પ્રસંગ સગતિથી જે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી અધિકારનો
વિચાર હોતો તે કહ્યો હવે પાછો તેજ પૂર્વપ્રકૃત વેદાન્તોનો બ્રહ્મ-
વિષયક મમન્વયનો વિચાર કરાય છે

૧૦ કપનાધિકરણ

કમ્પનાત્ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—કમ્પનાત્ ॥

યદિદંકિંચ જગત્સર્વ પ્રાણજતિ નિઃસૃતમ્ ॥ મહદ્ભયં વજ્રમુચ્યતં
ય એતદ્વિદુર મૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥ કઠ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૨

અર્થ — આ સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થઇને પ્રાણમાં ચેષ્ટા કરે
છે. તે પ્રાણ ઉગામેલા વજ્રસમાન મહદ્ભય ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્
મોટામાં મોટા પદાર્થોને પણ ભયપ્રદ છે. ઉક્ત વિષય વાક્યમાં એવો
મહેદ્દ છે કે આ ઠેકાણે પ્રાણ શબ્દવડે પ્રાણવાયુનું ગ્રહણ થાય છે કે
પ્રકર્ષેણઅનતિ ચેષ્ટતે સ પ્રાણ ॥ અર્થાત્ જેની સત્તાથી આ સર્વ જ-
ગત્ ચેષ્ટા કરે છે તે પ્રાણ છે ? સૂત્રકાર એનો નિર્ણય કરે છે કે—
“કમ્પનાત્” એજુલ્કમ્પને એ ધાતુનો અર્થ પરમાત્મામાં જણાયાથી
આ ઠેકાણે પ્રાણનામ પરમાત્માનું છે. કેમકે અર્વાને કંપાવનાર પર-
માત્માજ હોઈ શકે છે; પરંતુ વાયુ નહિ જેમકે—

તદેવ યુક્તં તદ્વ્રહ્મ તદેવા મૃતમુચ્યતે ॥ તસ્મિંલ્લોકાશ્રિતાસર્વે
તદુનાત્યેતિ કશ્ચન ॥ ક૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૯ ॥

અર્થ — આ પ્રપંચને ઉર્ધ્વમૂલ વર્ણુન કરતાં ઉપનિષદ્ધાર એમ કહે છે કે તે ક્ષરણ બલરૂપ છે, સર્વથી મહાન્ છે, તે મૃત્યુરહિત છે, તેમાં સર્વ લોકસ્થિર છે, અને તેનાથી કોઈ પણ મોટો નથી. અને વળી પ્રાણસ્વપ્રાણમ્ ॥ ૬૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૮ ॥ આ ઠેકાણે પણ પ્રાણ એ બ્રહ્મનુંજ નામ છે.

ન પ્રાણે નાપાનેન મર્ત્યો જીવતિ કશ્ચનઃ ॥

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्ने तावुपाश्रितौ ॥ ક૦ ૨ ॥ ૯ ॥

અર્થ — કોઈ પ્રાણ વાયુથી જીવી શકતું નથી, કોઈ અપાન વાયુથી જીવી શકતું નથી. જે પરમાત્માના આશ્રયથી ઉક્ત વાયુઓ છે તેનાથીજ સર્વ કોઈ જીવે છે કહોપનિષદ્ધના બીજા સ્થલમાં પણ કહ્યું છે કે:—

भयादग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥

भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ક૦ ૯ ॥ ૩ ॥

અર્થ — તે બ્રહ્મના ભયથી અગ્નિ તપે છે, સૂર્ય તે બ્રહ્મના ભયથી ગતિ કરે છે, વાયુ, વિદ્યુત્ અને સર્વવસ્તુવિનાશકશક્તિ (મૃત્યુ) એ પાંચ પદાર્થો બ્રહ્મની ભયરૂપ આજ્ઞાથી સ્વસ્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત છે. એથી પણ જણાય છે કે પ્રાણાદિ વાયુઓના નિયંત્રા પરમાત્મા છે. મોટે આ ઠેકાણે પ્રાણ બ્રહ્મનુંજ નામ છે. એ પ્રમાણે પ્રકરણથી જ્યોતિ શબ્દ પણ બ્રહ્મવાચકજ જણાય છે. જેમકે —

++++++
જ્યોતિ
રધિકરણ
++++++

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ૪૦ ॥

पद०—ज्योतिः ॥ दर्शनात् ॥

અર્થ — જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મમાં જણાયાથી જ્યોતિ પણ નામ છે જેમકે —

एषः सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरूप संपद्यस्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ छा० ८ ॥ १२ ॥ ३

અર્થ—આ સંપ્રસાદ એટલે જીવાત્મા આ શરીરથી ઉઠીને
પરંજ્યોતીને પ્રાપ્ત થઇને પોતાનાં વાસ્તવ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે.
આ વિષયવાક્યમાં પરંજ્યોતિ એ બ્રહ્મનું નામ છે. “સરત્તમઃ પુરુષ.”
છાં ૦ ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥ એ વાક્યમાં તે પરંજ્યોતિને ઉત્તમ પુરુષનું
વિશેષણ આપેલું છે. જો આ ઠેકાણે જ્યોતિ શબ્દનો અર્થ ભૌતિક
જ્યોતિવાચક હોત તો તે પરંજ્યોતિ પ્રાપ્ત થનારને ઉત્તમ પુરુષ
કદાપિ કહેતે નહિ. ૪૦

સંગતિ—પ્રાણ, પરંજ્યોતિ ઇત્યાદિ નામ પરબ્રહ્મના મુખ્ય
છે અને ભૌતિક વાયુ તેજ આદિ ગૌણ છે; એ પ્રમાણે ઉક્ત વા-
ક્યોનો બ્રહ્મમાં સમન્વય હોવાથી પણ “તત્તુસમન્વયાત્” એ સૂત્ર-
માંજ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે સર્વ વેદાન્ત વાક્યોનો સમન્વય બ્રહ્મમાં
છે. તે પ્રતિજ્ઞા તો યાછી પણ ઠીક રહેતી નથી ? કેમકે—આકાશો
વૈનામ રૂપો નિર્વહિતા તે યદન્તરા તદ્ બ્રહ્મ તદમૃતમ સ આત્મા ॥ છાં ૦
૮ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ એ વાક્ય સુક્ત પુરુષને બ્રહ્મ કહે છે. એનો અર્થ
એવો છે કે આકાશજ નામ અને રૂપને ધારણ કરવાવાળું છે. તે
નામ અને રૂપ એ ણને જેના આશ્રિત છે તે બ્રહ્મ છે, તેજ અમૃત
છે, અને તેજ આત્મા છે. એ વાક્યથી પૂર્વ સુક્ત પુરુષનું વર્ણન
આપી ચુક્યું છે માટે એ વાક્ય સુક્ત પુરુષનેજ બ્રહ્મકથન કરે છે
જેમકે:—

अथ इव रोमाणि विधूय पापं चंद्र इव राहोर्मुखात्ममुच्य धूत्वा
शरीरं कृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभि संभवामीत्यभिसंभवामि छा० ॥ ૮
॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જેમ ઘોડા પોતાના શરીરથી રોમોને કંપાવીને પો-
તાના શરીરની ધૂળ આદિ વસ્તુઓને કહાડી નાંખે છે, જેમ ચંદ્રમા
ગ્રહણરૂપ કલંકથી છૂટીને નિર્મલ થાય છે એ પ્રમાણે આ જીવાત્મા
શરીરનો ત્યાગ કરીને કૃતકૃત્ય થઈ બ્રહ્મલોકનો અનુભવ કરે છે. તે

અશરીરી અને સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનેજ આકાશ નામથી કયન કર્યો છે ? એ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ માટે સૂત્રકાર કહે છે કે —

૧૨ અર્થાન્તરાદિ
વ્યપદેશાધિકરણ.

આકાશોઽર્થાન્તરત્વાદિ
વ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—આકાશઃ ॥ અર્થાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ — આકાશ' આ ઠેકાણે બ્રહ્મનુંજ નામ છે. કેમકે આ ઠેકાણે જે એવું કહ્યું છે કે નામરૂપનો “ નિર્વૃદ્ધિતા ” એટલે પ્રાપ્ત કરાવનાર આકાશ છે તો તે નામરૂપનું કર્તૃત્વ હવેમાં કદાપિ આવી શકતું નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં હવાત્મા એ માટે કર્તા નથી હોઈ શકતો કે તે પોતે બંધનોથી નામરૂપને ધારણ કરનાર છે, અને મુક્તાવસ્થામાં એ માટે નામરૂપનો નિર્વાહક નથી થઈ શકતો કે મુક્તનું ‘અશ્વર્ય’ જગત્રૂપ વ્યાપારને ત્યાગીને હોય છે. અર્થાત્ સંસાર સ્વનાદિ સામર્થ્ય મુક્તને મુક્તિ અવસ્થામાં પણ નથી. જેથી મુક્ત પુરૂષ નામરૂપનો કર્તા હોઈ શકે નહિ આ ઠેકાણે નામરૂપનો નિર્વૃદ્ધિતારૂપ અર્થાન્તર હોવાથી ઉક્ત વિષય વાક્યમાં આકાશ બ્રહ્મનું નામ છેઃ મુક્ત હવનું નામ નથી. ૪૧

સંગતિ—અનેત જીવેનાત્મનાનુ પ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ છાં૦ ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ‘ આ હવરૂપ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને કર્તા ’ એથી જણાય છે કે હવરૂપે બ્રહ્મજ સર્વ શરીરોમાં પ્રવેશ થયો છે. અને તે રૂપવડે બ્રહ્મજ નામરૂપને બનાવે છે. એ વાક્યથી હવ બ્રહ્મની એકતા જણાય છે તો પછી હવ નામરૂપનો કર્તા કેમ નહિ ? કેમકે શુદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈને તે હવજ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે ! ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

૧૩ મુપુત્ત્યુત્કાન્ત્યો
ભેદેન

મુપુત્ત્યુત્કાન્ત્યોર્ભેદેન ॥ ૪૨ ॥

પદ૦—મુપુત્ત્યુત્કાન્ત્યોઃ ॥ ભેદેન ॥

અર્થ — સુષુપ્તિ અવસ્થા અને મરણાવસ્થા એમા જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ વર્ણન કર્યો છે એ માટે જીવ ગ્રહ એક કરી થઈ શકતા નથી સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓમા ભેદ કથન કરનાર વાડય —

પ્રાજ્ઞેનાત્મના સમ્પરિણ્વક્તો ન વાહ્ય કિંચનવેદનાન્તરમ્ ॥

પ્રાજ્ઞેનાત્મનાઽન્વારુદ્ધ ઉત્સર્જનયાતીતિ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૩ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ — સુષુપ્તિ અવસ્થામા પરમાત્માની સાથે સળધ પામીને જાહા અને અદગ્ની ડોઇ પણ વસ્તુને જીવ જાણતો નથી અને પરમાત્માનો આશ્રિત થઇને જીવ આ શરીરને છોડી દે છે એ પ્રમાણે ઉક્ત જન્મે અવસ્થાઓમા જીવ ગ્રહનો ભેદ કહ્યો છે એ પ્રમાણે જીવ ગ્રહનો ભેદ હોવાથી નામરૂપનો કર્તા જે આકાશ શબ્દથી કહ્યો છે તે ગ્રહ છે જીવ નથી ૪૨

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

પદ૦—પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥

અર્થ — પતિ આદિ શબ્દ પણ પરમાત્માનામાજ જણાયાથી જીવ અને પરમેશ્વરમા ભેદ છે જેમકે —

સર્વસ્પાધિપતિ સર્વસ્યવશી સર્વસ્યેશાનસ્ત ન સાધુનાકર્મણા

ભૂયાન્નો એના સાધુનાકર્મણાન્ એપર્વેશ્વર એપભૂતાધિપતિ રેપ

ભૂતપાલર્ણવઃ સેતુર્વિધરણ એના લોકાનામસંભેદાય ॥વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨

અર્થ — તે પરમાત્મા સર્વનો અધિપતિ નામ સ્વામી છે, સર્વનો નિયતા છે, સર્વનો ઇશ્વર છે, સારા કર્મથી તે મોટો થતો નથી તેમ નાના કર્મોથી તે નાનો થતો નથી, તે સર્વનો ઇશ્વર અને સર્વ લોક મર્યાદાનો નેતુ છે — તમતવેદાતુ વચનેન બ્રાહ્મણાવિવિદિ-શન્તિ એતમેવવિદિત્વામુનિમચતિ ॥ તેજ પરમાત્માને વૈદિક વચનોથી ગ્રાહ્યજી લોક જાણવાની ઇચ્છા કરે છે તે પરમાત્માને જાણીનેજ મુનિ થાય છે એ પ્રમાણે જીવાત્માથી ભિન્ન પતિ આદિ નામોવાળા પરમાત્મા છે એ પ્રમાણે ભેદ જણાયાથી નામરૂપનો કર્તા ગ્રહ છે,

જીવ નથી. આ અર્થાન્તરાધિકરણમાં સૂત્રકારે જીવ ઇન્ધરનો ભેદ સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યો છે. તોપણ માયાવાદી આચાર્ય શ્રી શંકરાચાર્યાનુયાયી વાચસ્પતિમિત્રાદિ આ ઠેકાણે એમ કહે છે કે જીવાત્માનો અનુવાદ આ ઠેકાણે અભેદ બોધનના અભિપ્રાયથી કહ્યો છે.

તસ્માજીવાત્માનં માનાન્તર સિદ્ધ મનૂદ્યતસ્ય બ્રહ્મભાવ પ્રતિપાદ-
ન પરીયોયં વિજ્ઞાનમય ઇત્યાદિ વાક્ય સંદર્ભઃ॥ ભામતી વ્ર૦ સુ૦
૧ ॥ ૩ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — એ માટેજ જીવાત્માનો અનુવાદ કરીને તેને બ્રહ્મભાવ બોધન કરવા માટે “યોયંવિજ્ઞાનમય” ઇત્યાદિ વાક્યરચના છે. આ અધિકરણમાં રામાનુજાચાર્યનો એવો મત છે કે —

એકયોપદેશસ્તુ સર્વસ્યચિદાચિદાત્મકસ્ય બ્રહ્મકાર્યત્વેન તદાત્મક
ત્વાયત્ત ઇતિસર્વં સ્વલ્લિદં બ્રહ્મતજ્જલ્લાનિત્યાદિભિર્વાક્યૈઃ પ્રતિપાદ્યત
ઇતિપૂર્વમેવોક્તં દ્વૈતપ્રતિષેધશ્ચ તત એવેત્યનવચ્ચમ્ ॥ શ્રી૦ ભા૦ ૧॥
૩ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ — “સર્વસ્વલ્લિદં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે એકતાનો ઉપદેશ છે તે એવા અભિપ્રાયથી છે કે સર્વ જડ ચેતનાત્મક પ્રપંચ બ્રહ્મનું કાર્ય છે — અર્થાત્ બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે અને બ્રહ્મમાંજ સ્થિત થાય છે. એ પ્રકારે શમવિધિના ભાવથી એકતાનો ઉપદેશ કર્યો છે; વાસ્તવમાં એકતા નથી. એવો ભાવ ઉક્રાંત્યાચાર્યનો વિશિષ્ટાદ્વૈતના અભિપ્રાયથી છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતનું લક્ષણ એમ છે કે જગદુત્પત્તિકાલમાં પ્રકૃતિ અને જીવશરીરવિશિષ્ટ બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. અને સ્થૂલ જગદાકારશરીરવિશિષ્ટ કાર્ય કહેવાય છે. અર્થાત્ જીવ અને પ્રકૃતિ એ બંને પદાર્થોની સાથે મળેલું બ્રહ્મ વિશિષ્ટાદ્વૈત કહેવાય છે. એ પ્રકારે વિશિષ્ટાદ્વૈત કથનથી ત્રણ પદાર્થ અનાદિ જણાય છે પરિણામિત્વ માયામાં છે, દુઃખિત્વ જીવમાં છે, અને કટ્યાણુ ગુણાકરત્વ બ્રહ્મમાં છે; એ પ્રમાણે ઉક્ત

ગુણોથી ત્રણે પદાર્થ સિદ્ધ સિદ્ધ છે એ માટે અદ્વૈતવાદની સમાન ત્રણેના મળી જવાથી ન કર થવાનો દોષ વિશિષ્ટાદ્વૈતમા આવી શકતો નથી એ અર્થ સ્વામીશ્રી રામાનુજાચાર્યજીએ વ્રં સૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૩ ના લાખ્યમા પ્રતિપાદન કર્યો છે ૪૩

इति वेदान्तार्य्य भाष्ये प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ ओ३म् ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थःपादः

॥ प्रारभ्यते ॥

संगति — अया तो ब्रह्म जिज्ञासा ब्र० सू० १ ॥ १ ॥ १ ॥ માં પ્ર-
હાની જિજ્ઞાસા કરીને “ જન્માદયસ્પયતઃ ” બ્ર० સૂ० ૧ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ મ
પ્રહ્મનું લક્ષણ કયું. ઉક્ત લક્ષણવાળા પ્રહ્મમાં સર્વ વેદાન્ત શાસ્ત્રની
સંગતિ દર્શાવવા માટે “ તત્તુસમન્વયાત્ ” બ્ર० સૂ० ૧ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ એ
સૂત્રમાં તેજ નિર્વિશેષ સચ્ચિદાનંદાદિ લક્ષણયુક્ત પ્રહ્મ વેદાન્તશા-
સ્ત્રનું પ્રતિપાદ છે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞાનું પ્રથમ,
દ્વિતીય અને તૃતીય પાદોમાં સમર્થન કર્યું. હવે ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાની
પૂર્તિને માટે આ સમન્વયાધ્યાયના ચોથા પાદને આશ્લેષ સંગતિથી
સંગત કરવા માટે એવો આશ્લેષ. ઉઠાવવામાં આવે છે કે આ સર્વ
જગત્ આનુમાનિક છે, અર્થાત્ અનુમાનથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે
એનો કોઈ ચેતન કર્તા નથી. જીવ ચેતન પણ આનુમાનિક એ રીતે
છે કે, રૂધિરાદિના અપૂર્વ સંચારથી એક વિલક્ષણ શક્તિ ઉત્પન્ન
થઈ જાય છે તે જીવ છે, એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ ચિત્તશક્તિ નથી.
એ પ્રમાણે પ્રાકૃતવાદને નિવારણ કરવા માટે તથા જીવ અને પ્રકૃ-
તિને પ્રહ્મથી ભિન્ન સ્પષ્ટ યોધનાર્થ આ પાદનો આરંભ કરાય છે.

યદ્યપિ “ અનુપપત્તેસ્તુનગારીર ” બ્ર० સૂ० ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તથા
“ નાનુમાનમતચ્છન્દાત્ ” બ્ર० સૂ० ૧ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ માં જીવ અને પ્રકૃ-
તિથી પરમાત્માને ભિન્ન સિદ્ધ કર્યો છે, તથાપિ વિસ્તારપૂર્વક જીવ
અને પ્રકૃતિના અસ્તિત્વ યોધન માટે આ પાદ પિષ્ટપેષણ દોષગ્રસ્ત
નથી. સ્વામી શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજાચાર્યના મતમાં એ પાદ
સાંખ્યશાસ્ત્રનું ખંડન કરે છે; એ માટે ઉક્ત બંને આચાર્યોએ એ
પાદને પ્રકૃતિનાં ખંડનમાં લગાવ્યું છે. તેઓના મતમાં ईक्षतेનાંશબ્દમ્
બ્ર० સૂ० ૧ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ એ સૂત્રમાં પ્રકૃતિનું ખંડન કર્યું છે પછી
વળી આ ઠેકાણે પિષ્ટપેષણથી શું લાભ હશે ! અમારા મતમાં તો

આ પાદમાં અપૂર્વતા એ છે કે આમાં ત્રણ અનાદિ પદાર્થોનું સમર્થન સારી રીતે કર્યું છે અને તે એવી રીતે છે કે —

++++++
 ૧ આનુમાનિકા
 ધિકરણ
 ++++++

આનુમાનિકમપ્યેકેષા મિતિચેન્ન શરીર
 રૂપક વિન્યસ્ત ગૃહીતેર્દર્શયતિચ ॥ ૧ ॥

પદ૦—આનુમાનિકં ॥ અપિ ॥ એકેષામ્ ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥
 शरीररूपकविन्यस्त गृहीतेः ॥ दर्शयति ॥ च ॥

અર્થ — કેટલાએક વાદીઓના મતમાં અનુમાનથી સિદ્ધ જે પ્રકૃતિનાં સ્વભાવ તેનાથી જગત્ બને છે અને જીવાત્મા પણ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર એવું સમાધાન કરે છે કે એવું કેહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે શરીરનો રથરૂપ અલંકાર ખાંધીને મહણ કરવાથી એમ જણાય છે કે રથ સારથીના વિના આવી શકતો નથી, એથી એમ સિદ્ધ થયું કે નિયન્તા વિના સ્વભાવથી સૃષ્ટિ થઈ શકતી નથી, તેમજ નિયન્તા વિના આ શરીર એકા કરી શકતું નથી. વિષય વાક્ય એમ છે કે —

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेवतु ॥ बुद्धिंतुसारथिं विद्धि मनः
 प्रग्रहमेव च ॥ क० १ ॥ १ ॥ ३ ॥

અર્થ — આત્માને રથવાળો જાણો, શરીરને રથરૂપ જાણો, બુદ્ધિને સારથી એટલે કે રથ ચલાવનાર અને મનને ઘોડાના નિયમન રૂપ રાશ જાણો. આ વિષયવાક્યથી માંડીને જીવાત્માને શરીરહિ ઇન્દ્રિય અંધાતના નિયન્તા પ્રતિપાદન કરી આગળ કહ્યું છે કે —

इन्द्रियेभ्यः पराद्वर्या अर्थेभ्यश्चपरमनः ॥ मनसस्तुपराबुद्धिर्बुद्धेरात्मा
 महान्परः ॥ क० ॥ १० ॥

અર્થ — ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયોના અર્થો એટલે કે શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગંધ એ સૂક્ષ્મ છે; અને તેનાથી મન, મનથી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિથી મહત્ત્વ અને મહત્ત્વથી અવ્યક્ત સૂક્ષ્મ છે. અવ્યક્તને

માટે સૂક્ષ્મ કહ્યું છે કે તે પ્રકૃતિ અવસ્થામાં સર્વથા અલ-
ભ્ય છે. જેમકે મનુસ્મૃતિમાં આસાદિદં તમોમૂતમપ્રજ્ઞાત મલક્ષ-
ણમ્ ॥ મતુ ૦ ઘ ૦ ૧ ॥ રલો ૦ ૫ ॥ તે અવ્યક્તથી પરમાત્મારૂપ પુરૂષ
પર છે, તે પુરૂષથીપર કોઈ વસ્તુ નથી. તેજ કાષ્ઠા અર્થોત્ સર્વો-
પરિ છે. આગળ વળી લખ્યું છે કે “અષઃ સર્વેષુ મૃતેષુ ગૂઢાત્મા ન પ્ર-
કાશતે ॥ દ્વયપતે ત્વગ્રયા બુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ કઠં” ૧ ॥ ૩ ॥ ૧૨ ॥
અર્થ — ઉક્ત પુરૂષરૂપ આત્મા મર્વ ભૂતોમાં ગુપ્ત છે એ માટે
અજ્ઞાનીઓને (ન પ્રકાશતે) ઉપલબ્ધ થતો નથી. “દ્વયપતેતુ” સૂક્ષ્મ
બુદ્ધિથી સૂક્ષ્મ દર્શિઓને જણાય છે. એ માટે એમ કહ્યું છે કે ‘જા-
રીરૂપક વિન્યસ્ત ગૃહિતેર્દર્શયતિ” શરીરનો રૂપકાલંકાર બાંધીને તે
પરમાત્માની સૂક્ષ્મતા શાસ્ત્ર દેખાડે છે એ માટે આ જગત્ આનુ-
માનિક સ્વભાવ સિદ્ધ નથી; અને જીવાત્મા પણ આનુમાનિક નથી કેમકે
ઉક્ત વિષય વાક્યમાં શરીરરૂપી રથનો સ્વામી જીવાત્મા કથન કર્યો
છે. એ માટે આ સૂત્રથી ભૌતિક જીવાત્માવાદીઓનું ખંડન થઈ
જાય છે ૧

સંગતિ — જ્યારે શરીરરૂપી રથનો જીવાત્મા રથી છે અર્થાત્
જીવ રથવાળો છે, તો સર્વને શરીરથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાન કેમ રહેતું
નથી ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

સૂક્ષ્મંતુતદર્હત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદ ૦ — સૂક્ષ્મં ॥ તુ ॥ તદર્હત્વાત્ ॥

અર્થ — તે જીવાત્મા સૂક્ષ્મ હોવાથી સંશયાર્પદ થઈ જાય છે. ૨

સંગતિ — જ્યારે તે સૂક્ષ્મ છે, નિત્ય છે અર્થાત્ કદી પણ
તેની ઉત્પત્તિ વિનાશ નથી થતાં તો પછી તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને
મોક્ષ એ પ્રલ ચતુષ્ટયનો અર્થી શી રીતે ઘઈ શકે છે ! એનો ઉત્તર —

તદધીનત્વાદર્થવત્ ॥ ૩ ॥

પદ૦—તદધીનત્વાત્ ॥ અર્થવત્ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માને આધીન હોવાથી તે અવિનાશી જીવાત્મા અર્થવાળો થઈ શકે છે. ૩

સંગતિ—જ્યારે જીવાત્મા સ્વરૂપથી નિત્ય શુદ્ધ, શુદ્ધ, સુક્ત સ્વભાવ છે તો પછી તેમાં અને ઈશ્વરમાં શું ભેદ ? ઉત્તર

જ્ઞેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—જ્ઞેયત્વાવચનાત્ ॥ ચ ॥ .

અર્થ—તે જીવાત્માને જ્ઞેયપણું વચન નથી અર્થાત્ તેને પરમાત્માની સમાન ‘જાણવા યોગ્ય’ એમ કોઈ પણ ઠેકાણે કહ્યું નથી. જેમકે પરમાત્માના વિષયમાં કહ્યું છે કે—

તદ્વિણ્ણોઃ પરમંપદં સદા પઙ્ચન્તિ સૂર્યઃ અથર્વ૦ ૭ ॥ ૩ ॥ ૭ ॥

અર્થ—તે વિષુ પરમાત્માનું સ્વરૂપ સદા જ્ઞાનીલોક જુદે છે. એવી રીતે જ્ઞાનિયોના જ્ઞાનનો વિષય પરમાત્માની પેઠે જીવાત્માને ક્યાંયે કયન કયો નથી ૪

સંગતિ—“આત્માવારેદ્રષ્ટવ્ય. શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય.” વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ એ વાક્યમાં એમ કહ્યું કે “આત્મા જ્ઞેય છે” તો પછી કેમ કહી શકાય કે જીવાત્માને જ્ઞેય કહ્યો નથી ? ઉત્તર—

વદતીતિચેન્ન પ્રાજ્ઞોહિપ્રકરણાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—વદતિ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ પ્રાજ્ઞઃ ॥ હિ ॥ પ્રકરણાત્ ॥

અર્થ—જો એમ કહીએ કે “આત્માવારેદ્રષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદિમાં શ્રુતિ જીવાત્માને જ્ઞેય દર્શાવે છે તો તે કેહેણું ઠીક નથી; કેમકે આ ઠેકાણે પ્રકરણથી પરમાત્માનું જ વર્ણન છે, જીવાત્માનું નથી. એજ પ્રકરણના ઉપસંહારમાં એમ કહ્યું છે કે યેનેદંસર્વં વિજાનાતિ તં કેન.

વિજાનીયાત્ ॥ વૃં ૬ ॥ ૪ ॥ જેનાથી આ સર્વ જણાય છે તે શાથી જણાય, સર્વજ્ઞ પરમાત્માનો જ્ઞાતા કોણ હોઈ શકે છે? જેથી પરમાત્માને દુર્વિનિય કહ્યા છે.

ત્રયાણામેવ ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

પદ૦—ત્રયાણામ્ ॥ એવ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥ ઉપન્યાસઃ ॥ પ્રશ્નઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—જીવ, ઇશ્વર, પ્રકૃતિ એ ત્રણેનો ઉપન્યાસ અર્થાત્ લેખ વેદાન્તમાં જણાય છે, એથી પણ સ્વભાવમિદ્ સૃષ્ટિની રચના મનાતી નથી. ત્રણેનો ઉપન્યાસ (લેખ) એવી રીતે છે કે—

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયાનોચતિ મુશ્માનઃ ॥

જુદું યદા પચ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીત શોકઃ ॥

મુણ્ડ૦ ૨ ॥ ૨ ॥

અર્થ—અનાદિથી અમાન પ્રકૃતિરૂપ વૃક્ષમાં જીવરૂપ પુરુષ ગૂઢ છે અને તે અવિદ્યાથી મોહિત થઈ શોક કરે છે, જ્યારે તે જ વાતમા વ્યાખ્યાન્યાપકભાવથી પોતાની સાથે મળેલા પરમાત્માને આજ્ઞાતકાર કરે છે અને તે પરમાત્માના મહત્વને જાણે છે, ત્યારે તે શોકગૂઢિત થાય છે હવે પ્રશ્ન એવો થાય છે કે ‘અન્યગ્ર ધર્માદિન્યન્ના ધર્મ્યાત્ ॥ કઠ૦ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૪ ॥ જે ધર્માધર્મથી ભિન્ન વસ્તુ માગ ઉપદેશને યોગ્ય નમજો તે કહો’ પ્રશ્નનો એ આશય એવો છે કે ધર્મ અને અધર્મ તો ગુણ છે પણ તેના આધારમત દ્રવ્ય પદાર્થને આપ જાણતા હો તો કહો? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જીવ ઇશ્વરના સ્વરૂપનુ આગી રીતે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે—

एकौऽदो सर्व भूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा य कर्णेति ॥

तयात्मस्थं येनुपश्यति धीरा स्तेषां सुखं शाश्वत नेनरेषाम् ॥

ક૦ ૬ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ — સર્વના નિયંત્રા એક પરમાત્મા સર્વ ભૂતોના અન્ત-
રાત્મા છે, કારણરૂપ પ્રકૃતિને કાર્યરૂપ કરી દેછે; તેને જે જીવાત્મા
પોતાનામાં વ્યાપક માને છે તેને સદૈવ શાન્તિ રહે છે

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેઽસ્યદ્વદિશ્રિતાઃ। અથમર્ત્યોઽમૃતોભવત્યત્ર
બ્રહ્મસમશ્નુતે ॥ કં ॥ ૧૪ ॥

અર્થ — જ્યારે જીવના પ્રારબ્ધક્રમ સમાપ્ત થઈ જાય છે પછી
એ જીવ અમૃત થાય છે, અને તે અવસ્થામાં બ્રહ્મના આનંદાદિ ધ-
મને ભોગવે જે એ પ્રકારે જીવ, ઇશ્વર, અને પ્રકૃતિ એ ત્રણ પદાર્થને
પ્રશ્ન કરીને સ્પષ્ટ કર્યા છે. ૬

સંગતિ — પ્રકૃતિનું નામ કોઈ પણ ઠેકાણે ઉપનિષદોમાં સ્પષ્ટ
જણાતું નથી તો પછી કેમ સમજાય કે પ્રકૃતિ મળીને ત્રણ અનાદિ
છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

મહદ્રચ્ચ ॥ ૭ ॥

પદં—મહદ્રત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — જે પ્રકારે મહત્ શબ્દનો અર્થથી નિશ્ચય કરાય છે કે
અમુક અર્થમાં આ ઠેકાણે મહત્ શબ્દ છે, એ પ્રમાણે પ્રકૃત્યર્થ
વાચી ‘અબ્દ’ શબ્દથી નિશ્ચિત થાય છે કે આ ઠેકાણે અબ્દ એટલે
પ્રકૃતિનું નામ છે. જેમકે ‘બુદ્ધેરાત્મામહાન્પરઃ’ કં ૧ ॥ ૩ ॥ ૧૦ ॥
આ ઠેકાણે પ્રથમ પ્રકૃતિની કાર્યાવસ્થામાં જેનું નામ માંખ્યશાસ્ત્રની
પરિભાષામાં મહત્તત્વ છે, તેના વિષયમાં મહત્ શબ્દ આવ્યો છે
અને “મહાન્તં વિમુષાત્માનમ્ ॥ કં ૧ ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ આ ઠેકાણે પર-
માત્માના વિષયમાં “વેદાદ્ભેદ પુરુષ મહાન્તમ્” ઈવં ૩ ॥ ૮ ॥ આ
ઠેકાણે પણ પરમાત્માના વિષયમાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે “અજા-
મેકાં લોહિત શુક્લકૃષ્ણાં વદ્ધવી. પ્રજા સૃજમાનાં સ્વરૂપાં ॥ અજોદ્ધવેકો
જુષમાણોઽનુદોત જહાત્યનાં મુક્તમોગામજાન્ય ઈવં ૪ ॥ ૫ ॥ અર્થ — એક
અબ્દ છે જે રક્ત, શુક્લ અને કૃષ્ણ એવા ત્રણ રંગવાળી છે, વળી
કેવી છે ? કે નાના પ્રકારની પ્રજાને પોતાના સમાન રૂપવાળી બનાવે

છે. તે પ્રકૃતિરૂપ અગ્નને અગ્નિની પુરૂષ પ્રીતિવાળો થઈને સેવે છે. અને બીજો વિવેકી પુરૂષ તેનો ત્યાગ કરે છે. એ માટે ઉપનિષદ મૂલકજ પ્રધાનની કલ્પના છે. આ ઠેકાણે લોહિતથી રંગેશુભ, શુક્લથી સત્વશુભ, અને કૃષ્ણથી તમે શુભનો અભિપ્રાય છે; અર્થાત્ ઉક્ત ત્રણે શુભોની સામ્યાવસ્થાવાળી જે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ માની છે તેનું વર્ણન આ ઠેકાણે અગ્ન શબ્દથી કરેલું છે. ૭

સંમંતિ — “અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણામ્” એ વાક્યમાં અગ્ન શબ્દથી પ્રકૃતિનું અહણ જણાતું નથી, કિન્તુ એમ જણાય છે કે “ન જ્ઞાયતેત્યજા” જે ઉત્પન્ન ન થાય તેનું નામ અગ્ન છે, એ પ્રમાણે માયાનું નામ પણ અગ્ન જણાય છે, બ્રહ્મ અને જીવને પણ અગ્ન કહેવાય છે. એ પ્રકારે અગ્ન શબ્દમાં કોઈ પ્રકારની વિશેષતા નહિ જણાયાથી પ્રકૃતિનું અહણ કરવું ઠીક નથી, એવી રીતનો પૂર્વપક્ષ આ સૂત્રમાં છે. જેમકે :—

++++++
૨ ચમસા
વિકરણ.
++++++

ચમસવદવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—ચમસવત્ ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ — “યથાર્વાંગિલશ્ચમસઊર્ધ્વવુદ્ધનઃ ॥ વૃ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥” નીચે જેનું મુખ હોય અને ઉપરથી મોઠો હોય તેને ચમસપાત્ર કહેવાય છે; એ પ્રમાણે “અવિશેષાત્” અર્થાત્ ચમસપાત્રનું ઉક્ત લક્ષણ કરવાથી તેમાં અસાધારણ ધર્મ ન દેખાવાથી ચમસ શબ્દથી ચમસ પાત્રનું અહણ થતું નથી, કિન્તુ અન્ય પાત્રોનું પણ અહણ થાય છે.

એ પ્રમાણે “ન જ્ઞાયતેત્યજા” એનાથી કાંઈ પ્રકૃતિનું અહણ થઈ શકતું નથી. આ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી આવે છે. ૮

જ્યોતિરુપક્રમાત્ તથા હ્યધીયતે એકે ॥ ૯ ॥

પદ૦ ॥ જ્યોતિઃ ॥ ઉપક્રમાત્ ॥ તુ ॥ તથા ॥ હિ ॥ અધીયતે ॥ એકે ॥

અર્થ — તેજનું પ્રકરણ ચલાવીને એક શાખાવાળા અર્થાત્ છાં-
દોઅયવાળા, એ પ્રકૃતિનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં લખ્યું છે કે —

યદગ્રે રોહિતં રૂપં તેજસ્તદ્રૂપં યજ્જુલં તદપાં યત્કૃષ્ણં તદન્નસ્ય ॥છાંદોગ્ય૦.

અર્થ — જે લાલરૂપ છે તે અગ્નિનું, જે શુકલરૂપ છે તે જલનું,
અને જે કૃષ્ણરૂપ છે તે અન્નનું અર્થાત્ પૃથ્વિનું છે. એ પ્રકારે
વિશેષતા જણાયાથી “ચમસવદવિશેષાત્” એવી શકા ઠીક નહિ.
અને વેદાન્તલોકે પ્રકૃતિનો અર્થ માયા કરે છે અને તેમાં પ્ર-
માણ જે એવું આપે છે કે માયાન્તુપ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ॥
છાં ૪ ॥ ૧૦ ॥ ૧૧ ॥ તો એમાં પણ પ્રકૃતિનું કથન છે જો કદી તેઓ
આ ઠેકાણે એમ કહે કે પ્રકૃતિ શબ્દ માયાનો બોધક છે, જેમકે
પ્રક્રિયતેજન્યા ઇતિ પ્રકૃતિ. જેનાથી આ કાર્યરૂપ પ્રપંચ થાય તે પ્રકૃતિ
કહેવાય છે; અર્થાત્ માયાજ બ્રહ્મમાં જગત્ની ઉદ્ભાવના કરાવે છે,
એ માટે માયાનું નામજ આ ઠેકાણે પ્રકૃતિ છે ! તો એનો ઉત્તર
એટલોજ કે “પ્રકૃતિં પુરુષઞ્ચૈવ વિધ્વાન્નાદિ ઉમાવપિ” ॥ ગી૦ ૧૩ ॥ ૧૯ ॥
આ શ્લોકમાં વ્યાસજીએ સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલી પ્રકૃતિનું સ્પષ્ટ
વર્ણન કર્યું છે; તો પછી તેને માયા કેમ કહી શકાય ? અને વેદા-
ન્તઓના મતમાં તો માયા એટલે અજ્ઞાન, એમ એકજ વસ્તુનું નામ
છે. અને આ ઠેકાણે ઉક્ત ગીતાના શ્લોકમાં પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ
અજ્ઞાન નથી; કેમકે એજ પ્રકરણમાં શ્લોક ૨૧ માં જીવરૂપી પુરુષને
પ્રકૃતિના ગુણોનો લોકતા કહ્યો છે. અને “ય एवं વેત્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ
ગુણૈઃ સહ ॥ ગી૦ ૧૩ ॥ ૨૩ ॥ આ શ્લોકમાં પ્રકૃતિના ગુણોના તત્ત્વજ્ઞ-
નથી મુક્તિ નિરૂપણ કરી છે. એથી જણાય છે કે પ્રકૃતિથી માયાનું
અહણ કદાપિ થઈ શકતું નથી; કેમકે માયાવાદીઓના મતમાં મા-
યાના ગુણો જાણવાથી મુક્તિ થાય છે, એમ કહ્યું નથી; પરંતુ માયાની
નિવૃત્તિથી મુક્તિ કથન કરી છે. તો પછી આ ઠેકાણે પ્રકૃતિથી માયાનું
અહણ કેમજ થઈ શકે ? એ પ્રમાણે માયાવાદનો સાથે ગીતાનો વિરોધ
આવે છે. એ વાતને વિસ્તારપૂર્વક ‘ગીતા આર્યભાષ્યમાં’ વર્ણવી છે. ૯

સંગતિ — ઉક્ત ઉપનિષદ વાક્યમાં ‘લક્ષ્મી પ્રકૃતિનું’ વર્ણન હોય
તથાપિ તેને અન્નરૂપથી લોકિત, શુકલ, કૃષ્ણ રૂપવાળી કેમ વર્ણવી ?
એનો ઉત્તર નીમ્ન સૂત્રથી આપે છે.

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્વાદિવદાવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—કલ્પનોપદેશાત્ ॥ ચ ॥ મધ્વાદિવત્ ॥ અવિરોધઃ ॥

અર્થ—અળનો રૂપકાલંકાર આ ઠેકાણે કલ્પ્યો છે—કે જેમ મધુ-વિદ્યામાં “અસૌવાઆદિત્યોદેવમધુ” અને “વાચશ્ચાધેનોર્ધેનુત્વમ્ ॥ વૃ૦ ૫ ॥ ૮ ॥” એમ કલ્પના કરી છે. અર્થાત્ આ આદિત્ય દેવતાઓનો મધુ છે અને વાણી જે અધેનુ છે—અર્થાત્ ગૌ નથી, તેમાં ગૌની કલ્પના કરી છે. જેવી રીતે એ કલ્પના કરી છે એવીજ રીતે પ્રકૃતિને અળના અલંકારથી વર્ણવી છે. ૧૦

સંગતિ—યસ્મિન્પદ્ય પચ્ચજના આકાશાન્ન પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૭ ॥ એ વાક્યમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલી પચ્ચીસ પ્રકૃતિઓનું વર્ણન છે અને તેનાથી ભિન્ન પાંચું આકાશ પણ માન્યું છે. હવે સાંખ્ય મત પ્રમાણે એ પચ્ચીસ પદાર્થોથી ભિન્ન આકાશ કેઈ પદાર્થ માન્યો નથી. તો એ પ્રમાણે સાંખ્ય શાસ્ત્ર અને ઉપનિષદોમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે? એનો ઉત્તર એમ છે કે—

++++++
સંખ્યોપસંગ્રહ
હાધિકરણ
++++++
ન સંખ્યોપસંગ્રહાદપિ નાનાભાવાદતિરે-
કા ચ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—ન ॥ સંખ્યોપસંગ્રહાત્ ॥ અપિ ॥ નાનાભાવાત્ ॥ અતિરેકાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—એ સંખ્યાનું ગ્રહણ કરવાથી પણ સાંખ્ય શાસ્ત્રની સાથે વિરોધ આવતો નથી; કેમકે એ ઠેકાણે નાના પદાર્થ વાચી પંચપંચજના શબ્દ કહ્યો છે, કાંઈ પાંચની સાથે પાંચને ગુણવાનો કહ્યો નથી. અને બીજો તર્ક એવો પણ છે કે, આ ઠેકાણે આકાશ અને આત્માને પંચપંચજના એનાથી ભિન્ન માનેલા છે; એથી પણ જણાય છે કે આ ઠેકાણે સાંખ્ય શાસ્ત્રના પચ્ચીસ પ્રકૃત્યાદિ પદાર્થોનું વર્ણન નથી. ૧૧

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પ્રાણાદયઃ ॥ વાક્યશેષાત્ ॥

અર્થ — અને વળી “પ્રાણસ્યપ્રાણ મુતચક્ષુષંશ્ચક્ષુ શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્ર-
મગ્નસ્યાન્નં મનસોમનો યે વિદુઃ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૭ ॥ પ્રાણુના પ્રાણ, ચક્ષુનુ
ચક્ષુ, શ્રોત્રનુ શ્રોત્ર, અન્નનુ અન્ન અને મનનુ જે મન છે તેને જે
જાણે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે. એ વાક્યશેષથી એમ જણાય છે કે
બ્રહ્મના આશ્રય જે પ્રાણાદિક છે તેનેજ પંચપંચજના શબ્દથી
કહ્યા છે. ૧૨

જ્યોતિષૈકેપામસત્યન્ને ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—જ્યોતિષા ॥ એકેપાં ॥ અમતિ ॥ અન્ને ॥

અર્થ — કાણવ શાખાવાળાઓના મતમાં અન્નનો પાક ન હોવાથી
“જ્યોતિષા” અગ્નિથી તે ઠંકાણે પચ સંખ્યા પૂર્ણ કરે છે, અને તે
વિષયોની પ્રકાશક ઇન્દ્રિયો લીધી છે. પ્રાણ શબ્દથી સ્પર્શ ઇન્દ્રિય,
કેમકે વાયુ અંબધી સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે, અને જ્યોતિ શબ્દથી ચક્ષુ
ઇન્દ્રિય, શ્રોત્રથી શ્રોત્રેન્દ્રિય અને અન્ન શબ્દથી ઘ્રાણેન્દ્રિય અને મન
એ પાંચજના એટલે પાંચ ઇન્દ્રિય જેમાં છે અને આકાશ જેમાં છે
તેને આત્મા જાણે. ૧૩

સંગતિ — હવે અન્ય પ્રકારથી બ્રહ્મના કારણવાદમાં પ્રશ્ન ક-
રાય છે કે—જે એમ કહેવાય છે કે સર્વ વેદાન્ત વાક્ય બ્રહ્મનેજ
જગત્તુ કારણ નિરૂપણ કરે છે, એ ઠીક નથી; કેમકે “સદેવ સોમ્યેદ
મગ્ન્યાસીત્ ॥ હાં૦ ૬ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ હે સોમ્ય ! સૃષ્ટિથી પેહેલાં સત્જ
હતું. આ વાક્યમાં સત્પૂર્વક સૃષ્ટિ સંભળાય છે. અને “અસદ્ વા ઇ
દમગ્ન્યાસીત્ ’તૈ૦ ૨ ॥ ૭ ॥ એ વાક્યમાં અસત્પૂર્વક સૃષ્ટિ સંભળાય
છે. એ પ્રકારે વેદાન્ત વાક્યોમાં બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ જણાતું નથી.
તો શંકા એ છે કે કોઈ ઠંકાણે સત્ અને કોઈ ઠંકાણે અસત્ દેખાય
છે ? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે.

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

पद०—कारणत्वेन ॥ च ॥ आकाशादिषु ॥ यथा ॥ व्यपदिष्टोक्तेः॥

અર્થ — “ કારણત્ત્વેન ” અર્થાત્ સવંન્તવાદિ ગુણુ વિશિષ્ટપણાથી પ્રદ્યજ જગત્તુ કારણુ છે, કેમકે “ યથાવ્યવદિદ્યોક્તેઃ ” એટલે યથાભૂતજ આ વેદાન્તમાં સર્વજ્ઞ પ્રદ્યને આકાશાદિઓનાં કારણુ વર્ણુન કરેલા છે, માટે; જેમકે તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંમૂતઃ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ તે પ્રદ્યથી (કે જે સર્વનેા અન્તરાત્મા છે) આકાશ ઉત્પન્ન થયું. “ તત્તેજોદ્યસૃજત ” તેણેજ તેજને ઉત્પન્ન કર્યું; ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રદ્યનેજ કારણુ વર્ણુન કર્યું છે. અને સદમત્તનેા વિરોધ એ માટે નથી કે, સત્તુ સત્ કારણુવાદના અભિપ્રાયથી કથન કર્યું છે અને કાર્યના અભિપ્રાયથી અસત્ કથન કર્યું છે; અર્થાત્ કારણુ કૃપથી આ જગત્ સદ્ અને કાર્યકૃપથી આ જગત્ અસત્. એ માટે એમાં કાંઈ વિરોધ નથી. ૧૪

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

पद०—समाकर्षात् ॥

‘અર્થ—“અસદ્વાદ્દમયઆસીત્” આ ઠેકાણે સત્યસંકલ્પ
પ્રહ્લાનો સંબંધ કરી લેવાય છે તેનું આ વાક્યમાં વર્ણન કર્યું છે.
તસ્માદ્વા એતસ્માદિજ્ઞાનમવાદિન્યોન્નતરાત્મા આનંદમયઃ સોશ્કામયત
વહુસ્થાં પ્રજાયેય ॥ તૈ૦ ૫ ॥ ૨ ॥ અસદ્ એવા અભિપ્રાયથી કહ્યું છે
કે તે સમયે આ સંસારનું નામરૂપ સ્વકારણમાં અભિન્યક્ત (પ્રકટ)
નહિ હતું. ૧૫

સંગતિ—સહોવાચ યો વૈ બાલાકે એતેષાં પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય ચૈતત્ત્વ
કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ ॥ કૌઠ વ્રાઠ ૪ ॥ ૧૯ ॥ અતત શત્રુએ કહ્યું કે હે
બાલાકે ! જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે જા-
ણવો. જોઈયે. એનાથી જણાય છે કે આ ડેકાણે અતત શત્રુએ કર્મોને

વેદિતવ્ય (જણવા લાયક) કદ્યાં છે અને તેને સર્વ પુરૂષોના કર્તા વર્ણવ્યાં છે, તોપછી કેમ કહી શકાય કે સર્વ વેદાન્ત વાક્યમાં પ્રહ્લજ જગત્નું કારણ છે ? ઉત્તર —

પાસાકય
થિકરણ.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—જગદ્વાચિત્વાત્ ॥

અર્થ — ક્રિયત્વ ઇતિકર્મ એ વ્યુત્પત્તિથી કર્મ શબ્દ આ ઠેકાણે જગત્નો વાચક છે. એકદર એવા અર્થનો લાલ ધરો કે જે આ જગત્નો કર્તા છે તે પ્રહ્લ છે. એ માટે કર્મનો અર્થ આ ઠેકાણે પ્રાણ કરવો એ ઠીક નહિ. ૧૬

સંગતિ— આ વાક્યમાં જે અજ્ઞાત શત્રુએ ખાલાકીને કહ્યું છે, તેમાં જીવનું લિંગ જણાય છે અને મુખ્ય પ્રાણનું પણ લિંગ જણાય છે. માટે એ વિષય વાક્યમાં પ્રહ્લનું વર્ણન જણાતું નથી ? એનો ઉત્તર —

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

પદ૦—जीवमुख्यप्राणलिङ्गात् ॥ न ॥ इति ॥ चेत् ॥ तत् ॥

व्याख्यातम् ॥

અર્થ — જે આ ઠેકાણે એમ કહ્યું કે જીવનું લિંગ જણાયાથી તેમજ મુખ્ય પ્રાણનું લિંગ જણાયાથી આ ઠેકાણે પ્રહ્લનું વર્ણન નથી, એ વાત ઠીક નથી; કેમકે એનો ઉત્તર “उपासाच्चैविध्यादाश्रित स्वादित्तद्व्यागात् ॥ ब्र० सू० १ ॥ ૧ ॥ ૩૧ ॥ એમાં આપી દીધો છે અને આ ઠેકાણે પણ અજ્ઞાત શત્રુના ઉપક્રમમાં એવું કથન કર્યું છે કે “ब्रह्मतेजुषाणि” હવે તમને હું પ્રહ્લનો ઉપદેશ કરૂં છું. એ પ્રમાણે પ્રહ્લનું પ્રકરણ ચલાવીને ૫રી વચમાં જઈને એવું કહે છે કે “यस्य चैतत्કमेति” એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ ઠેકાણે જીવનું વર્ણન નથી; કિન્તુ નિખિલ જગત્કારણ પ્રહ્લનું વર્ણન છે. ૧૭

અન્યાર્થતુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામપિ-
ચૈવમેકે ॥ ૧૮ ॥

પદ૦-અન્યાર્થ ॥તુ॥ જૈમિનિઃ ॥ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામ્ ॥ અપિ ॥
ચ ॥ એવમ્ ॥ એકે ॥

અર્થ — જૈમિનિ આચાર્યના મતમાં આ વાક્યમાં જીવનું વર્ણન બ્રહ્મના બોધને માટે છે; એ વાત પ્રશ્ન અને વ્યાખ્યાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે. બાલાકી પ્રત્યે અજ્ઞાત શત્રુનું વાક્ય એવું છે કે ક્વ ઇષ પતત્ વાલકે પુરુષો શયિષ્ઠામ્ સ્વ વા પતદ્ભૂત કુતપતદાગત્ ॥ કૌ-
બ્રા૦ ૪ ॥ ૧૯ ॥ હે બાલાકે ! એ પુરૂષ ક્યાં સુતો હતો ? અને ક્યાં હતો ? ક્યાંથી આવ્યો ? આ પ્રમાણે અજ્ઞાત શત્રુના પ્રશ્નોનો ઉત્તર જ્યારે બાલાકીએ કાંઈ ન આપ્યો ત્યારે અજ્ઞાત શત્રુએ સ્વયં કહ્યું કે

અસ્મિન્પ્રાણે એવ એકથા ભવતિ તદેનં વાક્ સર્વૈર્નામભિઃ સહાપ્યેતિ ॥
ચક્ષુઃ સર્વૈઃ રૂપૈઃ સહાપ્યેતિ ॥ શ્રોત્રં સર્વૈ શબ્દૈઃ સહાપ્યેતિ ॥
મનઃ સર્વૈર્ધ્યાનૈઃ સહાપ્યેતિ ॥ સ યદા પ્રતિબુદ્ધ્યતે યથાગ્રે જ્વલતઃ
સર્વાદિશો વિસ્ફુર્લિંગા વિપ્રતિષ્ઠેરન્ એવમેવ પતસ્માદાત્મનઃ પ્રાણા
યથા આયતનં વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવાઃ દેવેભ્યો લોકાઃ ॥
કૌ૦ બ્રા૦ ૪ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — આ પ્રાણરૂપ પરમાત્મામાં જ્યારે એક પ્રકારથી સર્વ લય થાય છે, તો વાક્ ઇન્દ્રિય સર્વ નાભોની સાથે લય પામે છે, શ્રોત્ર સર્વ શબ્દોની સાથે, મન સર્વ ધ્યાનોની સાથે લય પામે છે. જ્યારે એ પુરૂષ જાગે છે, ત્યારે જેમ અલતા અગ્નિના ચિત્તમાં સર્વ દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે, એ પ્રકારે આ આત્માથી પ્રાણ પોત પોતાના સ્થાનોમાં સ્થિર થાય છે; પ્રાણોથી ઇન્દ્રિય, ઇન્દ્રિયથી લોક. એ પ્રકારે જૈમિનિના મતમાં સુતેલા પુરૂષને જગાડીને જે બાલાકીને કહ્યું કે “તે ક્યાં સુતો હતો ?” એ જીવને પરમાત્માથી ભિન્ન જણાવવાને માટે હતું. ૧૮

સગતિ -- ભણે એ અજ્ઞાત શત્રુના વાક્યમાં પરમાત્માનું વર્ણન હો. પરંતુ બૃહદારણ્યકના મૈત્રેયી બ્રાહ્મણમાં યાજ્ઞવલ્ક્યએ મૈત્રેયીને કહ્યું છે કે નવારેપત્યુ. કામાયપતિઃ પ્રિયોમવતિ ॥ આત્મનસ્તુ કામાયપતિઃ પ્રિયોમવતિ ॥ વળી આગળ ॥ નવારે સર્વસ્ય કામાય સર્વ પ્રિયં મવતિ ॥ આત્મન સ્તુકામાય સર્વ પ્રિયં મવતિ ॥ આત્માવારેદ્રષ્ટ્ય શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય ॥ મૈત્રેય્યાત્મનો વા અરેદર્શનેન શ્રવણેન પ્રત્યાવિજ્ઞાને નેદં સર્વ વિદિતમ્ ॥ વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં તો સ્પષ્ટ જીવાત્માનું વર્ણન દેખાય છે. અને તેજ એક જાણનારી સર્વ જાણવામાં આવે છે એમ કહ્યું છે. તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે વેદાન્ત વાક્યોમાં બ્રહ્મનોજ સમન્વય છે જીવનો નથી ? ઉત્તર --

++++++
 ૧ વાક્યાન્વયાત્
 ધિકરણ.
 ++++++

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદં—વાક્યાન્વયાત્ ॥

અર્થ — વાક્યના પૂર્વોત્તર સંબંધથી એ જણાય છે કે આ ઠેકાણે બ્રહ્મનુંજ વર્ણન છે, જીવાત્માનું વર્ણન નથી. તે અન્વય એ પ્રકારથી જણાય છે કે, જ્યારે મૈત્રેયીએ યાજ્ઞવલ્ક્યના પરિવ્રાજક ધવાના સમયે પુછ્યું કે હે ભગવન્ આપ. ક્યાં જાઓ છો ? એનો ઉત્તર યાજ્ઞવલ્ક્યે એમ આપ્યો કે “અમૃતત્વસ્ય તુ નાશાસ્તિવિત્તેન ॥ વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ અમૃત જે મુક્તિ છે તેની આશા ધનથી પૂર્ણ થઈ શકતી નથી ત્યારે મૈત્રેયીએ કહ્યું કે “યેનાહંનામૃતાસ્વાં કિમહન્તેનકુર્યામ્ પદેવ મમવાન્ વેદ તંદેવ મે વૃહિ ॥ વૃં ૪ ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ જેથી હું અમૃત નથી થતી તો પછી તેને (ધનને) હું શું કરીશ, અમૃતનું કારણ જે આપ જાણતા હો તે મને કહો. ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે આત્માવારેં હે મૈત્રેયી ! આત્મા દર્શન કરવા યોગ્ય છે, ઇત્યાદિ. એથી જણાય છે કે મુક્તિનું કારણ પરમાત્માનું દર્શન હોઈ શકે છે, પણ જીવાત્મા નથી. અને જીજ્ઞાસુ મુક્તિ એ છે કે, આ પ્રકરણમાં એ પણ વર્ણન કર્યું છે કે તે એકના જ્ઞાનથીજ સર્વ જાણી શકાય છે અને

એવું જ્ઞાન પરમાત્માનું જ હોઈ શકે છે. એથી પણ આ ઠેકાણે પર-
ત્માનું વર્ણન જણાય છે, જીવાત્માનું નહિ. આ તે પ્રકરણ છે કે
જેની પ્રતીકો લખીને માયાવાદના આચાર્ય એવું સિદ્ધ કર્યા કરે
છે કે-આ જે કાંઈ નાનાપણું દેખાય છે, તે સર્વ આવિધક છે,
અર્થાત્ અવિદ્યાજન્ય છે; વાસ્તવમાં બ્રહ્મ એકજ છે અને તેજ
અવિદ્યા વશથી નાના રૂપ થઈ જાય છે. તે પ્રતીક એવી રીતે છે કે-

यत्र हि द्वैत मिव भवति तदितर इतरं पश्यति ॥ यत्र वाऽस्य
सर्वमात्मैवाऽभूत् तत्केन कंपयेत् वृ० ४ ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

પરંતુ ઉક્ત વાક્યમાં પરમાત્માના સજ્જતીય આદિ ભેદોનો
નિવેધ કર્યો છે. જ્યાં પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ તેના જેવો જ્ઞાતા
હોય તે તેને જાણી શકે; જ્યાં કોઈ તેના જેવો જ્ઞાતા નથી
તે કેમ તેને જાણે? એ વાક્યમાં પરમાત્માને સ્વતઃ પ્રકાશસિદ્ધ
કહ્યા છે. સ્વામિશંકરાચાર્યજી ઉક્ત વાક્યનો આશય જતાવે
છે કે ‘આ ઠેકાણે ખીન્ન ચેતનનો નિવેધ કર્યો છે. અર્થાત્ તે
એકજ ચેતન છે, અન્ય સર્વ ઉપાધિ કલ્પિત છે.’ એ આશય
એટલા માટે એ બ્રાહ્મણમાંથી નથી નિકળતો કારણકે એમાં એવું
લખ્યું છે કે—

अस्य महतो भूतस्य निश्चित मेतद्यद्भवेदो यजुर्वेदः ॥ वृ० ૪ ॥
૬ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—આ મહાભૂત સર્વથી મોટી પરમસત્તારૂપ બ્રહ્મથી
ઋગ્વેદાદિ વેદ ચતુષ્ટય ઉત્પન્ન થયા અને વેદ ચતુષ્ટયની યોગી
સ્વામિશંકરાચાર્યજી બ્રહ્મનેજ “જ્ઞાત્રયોનિત્વાત્” વ્ર૦ સૂ. ૧૧ ૥ ૧૧ ૥ ૩ ॥
માં માની આવ્યા છે, તો પછી કેમ કહી શકાય કે આ ઠેકાણે
જીવનું પ્રકરણ છે? કદાચિત્ કહો કે—અરુત, આ ઠેકાણે ધર્મરતનું
પ્રકરણ લલે રહ્યો, પરંતુ તોપણ અદ્વૈતવાદની સિદ્ધિ એવી રીતે,
થઈ શકે છે કે આ ઠેકાણે તે પરમાત્માથી ભિન્ન જીવનું કાંઈ
વર્ણન કર્યું છે? એનો ઉત્તર એટલોજ કે, એ પ્રકરણમાં જીવનો
નિવેધ કોઈ જગ્યાએ નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે—

દુન્દુભેર્હન્યમાનસ્ય ન વાઘાંચ્છદ્ધાન્ ચ્છક્રુયાત્ ગ્રહણાયદુન્દુ
ભેસ્તુ ગ્રહણેન દુન્દુભ્યાઘાતસ્ય વા શદ્દોઽગ્રહીતઃ ॥૧૦ ૪॥ ૪॥ ૮॥

અર્થ — દુન્દુલિવાળના અહણથી જેવી રીતે દુન્દુલિગત નાના
પ્રકારના સર્વ શબ્દોનું અહણ થાય છે, એ પ્રમાણે સર્વાધિજ્ઞાનરૂપ
પરમાત્માનાં અહણથી તદાશ્રિત સર્વ વસ્તુઓનું અહણ થાય છે
એથી પરમાત્માનું સર્વાધિજ્ઞાનપણું સિદ્ધ કર્યું છે પણ ઇતર વ-
સ્તુનો નિષેધ કર્યો નથી. ૧૬

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેર્લિંગમાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ ॥ લિંગમ્ ॥ આશ્મરથ્યઃ ॥

અર્થ — આશ્મરથ્યાચાર્ય એમ કહે છે કે “કિમસ્મિન્નુમગવો
વિજ્ઞાતે સર્વ મિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ ॥ મુળ્ક૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૭ ॥ કોનાં જાણવાથી
આ સર્વ જાણાય છે? એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિને માટે આ દુન્દુલિનું
દૃષ્ટાંત છે; અર્થાત્ એક પરમાત્માના જાણવાથી સર્વ કંઈ જાણી
શકાય છે. એ ભાવ ઉક્ત દૃષ્ટાંતનો છે. ૨૦

ઉત્ક્રમિષ્યત એવં ભાવાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—ઉત્ક્રમિષ્યતઃ ॥ એવં ॥ ભાવાત્ ॥ ઇતિ ॥ ઔહુલોમિઃ ॥

અર્થ — ઔહુલોમી આચાર્ય એમ માને છે ॥ એવં ભાવાત્ ॥
એટલે પરમાત્માના ભાવોને ધારણ કરવાથી આ જીવાત્મા પોતાની
પૂર્વ, અવસ્થાથી ઉત્ક્રમણ થાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય
છે; જેમકે —

एषः सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय, परं ज्योति रूपसम्पद्य,
स्वेन रूपेणा भिनिष्पद्यते ॥ छां० ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥ यथानयः
स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नाम रूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्
नाम रूपात्विमुक्तः परात्परं पुरुष मुपैति दिव्यम् ॥ मु० ૩॥ ૨॥ ૮

અર્થ — આ અંપ્રસાદ નામવાળો જીવાત્મા આ શરીરથી ઉઠીને સર્વોપરી પુરૂષ જે બ્રહ્મ છે, તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે નદીઓ વેહેતી વેહેતી સમુદ્રમાં નામરૂપને છોડીને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વિદ્વાન્ મુક્ત જીવાત્મા નામરૂપને છોડીને પૂર્વોક્ત દિવ્યગુણ મુક્ત પરમાત્મા પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. આહુલોમિ આચાર્ય કહે છે કે એવી મુક્તિ અવસ્થામાં કોણ કોને જુએ અને કોણ કોને સાંભળે! ૨૧

અવસ્થિતેરિતિકાશકૃત્સ્નઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—અવસ્થિતેઃ ॥ ઇતિ ॥ કાશકૃત્સ્નઃ ॥

અર્થ — કાશકૃત્સ્નાચાર્ય કહે છે કે “અવસ્થિતે.” જનતીત્પાત્મા એવી વ્યુત્પત્તિથી અર્થાત્ જે સર્વસ્થાનમાં વ્યાપક હોય તેને આત્મા કહે છે. કેમકે તે બ્રહ્મરૂપ આત્મા સર્વનો અંતરાત્મા છે. માટે એવું કહ્યું છે કે — “આત્માવારેદ્રષ્ટવ્યઃ” એ પ્રમાણે ત્રણે આચાર્યોના મતમાં આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મનું વર્ણન છે. અર્થાત્ બ્રહ્મનુજ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન લખ્યું છે; જીવનું નથી. સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ ઉક્ત સૂત્રોમાં માયાવાદના ભાવથી લાપ્ય કહ્યું છે, જેમાં નાના પ્રકારના અર્થાભાસોથી જીવને બ્રહ્મ બનાવવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. તે એ પ્રકારે છે કે — પરમાત્મા જીવરૂપ બનીને સર્વમાં સ્થિત રહ્યો છે. તેમાં પ્રમાણ છે કે — પ્રમેદાવિધાનમિતિ કાશકૃત્સ્નાચાર્યો મન્યતે ॥ શા૦ મા૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૨ અર્થાત્ આ સૂત્ર જીવ બ્રહ્મનો અભેદ કથન કરે છે એમ કાશકૃત્સ્નાચાર્ય માને છે કેમકે — યત્રહૈદૈન મિથ મયતિ તદિતર દતરં પઙ્ગતિ ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૫ ॥ એ વાક્યથી લઈને એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે એક બ્રહ્મથી બિન્ન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.

“યત્રત્વસ્યં સર્વમાત્મૈવામૃત્ તત્કેનં કં પડ્યેત્” વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૫ ॥

ઇત્યાદિથી તે એક બ્રહ્મનું વર્ણન કર્યું છે. અને એમ બતાવ્યું છે કે કાશકૃત્સ્નાચાર્યનો મતજ શ્રુતિ સિદ્ધ છે. એ માટે સ્વામિ શંકરાચાર્યજી પોતાના લાપ્યમાં એમ લખે છે કે —

વિજ્ઞાનાત્મ- પરમાત્મનોરવિદ્યા પ્રત્યુપસ્થાપિત નામરૂપ રચિત
દેહાદ્યુપાધિ નિમિત્તો ભેદો ન પારમાર્થિક इत्येपोऽर्थः सर्वे वेदान्तवादि
भिरभ्युपगंतव्यः ॥ શં૦ મા૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — અવિદ્યા કૃત જે દેહાદિ ઉપાધિ તેનાથી આ જીવા-
ત્માનો ભેદ છે પણ વાસ્તવમાં નથી. એ અર્થ સર્વ વેદાન્તિયોએ
સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. વળી આગળ ચાલતાં લખે છે કે —

“સદેવસોમ્યેદ મગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્ ॥ છાં૦ ૬ ॥ ૨ ॥
૧ ॥ આત્મૈવેદં સર્વમ્ ॥ છાં૦ ૭ ॥ ૨૫ ॥ ૨ ॥ બ્રહ્મૈવેદં સર્વમ્ ॥
મુણ્ડ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૧ ॥ इदं सर्वं यदयमात्मा ॥ વૃ૦ ૨ ॥ ૪ ॥
नान्यतोस्तिद्रष्टा वृ० ૩ ॥ ૭ ॥ ૨૩ ॥ नान्यदतोऽस्तिदृष्टिः ॥ વૃ૦
૩ ॥ ૮ ॥ ૧૧ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓથી જીવ બ્રહ્મનો અભેદ છે—“વાસુદેવઃ
સર્વમ્ ॥ ગી૦ ૭ ॥ ૧૯ ॥ क्षेत्रज्ञचापि मां विद्विसर्वक्षेत्रेषु भारत ॥ ૧૩ ॥ ૨ ॥
સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥ ગી ॥ ૧૩ ॥ ૨૭ ॥

એ પ્રકારની સ્મૃતિઓથી જીવ ઇશ્વરની એકતા જણાય છે. તથા
અન્ય સ્થાનોમાં પણ જીવ બ્રહ્મના ભેદનો નિષેધ જણાય છે. જેમકે—

“अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः ॥ વૃ૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૧૦ ॥
मृत्योः, सं मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૯ ॥
एषमहानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयोब्रह्मा ॥ વૃ૦ ॥ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૫ ॥
वेदान्त विज्ञान मुनिश्चितार्थाः ॥ મુણ્ડ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૬ ॥
तत्र कोमोहः कः शोक एकत्वमनु पश्यतः ॥ ઇશ૦ ૭ ॥ ૫ ॥ ૪૦ ॥ ૭ ॥

ઇત્યાદિ ગીતા ઉપનિષદ અને વેદના વાક્યના એવા અર્થ કર્યા
છે કે—(૧) જ્યાં બીજો હોય ત્યાં બીજો બીજાને દેખે. પણ જ્યાં
સર્વ આત્માજ છે ત્યાં કોણ કોને જુએ ? (૨) હે સોમ્ય ! સદા એ
એક અદ્વિતીયજ હતું. (૩) એ સર્વ આત્માજ છે. (૪) એ સર્વ
બ્રહ્મજ છે. (૫) એ સર્વ આત્મા છે. (૬) એનાથી જુદો કોઈ
જોવાવાળો નથી. (૭) એ સર્વ વાસુદેવ છે. (૮) સર્વ ક્ષેત્રોમાં ક્ષેત્ર-

આત્મા મનેજ નાણો. (૯) સર્વ પ્રાણીઓમાં પરમેશ્વર એક છે. (૧૦) તે જુદો છે અને હું જુદો છું એમ જે નાણે છે તે પશુ છે. (૧૧) તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે કે જે આ ઠેકાણે નાનાપણું જીવે છે. ઇત્યાદિ પ્રતીકોથી એક બ્રહ્મજ સિદ્ધ કર્યો છે. આ ઠેકાણે સર્વ પ્રતીકોના અર્થ કરવાથી અંથ વધી જાય છે અને અનેક સ્થલોમાં ઉક્ત વાક્યોના અર્થ કરેલા છે એ માટે પુનરુક્તિ પણ થઈ જાય છે, માટે કેવલ અદ્વૈતવાદીઓનો અર્થભાસ દેખાડવા માટે બેચાર પ્રતીકોનાજ અર્થ કરીએ છીએ કે:-જેનો અર્થ શંકરાચાર્યજીએ એમ કર્યો છે કે, જે પોતાનાથી જુદો બ્રહ્મને માને છે તે પશુ છે. એવો આશય તે વાક્યનો નથી. વાક્યનો આશય એવો છે કે- યોન્યાંદેવતામુપાસતે ॥ જે પરમાત્માથી લિપ્ત દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે તે પશુ છે. કેમકે એની પૂર્વે પરમાત્માનું વર્ણન છે. જીજ્ઞ વાક્યનો અર્થ એમ છે કે - અન્યોસાવન્યોઽહમસ્મીતિ ન સ વેદ યથા પશુ સેવં સ દેવાનામ્ ॥ અને જે એમ નથી જાણતો કે હું અદ્વૈતવાદીજીવવાળો જીવ જુદો છું અને ઈશ્વર સર્વજ્ઞવાદી જીવવાળો જુદો છે તે પણ વિદ્વાનોમાં પશુ છે. “મૃત્યો- સ મૃત્યુમાપ્નોતિ” એનો અર્થ એવો છે કે જે ઈશ્વરમાં નાનાપણું માને છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે અર્થાત્ ઈશ્વર એક છે તેમાં નાનાપણું નથી; કેમકે એનાથી પૂર્વે સ્લોકનો એવો અર્થ છે કે - જ્યાંથી સૂર્યોદય થાય છે અને જ્યાં અસ્ત થાય છે ત્યાં સુધી એકજ પરમાત્મા સર્વવ્યાપક છે. પાછું કહ્યું છે કે - યદેવેદ તદમુત્તમમુત્તમદન્વિત ॥ જે પરમાત્મા આ ઠેકાણે છે તેજ પરલોકમાં છે અને જે પરલોકમાં છે તેજ અહિં છે. એ પ્રકારે ઈશ્વર વિષયક સ્મૃતિયાદિલેદ વાક્યને જીવ ઈશ્વર લેદના નિષેધાર્થમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ લગાવી દીધા છે અને “વાસુદેવઃ સર્વમ્” એ ગીતાના સ્લોકને એવા અભિપ્રાયમાં લગાવ્યો કે જીવ ઈશ્વરનો લેદ નથી, તે સર્વથા ગીતાના આશયથી વિરુદ્ધ છે. ત્યાં પ્રકરણ એમ છે કે મારા ચાર પ્રકારના ભક્ત હોય છે. એક તો આર્ત, (દુઃખી) જીજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી, અને જ્ઞાની. ભેદે એ બધા શ્રેષ્ઠ છે પણ તે સવમાં જ્ઞાની ભક્ત મારો આત્માજ છે અને તે મને ઘણું જન્મો પછી પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે પોતાની જ્ઞાનાવસ્થામાં એમ જીવે છે કે પરમાત્માજ -

પરમાત્મા છે બીજું કોઈ નથી. એનું નામ શમવિધિ છે. એથી કાંઈ જીવ બ્રહ્મનો અલેદ સિદ્ધ થતો નથી. કિન્તુ ઉક્ત પ્રતીકોના અર્થ ક્યાં સુધી લખીએ? આ ઠેકાણે તો અદ્વૈત વિદ્યાચાર્યજીએ તો કેવલ જ્યાં ત્યાંથી પ્રમાણ આપી આપીને જીવ ઇશ્વરનો અલેદ સિદ્ધ કરવો એજ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમજી લીધું છે. જીવો ગીતામાં “સર્વસર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્” ભક્ષા, આ શ્લોકથી જીવ બ્રહ્મનો અલેદ શી રીતે સિદ્ધ થયો? સંપૂર્ણ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

સર્વં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્તં પરમેશ્વરમ્ ॥ વિનષ્યત્સ્વ વિનશ્યન્તં યઃ
પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ગી० ૧૩ ॥ ૨૭ા

અર્થ — જે પરમાત્માને સર્વવ્યાપક સમજે છે, અને તે વિનાશવાળા પદાર્થોમાં તેને અવિનાશી સમજે છે તે ઠીક સમજે છે. આ શુદ્ધ અર્થને છોડીને જીવ બ્રહ્મની એકતામાં આ શ્લોક લગાવી દીધો છે. એવીજ રીતે અન્ય પ્રતીકોનું પણ કયું છે કે જેનો જીવ બ્રહ્મની એકતા સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી. સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ કેવલ પોતાના મતની દૃઢતા દેખાડવા એ પ્રતીકો એકઠાં કરી દીધાં છે. ઉક્ત સ્વામીજીએ આ ઠેકાણે એમ લખ્યું છે કે આ કાશકૃત્સ્નાચાર્યનો મતજ શ્રુતિની અનુસાર છે. આ લખવાનો આશય એવો છે કે પૂર્વના જે આચાર્યોનો મત સ્પષ્ટતાથી ભેદ સિદ્ધ કરે છે અને આ સૂત્રમાં અર્થભાસ કરવાથી ભેદવાદી જ્ઞાસુને સંદેહ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એટલા માટે એનાપરજ અધિક બલ વાપર્યું છે કે — “અવસ્થિતોઃ” નો અર્થ એમ છે કે બ્રહ્મજ સર્વજગત્માં જીવરૂપથી સ્થિર થઈ રહ્યો છે. અને પ્રમાણ એને માટે એ આપ્યું છે કે એને જીવેનાત્મનાનુ પ્રવિશ્ય નામ રૂપે વ્યાકરવાણિ ॥ છંદ ॥ ૩૧ા ॥ બ્રહ્મજ જીવરૂપે પ્રવિષ્ટ થયા, અને એજ વાક્યનો અર્થ ‘પ્રયોજન વસ્તુવ્યાધિકરણ’ માં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ એવો કર્યો છે કે જીવાત્મા અનાદિ છે; કેમકે ત્યાં અનાદિ માન્યા વિના પાપપુણ્યની વ્યવસ્થા બની શકતી નથી. અમારા વિચારમાં કાશકૃત્સ્નાચાર્યજીનો આશય આ ઠેકાણે એમ છે કે બ્રહ્મ સર્વાન્તરાત્મા એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે તે સર્વની અંદર વ્યાપક હોવાથી સર્વનો આત્મા છે એ

માટે “આત્મા વારેદ્રવ્યો મન્તવ્યો” એ વાક્યમાં પ્રદર્શી આત્માનું ગ્રહણ છે કાંઈ જીવાત્માનું ગ્રહણ નથી.

સ્વામી શમાનુજયાર્યજીએ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં બૃહદારણ્યકની નિમ્નલિખિત પ્રતીકોને લઈને એનો આશય એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કર્યો છે કે -

य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम् ॥

य आत्मानमन्तरो यमयति स ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः वृ० अ० ब्रा०

અર્થ—જે જીવાત્મામાં રહે છે અને જીવાત્મા જેને પૂર્ણ રીતિથી જાણતો નથી, તથા જીવાત્મા જેનું શરીર છે અને જે જીવાત્માને નિયમમાં રાખવાવાળો છે, તે તમારો અન્તર્યામિ પરમાત્મા છે. એથી જીવ ઈશ્વરનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે, અને કહ્યું છે પોતાના શરીરરૂપી જીવાત્મામાં સ્થિર હોવાથી કાશકૃત્સ્નાયાર્યએ પ્રદર્શની જીવરૂપે સ્થિતિ માની છે; પણ કાંઈ માયાવાદીઓની પેઠે અવિદ્યા વશથી જીવ બની ગયાથી માની નથી. અને જે સ્વામિશંકરાચાર્યજીના મતમાં એમ માન્યું છે કે નિત્ય શુદ્ધ, પુદ્ગલ, મુક્ત સ્વભાવ પરમાત્માજ અવિદ્યાપાદિની સાથે ઢંકાઈ જવાથી જીવ બની જાય છે એનું ખંડન આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામિશમાનુજયાર્યજીએ બહુ જાણથી કર્યું છે અને એમ કહ્યું છે કે—જો તમે “તિરોધાન” એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપનું ઢંકાઈ જવું માનો છો તો તે તિરોધાન પ્રકાશ સ્વરૂપ પરમાત્માના પ્રકાશની નિવૃત્તિકારક થઈ જશે અને વાસ્તવિક રીતે પ્રકાશજ તેનું સ્વરૂપ છે, માટે એવી રીતે અર્થ કરવાથી સ્વરૂપ નાશનો પ્રસંગ આવ્યો!

એકંદર સાર એટલેજ કે આ ત્રિસૂત્રીમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ અવિદ્યાનો આશ્રય લઈને આ ત્રણે સૂત્રોનું ભાષ્ય કર્યું છે અને તે સૂત્રોના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. ૨૨

સંગતિ—એ પ્રકારે અહિં સુધી જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ સૂત્રોમાં વર્ણન કર્યો. હવે સૂત્રકાર જગત્તનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ છે તેનું સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કરે છે.

૭ પ્રકૃત્ય
ધિકરણ.

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥૨૩॥

પદ૦—પ્રકૃતિઃ ॥ ચ ॥ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥

અર્થ — પ્રકૃતિ પણ આ જગત્નુ કારણ છે; કેમકે પ્રતિજ્ઞા અને દ્રષ્ટાંત ત્યારેજ ઠીક રહે છે કે જ્યારે ઉપાદાન કારણ કોઈ પ્રદક્ષી લિપ્ત હોય. પ્રતિજ્ઞા એવી છે કે— અસ્યૂલમનણુ અહસ્વમદીર્ધમલોહિ તમસ્નેહમન્દાયમ્ ॥ બૃ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ દિવ્યોજ્જ્વલમૂર્તઃ પુરુષઃ સર્વા-
દ્વાભ્યન્તરોચ્ચજઃ ॥ મું૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૨

અર્થ — તે સ્થૂલ નથી, આણુ નથી, દીર્ઘ નથી, દૃસ્વ નથી, લાલ નથી, ચીકણો નથી અને તેની કોઈ છાયા નથી એ પ્રકારે સ્થૂલાદિ ગુણોનો અભાવ વર્ણન કરીને તેને નિરાકાર સિદ્ધ કર્યો છે. તે પરમાત્મા દિવ્ય એટલે પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, અમૂર્ત છે અને તે પુરુષ સર્વથી બહાર પણ છે અને અંદર પણ છે, અજ છે અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતો નથી એ નિરાકારની પ્રતિજ્ઞા છે. એમાં દ્રષ્ટાંત એ છે કે—

“મૂર્યોપથા સર્વ લોકસ્યચક્ષુર્નલિપ્યતે ચાક્ષુર્પૈર્વાચ્ચદોષૈઃ ॥ એકસ્તથા સર્વ ભૂતાન્તગત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્વેનચાક્ષઃ” ક૦ ૪ ॥ ૧૧

અર્થ — જે પ્રકારે સૂર્ય પ્રકાશક હોવાથી સર્વ લોકનો ચક્ષુ છે, પરંતુ બહારના દોષોની સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી; એજ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા બહારના દુઃખથી દુઃખી થતો નથી કેમકે તે નિર્લેપ છે. એ પ્રતિજ્ઞા અને દ્રષ્ટાંતથી નિશ્ચયવ સિદ્ધ થાય છે. હવે એ પ્રતિજ્ઞા અને દ્રષ્ટાંત ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે પ્રદક્ષી લિપ્ત ઉપાદાન કારણ કોઈ ભુદુઃ માનીએ અને તેનું પગિણામ આ સર્વ જગત્ સમન્વય; અને “જન્માવ્યસ્યયતઃ” એ સૂત્રમાં પ્રદક્ષને નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ કહ્યાં છે અને જે સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ એમ કહ્યું છે કે પંચમી વિ-
ભક્તિ ઉપાદાન કારણમાંજ થાય છે એ ઠીક નથી; બુદ્ધિ-આદિત્યા
જ્ઞાપ્યતેશ્ચ ॥ મત્ત૦ ૩ ॥ ૭૬ ॥ આ ઠેકાણે પાપુ નિમિત્ત કારણમ;

પંચમી વિલક્ષિત છે. અને વળી તસ્માદ્વજ્રાત્સર્વહુતક્રચઃ સામાનિજાગિરે
॥ યજુઃ ૩૧ ॥ ૭ ॥ આ કેકાલે પણ નિમિત્ત કારણમાં પંચમી વિલ-
ક્ષિત છે; તો એ માટે એમ લખી મારવું કે જનિ ધાતુના પ્રયોગમાં
ઉપાદાનમાંજ પંચમી ધાય છે, એ લેખ માત્ર મનોરથ છે. ૨૩

સંગતિ — એમ કેમ સમજી શકાય કે બ્રહ્મ જગત્સુ નિમિત્ત
કારણજ છે અને ઉપાદાન કારણ નહિ? એનો ઉત્તર—

અભિધ્યોપદેશાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—અભિધ્યોપદેશાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — એ બ્રહ્મથી ક્ષિપ્તણુ પૂર્વક સૃષ્ટિ જણાય છે - અર્થાત્ તેણે
ધ્યાનપૂર્વક સમજીને આ સંસાર બનાવ્યો છે. માટે નિમિત્ત કારણજ
પરમાત્મા છે, પણ ઉપાદાન કારણ નહિ. ૨૪

સાક્ષાત્તોભયામ્નાનાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—સાક્ષાત્ ॥ ચ ॥ ઉભયામ્નાનાત્ ॥

અર્થ — વેદોપનિષદોમાં સાક્ષાત્ બનેનું વર્ણન કરેલું છે -
અર્થાત્ નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ અને ઉપાદાન પ્રકૃતિ. ૨૫

આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—આત્મકૃતેઃ ॥ પરિણામાત્ ॥

અર્થ — “આત્મકૃતેઃ” પરમાત્માના ચત્તથી અને “પરિણામાત્”
પ્રકૃતિના પરિણામથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રકારે પ્રકૃતિને
પરિણામી ઉપાદાન કારણ અને બ્રહ્મને કૃતસ્થ નિત્ય હોવાથી કેવળ
નિમિત્ત કારણજ વર્ણન કર્યું છે. ૨૬

યોનિશ્ચહિ ગીયતે ॥ ૨૭ ॥

પદ૦—યોનિઃ ॥ ચ ॥ હિ ॥ ગીયતે ॥

અર્થ — જીજ્ઞાસુશ્ચિ એ પણ છે કે તે બ્રહ્મને ભૂતથોનિ કહ્યો
છે, અર્થાત્ સર્વ ભૂતોનો કારણ કથન કર્યો છે; એથી પણ પરમાત્મા

કેવળ નિમિત્ત કારણજ નજાય છે. યોનિ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે નિમિત્ત કારણનો છે, એ વાત નીચે લખેલાં વિષય વાક્યથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

યત્તદ્દેશ્યમગ્રાહ્ય મગોત્ર મવર્ણ મચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદવાણિપાદમ્ ॥

નિત્યં વિમું સર્વગતં સુસૂક્ષ્મં તદવ્યયં યદભૂત યોનિં પરિપશ્યન્તિ
ધીરાઃ ॥ મુ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥

અર્થ — એ જે અદૃશ્ય છે અર્થાત્ રૂપાદિ હીન છે, અગ્રાહ્ય છે, નિરવયવ હોવાથી પકડી શકાતો નથી, ઉત્પત્તિ શૂન્ય હોવાથી અગોત્ર છે, નિરૂપ હોવાથી અવર્ણ છે, અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી રૂપ અને શબ્દની પેઠે અક્ષુ તથા શ્રોત્રનો વિષય નથી; તે હસ્તપાદાદિ અવયવથી રહિત છે, નિત્ય છે, એકરસ છે, “વિમું” વ્યાપક છે, સર્વગત છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને તે અવ્યય અર્થાત્ વિકારરહિત છે; જેને ભૂતયોનિ માન્યો છે, તે એ પ્રકારનો નિરવયવ ઉપાદાન કારણ હોઈ શકતો નથી. એ માટે આ ઠેકાણે ભૂતયોનિનો અર્થ નિમિત્ત કારણનો છે, ઉપાદાન કારણનો નથી. ૨૭

++++++
સર્વ વ્યાખ્યાના
ધિકરણ
++++++

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः॥२८॥

. પદ. — एतेन ॥ सर्वे ॥ व्याख्याताः ॥ व्याख्याताः ॥

અર્થ — “एतेन” એટલે “तन्मુસમન્વયાત” ઘ. સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ થી લઈને ઉક્ત સૂત્ર સુધી આ ગ્રંથથી “सर्वे व्याख्याताः” એટલે સર્વ ઉપનિષદોના સિદ્ધાન્તો કથન કર્યા, અર્થાત્ “मेदव्यपदेशाच्चान्यः॥ ઘ. સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૨૧ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં શ્રવ પ્રદાનો ભેદ અને “आकाशस्तस्मिन्” ઘ. સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં આકાશાદિ સર્વ પ્રદાનામ છે અને નરાકાશાદિ ઔપનિષદ લોકોના ઉપાસ્ય નથી, ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તો વ્યાખ્યાન કર્યા અને ખીજે “व्याख्याता.” એ શબ્દ આ અધ્યાયની સમાપ્તિને માટે આપ્યો છે. “प्रकृतिप्रपत्ति-व्याख्यानानुपरोयात्” ઘ. સૂ. ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૩ ॥ એ સૂત્રથી લઈને આ

સર્વ સૂત્રોમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મને અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ વર્ણવ્યો છે, અને પ્રતિજ્ઞા એવી રાખી હતી કે—एकस्मिन्वि-
ज्ञातेऽसर्वविज्ञातंभवति એકને જાણવાથી આ સર્વ જાણી શકાય છે.
તો એકને જાણ્યાથી સર્વ ત્યારેજ જાણી શકાય છે કે જ્યારે બ્રહ્મને
અલિપ્તનિમિત્તોપાદાનકારણ મનાય. એવા તર્કથી બ્રહ્મની અલિપ્ત
નિમિત્તોપાદાન કારણતાનું મંડન કર્યું છે, અને દૃષ્ટાંત એ લીધું છે કે—

यथापृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ॥ मु० १ ॥ १ ॥ ७॥

અર્થ — જે પ્રમાણે પૃથિવીથી ઔષધીઓ નીકળે છે તથા જેમ
પુરૂષથી કેશાદિ રોમ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે બ્રહ્મથી આ વિશ્વ
ઉત્પન્ન થયું છે. આ વિષયવાક્યમાં શંકરમતનું ખડન કરવા પેહેલાં
અમે તર્કથી અદ્વૈત મતની નિર્બલતા દેખાડીશું— કે શંકર મત પ્રમાણે
બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ થઈ શકતું નથી, કારણકે તે નિરવયવ છે. એ
માટે સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ તેને પ્રાં સૂં ૨૥ ૧૥ ૨૭ માં વિવ-
ર્તઉપાદાન કારણ માન્યું છે, અને પરિણામી ઉપાદાન કારણ શંકર-
મતમાં અવિદ્યા અથવા માયાને માન્યું છે. તો પછી આ ઠેકાણે બ્રહ્મને
ઉપાદાન કારણ શી રીતે માની શકાય? વિવર્તનો અર્થ એ છે કે
જે પોતાના સ્વરૂપને ત્યાગ નહિ કરે અને અન્યથા પ્રતીત થાય,
જેમકે રજ્જુમાં સર્પ, છીપમાં ચાંદી; અને પરિણામ તેનું નામ
કેહેવાય છે કે પોતાના સ્વરૂપને છોડીને બીજું સ્વરૂપ ધારણ કરી
લે; જેમ દૂધથી દહિં. બ્રહ્મમાં એવી રીતે પરિણામ થવું એ તો
શંકર મહારાજને પણ ઈષ્ટ નથી, કેમકે શાસ્ત્ર એનો તો નિષેધ કરે
છે; તો પછી વળી “આત્મકૃતેઃ પરિણામાત્” એ સૂત્રમાં બ્રહ્મનું
પરિણામ શી રીતે માન્યું? જો એનો એવો આશય લઈએ કે યત્ન
પરમાત્મામાં દેખાય છે અને પરિણામ કોઈ બીજી વસ્તુમાં છે; તો
એ અર્થ અમારોજ પાછો આવી જાય છે— કે પરિણામવાળી કોઈ
લિપ્ત વસ્તુ સૂત્રકારે માની છે, જેનું નામ આ સૂત્રોમાં હોવુંજ જોઈતું
હતું. અમારા મતમાં તે પ્રકૃતિ છે, અને તેનું વર્ણન વ્રાં સૂં ૧૥૫૥
૨૨ ॥ માં છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે શંકરમત ઉક્ત સૂત્રોના આશયથી
સર્વથા વિરુદ્ધ છે. સ્વામિરામાનુજાચાર્ય આ પ્રકૃતિ અધિકરણમાં
એમનાજ ઢંગ ઉપર ચાલે છે; અર્થાત્ તે પણ બ્રહ્મનેજ પ્રકૃતિ માને

છે પરંતુ તે આ ઠેકાણે એટલો ભેદ જરૂર કહે છે કે, પ્રહ્લુ શરીર તે ઉપાદાન કાળુ છે અને પ્રહ્લુ નિમિત્ત કારણ જેમકે —
 અચિદ્વસ્તુશરીરસ્ય વ્રહ્મણોકારણત્વાત્ ॥ શ્રી૦ મા૦ ૧ ॥ ૮ ॥ ૨૬ ॥
 આ ઠેકાણે તેઓએ અનાદિની મર્વવ્યવસ્થા સ્વીકાર કરી છે અર્થાત્ અગિર વસ્તુ પ્રકૃતિ અને ચિદ્વસ્તુ ૭વ એ બન્નેને ઇશ્વરનું શરીર માન્યુ છે એ પ્રમાણે શરીર શરીરની લાવથી ઉત્પન્ન બને વસ્તુઓ મઠે પ્રહ્લુની માથે રહે છે એથી માર એવો નીકળ્યો કે અચિદ્વસ્તુ જે પ્રહ્લુના શરીરરૂપ પ્રકૃતિ છે તેના પરિણામથી આ સમાજ બનેલો છે, તેમા તેઓએ મનુષ્યમૃતિનો સ્વેક આપ્યો છે કે —

સોમિન્યાય શરીરત્વા ત્તિસ્મૃતિર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ॥ મનુ૦ ૧ ॥ ૮ ॥

અર્થ — તે પરમાત્માએ ધ્યાન કરીને પોતાના શરીરથી ઘણા પ્રકારની પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાનો નિયત કર્યો શરીરથી આ ઠેકાણે આશય પ્રકૃતિનો છે, કેમકે એ વાતને ઉપનિષદકારે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે કે —

યઃ પૃથિવ્યા તિષ્ઠપૃથિવ્યામન્તરોઽયમ્પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ ॥ વૃ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

એ પ્રકારે વિશિષ્ટાદૈતના અભિપ્રાયથી પ્રહ્લુને જ બને પ્રકારનું કારણ કરાન્યુ છે જોડે અર્થથી આ ઠેકાણે સ્વામિરામાનુજનો મત “દામૃવર્ણસિયુજાસલાયા” ઇત્યાદિ વૈદિક મતથી વિરુદ્ધ નથી, તોયજ બને પ્રકારનું કારણ પ્રહ્લુને કવન કરનાથી અને વળી એાનિ શબ્દ આ ઠેકાણે ઉપાદાનનો વાચક છે, એમ કહેવાથી રામાનુજતથાર્થનો મત પણ વેદ વિરુદ્ધ છે કેમકે —

યયોર્ણનાભિઃ સ્જતે ગૃહ્ણતે ચ યયા પ્રથિવ્યામોપયય સમવન્તિ ॥

યયા સતઃ પુત્પાત્કેશલોમાનિ તયાક્ષરાત્મભવતીહ તિશ્વમ્ ॥

મુન્ટ૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૭ ॥

અર્થ — જે પ્રકારે કનેગીયો (માકડી) પોતાની નજાને પોતે જ રચે છે અને પોતે જ નહાતું રે છે, જેમ પૃથિવીથી આપધિયો

ઉત્પન્ન થાય છે, જેવી રીતે જીવતા પુરૂષથી કેશાદિ ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રકારે અક્ષર બ્રહ્મથી આ સંસાર થાય છે. આ વાક્ય શેષથી યોનિ શબ્દ એટલા માટે ઉપાદાન કારણ નથી કહેવાતો કે આ ઠેકાણે બ્રહ્મને યોનિ કહ્યો છે - જેમકે એનાથી પૂર્વ સ્લોકમાં અવ્યયને યોનિ માન્યો છે. હવે અવ્યય અને અક્ષર બ્રહ્મને યોનિ માનવું એ એમ સિદ્ધ કરે છે કે યોનિ શબ્દ આ ઠેકાણે નિમિત્ત કારણનોજ વાચક છે, અને જે વાતથી બને આચાર્યોએ વાક્યમાં ઉપાદાન કારણનો આશય લીધો છે - કે જેમ કદાળીયાથી જાળું, પૃથિવીથી ઔષધિયો, તેમજ જીવતા પુરૂષથી કેશાદિ, પરંતુ એ દૃષ્ટાંતો આ ઠેકાણે ઉપાદાનની સિદ્ધિ કરનારાં નથી. તે એમ સિદ્ધ કરે છે કે પરમાત્મા પણ એજ પ્રમાણે પોતાનામાં સ્થિર જે પ્રકૃતિ છે તેનાથીજ સર્વ બનાવે છે, કાંઈ બહાર લેવા જતો નથી. અને એ વાતને સ્વામિ શંકરાચાર્યજી પણ અન્ય સ્થલોમાં એમ માને છે કે પરિણામનું વિધાન કરવાવાળી શ્રુતિનું તાત્પર્ય પરિણામને પ્રતિપાદન કરવામાં નથી કિંતુ બ્રહ્મની એકતા પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે - નચેયંપરિણામશ્રુતિઃ પરિણામપ્રતિપાદનાર્થા તત્પ્રતિપત્તૌફલાનવગમાત્||

શં. મા. વ્ર. મૂ. ૨ || ૧ || ૨૭ ||

અર્થ - પરિણામને વર્ણન કરવાવાળી શ્રુતિ પરિણામને પ્રતિપાદન કરવા માટે નથી, કેમકે પરિણામનું વર્ણન કરવામાં કાંઈ દ્વંદ્વ નથી. એની આગળ એમ પણ લખ્યું છે કે બ્રહ્મ નિરવયવ છે એ માટે પણ તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી - “નેતિનેતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોથી બ્રહ્મમાં સાકારને નિષેધ જણાયાથી. એ પ્રમાણે અમારા મતમાં પણ “યથોર્જનામિમૃજેતગૃહ્ણતેચ” એવા પરમાત્માની સ્વાધીનતા પ્રતિપાદન કરે છે, પણ પરિણામ નહિ “વતેનસર્વેવ્યારગ્યાતાગ્યારગ્યાતા” એ સૂત્રમાં સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ પરમાણુઓનું ખંડન કર્યું છે કે “વતેન” એટલે કે સાંખ્ય મતની પ્રકૃતિનું ખંડન કર્યાથી પરમાણુઓનું પણ ખંડન જાણી લેવું જઈએ.

હવે આ કરતાં વધારે જેવાતાણી બીજી કંઈ હોઈ શકે, કે “વ્યારગ્યાતા” શબ્દને આ ઠેકાણે પણ ખંડન અર્થમાં લગાવી દીધો ?

સ્પષ્ટ અર્થ તો એનો એમ છે કે, આ અધ્યાયથી પૂર્વોક્ત સર્વ સિદ્ધાન્તો વ્યાખ્યાન કર્યા. સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજીએ આ ઠેકાણે એ અર્થને યથાવસ્થિત રાખ્યો છે અર્થાત્ ઠીકઠીક તેવોજ અર્થ કર્યો છે કે જે સૂત્રના અક્ષરોથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. તે એ છે કે—

एतेन पादचतुष्टयोक्त क्लापेन सर्व वेदान्तेषु जगत्कारणं प्रतिपादन परः सर्वे वाक्य शेषाश्चेतनाऽचेतन विलक्षण सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्म प्रतिपादनपराः ॥ व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्याय परिसमाप्ति द्योतनार्थः ॥ श्री० भा० ब्र० सू० १ ॥ ४ ॥ २८ ॥

અર્થ — આ અધ્યાયના પાદચતુષ્ટયમાં જે શુક્તિઓનો સમૂહ કથન કર્યો તેનાથી જડચેતનથી વિલક્ષણ અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને જીવથી ભિન્ન જે બ્રહ્મને સર્વજ્ઞ, સર્વ શક્તિમાન વર્ણન કર્યો છે તે સર્વ વાક્યો વ્યાખ્યાન કર્યા. અર્થાત્ તેના નિર્ણય થયા કે તે વાક્યો બ્રહ્મને બોધન કરવાવાળાં છે પણ પ્રકૃતિ અને જીવનાં બોધક નથી. “વ્યાખ્યાતા” એ શબ્દ બેવાર આ ઠેકાણે અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવાને માટેજ છે. જોકે કાંઈએક સ્થલોમાં સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજી પણ પરમાણુઓનું ખંડન કરે છે, તથાપિ આ ઠેકાણે એમનો ન્યાય અત્યન્ત સ્તુત્ય છે કે જેણે આ સૂત્રમાં અર્થાભાસ કર્યો નથી. અને જે એક વિજ્ઞાનથી સર્વનાં વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા છાંદોગ્યાદિ ઉપનીષદોમાં છે તે પણ બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાન સિદ્ધ કરતી નથી. એ વાતને અમે વિસ્તારપૂર્વક આરંભણાધિકરણમાં વિવેચન કરીશું. ૨૮

इति श्री वेदान्तार्य्य भाष्ये, प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

॥ ओ३म् ॥

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ—પ્રથમાધ્યાયમાં સચ્ચિદાનંદાદિ લક્ષણયુક્ત બ્રહ્મને જગત્તુલું નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ગુણોનો આશ્રય છે તે જડ દ્રવ્યને ઉપાદાન કારણ કહ્યું. હવે આ અધ્યાયમાં એ વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવશે કે કોઈ ઠેકાણે સ્મૃતિમાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માન્યું છે, જેમકે—

સોમિધ્યાયશરીરાત્સ્વાત્સિદ્ધિર્વિવિધાઃ પ્રજાઃ ॥

અપૃષ્ઠસર્જાદૌતામૃત્ત્વમવાસજત્ ॥ મં ૦ અં ૧ ॥ ૮ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માએ પોતાની વિચારશક્તિથી વિચાર કરીને પોતાના શરીરથી જલાદિ સંસાર ઉત્પન્ન કર્યો. હવે આ શ્લોકમાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. અને કંઈ એક સ્થલોમાં પ્રકૃતિને ઉપાદાન અને બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ માન્યું છે જેમકે—

અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વા પ્રભવન્ત્યહરાગમે ॥ મીં ૦ ૮ ॥ ૧૮ ॥

આ શ્લોકમાં અવ્યક્ત શબ્દથી પ્રકૃતિનું કથન છે અને તેનેજ કાર્ય વર્ગનું ઉપાદાન કારણ માન્યું છે. વળી આગળ પરતસ્માન્નુમા-વોડન્યોડ્યક્તોડ્યક્તાત્સનાતનઃ ॥ મીં ૦ ૮ ॥ ૨૦ ॥ આ શ્લોકમાં તે પ્રકૃતિથીપરં પરમપુરૂષને નિમિત્ત કારણ વર્ણવ્યો છે. એ પ્રકારે એકજ વિષયમાં સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ છે; તે વિરોધ પરિહાર કરવા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર કહે છે કે—

૧ સ્મૃત્ય-
ધિકરણ.

સ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગશ્ચેત્તેનાન્યસ્મૃ-
ત્યનવકાશદોષપ્રસંગાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગઃ ॥ શ્ચિત્તિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥

અન્યસ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગાત્ ॥

અર્થ — કોઈ સ્મૃતિ બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ કહે છે અને કોઈ નિમિત્ત કારણ કહે છે, એ પ્રમાણે સ્મૃતિઓમાં અનવકાશરૂપ દોષનો પ્રસંગ આવે છે અર્થાત્ જે સ્મૃતિમાં બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ કહે છે તેમાં નિમિત્ત કારણ કહેવા વાળીનો અવકાશ નથી અને જે નિમિત્ત કારણ કહે છે તેમાં ઉપાદાન કારણ કહેવાવાળીનો અવકાશ નથી; એ આશયને “શ્ચિત્તેનાન્યસ્મૃત્યનવકાશ દોષપ્રસંગાત્ ॥ ઉક્ત સૂત્રના ઉત્તરાર્થથી કથન કરે છે કે સ્મૃતિનો અનવકાશરૂપ દોષ, બંને પક્ષમાં સમાન છે. એમાં સૂત્રકારનો આશય એવો છે કે સ્મૃતિઓમાં વિરોધ અવશ્ય છે. પરંતુ જે સ્મૃતિ વેદાનુકૂલ છે તેજ માનનીય છે, એ અભિપ્રાયથી અન્ય સ્મૃત્યનવકાશરૂપ દોષ પ્રસંગ કહ્યો છે. આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ પણ એ અંશમાં એવોજ આશય લીધો છે કે વેદાનુકૂલ સ્મૃતિ માનનીય છે અને વિરૂદ્ધ માનનીય નથી; જેમકે — “વેદસ્યહિનિરપેક્ષં સ્વાર્થે પ્રામાણ્યં રવેરિવરૂપવિપયે ॥ પુરુષવચસાંતુ મૂલ્લાન્તરપેક્ષમ્ ॥ શં માં વ્રાં સૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ સૂર્ય જેમ રૂપના વિષયમાં સ્વતઃ પ્રમાણ છે છે, તેમ વેદજ પોતાના અર્થ પ્રકાશ કરવામાં પોતે પ્રમાણ છે, અને અન્ય જેટલી મનુષ્ય રચિત વાણી છે, તે વેદ મૂલક હોવાથીજ પ્રમાણ માની શકાય છે; અન્યથા પ્રમાણ નહિ. આ કથનથી સ્વામિ શં માં જીએ એમ તો સ્પષ્ટ માની લીધું છે કે સ્મૃતિઓનો વિરોધ હોવાથી કાંઈ સિદ્ધાન્તની હાની થતી નથી. સિદ્ધાન્તની હાની તો વેદ વિરોધ હોવાથી થાય છે. અને જે ઉક્ત સ્વામીજીએ આ સૂત્રમાં કપિલ મતનું ખંડન કર્યું છે તે સૂત્રના આશયથી સર્વથા વિરૂદ્ધ છે; જેમકે કપિલ મતના વિષયમાં સૂત્રકારે સૂચના સરખી પણ કરી નથી વળી “ઋષિપ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાનેર્વિમર્શિ ॥ શ્વે૦

૫ ॥ ૨ ॥ એ પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરતાં સ્વામિશંકરાચાર્યજી એમ લખે છે કે ‘એમાં કપિલ ઋષિનું મહત્ત્વ કહ્યું છે, તેમાં પણ શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જે કપિલનો મત તે શ્રદ્ધાયુક્ત હોઈ શકતો નથી, કેમકે એમા એ વાતનો નિર્ણય દર્શાવેલો નથી કે તે કપિલ કયા ? જેણે સાંખ્યશાસ્ત્ર લખ્યું છે તે કપિલનું ઉક્ત ઉપનિષદ્માં વર્ણન નથી, કિંતુ તે કપિલનું છે કે જેણે સગરના પુત્રોને શાપ દીધો હતો. એનાથી એમ જણાવ્યું કે સાંખ્યશાસ્ત્રકર્તા કપિલનું એ મહત્ત્વ નથી, માટે તેનો મત માનનીય નથી.’ બીજી યુક્તિ એવી પણ આપી છે કે સાંખ્યશાસ્ત્રનો કર્તા કપિલ લેહવાદી છે અર્થાત્ જીવ ઇશ્વરને જુદા માને છે, માટે પણ તેનો મત ખડનીય છે. ઇત્યાદિ સાંખ્ય શાસ્ત્રનું ખંડન સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પોતાના માયાવાદના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિ માટે કર્યું છે; બાકી સૂત્રમાં તો એવા આશયનો અશ માત્ર પણ નથી. ૧

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

पद०—इतरेषाम् ॥ च ॥ अनुपलब्धेः ॥

અર્થ—“इतरेषां” બીજા તરફના અભાવથી અર્થાત્ બ્રહ્મને અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણ માનવામાં બીજા કોઈ તર્ક ન જણાયાથી એમ સિદ્ધ થયું કે બ્રહ્મ જગત્નું નિમિત્તકારણ છે, કેમકે ચેતન નિયન્તા વિના જગત્ની રચના કદાપિ થઈ શકતી નથી. ૨

योग प्रत्युक्तः
अतिदेशः

एतेनयोगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

पद०—एतेन ॥ योगः ॥ प्रत्युक्तः ॥

અર્થ—બ્રહ્મના અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકારણતા ખડનીય જે પરસ્પર તત્વોની મીલાવટથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ માને છે, તેનું પણ ખડન આ અતિદેશથી થઈ ગયું—અતિદેશ તેનું નામ કહેવાય છે કે એકના કહેવાથી બીજા પણ આવી જાય, અર્થાત્ જે યુક્તિ એકના ખડનમાં હોય તે યુક્તિથી બીજાનું પણ ખડન થાય તે-

સ્વામિશંકરાચાર્યજીએ આ સૂત્રમાં યોગનું ખંડન કર્યું છે અને કહ્યું છે કે યદ્યપિ પરમાત્માનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વિષયમાં યોગ પણ સમ્યગ્દર્શનથી વિરુદ્ધ નથી; તથાપિ દ્વૈતવાદી હોવાનાં કારણથી યોગ પણ વેદ વિરુદ્ધ હોવાથી સાંખ્યની સમાન ખંડનીય છે. આ ઠેકાણે શંકરમતના પરમ શ્રદ્ધાળુઓની તરફથી એમ સમાધાન કરવામાં આવે છે કે ઉક્ત સૂત્રોમાં સ્વામીએ સાંખ્યસ્મૃતિ અને યોગસ્મૃતિનું ખંડન કર્યું છે, પણ કાંઈ સાંખ્ય અને યોગદર્શનનું ખંડન નથી. પરંતુ એ સમાધાન આભાસ માત્ર છે; કેમકે ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિનું ખંડન અને દ્વૈતવાદનું ખંડન સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ ઉક્ત સૂત્રોમાં કર્યું છે તે સાંખ્ય અને યોગદર્શનમાં પણ ઘટે છે.

બીજી વાત એમ પણ છે કે સાંખ્ય શાસ્ત્રનું ખંડન તો સ્વામી શંકરાચાર્યજી સ્પષ્ટ કરે છે. હવે રહ્યું યોગદર્શન તે “વતેનયોગઃપ્રત્યુક્તઃ” એ સૂત્રમાં કયાંયે યોગસ્મૃતિનું નામ નથી; પ્રત્યુત સાંખ્યશાસ્ત્રના સહચારથી તેના અર્થમાં યોગશાસ્ત્રજ લઈ શકાય છે. એ માટે સાંખ્યદર્શન અને યોગદર્શનનું ખંડન શાંકરભાષ્યમાં સ્પષ્ટ છે. ૩

સંગતિ—સ્મૃત્યધિકરણમાં જે એમ કહ્યું કે “इतरेषां चाहुप-
लब्धेः” ब्र०सू० २ ॥ १ ॥ २ ॥ અને તર્કો ન મળવાથી પ્રહારને ઉપાદાન કારણ માનવું ઠીક નહિ. તો હવે પ્રહારને ઉપાદાન કારણ માનવાવાળો વાદી તકનો આશ્રય લઈને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે—

વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથા ત્વંચશદ્વાત્ ॥ ૪ ॥

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથા ત્વંચશદ્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦-ન ॥ વિલક્ષણત્વાત્ ॥ અસ્ય ॥ તથાત્વં ॥ ચ ॥ શદ્વાત્ ॥

અર્થ—વિલક્ષણ હોવાથી જગત્ અને પ્રહાર કાર્યકારણ ભાવ બનતાં નથી—કેમકે કાર્ય કારણ ભાવ સમાન લક્ષણવાળામાંજ હોય છે—જેમ માટીથી ઘટ, રૂથી કપડાં, ઇત્યાદિ કાર્ય સમાન ધર્મી દ્રવ્ય થીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ વાત શબ્દ પ્રમાણથી પણ જણાય છે કે પ્રહાર નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સુક્ત સ્વભાવ છે અને આ જગત્ જડ છે. એજ કાર્ય કારણનું વૈલક્ષણ્ય છે. ૪

સંગતિ—શાસ્ત્રમાં અચેતન વસ્તુ પણ કારણ હોઈ શકે છે, એમ દર્શાવ્યું છે; જેમકે “મૃદસ્ત્રવીત્” આપોન્નુવન્” છાં ૬ ॥૧૧૩૥૨૥૧૥ “તત્તેજએક્ષત તા આપએક્ષન્ત” છાં ૬ ॥૨૥૨૥૩૥૧૥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એમ કહ્યું છે કે માટી બોલી, પાણી બોલ્યું, અને (તેજ) અગ્નિએ ઇચ્છા કરી. ઇત્યાદિ વચનોમાં જડ પૃથિવી આદિનેજ ઉપાદાન અને નિમિત્તકારણ કહ્યાં છે, એથી જણાય છે કે પ્રહ્લ અભિન્નનિમિત્તો પાદાન કારણ છે; કેવલ નિમિત્તકારણ નથી ! એને ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે -

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુવિશેપાનુગતિભ્યામ્ ॥૫॥

પદ૦—અભિમાનિવ્યપદેશઃ ॥૫॥ વિશેપાનુગતિભ્યામ્ ॥

અર્થ—અભિમાનીનું “મૃદસ્ત્રવીત્” “આપોન્નુવન્” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કથન કર્યું છે, તે વિશેષ અને અનુગતિના કારણથી છે. વિશેષ અર્થાત્ જે જડ અને ચેતનનો ભેદ છે તે; માટે જ્યાં પૃથ્વી આદિનું બોલવું કહ્યું હોય, ત્યાં તેના અભિમાની પરમાત્માથીજ આશય સમજવો જોઈયે. અન્યથા જડ દ્રવ્ય પૃથ્વ્યાદિમાં બોલવાનો સંભવ કયાંથી હોઈ શકે ? બીજો હેતુ અનુગતિ છે—અનુગતિ એટલે કે પરમાત્મા સર્વાત્ર અનુગત અર્થાત્ વ્યાપક છે—એ માટે તે પરમાત્માના અભિપ્રાયથી તે વાક્યોમાં પૃથ્વી જલ આદિમાં બોલવાપણું ઉપચારથી કથન કરેલું છે. ૫

દૃશ્યતેતુ ॥ ૬ ॥

પદ૦—દૃશ્યતે ॥ ૬ ॥

અર્થ—વળી વેદાન્તશાસ્ત્રમાં એ વાત પણ દેખાય છે કે પરમાત્માજ સર્વસ્થાનમાં અનુગત છે જેમકે—“યઃ પૃથિવ્યાંતિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા મન્તરોઽયં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ ॥ ૬૦ ॥ ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યોમાં તેજ પરમાત્માનું સર્વ જગ્યાએ અનુગતિ નામ વ્યાપક હોવું કથન કર્યું છે. એથી જણાય છે કે ચેતન પ્રહ્લ જગત્નું નિમિત્ત કારણ છે અને પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે. સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રને એવી રીતે લગાવ્યું છે

કે “ જોમ ચેતન શરીરથી જડ કેશ આદિ થઈ જાય છે, અને અચેતન ગોવર (છાણ) આદિથી ચેતન વિંછી આદિ થઈ જાય છે, એ પ્રકારે વિલક્ષણોમાં પણ કાર્ય કારણ ભાવ બની જાય છે ” એ કેહેવું સ્વામિશકરાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે, કેમકે તેમના સિદ્ધાન્તમાં શરીર ચેતન નથી; અને અચેતન ગોવર આદિથી ચેતન વિંછી આદિની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કિન્તુ વિંછીના જડ શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે વિંછીનો જીવાત્મા જીવરૂપથી અથવા બ્રહ્મરૂપથી તેમના મતમાં પણ અનાદિ છે. જો એમ મહારાજશ્રી માની ચુકેલ છે તો પછી વિલક્ષણોનો કાર્યકારણ ભાવ કેવી રીતે થઈ શકે? અમારા મતમાં વિલક્ષણોના કાર્યકારણનો દોષ એટલા માટે નથી આવતો કે ઉક્ત નિયમ ઉપાદાન કારણમાંજ લાગી શકે, પરંતુ નિમિત્ત કારણમાં નહિ. ૬

સંગતિ—વળી પુનઃ અભિન્નનિમિત્તોપાદાનવાદી પ્રશ્ન કરે છે કે—અસદેવ સોમ્પેદમય આસિત્ ॥ છાં ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એમ કહ્યું છે કે પ્રથમ અસત્જ હતું. હવે જ્યારે પ્રથમ અસત્જ હતું તો પછી દ્વૈતવાદીઓની પ્રકૃતિ પણ નહિજ હતી? તો પછી પરમાત્માએ જગત્ કયાંથી બનાવ્યું? એ આશ્રયનો આગળ અરધા સૂત્રમાં પૂર્વ પક્ષ કરીને અર્ધ સૂત્રથી સૂત્રકાર ઉત્તર આપે છે.

અસદિતિચેન્ન પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ ॥ ૭ ॥

પદ૦—અસત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્ ॥

અર્થ—જો પ્રકૃતિને અસત્ કહેવાય તો તે ઠીક નહિ, કારણકે અસત્ કેહેવું એ કેવલ પ્રતિષેધ માત્ર છે; અને તેનો અર્થ કાંઈ નહિ, અર્થાત્ તે પ્રતિષેધનો વિષય કાંઈ નહિ. કેમકે કાર્યરૂપ ન હોવાના અભિપ્રાયથી અસત્ કહ્યું છે; પણ કાંઈ કારણના અભાવના અભિપ્રાયથી કહ્યું નથી ૭

• સંગતિ—પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માનવાવાળાઓના મતમાં જ્યારે આ જગત્ લય થઈ બ્રહ્મમાં મળી જાય છે, તે સમયે બ્રહ્મને પ્રકૃતિ પોતાના ધર્મથી દ્વિપિત કરશે અર્થાત્ મલીનાદિ જેટલા આ

જગતના અશુભ ધર્મ છે તે બધા ધર્મોવાળું બ્રહ્મ બની જશે ? એવા પૂર્વ પક્ષના અભિપ્રાયથી આ સૂત્ર છે.

અપીતૌ તદ્વત્પ્રસંગાદસમજ્જસમ્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અપીતૌ ॥ તદ્વત્ ॥ પ્રસંગાત્ ॥ અસમજ્જસમ્ ॥

અર્થ — (અપીતૌ) પ્રલયકાલમાં (તદ્વત્પ્રસંગાત્) અશુદ્ધાદિરૂપ દોષપ્રસંગથી બ્રહ્મ પણ દૂષિત થશે ? અને તે તો યાજ્ઞી નહિ ? એનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી આવે છે. ૮

નતુદ્દષ્ટાન્તભાવાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—ન ॥ તુ ॥ દૃષ્ટાન્તભાવાત્ ॥

અર્થ — એમ થઈ શકે નહિ, કારણકે એવું દૃષ્ટાન્ત છે—તે દૃષ્ટાન્ત એવી રીતે કે જ્યારે કોઈ પદાર્થ કારણરૂપ થઈને બ્રહ્મમાં લય થઈ જાય છે, તો તે સમયે તેમાં કાર્યના અશુદ્ધાદિ ધર્મ રહેતા નથી; જેમકે લોકમાં જણાય છે કે જ્યારે કોઈ અશુદ્ધાદિ ગુણવાળી વસ્તુના અવયવ છીન્ન ભિન્ન થઈ જાય છે, તોપણ તેમાં અશુદ્ધિ રહેતી નથી. એ માટે દ્વૈતવાદીઓના મતમાં એવો દોષ નથી આવતો કે જ્યારે જગત્ પ્રલયકાલમાં યોગાના કારણમાં લય થાય ત્યારે સ્વકારણને દૂષિત કરે. એ દોષ તો માયાવાદીઓના મતમાં આવે છે કે જેઓ પ્રલયકાલમાં જગતને બ્રહ્મરૂપ માને છે અને માયાને કેવલ અગ્નિની ઉષ્ણતાની પેઠે બ્રહ્મની શક્તિ માને છે. એ વાતને સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં કથન કરે છે. ૯

સ્વપક્ષદોષાન્ત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—સ્વપક્ષદોષાન્ત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — સ્વપક્ષ અર્થાત્ અદ્વૈતવાદીઓના પક્ષમાં ઉક્ત દોષ આવવાથી અર્થાત્ પ્રલયકાલમાં સૃષ્ટિ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી અશુદ્ધાદિ દોષ અદ્વૈતવાદીઓનાજ મતમાં લાગે છે—કે જેઓ બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદાન કારણ માને છે. આ ઠેકાણે જોડે માયાવાદીઓનો એવો ઉત્તર

લાગુ પડી શકે છે કે “અમે બ્રહ્મનું વિવર્ત જગત્ને માનીએ છીએ પણ પરિણામ નહિ, અને જગત તો માયાનુંજ પરિણામ માન્યું છે.” તોપણ એ ઉત્તર ઠીક નથી; કેમકે અનેક સ્થલોમાં સ્વામિ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે જગત્ને બ્રહ્મનું પરિણામ માન્યું છે જેમકે—

“તસ્માદેકસ્યાપિ બ્રહ્મણોવિચિત્રશક્તિયોગાત્ ક્ષીરાદિવદ્વિચિત્ર

પરિણામ ઉપપદ્યતે ॥શાં૦ માં૦ વ્ર૦ મૂં ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૫

અર્થ—એમાટે એકજ બ્રહ્મની વિચિત્ર માયાશક્તિના યોગથી દૂધથી દહિંની માફક આ જગતરૂપ વિચિત્ર પરિણામ થઈ જાય છે. આવાં કથનથી પ્રલય કાળમાં બ્રહ્મને દૂષિત થવાના દોષ માયાવાદીઓના મતમાં લાગે છે, દ્વૈતવાદીઓના મતમાં નહિ. એવા અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે કહ્યું છે કે “સ્વપક્ષદોષાच्च” ॥ ૧૦

સંગતિ—જે પૂર્વોક્ત તર્કોથી માયાવાદને દૂષિત કર્યો છે તે ઠીક નથી, કેમકે તર્કની અપ્રતિષ્ઠા છે એ માટે અમે તર્કને છોડીને અન્ય પ્રકારથી માયાવાદનું સમર્થન કરીએ છીએ. તેના ઉત્તરમાં જેમકે—

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યન્યથાનુમેયમિતિચેદેવમપ્યવિમોક્ષ

પ્રસંગઃ ॥ ૧૧ ॥

પદ્મ.—તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્ ॥ અપિ ॥ અન્યથા ॥ અનુમેયમ્ ॥

इति ॥ चेत् ॥ एवम् ॥ अपि ॥ अविमोक्षप्रसंगः ॥

અર્થ—તર્કની અપ્રતિષ્ઠા હોવાથી જો અન્યથા અનુમાન કરીએ તે પણ ઠીક નહિ, કેમકે એ પ્રકારે પણ માયાવાદીઓના મતમાં અવિમોક્ષપ્રસંગ હોય દૂર થઈ શકતો નથી. તર્કની અપ્રતિષ્ઠા માનીને પણ દોષ દૂર નથી થતો તે એ પ્રકારે કે—એવું કોઈપણ કહી શકશે નહિ કે તર્ક પ્રતિષ્ઠિત નથી. કેમકે તર્કને જે અપ્રતિષ્ઠિત કેહેવાય છે તે પણ તર્કથીજ કહેવાય છે. ભૂત અને વર્તમાનકાલમાં જે કાંઈ જણાય છે તેનાજ અનુલવથી દરેક લોક વ્યવહાર કરે છે. એથી જણાય છે કે જો મર્વ તર્ક અપ્રતિષ્ઠિત હોય તો લોક વ્યવ-

હારજ આદી શકે નહિ. અને જ્યારે શ્રુતિના અર્થમાં વિવાદ થાય છે ત્યારે પણ અર્થાભાસનું ખંડન તર્કથીજ થાય છે સાર એવે નીકળે છે કે વેદવિરોધી તર્ક ત્યાજ્ય છે અને વેદાનુકૂલ તર્ક ત્યાજ્ય નથી. એ વાતને મનુ મહારાજ પણ લખે છે કે —

(૧) પ્રત્યક્ષં ચાનુમાનંચ શાસ્ત્રં ચવિવિધાગમમ્ ॥

ત્રયં સુવિદિતં કાર્યં ધર્મયુદ્ધિ મર્મીપ્સતા ॥ મં અં ૧૨ શ્લો ૦ ૧૦૫

(૨) આર્પે ધર્મોપદેશંચ વેદશાસ્ત્રાઽવિરોધિના ॥

યસ્તર્કેણાનુસંધત્તે સધર્મવેદનેતરઃ ॥ મં અં ૧૨ શ્લો ૦ ૧૦૬

અર્થ — ૧ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણે પ્રમાણ ધર્મ નિર્ણય કરવાવાળાએ માનવા જોઈયે. ૨ ઋષિયોના મિદ્ધાન્ત અને ધર્મોપદેશ તેને વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધી તર્કથી જોયો નિર્ણય કરે છે તેજ કાંઈક જાણે છે; બીજા ધર્મને જાણતા નથી. એ પ્રમાણે જોતાં તો તર્ક માત્રની અપ્રતિષ્ઠા નથી, કિંતુ વેદવિરોધી તર્કની અપ્રતિષ્ઠા છે. તોપણ પ્રહ્લને પરિણામી કારણ માનવાના નિષેધમાં જે તર્ક “સ્વપક્ષદોષાન્ન” એ સૂત્રમાં કયો છે તે અપ્રતિષ્ઠિત કેમ થઈ શકે !! કેમકે તે તર્ક “દ્વાસુપર્ણમિયુજા સત્તાયા” ઋં ૨. ૩. ૨૭ ઇત્યાદિ વેદમંત્રોની અનુકૂલ છે. એ મંત્રમાં ત્રણ પદાર્થોને અનાદિ કહ્યા છે. અને જીવને લોકતા તથા ઈશ્વરને અલોકતા કહ્યા છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પરિણામી કારણત્વ, પ્રકૃતિમાંજ છે પરંતુ અલોકતા ઈશ્વરમાં નથી. તર્કને અપ્રતિષ્ઠિત માનવાથી પણ એ પ્રકારે માયાવાદીનો પીછો છુટતો નથી. ૧૧

++++++
૩૪ શિષ્ટા પ્રગ્રિગ્રહાઃ
+ ધિક્કરણ +
++++++

एतेनशिष्टापग्रिहा अपि व्याख्याता ॥ १२ ॥

પદ — એતેન ॥ શિષ્ટાપગ્રિહાઃ ॥ અપિ ॥ વ્યાખ્યાતાઃ ॥

અર્થ — એવું કથન કરવાથી જેનું શ્રેષ્ઠ લોકોએ ગ્રહણ કર્યું નથી તેવા મતો પણ વ્યાખ્યાન થઈ ગયા. તે મત એમ છે ? એકજ પ્રકૃતિથી જીવ અને તેની શક્તિથી આ સંસાર રચના થાય

છે, જેમકે વિરોધન મતાનુયાયીઓ માને છે. વળી કોઈ મતવાદી એમ માને છે કે પ્રકૃતિ અને જીવ એ બેજ છે, ઇન્દ્રિય કોઈ વસ્તુ નથી ઇત્યાદિ મતો જેનું શિષ્ટ લોકોએ ગ્રહણ કર્યું નથી, તેમનું પણ ખંડન આ સૂત્રના અભિપ્રાયથી થઈ જાય છે. આ સૂત્રને સ્વામિશંકરાચાર્યજી તથા સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ પરમાણુઓનાં ખંડનમાં લગાવ્યું છે. પરંતુ તેવા અર્થ સૂત્રકારના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે, કેમકે આ ઠેકાણે આ સૂત્રમાં ગંધ માત્ર પણ પરમાણુઓનો આશય નથી. એ સૂત્રનો અર્થ પણ “एतेन सर्वे व्याख्याताः” ॥ ૧૦ ॥ ૪૨૯ એ સૂત્રની માપક અર્થાભાસ કરી નાંખ્યો છે. ૧૨

સંગતિ — જીવને તો લોકતા માન્યો છે, અને લોકતા તથા લોગ્ય એક જણાય છે જેમકે પાર્થિવ શરીર લોકતા છે અને પાર્થિવ શાકાદિ લોગ્ય છે એ પ્રમાણે એકજ વસ્તુમાં લોકતા અને લોગ્ય-પણું બની શકે છે તો પછી જીવને પ્રકૃતિથી ભિન્ન માનવાની શું આવશ્યકતા છે ? એ મતનું ખંડન સૂત્રકાર કરે છે.

ॐ
પ્ર
ધિકરણ.

મોક્ષપ્રાપ્ત્તેરવિભાગશ્ચેત્સ્યાલોકવત્ ૧૩ ॥

પદ ૦ — મોક્ષપ્રાપ્ત્તેઃ ॥ અવિભાગઃ ॥ ચેત્ ॥ સ્યાત્ ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ — ઉપરોક્ત પ્રકારના લોકતા અને લોગ્ય એક હોવાથી જો પ્રકૃતિ અને જીવનો ભેદ ન માનીએ તો તે ઠીક નહિ. કેમકે લોકમાં એવી રીતે દેખાય છે કે લોગ્ય જડ પદાર્થ હોય છે અને લોકતા ચેતન હોય છે. ચેતન વિના કોઈપણ લોકતા હોઈ શકતો નથી અને જે શરીરાદિકોમાં લોકત્વ સમજાય છે તે તો કેવલ અવિવેકથીજ સમજાય છે; કેમકે શરીરાદિ તો લોકતા હોવામાં સાધન છે; જડ હોવાથી કાંઈ સ્વયં લોકતા બની શકે નહિ. એ પ્રમાણે આ લોકપ્રાપ્ત્યધિકરણમાં એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે જીવ કાંઈ પ્રકૃતિનો અંશ નથી, કિંતુ પ્રકૃતિથી ભિન્ન સ્વયં સિદ્ધ પરિચ્છિન્ન ચેતન છે. સ્વામિશંકરાચાર્યજીના મત પ્રમાણે એ સૂત્ર એવી રીતે લગાવ્યું છે કે “અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ વાદિયોના મતમાં લોકતા

અને ભોગ્ય બંને એક થઈ જાય છે; અર્થાત્ જે જીવ છે તે પણ પ્રજ્ઞ છે અને જે વસ્તુઓનો તે ભોગ કરે છે તે પણ પ્રજ્ઞ છે. 'એ પ્રમાણે ભોક્તા અને ભોગ્ય એક હોવાથી દોષ આવશે, એનો ઉત્તર અદ્વૈતવાદી સ્વામિશ્રી એવી રીતે આપે છે કે—“યદ્યપિ અમારા મતમાં ભોક્તા પણ પ્રજ્ઞજ છે, કેમકે પ્રજ્ઞજ જીવરૂપ થઈને સર્વ શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ છે તથાપિ ઉપાધિના વશથી ઘટાકાશાદિકોની સમાન ભોક્તા અને ભોગ્યનો વિભાગ થઈ શકે છે.” વાહરે યુક્તિ!! ઉપાધિ ન હોત તો અદ્વૈતવાદનું જીવનજ નષ્ટપ્રાય હતું!

સ્વામિરામાનુજીયાર્યના મતમાં ઉક્ત સૂત્રનો આશય એ પ્રમાણે છે કે “જ્યારે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ શરીર વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞ અદ્વૈત છે, તો પ્રજ્ઞજ સુખ દુઃખનો ભોક્તા બન્યું? એનો ઉત્તર એમ આપે છે કે જે પ્રમાણે મહાન રાજા ઘોર યુદ્ધ આદિ સંકટમાં વિદ્યમાન હોય છે, તથાપિ પોતાનાં સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમત્વના કારણથી તે દુઃખી થતા નથી; એ પ્રમાણે પ્રજ્ઞનાં શરીરરૂપ જીવાદિકોમાં દુઃખ હોવાથી તે પ્રજ્ઞ દુઃખી થતો નથી. ઉક્ત બંને આચાર્યશ્રીઓનાં ભાષ્ય એટલા માટે સંગત પ્રતીત થતાં નથી કે વિશિષ્ટાદ્વૈત અને અદ્વૈતવાદમાં ભોક્તા અને ભોગ્યને એકથવારૂપ દોષનો પરિહાર તેઓના મત પ્રમાણે થઈ શકતો નથી. ૧૩

સંગતિ—જો જીવ પ્રકૃતિનો અંશ નથી, તોપણ આ સર્વ સંસાર પ્રજ્ઞથી અભિન્ન કેમ કહ્યો છે? જેમકે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં એમ કહ્યું છે કે “આ સર્વ વિકાર વાણીનો આરંભ માત્ર છે, અર્થાત્ વાણીથી કથન માત્ર છે; વસ્તુતઃ એક કારણ માત્રજ સત્ય છે.” એ પ્રકારે એક કારણ માત્રજ સત્ય દેખાય છે અને આ બીજું બધું માયા માત્ર છે. એ પ્રમાણે માયાવાદનો આશય ઉપનિષદોમાં જણાય છે? એ શંકાના ઉત્તર માટે સૂત્રકાર આરંભશુધિકરણની રચના કરે છે.

આરભણુ
ધિરણુ

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ । ૧૪ ।

પદ૦—તદનન્યત્વમ્ ॥ આરમ્ભણગદ્વાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—“તદ” એટલે જે કાળુ છે તેનાથી “અનન્યત્વમ્” એટલે કે કાર્યનો અલેદ જણાય છે, એ વાત આરભણુ શબ્દાદિકોથી જણાય છે તે આરભણુ શબ્દ એ પ્રકારે છે કે—

“યથાસોમ્યેકેન મૃત્તિપિષ્ઠેન સર્વમૃષ્ણમયવિજ્ઞાત સ્યાદ્રાચારમ્ભણ

વિકારો નામગ્રેય મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ॥ છા૦ ૬ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥

અર્થ—આ ઠેકાણે એ પ્રમાણે કથા છે કે જ્યારે ઉદાલત્ કપિનો પુત્ર સ્વેતહેતુ વિદ્યાભ્યાસ કરીને આવ્યો, ત્યારે ઉદાલકે પુછ્યું કે “તમે એવી વિદ્યા પણ શિખ્યા કે જેથી નહિ પીઠેથી વસ્તુ પણ જોઈ શકાય ? અને સાલજ્યા વિના માલગી શકાય ?” ત્યારે સ્વેતહેતુએ ઉત્તર આપ્યો કે હું એવી વિદ્યા લખ્યો નથી પણ ઉદાલકે તેને કાર્ય કાળની એકતા બતાવીને એમ દર્શાવ્યું કે આ પ્રકૃતિના જેટલા વિગર છે, તે પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી એ અભિપ્રાયથી એમ કહ્યું કે ‘ હે મોમ્ય ! જેવી રીતે એક માટીના પિંડથી સર્વ મૃત્તિકાના વિગર જણાય છે, એમજ વિગર કેવલ વાણીના આરભ માત્ર છે, વાસ્તવમા મૃત્તિકાજ સત્ય છે આ ઠેકાણે મૃત્તિકાથી આરાય ઉપાદાન કારણનો છે, એ વાત નિમ્ન લિખિત પ્રતીકથી ચિદ્ર થાય છે જેમકે—

“અપાગાદગ્ને રગિત્વ ત્રાચારમ્ભણ વિકારોનામગ્રેય ત્રીણિરૂપા-

ર્ણાત્યેવસત્યમ્ ॥ છા૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અગ્નિનું અગ્નિપુત્રુ દગ વડ જાય છે, જેમકે વાણીનો આરભ માત્રજ અગ્નિનો વિકાર છે, અર્થાત્ કાર્યરૂપ અગ્નિ પોતાના કારણથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી વાસ્તવમા તો એ સત્ય છે તથા

રૂપથી આ ઠેકાણે આશય પૃથિવ, અપ, તેજ એ ત્રણ સૂક્ષ્મ ભૂતોના છે, અને એ ત્રણે તત્ત્વ કારણરૂપથી સત્ય છે. ઉક્ત ત્રણે ભૂતોને અન્યાદિ કાર્યોમાં વિશેષતા હોવાના અભિપ્રાયથી ગણ્યા છે. વાસ્તવમાં વાયુ, આકાશ, એ મળીને પાંચ ભૂતો છે. એ પ્રમાણે પ્રકૃતિરૂપ ઉપાદાન કારણથી કાર્ય માત્ર લિપ્ત નથી, એમ આ ઠેકાણે વર્ણવ્યું છે; અને સ્વેતકેતુને એનો બોધ કરવામાં એ ફલ હતું કે સ્વેતકેતુ આ નિખિલ સંસારને પ્રકૃતિનું કાર્ય સમજી જાય અને આગળ જતાં જીવાત્માને આ કાર્યરૂપ સંસાર વર્ગથી લિપ્તરૂપે બોધ્યો છે; જેમકે—

“જીવાપેતંવાકિન્દેદં મિયતે ન જીવોન્મિયતિત્વમિતિ સ યણ્વોઽગ્નિમૈતદાત્મ્ય-
મિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ સ્વેતકેતોઃ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥

અર્થ — જીવથી રહિત થઈને એ શરીર મરે છે જીવ મરતો નથી, એ જીવ સૂક્ષ્મરૂપ છે, તેજ જીવાત્માના આ સર્વ જ્ઞાનાદિ ભાવો છે, તે ચૈતન્ય સત્ય છે, હે સ્વેતકેતો ! તેજ તારો જીવાત્મા છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે જીવાત્માનું અસ્તિત્વ અને અવિનાશિત્વ સ્વેતકેતુને ઉદાલક ઋષિયે બતાવ્યું છે. આ ઠેકાણે —

“સ્વેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥

“કર્તૃત્વં યદ્યમાત્મા ” વ્રં ૨ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ વ્રહ્મવેદં સર્વં ”

મુળં ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૧ ॥ “ આત્મૈવેદં સર્વમ્ ” છાંં ૭ ॥ ૨ ॥

૨ ॥ “ નેહના નાસ્તિકિઞ્ચન ” વ્રં ૪ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ ધૃત્યાદિ પ્રતીકો

લઈને સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ જીવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરી છે.

ઉક્ત પ્રતીકોના અર્થ “ અવસ્થિતેરિતિ કાશટ્સ્તન ॥ વ્રં સૂં ૧ ॥ ૪

૨૨ ॥ એ સૂત્રમાં કરી દીધા છે, એટલે આ ઠેકાણે ફરી લખવાની આવશ્યકતા નથી આ અધિકરણમાં “ તત્ત્વમસિ ” એનાથી સ્વામિશ્રી

શંકરાચાર્યજી જીવ બ્રહ્મની એકતા બલપૂર્વક સિદ્ધ કરે છે; અને

વળી જલ એ વાતમાં બતાવે છે કે—“ જેમ મૃત્તિકાના સર્વ વિકાર

મૃત્તિકાથી લિપ્ત હોતો નથી, અને જે પ્રમાણે ઘટ મહાદિ આકાશ,

મહાકાશથી લિપ્ત નથી; એ પ્રમાણે સર્વ વિકારરૂપ મમાર આ ”

લિપ્ત નથી. ” પરંતુ ઉક્ત દૃષ્ટાંતોનું ખલ આ ઠેકાણે એવી રીતે કામ નથી આવતું કે-સર્વ કાંઈ બ્રહ્મનોજ વિકાર માન્યાથી પછી બ્રહ્મ નિર્વિકાર સિદ્ધ થતું નથી. બ્રહ્મની નિર્વિકાર સિદ્ધિને માટે સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ અધિકરણમાં ઉભયલિંગબ્રહ્મવાદીનું એવી રીતે ખંડન કર્યું છે કે “મૃત્તિકેત્યેવસત્યમ્” મૃત્તિકાજ સત્ય છે. એ પ્રકૃતિ માત્રનું સત્યત્વ નિશ્ચય કરવાથી જણાય છે કે વાચારંભણ શબ્દથી વિકાર માત્રને મિથ્યા કથન કર્યા છે એ પ્રકારે સ્વામીજીના કથનમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે-કે કોઈ ઠેકાણે તો વાચારંભણ ન્યાયથી કાર્યકારણની એકતાદ્વારા આ સર્વ સંસારને બ્રહ્મ દર્શાવે છે, બીજાં કોઈ ઠેકાણે આ સંસારને મિથ્યા માનીને એક નિર્વિકાર બ્રહ્મનેજ સત્ય કહે છે; અસ્તુ. એવા તો અનેક વિરોધો છે, પણ અમારે તો આ ઠેકાણે એ વાતની સમીક્ષા કરવી છે કે “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યથી જે જીવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરે છે તે કયાં સુધી ટકી શકે છે. જેમકે અમે “જીવાવેતંકિલેદંન્નિયતે” એ વાક્યમાં દેખાડી આવ્યા છીએ કે એ ઠેકાણે જીવને શરીરથી લિપ્ત જણાવવાનોજ અભિપ્રાય છે.

શંકરમતના અનુયાયિ લોકો આ ઠેકાણે ભાગત્યાગલક્ષણા માનીને જીવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરે છે. ભાગત્યાગલક્ષણા એવી રીતે છે કે-તત્ પદનો વાચ્ય ઇન્ધર અને ત્વં પદનો વાચ્ય જીવ, ઇન્ધરના સર્વજનાદિ ભાગ છોડી દેવા અને જીવના અકપજ્ઞતાદિ ભાગ છોડી દેવા પછી ‘ચેતન’ માત્રથી એકતા સિદ્ધ કરી લેવી, તેનું નામ ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવાય છે. પરંતુ વેદાન્તપરિભાષાકારે આ ઠેકાણે ભાગત્યાગલક્ષણા માની નથી. તે એવી રીતે નથી માની કે-શક્તિ વૃત્તિથી ઉપરિચિત જે જીવ ઇન્ધરનો વિશેષણાંશ છે, તેના અભેદાન્વયનો અસંભવ છે, તો પણ શક્તિ વૃત્તિથી ઉપરિચિત જે જીવ ઇન્ધરનો વિશેષ્યાંશ છે, તેનો અભેદાન્વય થવામાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. એ માટે આ ઠેકાણે લક્ષણાની કાંઈ જરૂર નથી. જેમકે- “વદોઽનિત્યઃ” એટલું કહેવાથી ઘટવ્યજિની સાથે અનિત્યત્વનો અન્વય થાય છે; પણ કાંઈ ઘટવ્યની સાથે થતો નથી. એ પ્રકારે વિશેષણ ભાગની સાથે અન્વયની અનુપપત્તિ થાય તોપણ વિશેષ્યની

માથે અવિદ્યાવૃત્તિથી અન્વય વધે શકે છે, તોપણી લક્ષણાની શી આવશ્યકતા ? એ પ્રમાણે નવીન અવકાશોએ તત્ત્વમસિ એ વાક્યને તો ઘણું ગૌરવયુક્ત બનાવી દીધું છે કે જે બધું લખનાથી આ અવકાશીન થઈ જાય, એટલું જ નહિ પણ એમા પ્રકરણ અથવા રમ પણ જોવા પાનતો નથી એ અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે અમે લક્ષણાનો વિચાર ન કરતા કેવલ એટલું જ જણાવીશું કે “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યથી માયાવાદીઓનો અદ્વૈતવાદ નિરૂપ્ય થતો નથી, કેમકે વેદાન્તના પ્રાયર્થ્ય આચાર્યો એનાથી વિરુદ્ધ છે.

આમિશ્રી રામાનુજાચાર્યજીના મતમા ત્વ પદનો વાચ્ય જે પ્રકૃતિ અને જીવ, તેની માથે તત્પદ વાચ્ય ઈન્દ્રિયની ઐક્યતા એટલા માટે કહી છે કે પ્રકૃતિ અને જીવ તે બ્રહ્મના શરીર બૂત છે, એ માટે શરીર શરીરિ ભાવથી બનેને એક કહ્યા છે અને એક વિજ્ઞાતાથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા એ પ્રમાણે ઠીક થઈ શકે છે જેમકે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ અને જીવ શરીરવાળું જે બ્રહ્મ છે તેનાથી આ સ્થૂળ જગત્ ૩૫૧ શરીરવાળું બ્રહ્મ ભિન્ન નથી એ વાતને “સન્મુખાસોમ્યેમા સર્વા પ્રજાઃ સદાયત્નાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ” છાં ૦ ૬ ॥ ૭ ॥ ॥ “સર્વ સ્વલ્પિદ્ બ્રહ્મ તજ્જલ્પાનિતિ શાન્તરૂપાસીતિ” છાં ૦ ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ વાક્યોમા વર્ણન કર્યું છે, અને ય પૃથિવ્યા તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યોમન્તરો” વૃં ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ૧ ॥ ‘ય આત્માનિતિષ્ઠનાત્મનોન્તરો યમાત્માનવેદ યરયાત્માશરીરમ્” ઇત્યાદિ પ્રતીકોમા જડ પ્રકૃતિ અને જીવાત્માને બ્રહ્મનું શરીર વર્ણન કર્યું છે એજ અભિપ્રાયથી “અનેનજીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ” એ વાક્યમા બ્રહ્મના શરીરરૂપથી આત્મા જે જીવ, તે દ્વારા પ્રવેશ કરીને નામ રૂપનો કર્તા બ્રહ્મને કહ્યું છે પરંતુ કાંઈ એનો એવો અર્થ દર્શાવી થઈ શકતો નથી કે ‘જીવ બ્રહ્મ થઈ ગયો કિંતુ બ્રહ્મનો આત્મા એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે તે જીવ બ્રહ્મનું શરીર છે અને એ અભિપ્રાયથીજ “તત્ત્મૃત્વાત્તેવાનુપ્રવિશત્” અર્થાત્ તે બ્રહ્મ, શરીરને બનાવીને પોતાના આત્મબૂત જીવથી તેમા પ્રવેશ વચ્ચે બ્રહ્મ-

રથી ત્વં પદ વાચ્ય હવ અને પ્રકૃતિ પ્રદાના આત્મા હોવાથી. “તત્ત્વમસિ” એ વાક્યમાં કોઈ પ્રકારે વિરોધ આવતો નથી અને એ માટે લક્ષણાની પણ કાંઈ જરૂર નથી.

અમારા મતમાં તો એ વાક્યમાં કોઈપણ જાતનો વિરોધજ નથી, પછી લક્ષણાની શી આવશ્યકતા ? અને જે સ્વામિશ્રીરામાનુજીયાર્થજ એ એમ લખ્યું છે કે—

“ભેદવાદિનાઞ્ચાત્મ્યન્ત મિત્તયોઃ કેનાપિપ્રકારેણૈકયાસંભવાદેવ બ્રહ્માત્મભાવોપદેશો ન સમ્ભવતીતિ સર્વ વેદાન્તપરિત્યાગઃ સ્યાત્ ” શ્રી૦
મા૦ વ્ર૦ મૂ૦ ૧. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ — જે કેવલ ભેદવાદી છે તેમના મતમાં પરસ્પર અત્યન્ત ભિન્ન જે હવ અને ઇશ્વર છે, તેની કોઈપણ પ્રકારે એકતા ન હોવાથી પ્રદ્ધાત્મ ભાવનો ઉપદેશ બનીજ શકતો નથી. એ માટે તેમના મતમાં સર્વ વેદાન્તનો પરિત્યાગ થાય છે. એ કેહેવું તેમનું ઠીક નથી કેમકે—“તત્ત્વમસિ” એ વાક્યમાં જ્યારે હવ અને પ્રદ્ધાની એકતા અભિપ્રેતજ નથી, કેવલ હવનુંજ વર્ણન છે, તોપછી ઉક્ત દોષ શી રીતે આવી શકે ? હવે રહ્યું એટલુંજ કે—એતદાત્મ્યામિદં સર્વ તત્ત્વમસિશ્વેતકેતો ” છાં૦ ૬ ॥ ૭ ॥ એનો તો આશય એવો છે કે—
एतदात्मनः मावएतदात्म्यम्—હે સ્વેતકેતો તેજ આત્માના એ સર્વભાવ છે; અને તે આત્મા તું છે. એ પ્રમાણે એતદાત્મ્ય દર્શવાથી સર્વાત્મવાદનો અભિપ્રાય નીકળતો નથી, કિંતુ હવના ભાવોનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે, જે ભાવ પ્રથમ પોડશ કલાવાન્ પુરૂષના નામથી વર્ણન કર્યો છે. તો પછી એ ઠેકાણે હવ પ્રદ્ધાની એકતાની તો કથાજ શી કરવી ? હવે રહી એ વાત કે જે વેદાન્ત વાક્યોમાં અભેદોપાસનાના અભિપ્રાયથી હવ પ્રદ્ધાની એકતા કેહેવાઈ છે જેમકે—“અહચાત્ત્વમસિ મમયોદેષેતત્ત્વંવાહમસ્મિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં હવ પ્રદ્ધાની એકતા બોધન કરવાનો અભિપ્રાય નથી. કિંતુ અપહતપાપ્યાદિ પ્રદ્ધાના ધર્મ હવમાં આવવાથી પ્રદ્ધાત્મ ભાવનો ઉપદેશ બની શકે છે. અથવા

તેના શમવિધિના અભિપ્રાયથી “સર્વં સ્વલ્લિવદ્બ્રહ્મ” ઇત્યાદિ વાક્યની પેઠે શાન્તિને માટે અભેદોપાગમના છે. તે પછી કેવલ લેહવાદીઓના મતમાં સર્વ વેદાન્તનો પરિત્યાગ કેમજ કહી શકાય? અસ્તુ. સ્વામિશ્રી સમાનુગતચાર્યજીના નિમ્ન લિખિત લેખથી અમારે તેમની માથે તાત્પર્યમાં કંઈ વિરોધ નથી, એ માટે તેમના લેખની અમે આ ઠેકણે વિશેષ સમીક્ષા અટકાવીએ છીએ તથાહિ —

“અતશ્ચિદાચિદાત્મકસ્ય સર્વસ્ય વસ્તુ જાતસ્ય દ્રવ્યતાદાત્મ્ય માત્મગરીરભાવાદેવેત્યવગમ્યતે તસ્માદ્બ્રહ્મ વ્યતિરિક્તસ્ય કૃત્સ્નસ્ય તન્ન-
રીત્વનૈવવસ્તુત્વાત્ તસ્યપ્રતિપાદકોઽપિગચ્છસ્તત્પર્યન્તમેવ સ્વાર્થ
મભિદધાતિ અતઃ સર્વશબ્દાનાં લોકખ્યુત્પત્યવગત તત્તત્પદાર્થ
વિશિષ્ટ બ્રહ્માભિધાયિત્વ સિદ્ધિમિતિ એતદાત્મ્યમિદં સર્વમિતિ પ્રતિજ્ઞાતા-
ર્થસ્ય તત્ત્વમસીતિ સામાનાધિકરણ્યેન વિશેષેણોપસંહારઃ॥ ”

અર્થ—જહ એતનરૂપ સર્વ વસ્તુ માત્રનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ
તેના શરીર હોવાના અભિપ્રાયથી છે, એ માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન મંપૂર્ણ
પદાર્થ તે બ્રહ્મના શરીરરૂપે છે અને તેના પ્રતિપાદક શબ્દ બ્રહ્મનુંજ
કથન કરે છે. એ પ્રમાણે “એતદાત્મ્યમિદં સર્વમ્” એ વાક્યનો અર્થ
છે, અને એજ વાતનો “તત્ત્વમસિ” એ સમાનાધિકરણ બોધક
વાક્યથી વિશેષ રૂપતા કરીને ઉપસંહાર કર્યો છે. એ વિશિષ્ટાદ્વૈતવા-
દિઓનો સિદ્ધાન્ત છે. વિશિષ્ટાદ્વૈતનો અર્થ લાભ એ થયો કે—

“વિશિષ્ટચ વિગિષ્ટચ વિશિષ્ટે ॥ વિશિષ્ટયોરદ્વૈતં વિશિષ્ટાદ્વૈતમ્ ॥”

અર્થ—પ્રથમ વિશિષ્ટનો અર્થ સૂક્ષ્મ ચિદચિત્ વિશિષ્ટ ઈશ્વર
છે, અને બીજા વિશિષ્ટ શબ્દનો અર્થ સ્થૂળ ચિદચિદસ્તુ વિશિષ્ટ
ઈશ્વર છે બને કાર્ય કારણરૂપ શરીર વિશિષ્ટનું જે ઐક્ય તેનું નામ
વિશિષ્ટાદ્વૈત કેહેવાય છે. સારાંશ એટલો નીકળે છે કે—ઉક્ત સ્વામી
જીના મતમાં જીવ, ઈશ્વર, અને પ્રકૃતિ એ ત્રણે પદાર્થ અનાદિ છે.

અને પ્રકૃતિને ઇશ્વરના આમર્થ્યથી ભિન્ન માની નથી. એટલાજ અંશમાં પ્રહ્મની માથે અભેદોપદેશ છે. એ તાત્પર્યથી જીવ ઇશ્વરના લેહવાદી વૈદિક લોકોથી ઉક્ત મતનો અત્યન્ત ભેદ નથી. એ માટે અમે એ મતની વિશેષ સમીક્ષા કરતા નથી. વિશેષ સમીક્ષા તો અમે આ ઠેકાણે શંકરમતની કરીએ છીએ કે જેના મતમાં “આ સર્વ જડ ચેતન શુદ્ધાશુદ્ધ ભક્ષુષુર્ સર્વ પ્રહ્મજ પ્રહ્મ છે, અને વેદાદિ શાસ્ત્ર સર્વ અસત્ય છે, અને તે મિથ્યારૂપી વેદ શાસ્ત્રથીજ પ્રહ્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ” એ પ્રકારે અસત્થી તત્ત્વની પ્રાપ્તિ તેમના મતમા માની છે, જેમકે —

“કથञ्चાનૃતેન મોક્ષશાસ્ત્રેણ પ્રતિપાદિતસ્યાત્મૈકત્વસ્ય સત્યત્વદુ-
પપદ્યતેતિ ” શં. ભા. વ્ર. સૂ. ૨ || ૧ || ૧૪

અર્થ — અનૃત મોક્ષ શાસ્ત્રથી પ્રતિપાદિત જે જીવ પ્રહ્મની એકતા તે કેવી રીતે સત્ય થઈ શકે ? એવી રીતે પ્રશ્ન છે અને તેના ઉત્તરમાં ઉક્ત મતમા એમ જણાવ્યું છે કે “અમારા મતમાં સર્વ વ્યવહાર પ્રહ્મ જ્ઞાનથી પ્રથમ પ્રથમ સત્ય સમજી શકાય છે અને વાસ્તવમાં સર્વ પદાર્થ સ્વપ્ન પદાર્થની સમાન અસત્ય છે. પછી પાછો આ ઠેકાણે વળી પ્રશ્ન એવો કરે છે કે —

“ન હિ રજ્જૂસર્વેણદણ્ડોઽભિયતે નાપિ મૃગતૃણિકામ્ભસાપાનાવગા-
હનાદિ પ્રયોજનાક્રિયતે ” શં. ભા. ૨ || ૧ || ૧૪

અર્થ — રજ્જુના સાપથી ડસાયલો પુરૂષ મરતો નથી, અને મૃગતૃણિકાના જલથી સ્નાન તથા પાન આદિ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, તો પછી તમારાં મિથ્યા શાસ્ત્રથી તત્ત્વ મોક્ષરૂપ પ્રયોજન કેવી રીતે સિદ્ધ થશે ? એનો ઉત્તર શંકરમતમાં એવો આપ્યો છે કે — જેવી રીતે વિષભક્ષણના સંદેહથી મનુષ્ય મરી જાય છે, જેથી જીવો સ્વપ્નથી તેનું જ્ઞાન જાગૃતાવસ્થામાં સત્ય થઈ જાય છે, અને જેથી સ્વપ્નના જીવો સિંહથી ડરીને સત્ય જાગૃતાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે અમારા મિથ્યા મોક્ષ શાસ્ત્રથી સત્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થશે

સમીક્ષા — ઉપરોક્ત ત્રણે દૃષ્ટાન્ત માયાવાદીઓનાં ઠીક નથી—
 (૧) જે વિષની શંકાથી મરવાનું બતાવ્યું છે ત્યાં પણ ભયથી મરવાનું છે તો પછી ભય તો સત્યજ છે. એ માટે સત્યથીજ સત્ય થયું. (૨) જે સ્વપ્નના પદાર્થોનાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યાં તે પણ અસત્થી સત્ની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ કરતાં નથી, કેમકે સ્વપ્નના પદાર્થોનાં જ્ઞાન અસત્ય નથી અને તેનીજ પ્રાપ્તિ જાગૃતિમાં થાય છે, અને વાત એમ પણ છે કે—જાગૃતના પદાર્થજ સ્વપ્નમાં અન્યથા પ્રતીત થાય છે; અત્યન્ત અસત્ સ્વપ્નના પદાર્થ નથી. (૩) એમ કહ્યું કે સ્વપ્નના સિંહથી સત્ય જાગૃત અવસ્થા થાય છે તો ત્યાં પણ ઉક્ત પ્રકારથી ભયજ કારણ છે અને તે ભય સત્ય છે. બીજા દોષ અદ્વૈતવાદમાં એ પણ લાગે છે કે તેઓએ જે અસત્થી સત્ પ્રાપ્તિના ત્રણ દૃષ્ટાન્તો આપ્યાં છે, તે તેમના મતમાં લાગી શકતાં નથી. કેમકે તેમનાં મતમાં વિષથી મરવું, સ્વપ્નના પદાર્થોનું જ્ઞાન, અને સ્વપ્નના સિંહથી ડરીને જાગવું એ ત્રણે વસ્તુઓ મિથ્યા છે. તો પછી અસત્થી સત્ની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ શકે? આ તો ઉલટી અસત્થી અસત્નીજ પ્રાપ્તિ મિદ્ધ થઈ. અને જે એમ કહ્યું છે કે—સર્વ બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે, તે પણ ઠીક નથી, કેમકે બ્યારે સર્વ બ્રહ્મજ હતું તો પછી “एकं बीजं बहुधा यः करोति” શ્લોક ૬ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બીજરૂપ પ્રકૃતિની ઘણા પ્રકારથી રચના કરવાવાળો કોણ? અને તેનો એવો ઉત્તર આપ્યો કે—

“अविद्याकृत नामरूपोपाध्यनुरोधोऽश्वरोभवति व्योमेव घट-
 करकाद्युपाध्यनुरोधो” શં ભા૦ વ્ર૦ મૂ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪

અર્થ — અવિદ્યાકૃત જે નામરૂપોપાધિ તેના અનુરોધથી અર્થોત્ત તેના પ્રબલ પડવાથી તે બ્રહ્મની ઇશ્વર સંજ્ઞા થઈ જાય છે—જેમકે ઘટાદિ ઉપાધિઓથી મહાકાશની ઘટાકાશાદિ સંજ્ઞા થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મની પણ ઉકતોપાધિ વશથી ઇશ્વર સંજ્ઞા થઈ જાય છે. પછી તે ઇશ્વર અવિદ્યાકૃત નામરૂપવાળા જીવોના ઇશ્વર કેહેવાય છે અને તેના વ્યવહાર વિષયમાં તે ઇશ્વર છે. એ પ્રકારે અવિદ્યારૂપો પાધિથીજ ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું, સર્વજ્ઞપણું, સર્વશક્તિપણું ઇત્યાદિ

ધર્મ છે, પરંતુ વાસ્તવમાં નથી. એ માયાવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત એટલા માટે ઠીક નથી કે સર્વ શક્તિમાન બ્રહ્મ ઉપર માયા પ્રબલ થઈ જ નહીં શકે. “તદનન્યત્વમારમ્ભણશ્ચદાદિમ્ભયઃ” એના અર્થમાં તો માયા વાદીઓએ સર્વ વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મ માની છે તો પછી પ્રબલ પડવા-વાળી માયા તેનાથી લિપ્ત કેવી રીતે રહી? જો એમ કહે કે માયા પણ બ્રહ્મની શક્તિભૂત છે; તો પછી સ્વશક્તિથી બ્રહ્મ પોતાની ઉચ્ચ પદવીથી પડીને ઇશ્વર કેમ બને છે? કેમકે તેની શક્તિ તો તેના સામર્થ્યને વધારવા માટે છે, પણ કાંઈ સામર્થ્ય ઘટાડવાને માટે નથી. અને જે —

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સ્જાતિ પ્રભુઃ ॥

ન કર્મફલસંયોગં સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ગી૦ ૫ ॥ ૧૪ ॥

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવસુકૃતં વિભુઃ ॥

અજ્ઞાનેનાદૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જન્તવઃ ॥ ગી૦ ૫ ॥ ૧૫ ॥

એ બંને ગીતાના શ્લોકોનો સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એવો અર્થ કર્યો છે કે—એ શ્લોક પરમાર્થાવસ્થામાં વ્યવહારનો અભાવ કથન કરે છે, અર્થાત્ વાસ્તવમાં નથી કોઈ ઇશ્વર અને નથી કોઈ જીવાદિ; એ તો સર્વ માયા માત્ર છે. ઉક્ત શ્લોકોનો એવો આશય કહાડવો. એ ગીતાના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. ન કેવલ ગીતાથીજ વિરુદ્ધ, કિંતુ સ્વામી શંકરાચાર્યજી કૃત ઉક્ત શ્લોકોનાં ગીતાભાષ્યથી પણ વિરુદ્ધ છે. ઉક્ત શ્લોકોના ભાષ્યમાં સ્વામીજી એમ લખે છે કે કોઈ ભક્તોના પાપોને પરમેશ્વર પોતાના શિરપર લેતા નથી, કિંતુ અજ્ઞાનથી તે જીવોનું જ્ઞાન ઢંકાયલું છે અને જ્ઞાનથી મોહ પામેલા અવિવેકી જીવો પુણ્ય પાપ કરે છે. “ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ” એ શ્લોકના ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ પોતે એમ અર્થ કર્યો છે કે—પરમેશ્વર કોઈનાં કર્મ બનાવતો નથી અને કોઈને કર્મોનો કર્તા પણ બનાવતો નથી. કિંતુ જીવોનો સ્વભાવજ તેની અજ્ઞાનરૂપ પ્રકૃતિથી પોતપોતાનાં કર્મો કરાવે છે. જ્યારે સ્વામી શંકરાચાર્યજી પોતાનાં ભાષ્યમાં એવો અર્થ કરે છે અને ગીતાથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે

ઉક્ત શ્લોકોમાં અજ્ઞાનથી જીવોને મોહ પામવું કહ્યું છે, તો પછી આ ઠેકાણે સ્વામીજી એમ કેમ કહી શકે કે “ ઇશ્વરાદિ પણ અજ્ઞાન વંશ થઈને સર્વ કરે છે ? સર્વ ધારણ કરે છે ? પરમાર્થમાં “ નક-
તૃત્વંનકર્માણિ ” એ નિપેદ છે. અને આગળ —

ईश्वरः सर्वं भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वं भूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ गी० ૧૮ ॥૬૧ ॥

આ શ્લોક કે જેનું પ્રમાણ સ્વામી શકરાચાર્યજી લખે છે, તેમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યું છે કે હે અર્જુન ! ઇશ્વર પોતાની યંત્રરૂપ માયાવડે સર્વ પ્રાણિયોને ભ્રમણ કરાવતો સર્વના હૃદય દેશમાં રહે છે. ઉક્ત શ્લોકથી પણ માયારૂપી મોહથી મોહિત જીવજ નજાય છે, પણ કંઈ ઇશ્વર નથી. તો પછી અદ્વૈતવિદ્યાચાર્ય સ્વામિજીએ પોતાના માયો-
પાધિવાળા ઇશ્વરને માટે ઉક્ત શ્લોક કેવી રીતે પ્રમાણમાં આપ્યો ? એ અદ્વૈત મતમાં એ પ્રમાણે વિરોધ અનેક ઠેકાણે દેખાય છે. જેમકે કોઈ ઠેકાણે તો અવિદ્યોપાધિથી જીવ બને છે; અને કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યોપાધિથી ઇશ્વર બની જાય છે. કોઈ ઠેકાણે માયા અને અવિ-
દ્યાને એક માની છે તો કોઈ ઠેકાણે શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાનને માયા માની છે અને મત્તીન મત્ત્વ પ્રધાનને અવિદ્યા માની છે; ઇત્યાદિ સેંકડો વિરોધો છે. પ્રકૃત એ છે કે આ સૂત્રમાં એમ કેહેવાય છે કે પરમાર્થના અભિ-
પ્રાયથી સૂત્રકારે “ તદનન્યત્વ ” એ સૂત્ર કહ્યું છે અને એ સૂત્રમાં કાર્ય પ્રપંચનું ખંડન ન કરતાં પરિણામ પ્રક્રિયાનો આશ્રય કર્યો છે અને તે આશ્રયનો સ્વામીજીએ સંશુભોપાસનામાં પણ ઉપયોગ જતા-
વ્યો છે. આશ્રયની વાત છે કે સંશુભોપાસનામાં ઉપયોગ જતાવીને વળી પરમાર્થાભિપ્રાયથી સર્વ વસ્તુ ભાત્રને પ્રક્ષ કથન કરવું, એ એક એવો શુભભાવ છે કે જેની માયાને માયાવાદીઓજ સમજી શકે, બાકી બીજો તો કોઈ સમજી શકે તેમ નથી.

અસ્તુ. માયાવાદનું એ મહત્ત્વ સુવિરોધ હોય; અમારે તો આ ઠેકાણે સૂત્રકારનો આશય સ્પુટ કરવા સાથે તાત્પર્ય છે. સૂત્રકારનો આશય એ સૂત્રમાં સત્કાર્યવાદથી છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ ઉપાદાન રૂપથી

આ કાર્યરૂપ જગત્ નામરૂપ બનાવવાથી પૂર્વે પણ સત્ હતું, એજ આશયને આ નિમ્ન સૂત્ર પણ સ્પષ્ટ કરે છે. ૧૪

ભાવેચોપલબ્ધેઃ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—ભાવે ॥ ચ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—કારણનાં વિદ્યમાન હોવાથીજ કાર્યની ઉપલબ્ધિ જણાવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપાદાન કારણ વિના આ જગત્રૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન નહિ થાય; અને તે કાર્ય પ્રથમ કારણરૂપે વિદ્યમાન હતું. એ વાતને આગળતું સૂત્ર સ્પષ્ટ કરે છે. ૧૫

સત્ત્વાચ્ચાવરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—સત્ત્વાત્ ॥ ચ ॥ અવરસ્ય ॥

અર્થ—(અવરસ્ય) કાર્યની (સત્ત્વાત્) સત્તા જણાવાથી આ કાર્ય પ્રથમ કારણરૂપે સત્ હતું. ૧૬

સંગતિ—કોઈ કોઈ સ્થાનમાં ઉત્પત્તિથી પ્રથમ કાર્યનો અસત્ વ્યપદેશ અર્થાત્ ન થવાપણું દેખાય છે જેમકે—

“અસદેવેદમગ્રાસીત્” છાં૦ ૩ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥ “અસદ્દા
ઈદમગ્રાસીત્” તૈ૦ ૨ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

અર્થ—પ્રથમ આ અસતજ હતું; અને બીજાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ વાક્યનો અર્થ પણ એજ પ્રમાણે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એમ જણાય છે કે પ્રથમ આ કાર્યરૂપ જડ દ્રવ્ય નહીં હતું તો પછી તેને કારણરૂપે સત્ શી રીતે કહી શકાય? એનો ઉત્તર સૂત્રદ્વાર આપે છે—

અસદ્વ્યપદેશાન્નેતિચેન્ન ધર્માન્તરેણ વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—અમદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ધર્માન્તરેણ ॥ વાક્યશેષાત્ ॥

અર્થ—જો કાર્યને ન થવાતું કથન કરાય તો તે હીક નહિ, કેમકે અન્ય પ્રકારથી કાર્યની સત્તા ઉક્ત વાક્યોમાં દેખાય છે. એ

વાત વાક્યના અંતના અક્ષરોથી સ્પષ્ટ છે જેમકે—“અસદ્વેદમગ્રા-
સીત્” એ વાક્યનું કથન કરીને આગળ લખ્યું છે કે ‘તત્સદાસીત્’
એજ પ્રમાણે તૈત્તિરીય વાક્યની આગળ પણ “તદાત્માનંસ્વમકુરુત્”
એ વાક્યોના અર્થ એમ છે કે “તે પ્રથમ સત્ હતું. તેણે પો-
તાના આત્માને ળનાવ્યો.” એ વાક્યથી જણાય છે કે નામરૂપવાળી
વસ્તુજ લોકમાં સચ્છન્દથી કેહેવાય છે; તે સમયે આ કાયરૂપ જગ-
તનું નામરૂપ નહીં હતું. એ અભિપ્રાયથી “અસદ્વ્યપદેશ” કહ્યો
છે; અને કારણરૂપે કાર્ય સત્ હતું એ અભિપ્રાયથી “તત્સદાસીત્”
ઘટ્યાદિ વાક્યોમાં સત્નું કથન કર્યું છે અને જે વાક્યમાં એમ લખ્યું
છે કે “તેણે આત્માને કર્યો” તે કેમણે આત્મા શબ્દનો અર્થ બ્રહ્માની
વિભૂતિ હોવાથી પ્રકૃતિનો છે. એ પ્રકારે સત્ અસત્નો કોઈ પ્રકારે
વિરોધ નથી. એ વાત યુક્તિ અને શબ્દોથી પણ જણાય છે.

યુક્તેઃ શબ્દાન્તરાત્ચ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—યુક્તેઃ ॥ શબ્દાન્તરાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—યુક્તિથી અને ળીત્ શબ્દ પ્રમાણથી કાર્ય કારણની
એકતા જણાય છે. યુક્તિ એ છે કે જે કારણમાં કાર્યનો ભાવ હોય
છે, તેનાથી તે કાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, અન્યથી નહિ; જેમકે માટીથી
ઘડો, દુધથી દહિં ધી ત્રિગેરે. દુધમાં પ્રથમથીજ ઘૃતાદિ સૂક્ષ્મરૂપથી
હોય છે. એ પ્રકારે કાર્ય, કારણવસ્થામાં પણ સૂક્ષ્મરૂપથી રહે છે.
કેવલ તેની કાર્યરૂપે અભિવ્યક્તિ એટલે પ્રકાશ થાય છે. આ સૂત્રમાં
સ્વા૦ શ૦ આ૦ એ સમવાય સંબંધનું ખંડન મહા જ્ઞેરથી કર્યું છે,
તે સૂત્રના આશયથી સુર્વથા વિરુદ્ધ છે. (સમવાય સંબંધ એટલે કે
વૈશેષિકશાસ્ત્રમાં નિત્ય સંબંધને કહે છે જેમકે બ્રહ્મમાં સચ્ચિદા-
નંદાદિ ગુણોનો અને જડદ્રવ્યમાં રૂપરસાદિનો સંબંધ તેનું નામ
સમવાય કેહેવાય છે.) કેમકે સૂત્રકારનો આશય સમવાયનાં ખંડનનો
જણાતો નથી. ૧૮

પટવચ્ચ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦ — પટવત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — જેવી રીતે લપટેલુ કપડુ માલમ પડતુ નથી, કે આ કપડું છે કે કાંઈ અન્ય વસ્તુ છે; પછી જ્યારે તેને ફેલાવીને ખુલ્લું કરે, ત્યારે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે આ કપડુ છે. એ પ્રકારે આ કાર્ય જગત્ કારણાવસ્થામાં સમવેષ્ટિત પટની પેઠે હતુ અને કાર્યાવસ્થામાં ફેલાવેલા પટની સમાન રૂપાન્તર પ્રાપ્ત થયુ, એ માટે કાર્ય કારણમાં કોઈ પ્રકારે ભિન્નતા નથી.

યથા ચપ્રાણાદિ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦ — યથા ॥ ચ ॥ પ્રાણાદિ ॥

અર્થ — જેવી રીતે પ્રાણ રોકવાથી તેનુ કામ બંધ થયું એમ પ્રતીત થાય છે, પછી પાછો છોડી દીધાથી પ્રાણનું આવવુ જવું સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, એ પ્રમાણે આ કાર્ય જગત્ પણ કારણાવસ્થામાં રોકાયેલા પ્રાણની સમાન હતુ. ૨૦

હવે કાર્ય કારણનો અભેદ કથન કર્યા પછી ઇતિરવ્યપદેશાધિકરણમાં હવે બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતિથી કથન કરે છે.

મંગલિ — પૂર્વના અધિગ્નોમાં વેદાન્તવાક્યોનો વિરોધ પરિહાર કર્યો. જેમકે બ્રહ્મ સૂત્ર ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૧ તથા ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪ તથા ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૭ ॥ માં મદમદ્ વિધાયક વાક્યોના વિરોધ પરિહાર કર્યો. હવે આ અધિકરણમાં આત્મત્વવટે હવનો પ્રવેશ વિધાન કરવાવાળા વાક્યો કે જેથી વૈદિક ટૈનવાદની સાથે વિરોધ આવે છે તેનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો.

૭ ઇતરવ્યપદેશા
ધિકરણ.

ઇતરવ્યપદેશાદ્દિતાકરણાદિ દોષ- પ્રસક્તિઃ ॥૨૧॥

પદ૦ — ઇતરવ્યપદેશાત્ ॥ દિતાકરણાદિ દોષપ્રસક્તિઃ ॥

અર્થ — ઇતર એટલે જીવનું કથન કરવાથી અર્થાત્ ગ્રહનોજ જીવરૂપે પ્રવેશ સ્વિકાર કરવાથી, હિત ન કરવાપણું આદિ દોષનો પ્રસંગ આવશે. આ પૂર્વપક્ષ સૂત્ર છે. એનો અભિપ્રાય એવો છે કે જો ગ્રહ પોતે પોતાની મેળેજ જીવ બની ગયો, તો તેણે પોતાને માટે હિત કયું કેહેવાય નહિ કેમકે તે પોતે પોતાની મેળેજ અતિ દીન દુઃખી જીવોના જીવને પ્રાપ્ત થયો અર્થાત્ કોઈ કેકાણે ક્ષીટ પતંગાદિ શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થયો, તો કોઈ કેકાણે ધૃણિતરોગ વિશિષ્ટ શરીરોમાં પ્રવિષ્ટ થયો. એ પ્રકારે તેણે પોતાના આત્માનું હિત તો કાંઈ પણ કયું નહિ. કોઈપણ જ્ઞાની પોતાને માટે પોતે કેદખાનું બનાવીને બંધનમાં પડતો નથી, તો પછી જે સર્વજ્ઞ ગ્રહ, તેણે એમ કયું ? એ પૂર્વપક્ષ કરીને સૂત્રકાર તેનો ઉત્તર આપે છે. ૨૧

અધિકંતુ ભેદનિર્દેશાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦ — અધિકમ્ ॥ તુ ॥ ભેદનિર્દેશાત્ ॥

અર્થ — તે ગ્રહ, જીવથી અધિક અર્થાત્ મહાન છે. અને તે શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થયો નથી. એ વાત જીવ ગ્રહનો ભેદ કથન કરવા-વાળાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. તે ભેદ એ પ્રકારે છે કે—

આત્માવારેદ્રષ્ટ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥ ૧ ॥ ૪ ॥ ૬

આત્મા અર્થાત્ પરમેશ્વર જ્ઞાનચક્રથી જોવા યોગ્ય છે, શ્રુતિવા-ક્યથી સાંખ્યજ્ઞાન ચોખ્ય છે, સુદૃષ્ટિચોખી મન્તવ્ય કરવા ચોખ્ય છે અને વારંવાર અભ્યાસ વૃત્તિથી જાણવા યોગ્ય છે—“સોમ્નેષ્ટવ્યઃ સવિજિજ્ઞા-સિતવ્યઃ” છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ તે પરમાત્મા જાણવા યોગ્ય છે—
“સતાસોમ્યતદાસમ્પન્નોમવાતિ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૧ ॥ હે સોમ્ય ! ત્યારે એ જીવ તે સત્પુરુષની સાથે મળે છે. “શરીર આત્માપાદેનાત્મનાન્વા-

સ્તુતઃ વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૩૫ ॥ આ પ્રાણધારી જીવ પરમેશ્વરના આશ્રયથી છે. ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ માટે જેની ઉપાસના ઉક્તવાક્યોમાં કથન કરી છે તે બ્રહ્મ, જીવથી મહાન્ છે. તે બ્રહ્મ કદાપિ જીવ બની શકતો નથી. આ સૂત્રમાં મૂત્ર-કારે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યો છે આ સૂત્રમાં સ્વામિશં-કરાચાર્યજીને જીવ ઇશ્વરની એકતા કરવાનો કોઈપણ રસ્તો મળ્યો નથી આખરે હારીને એટલોજ ઉત્તર આપ્યો છે કે—અવિદ્યાકૃત જે નામરૂપ ઉપાધિ છે તેણેજ બ્રહ્મને જીવ બનાવી દીધો. વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જીવ નથી., એનાથી પૂર્વ એકવીસમા સૂત્રમાં પ્રશ્ન એવો હતો કે—જો બ્રહ્મ સ્વયં જીવ બની ગયો તો તેણે પોતાને માટે હિત ન કર્યું, કેમકે તે જીવરૂપ થઈને નાના પ્રકારના દુઃખોમાં સ્વયં પ્રવિષ્ટ થયો. એનો ઉત્તર શંકરમતમાં ઠીક નથી અને અમારા વૈદિકમત પ્રમાણે તો જે —તત્સમૂવાતદેવાનુપાવિશત્” તૈં ૨ ॥ ૬ ॥ “અનેનજીવેનાત્મ-નાનુપવિશ્ય નામરૂપેઽયાકરવાણિ” છાં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યો-માં જીવરૂપે બ્રહ્મનો પ્રવેશ કથન કર્યો છે, તે બ્રહ્મની આત્મભૂત (માલીક અને મીઠકતના સંબંધથી) વસ્તુ હોવાથી કર્યો છે. પરંતુ કાંઈ અભેદનાં અભિપ્રાયથી નથી. એ પ્રમાણે પ્રવેશ વિધાયક ઉક્ત વાક્યોનો વૈદિક દ્વૈતવાદની સાથે કોઈપણ પ્રકારે વિરોધ આવતો નથી. ૨૨

અશ્માદિવચ્ચ તદનુપપત્તિઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ ૦—અશ્માદિવત્ ॥ ચ ॥ તદનુપપત્તિઃ ॥

અર્થ—પથર આદિની સમાન જીવ બ્રહ્મ બની શકતો નથી; જે પ્રમાણે પથરો અત્યંત વિનતીય પદાર્થ છે, તે પ્રમાણે જીવ પણ અત્યંત વિનતીય પદાર્થ છે તે કદાપિ બ્રહ્મ બની શકતો નથી, અને બ્રહ્મ કોઈપણ સમયે જીવ બની શકતો નથી. આ સૂત્રનો અર્થ શંકરમતમાં એવો કર્યો છે કે—જે પ્રકારે એક ખાણમાંથી બહુ મુદ્યવાળા મણિ આદિ પાપાણુ ઉત્પન્ન થાય છે એજ પ્રમાણે એકજ બ્રહ્મથી નાના પ્રકારનું આ જગત્ બની જાય છે, એ માટે પૂર્વોક્ત દોષની અનુપપત્તિ અર્થાત્ અસિદ્ધિ છે. આ અર્થ આ અધિકરણની

સાથે બીજકુલ સંગતિ રહિત છે, કેમકે બ્રહ્મને સ્વયં જીવ જનવામાં પૂર્વપક્ષ સૂત્રમાં દોષ આપવામાં આવેલો છે અને “અધિકન્તુમેદ-નિર્દેશાત્” વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૨ ॥ એ સૂત્રમાં બ્રહ્મને અધિક જતા-વ્યું છે. અર્થાત્ એમ જતાવ્યું છે, કે બ્રહ્મ મહાન્ છે તે કદાપિ જીવ થઈ શકે નહિ. અને આ સૂત્રમાં પણ એજ વાત જતાવી છે કે જેવી રીતે પત્થર આદિ અન્ય વસ્તુ બ્રહ્મ થઈ શકે નહિ, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મ બની શકે નહિ.

સ્વામિરામાનુચાર્યજીએ એ સૂત્રનો એવોજ અર્થ કર્યો છે—કે જેમ પાષાણાદિ અત્યન્ત વિનતીય પદાર્થ બ્રહ્મ બની શક્તા નથી, તે પ્રમાણે જીવ પણ બ્રહ્મ થઈ શકે નહિ. છેવટે એટલે સુધી વર્ણન કર્યું છે કે—સર્વજ્ઞ, સત્ય સંકલ્પ બ્રહ્મ, કદાપિ જીવ થઈ શકે નહિ. ૨૩

સંગતિ — હવે આ ઠેકાણે ઉક્ત બ્રહ્મના વિષયમાં એવો પ્રશ્ન થાય છે કે—તે બ્રહ્મ જગત્કર્તા થઈ શકે નહિ, કારણકે કર્તા થવાની સામગ્રી તેની પાસે કાંઈ જણાતી નથી? એ પૂર્વપક્ષનું સૂત્રકાર અંચન કરે છે.

++++++
 ૮ ઉપસંહારદર્શના
 ધિકરણ.
 ++++++

ઉપસંહારદર્શનાનેતિચેન્ન ક્ષીરવાદ્ધિ ૨૪

પદ૦—ઉપસંહારદર્શનાત્ ॥ના॥ ઇતિ॥ ચેત્ ॥ નાક્ષીરવત્ ॥હિ॥

અર્થ — કર્તાની પાસે સામગ્રી ન દેખાવાથી બ્રહ્મ જગત્તું કારણ નહિ થઈ શકે, કારણકે તેની પાસે કોઈ જાતની સામગ્રી નથી. એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર એજ સૂત્રના ઉત્તરાર્ધમાં એવો આપ્યો છે કે—જેવી રીતે દૂધ કોઈપણ અન્ય સામગ્રિ વિશેષ વિના દહિ બની જાય છે, એ પ્રકારે બ્રહ્મ પણ સ્વભાવ વિશેષથી જગત્તું કારણ થઈ શકે છે. આ સૂત્રમાં દૂધનું દૃષ્ટાંત કોઈ બીજાની સહાયતા નહિ લેવાના અભિપ્રાયથી છે; પરંતુ એમ નહિ સમજાવેલું કે દૂધની સમાન બ્રહ્મ સ્વયં જગત્સુ પરિણામ થઈ જાય છે. કેમકે જે દૂધ દહિની સમાન

+++++ પરિણામ જગત્ માન્યં હિત તે બ્રહ્મત્ર ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૬ ॥

એ સૂત્રમાં એમ વર્ણન નહિ હોત કે પરમાત્મા જગતનું નિમિત્ત કારણ છે અને પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે અને—

“ નતસ્ય કાર્ય કરણં ચવિદ્યતે નતરસમશ્ચાભ્યધિકશ્ચદૃશ્યતે ॥

પરાસ્યશક્તિર્વિવિધૈવશ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયાચાશ્વે ॥૧૬

અર્થ — એનું કોઈ કાર્ય નથી તેમજ કારણ પણ નથી; તેની બરોબરી કોઈ નથી તેમજ અધિક કોઈ નથી; તેનાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ, ક્રિયારૂપ શક્તિ બહુ પ્રકારે સંભળાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મને નિરાકાર વર્ણવ્યો છે. એથી પણ જણાય છે કે તે બ્રહ્મમાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન, બલ, અને ક્રિયા જણાયાથી આ ઠેકાણે દૂધનું દૃઢાંત આપ્યું છે. એજ વાતને આગળનાં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૨૪

દેવાદિવદપિલોકે ॥ ૨૫ ॥

પદ—દેવાદિવત્ ॥ અપિ ॥ લોકે ॥

અર્થ — જે પ્રકારે દિવ્ય ગુણવાળા પુરૂષો પોતાની વિચિત્ર શક્તિથી સાધન સામગ્રી વિના જગતમાં વિચિત્ર કાર્ય ઉત્પન્ન કરી દે છે—જેમકે ભૂમીપર ઘોડાઆદિ જોડયા શિવાય વિચિત્ર પ્રકારના વાહનો ચલાવી શકે છે, તથા મનુષ્યાદિ હૃત મોહક્યા વિના દેશ-દેશાન્તરોના સમાચાર જ્ઞાત કરી લે છે—એ પ્રકારે નિરાકાર બ્રહ્મ હસ્તપાદાદિ વિના સંપૂર્ણ સંસારને નિર્માણ કરે છે. એમાં કંઈપણ દોષ આવતો નથી. આ સૂત્રમાં દેવાદિકોનું દૃઢાંત આપ્યું છે તે પણ એ વાત સિદ્ધ કરે છે કે બ્રહ્મ જગતનું પરિણામી ઉપાદાન કારણ નથી. શંકરાચાર્યજીના મતમાં આ ઉપસંહાર દર્શનાધિકરણને પરિણામ વાદમાં લગાવ્યું છે કે બ્રહ્મજ નાના પ્રકારની વસ્તુઓમાં પરિણત થઈને દૂધ દહિની પેઠે જગતરૂપ બની ગયા છે. જેમકે—સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ (૨૪) માં સૂત્રનાં ભાષ્યમાં એમ લખ્યું છે કે—

“ તસ્માદેકસ્યાપિ વ્રહ્મણો વિચિત્રશક્તિયોગાત્ ક્ષીરાદિવદ્વિચિત્રપરિણામઉપપદ્યતે ” શં ॥ માં હવે સૂત્રકારનો એવો આશય બીલકુલ

નથી. જેને એ આશયની પ્રાપ્તિ હોય તેનું ખંડન કરવા માટે આ કૃત્સ્નપ્રસક્ત્યધિકરણ લખ્યું છે કે પ્રહ્લ જગત્સુપ પરિણામને કદાપિ પામી શકતું નથી. એ અધિકરણમાં નિમ્ન લિખિત પ્રશ્ન કર્યો છે. ૨૫

કૃત્સ્નપ્રસક્ત્ય
ધિકરણ.

કૃત્સ્નપ્રસક્તિર્નિરવયવત્ત્વશબ્દ-
કોપો વા ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—કૃત્સ્નપ્રસક્તિઃ ॥ નિરવયવત્ત્વશબ્દકોપઃ ॥ વા ॥

અર્થ—જો પરિણામવાદીઓનાં મતમાં સંપૂર્ણ પ્રહ્લ જગત્સુપ થયું તો કૃત્સ્નપ્રસક્તિ અર્થાત્ સર્વ પ્રહ્લજ જગત્સુપ થયું અને પ્રહ્લ ખીલકુલ રહ્યુંજ નહિ, એ દોષ આવ્યો. જો અડધું પ્રહ્લ જગત્સુપ થયું તો “ન તત્ત્વપ્રતિમાશ્ચિત્” ઇત્યાદિ નિરાકાર પ્રતિપાદક મંત્રોનો વ્યાકોષ આવ્યો; એ માટે પ્રહ્લને પરિણામી ઉપાદાન કારણ માનવું હીક નથી. વેદ અને ઉપનિષદ્ તે પ્રહ્લને નિરાકાર વર્ણન કરેછે જેમકે—

“દિવ્યોદ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સ્વાહ્યાભ્યન્તરોદ્યજઃ” મુણ્ડ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

“ઇદંમહદ્ભૂતમનન્તમપારં વિજ્ઞાનઘનમેવ” વૃ૦ ૨ ॥ ૪ ॥ ૧૨ ॥

“સર્વપ્રતિભાતિત્યાત્મા” વૃ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ ૨૬ ॥ “અસ્યૂલમનણુ”

વૃ૦ ૩ ॥ ૮ ॥ ૮

અર્થ—(૧) તે પુરુષ દિવ્ય છે, અમૂર્ત છે, સર્વની બહાર અને અંદર છે અને અજન્મા છે. (૨) તે સર્વથી મોટું તત્ત્વ છે, અનંત છે, અપાર છે, વિજ્ઞાનઘન છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (૩) આ જેટલું દૃશ્ય જગત્ છે તે પરમાત્મા નથી. (૪) તે સ્થૂલ નથી, અણુ નથી, દીર્ઘ નથી, અર્થાત્ સાકાર દ્રવ્યોના સ્થૂળાદિ ભાવોથી સર્વથા રહિત છે. ઇત્યાદિ વેદોપનિષદોમાં તે પ્રહ્લને નિરાકાર વર્ણવ્યું છે, તો પછી તેનું પરિણામ કેમજ થઈ શકે? વળી એજ વાતને

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥૨૭॥

પદ૦—શ્રુતેઃ ॥ તુ ॥ શબ્દમૂલત્વાત્ ॥

અર્થ — શ્રુતિથી તે બ્રહ્મ નિરાકાર જણાય છે તોપણી તેનું પરિણામ શી રીતે? તે શ્રુતિ એ છે કે—

एतावानस्यमहीमाज्ज्योत्यायांश्चपृथ्वः पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रि-
पादस्याऽमृतान्दिवि ॥ यजु० ૩૧ ॥ ૩ ॥

અર્થ — આ મર્વ જગત્૩પી મહિમા તેના એક પાદસ્થાની છે અને ત્રણ પાદ અમૃત સ્વરૂપ છે. આ ઠેકાણે પાદ વિભાગ કેવલ આ જડ જગત્ને અદ્ય દેખાડવાના અભિપ્રાયથી છે, પણ કાંઈ સાકારના અભિપ્રાયથી નથી. જે સાકારના અભિપ્રાયથી હોત તો તે અમૃત નહિ કહેવાતે. એ પ્રમાણે શ્રુતિથી બ્રહ્મ નિરાકાર જણાય છે, અને જે કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે “શ્રુતિથી બ્રહ્મ નિરાકાર જણાયાથી વાસ્તવમાં બ્રહ્મ નિરાકાર કેવી રીતે મનનાય?” એનો ઉત્તર એજ છે કે “શબ્દમૂલત્વાત્” તે બ્રહ્મ શબ્દમૂલ છે અર્થાત્ શબ્દ પ્રમાણથી જણાય છે. સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ એ મૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે—બ્રહ્મનું પરિણામ થઈને જગત્ થઈ નાય છે અને વળી પાછો તે નિરાકાર પણ છે. જ્યારે એમ પૂછવામાં આવે કે એ વાત કેમ સમજી શકાય કે એક વસ્તુ પરિણામી ઉપાદાન કારણ પણ છે અને વળી તે નિરાકાર પણ છે? એનો ઉત્તર એવો આપ્યો છે કે—

“ અચિન્ત્યાઃ સ્વલુપેભાવા નતાંસ્તર્કેણયોજયત્ । પ્રકૃતિભ્યઃ પરં
યચ્ચતદાચિન્ત્યસ્ય લક્ષણમ્ ”

અર્થાત્ જે ભાવ વિચારમાં નહિ આવી શકે તેમાં તર્ક નહિ કરવા જોઈયે જે પ્રકૃતિથી પર છે તે અચિન્ત્ય છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મ અચિન્ત્ય છે. એ માટે તેમાં કૃત્સ્નપ્રસક્તિવાળો એવો તર્ક નહિ કરવો જોઈયે કે તે બ્રહ્મ જગત્નું પરિણામી ઉપાદાન કારણ કેમ થયું અને વળી નિરાકાર કેમ રહ્યા? અને એવો પણ ઉત્તર આપ્યો છે

કે અવિદ્યાકૃત ઉપાધિ કલ્પિત રૂપથી તે સંસારરૂપ બની ગયો વાસ્તવમાં તે નિરાકાર છે. ધન્ય છે યુક્તિકારને !!! અહિં સ્થાનમાં તો સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ પોતાના મતને ઘણાજ શિથિલ કરી દીધો છે. પાછળ તો વળી એમ કહેતા આવ્યા છે કે—બ્રહ્મમાં ધર્મની પેઠે કેવળ શ્રુતિ પ્રમાણ નહિ કિન્તુ યુક્તિ પણ પ્રમાણ છે, પણ અહિં જ્યારે યુક્તિમાં પણ કંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે પછી એવો આશ્રય લઈ લીધો કે એમાં યુક્તિ કામ ન લાવવી. હીકજ છે તો યુક્તિનું કામ આવે પણ કેમ ? જો બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માને તો પછી નિરાકાર કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ક્યાંથી લાવી શકે !!! એ માટે આ ઠેકાણે સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીને તર્કનો વસ્તો ત્યાગ કરવો પડ્યો. ૨૭

સંગતિ — નિમિત્ત કારણવાદીઓના મતમાં નિરાકાર આત્મામાં એવી શક્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે કે હસ્તપાદાદિ વિના આ સંપૂર્ણ જગત્નો કર્તા હોઈ શકે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

આત્મનિ ચૈવં વિચિત્રાશ્રહિ ॥ ૨૮ ॥

પપ૦ — આત્મનિ ॥ ચ ॥ एवम् ॥ विचित्राः ॥ च ॥ हि ॥

અર્થ — પરમાત્મામાં એવા પ્રકારની વિચિત્રશક્તિઓ જણાય છે કે હસ્તપાદાદિ અવયવો વિના સૃષ્ટિને બનાવી શકે છે. સૃષ્ટિનો અ-કર્તાપણાનો દોષ તો માયાવાદીઓના મતમાં આવે છે. તે સૂત્રકાર કથન કરે છે. ૨૮

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

પદ૦ — स्वपक्षदोषात् ॥ च ॥

અર્થ — માયાવાદીઓના મતમાં એવો દોષ જણાય છે કે નિરાકાર બ્રહ્મ જગત્નું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કેમ બની શકે ? એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર ઉક્ત સૂત્રથી એમ કહ્યું કે આ સૂત્રથી પણ માયાવાદીઓનો મત હીક નથી. અમારા વૈદિક મતમાં એવો દોષ આવતો નથી કે નિરાકાર પરમાત્મા જગત્નું નિમિત્ત કારણ કેવી રીતે બને ? એ વાતને પુનઃ નીચેના સૂત્રથી પ્રતિપાદન કરે છે. ૨૯

++++++
 ૧૦ સર્વોપેતા
 ધિકરણ.
 ++++++

સર્વોપેતાચતદર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—સર્વોપેતા ॥ ચ ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ—અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વ શુભ સમ્પન્ન છે, એ માટે તે અક્ષરથી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે—એ વાતને ઉપનિષદ વાક્યમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે—“एतस्यवाक्षरस्यमशासने गार्गिसूर्या-
 चन्द्रमसौविधृतौतिष्ठतः ॥ व० ૩ ॥ ૮૯ ॥ હે ગાર્ગિ ! તે એક પર
 માત્માની આજ્ઞામાં સૂર્ય ચંદ્ર સ્થિર છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એટલું
 સિદ્ધ થાય છે કે તે નિરાકાર અક્ષરબ્રહ્મજ સર્વ જગત્નું નિમિત્ત
 કારણ છે. અને જે એમ કહ્યું કે સાધન વિના તે પરમાત્મા કર્તા
 કેવી રીતે થઈ શકે ? એ વાતનું સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ખંડન કર્યું છે. ૩૦

વિકરણત્વાન્નેતિચેત્તદુક્તમ્ ॥૩૧ ॥

પદ૦—વિકરણત્વાત્ ॥ ના ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મ સાધન રહિત હોવાથી જો એમ કેહેવાય કે
 તે જગત્ને કર્તા ન થઈ શકે, તો તે વાત ઠીક નથી કેમકે એ વાત
 પ્રથમ કેહેવાઈ ગઈ છે કે તે પરમાત્મા સાધનવિના પણ જગત્ને
 કર્તા થઈ શકે છે—“अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः” વૃ૦ ૩ ॥ ૮૧ ॥ ૮૨ ॥ ઇત્યાદિ
 વાક્યોમાં ચક્ષુ, શ્રોત્રાદિ રહિત બ્રહ્મનેજ જગત્નું કારણ કથન કર્યું છે—

अपाणिपादोजवनोग्रहितां पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः, श्वेत० ૩ ॥ ૧૯

અર્થ—તે પરમાત્મા હસ્તપાદાદિ અવયવોથી રહિત છે, વેગવાળો
 છે, સર્વને બ્રહ્મ કરવાવાળો છે, આંખ વગર જોઈ શકે છે, કાનવિના
 સાંભળી શકે છે. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયાદિ કરણ રહિત બ્રહ્મમાં સર્વ સામ-
 થ્ય શાસ્ત્રમાં વર્ણન કર્યું છે, એ માટે નિરાકાર બ્રહ્મ જગત્નું કારણ
 હોવામાં કાંઈ દોષ નથી. ૩૦

સંગતિ — જગત્નો કર્તા પ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ, કારણકે કર્તાનું કાંઈ ને કાંઈ પ્રયોજન અવશ્ય હોવું જ નોંધયે; અને જગત્ રચવામાં પ્રહ્મનું કાંઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. સંસારમાં પ્રયોજન એ પ્રકારે હોય છે. એક તો પોતાનો કાંઈ તેમાં અર્થ હોય તે, અથવા બીજાનો અર્થ હોય. તેનો પોતાનો એમાં અર્થ એવી રીતે નથી કે તે પોતે સર્વકામ પૂર્ણ છે અને બીજાનો અર્થ એટલા માટે નથી કે સૃષ્ટિની પ્રથમ બીજે કોઈ હુતોજ નહિ કે જેને માટે પ્રહ્મ આ જગત્ને રચે ! એટલા માટે મોટા પ્રયાસથી સાધ્ય જગત્નો કર્તા પ્રહ્મ થઈ શકે નહિ. એ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર, નિમ્ન લિખિત પ્રયોજનવત્વાધિકરણમાં સૂત્ર-કાર આપે છે.

++++++
 ૧૧ પ્રયોજનવત્વા
 ધિકરણ.
 ++++++

નપ્રયોજનવત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦ — ના ॥ પ્રયોજન વત્વાત્ ॥

અર્થ — કોઈ પણ જાતનું પ્રયોજન ન હોવાથી આ મહા પ્રયાસ સાધ્ય જગત્નો કર્તા પ્રહ્મ ન થઈ શકે ! આ પૂર્વ પક્ષ સૂત્ર છે. ઉત્તર —

લોકવત્તુલીલાકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦ — લોકવત્ ॥ તુ ॥ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥

અર્થ — લોકની સમાન અર્થાત્ જેવી રીતે સંસારમાં મોટાં મોટાં કામ રાજા મહારાજાઓ લીલા માત્રથી કરી લે છે અને તેને કાંઈ મોટો પ્રયાસ પડતો નથી, એ પ્રમાણે પરપ્રહ્મ પણ આ જગત્ બિ-ચ્ચને લીલા માત્રથી રચે છે આ સૂત્રમાં એ વાતનો ઉત્તર આવી ગયો કે સંસાર રચવામાં ઇશ્વરને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, કિંતુ જેવી રીતે સ્વભાવથી શ્વાસ પ્રશ્વાસાદિ વગર મહેનતે શ્વાસ કરે છે તેમાં મનુષ્યને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી, એજ પ્રમાણે પ્રહ્મને પણ જગત્ રચવામાં પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. ૩૩

સંગતિ — ઇશ્વરને સંસાર રચવામાં ભલે પ્રયત્ન ન પડતો હોય પરંતુ સંસાર રચવામાં તેનું કાંઈ પ્રયોજન તો માલમ પડતું નથી ?

અને વળી ઉલટું વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય એવા બે પ્રકારના દોષ પર-
માત્માના પર લાગે છે. વૈષમ્ય તેનું નામ 'કહેવાય છે કે "કોઈને
ઉંચા બનાવે છે ને કોઈને નીચા બનાવે છે." એ વિષમતારૂપ દોષ
આવે છે. "કોઈને અતિ દીન, દુઃખી બનાવે છે અને કોઈને સુખી
બનાવે છે." એ નૈર્ઘૃણ્ય દોષ પણ આવે છે! એનો ઉત્તર સૂત્રકાર
આપે છે.

૧૨ વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્ય
ધિકરણ.

વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્તથાહિદર્શ-
યતિ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યે ॥ ન ॥ સાપેક્ષત્વાત્ ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યરૂપ દોષ પરમાત્મામાં લાગતા નથી, કાર-
ણકે તે પરમાત્મા પૂર્વ કર્મોની અપેક્ષાથી સૃષ્ટિ બનાવે છે. એનાથી
એ વાતનો પણ ઉત્તર આવી ગયો કે પ્રયોજનવિના સૃષ્ટિને પેદા
કરતો નથી કિંતુ કર્મોના ફલ આપવા માટે રચે છે. જો એમ કહીએ
કે જ્યારે એકલું બ્રહ્મ હતું તો કર્મ પ્રથમ ક્યાંથી આવ્યા? એનો
ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. ૩૪

ન કર્માવિભાગાદિતિચેન્નાનાદિત્વાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—ન ॥ કર્મ ॥ અવિભાગાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અના-
દિત્વાત્ ॥

અર્થ—એકજ બ્રહ્મના હોવાથી, કર્મ પ્રથમ નહિ હતાં એમ
નહિ કહી શકાય (કેમકે) કર્મ અનાદિ હોવાથી. ૩૫

સંતિગ—જીવ અને કર્મ અનાદિ કેવી રીતે હોઈ શકે?
કેમકે શરીર હશે તો કર્મ થશે? અને કર્મ હશે તો તે
કર્મના ફલથી શરીર મળશે? એ પ્રમાણે અન્યોન્યાશ્રય દોષથી
કર્મ અનાદિ ઠરી શકતાં નથી. તેમજ 'સદેવસોમ્યેદમગ્ર આસીત્ એકમે
વાદિતીયમ્ ॥ છાં૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ હે સૌમ્ય! સૃષ્ટિથી પ્રથમ આ
એકજ અદ્વિતીય બ્રહ્મ હતું. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવ અનાદિ ઠરી
શકતો નથી! એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते ॥ च ॥ अपि ॥ उपलभ्यते ॥ च ॥

અર્થ — કર્મ અને જીવોત્ત્ત્વ અનાદિ પણ હોવું એ સિદ્ધ કરી શકાય છે. તે એ પ્રમાણે કે—“અનેનજીવેનાત્મનાતુપ્રવિદય નામરૂપેષ્યા કરવાણિ” છાં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ આ પોતાના જીવરૂપ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપ કરૂં. આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દ પોતાનું હોવાના અભિપ્રાયથી છે, પરંતુ બ્રહ્મ જીવરૂપ હોવાના અભિપ્રાયથી નથી. જેમકે લોકમાં પણ ઘણો સંબંધ થઈ જવાથી એમ બોલાય છે કે અમુક પુરૂષ મારો આત્મા છે. સ્વામિશકરાચાર્યજીએ પણ એ વાક્યમાં જીવને અનાદિ માન્યો છે. જ્યારે જીવ અનાદિ સિદ્ધ થઈ ગયો, તો પછી તેની સાથે તેનાં કર્મ પણ અનાદિ કાલથીજ સિદ્ધ હોવાંજ જોઈએ. અને જે અન્યોન્યાશ્રય દોષ બતાવ્યો હતો, તે એવી રીતે નથી આવતો કે “જે કર્મથી જે શરીર બને છે, તે શરીરથી પછી તે કર્મ બનતું નથી.” જેવી રીતે કે જે બીજથી જે વૃક્ષ બને છે તે વૃક્ષથી પછી પાછું તેનું તેજ બીજ થતું નથી. જો એવાં સ્થાનોમાં પણ અન્યોન્યાશ્રય દોષ લાગી શકતો હોય, તો પછી વૃક્ષથી બીજ અને બીજથી વૃક્ષ એ પ્રવાહ રોકાઈ જવો જોઈએ, પણ કાંઈ રોકાતો નથી; એટલા માટે એમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવી શકતો નથી. એ પ્રકારે જીવ અને કર્મોત્ત્ત્વ અનાદિપણ ઉપપાદાન કરી શકાય છે. અને “અનેનજીવેન” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવનું અનાદિ હોવું એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એ પ્રમાણે જીવ અને કર્મ અનાદિ હોવાથી ઇશ્વરમાં વેષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્ય દોષ આવી શકતા નથી; તેમજ નિષ્પ્રયોજન સૃષ્ટિ ગ્રહણ દોષ પણ આવી શકતો નથી. એકંદરે સાર એ નીકળ્યો કે, પૂર્વ સૃષ્ટિનાં કર્મોત્ત્ત્વ પ્રલ આપવા માટે પરમાત્મા સૃષ્ટિને રચે છે. જેમકે —“સૂર્યાચન્દ્રમસૌષાતાયથાપૂર્વમકલ્પયત્” ઋં અષ્ટં ૮ જં ૮ વં ૪૮ મં ૨ ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્ણન કર્યું છે કે પ્રથમ સૃષ્ટિનીસમાનજ પરમાત્મા, સૂર્ય અને ચંદ્રમાને રચે છે. અને એજ અભિપ્રાયનું “નરૂપમરૂપેદતથોપલભ્ય-

તેનાન્તોનચાદિનંચસપ્રતિષ્ઠા" ગી. ૫ ॥ ૩ ॥ આ શ્લોકમા વર્ણન કર્યું છે કે પ્રવાહરૂપથી આ સ સાગ્નુ આદિ નથી, અત નથી અને મધ્ય નથી ૩૬

સંગતિ — ઉક્ત પ્રકારથી મૃષ્ટિ જ્યારે અનાદિ અનત છે, તો પછી તમાગ ઇશ્વરમા ઇશ્વરપણુ શુ રહ્યું ? કેમકે તે ન તો જીવને ઉત્પન્ન કરી શકતા કે ન તો પ્રકૃતિને ઉત્પન્ન કરી શકતા ? એનાથી ઇશ્વરના અનત સામર્થ્યમા દોષ આવે છે ! ઉત્તર—

॥ ૧૩ સર્વ ધર્મોપપત્ય
ધિકરણ ॥

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

પદ. — સર્વધર્મોપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — જગત્ના ચેતન કર્તામા જે ધર્મની અપેક્ષા છે, તે સર્વ ધર્મોની સિદ્ધિ બ્રહ્મા જણાયાથી ઉક્ત દોષ આવતો નથી અર્થાત્ તેજ સર્વ ધર્મ તે ઇશ્વરમા છે કે જે તેનામાં હોવાજ નોઇએ, પરંતુ અજ્ઞાની પુરૂષના કટપના કરેલા દરેક ધર્મ હોતા નથી જે સર્વ ધર્મનો અર્થ આ ઠેકાણે ઇચ્છતારહિત લેવાય તો ઇશ્વરનું ઉત્પત્તિ વિનાશવાળા થવું, યોતાના જેવો બીજો ઇશ્વર ઉત્પન્ન કરી લેવો યોતે યોતાને મારી નાખવો, ઇત્યાદિ અનત અનિષ્ઠ ધર્મ તેનામા માનવા પડશે એ માટે સર્વ ધર્મનો અર્થ આ ઠેકાણે ઇશ્વર યોગ્ય ધર્મજ થવો નોઇએ, અને તે યોગ્ય એ પ્રમાણે છે કે જે ઐશ્વર્ય રાખે છે તેનું નામ ઇશ્વર તે ઐશ્વર્ય એ છે કે—તે ચરાચર જગત્ને પણ રચવાવાળા છે, ચરાચરના અધિષ્ઠાતા, જ્ઞાતા, ત્રાતા, અને નિર્માતા છે. એ માટે તેના ઇશ્વરત્વમા દોષ આવી શકતો નથી અને ધ્વામી શકરાચાર્યજીએ એ સૂત્રનો અર્થ એવો કર્યો છે કે “ સર્વ ધર્મ તે બ્રહ્મનામા બની શકે છે, અર્થાત્ જડના ધર્મ પણ બની શકે છે, ચેતનના ધર્મ પણ બની શકે છે ” જે ઉક્ત સૂત્રનો એવો આશય સૂત્રકારનો હોત તો અભિન્નનિમિત્તોપાદાનકાણ્યમા પૂર્વોક્ત દોષ તેઓ આપતે નહિ જેમકે (૧) તે નિરાકોર અભિન્નનિમિત્તોપાદન

કારણ કેવી રીતે બન્યું ? (૨) જ્યારે તે બ્રહ્મ જગત્ બન્યું તો તે અધુરું બ્રહ્મ બન્યું કે બધું ? (૩) જો તે અડધું જગદાકાર બન્યું તો પછી નિરાકાર ન રહ્યું ! અને જો બધું જગતરૂપ બન્યું તો શેષ બ્રહ્મ ન રહ્યું ? (૪) જ્યારે તેણે પોતે શરીરોને બનાવીને પ્રવેશ કર્યો તો તેણે નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપની પદવીથી પતીત થઈને જન્મ મરણાદિનું ધામ બની આત્મહનન કર્યું. ઇત્યાદિ અનેક તર્કોના ઉત્તરમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ એટલું જ પર્યાપ્ત સમજ્યું કે “સર્વ ધર્મોપપત્તેશ્ચ” એ સૂત્રનો અર્થ સર્વ શુભાશુભ ધર્મ છે.

સ્વામિશંકરાચાર્યજીનું એવું લાખ્ય જોવાથી અમને એમ જણાય છે કે એ સૂત્રના લાખ્યમાં મહર્ષિ વ્યાસજીના આશયનો ગદ્ય માત્ર પણ અન્ધન કર્યો નથી, નહિ તો પરસ્પર એવો અસબદ્ધ લેખ મહર્ષિ વ્યાસજી મહારાજ કેમ લખે ? જે ઇતરવ્યપદેશાધિકરણમાં બ્રહ્મના મર્વ દોષને દૂર કરીને “અધિકન્તુભેદનિર્દેશાત્” એ સૂત્રમાં બ્રહ્મને મર્વોપરિ સિદ્ધ કર્યું અને પ્રયોજનવત્તાધિકરણમાં પરમાત્માનુ સૃષ્ટિ રચનામાં પ્રયોજન અને ન્યાયાદિકોનું સારી રીતેથી નિરૂપણ કર્યું; એ પ્રમાણે પરમાત્માના ન્યાયની નિર્મલતા તો ત્યારે જ વહી શકે છે કે જ્યારે “સર્વ ધર્મોપપત્તેશ્ચ” એ સૂત્રનો અર્થ પૂર્વ સૂત્રોની સાથે સંગતિ રાખે. અને તે સંગતિ મર્વ શબ્દને સંકુચિત માન્યાથી જ રહી શકે છે અર્થાત્ સર્વ ધર્મોથી આશય આ ઠેકાણે તે ધર્મોનો છે કે જે ધર્મ પરમાત્માને યોગ્ય હોય એ માટે જ સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજીએ એવું લખ્યું છે કે—

“અતઃ સર્વ વિલણત્વાતત્પર્વ શક્તિવાલ્લીલૈક પ્રયોજનત્વાત્
શ્રેવજ્ઞકર્માનુગુણ્યેન વિચિત્રસૃષ્ટિયોગાદ્ બ્રહ્મૈવજગત્કારણમ્”

શ્રી૦ મા૦ ધ્ર૦ મૂ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ—સર્વથી વિલક્ષણ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા જીવોના કર્મોને અનુકૂળ જ સૃષ્ટિ કર્તા છે કાંઈ નિરપેક્ષ કર્તા નથી. આ ઠેકાણે સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજીએ પૂર્વ સૂત્રોની સંગતિને છોડી નથી અને સર્વ શક્તિમન્નો તે જ અર્થ કર્યો છે કે જે વેદ શાસ્ત્રાનુકૂલ છે.

અર્થાત્ તે સર્વ શક્તિઓ તેમાં છે કે જેનાથી તેના ન્યાય, નિયમાદિમાં કાંઈ દોષ ન આવે. અને એજ અભિપ્રાયથી કેટલેક સ્થલે સ્વાશાં આં એ પરમાત્માના કલ્યાણ ગુણોની અનન્તા માની છે. પણ કાંઈ શંકરાચાર્ય મહારાજની પેઠે લલાખૂરા બધા ગુણોની માની નથી.

એ પ્રમાણે પૂર્વોક્તર સંગતિ જોવાથી આ સૂત્રમાં સર્વ ધર્મનો અર્થ ઈશ્વર સંબંધી ધર્મનો છે પણ કાંઈ ઉપાદાન કારણ માનીને માયિક ધર્મનો અર્થ નથી. જેમકે સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ “મહામાયન્ન વ્રત્ત” એમ લખીને બ્રહ્મને જગત્તુ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ માનવા માટે પોતે માયાવાદની માયા દેલાવી છે. ૩૭

इतिवेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः

॥ ओ३म् ॥

॥ अथवेदान्ताख्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः प्रारभ्यते ॥

संगति — આ પાદમાં કેવલ તર્કદ્વારા વેદવિરોધી મતોનું ખં-
ડન કર્યું છે. સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્ય, સ્વામિશ્રી રામાનુજાચાર્ય અને
મધ્વાદિ સર્વ આચાર્યોએ આ પાદમાં સાંખ્ય વૈશેષિકાદિ શાસ્ત્રોનું
ખંડન મોટા બલપૂર્વક કર્યું છે. પરંતુ એવો ભાવ આ પાદનો ખીલ-
કુલ માલુમ પડતો નથી. જે સમયમાં તે આચાર્યોનાં ભાષ્ય બન્યાં,
તે સમયે શાસ્ત્રોનાં પરસ્પર ખંડનનો આવિધિક સમય આવી ગયો
હતો; અને તે સમયના પ્રભાવે તે લોકોએ વેદાન્તથી ભિન્ન પાંચ
શાસ્ત્રોનું ખંડન કર્યું—કે જે ખંડન વેદાન્ત શાસ્ત્રના આશયથી સર્વથા
વિરુદ્ધ છે. એ વિષયમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે યુક્તિયો છે.

- ૧ વેદાન્ત દર્શનમાં કોઈપણ જગ્યાએ સાંખ્ય વૈશેષિકાદિ
શાસ્ત્રોનું નામ લઈને ખંડન કર્યું નથી.
- ૨ વેદાન્ત સૂત્રોનો આશય પણ પરસ્પર શાસ્ત્રોનાં ખંડનનો
જણાતો નથી.
- ૩ ત્રીજો તર્ક એ છે કે જ્યારે વૈદિક સમયને લઈને ઉપનિ-
ષદના સમય પર્યન્ત કોઈ શાસ્ત્રમાં પણ વૈદિક શાસ્ત્રોનું
ખંડન નથી તો પછી દર્શનોમાં એ વાત કેવી રીતે હોઈ
શકે કે એક ખીજનું ખંડન કરે ?
- ૪ દર્શન શાસ્ત્ર તે સમયનાં બનેલાં છે કે જે સમયે પરસ્પર
દ્વેષનો લેશ માત્ર પ્રવેશ ભારતમાં હતો નહિ

ઉક્તા તર્કોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે શંકરાચાર્યાદિએ એક
ખીજની પાછળ ચાલતાં શાસ્ત્રોનું ખંડન કર્યું છે; અને કદાપિ તે-

એએ એમાંજ પોતાનું જોરવ સમજ્યું હશે કે અન્ય શાસ્ત્રોનું ખંડન કરીને વેદાન્તને સર્વોપરી રાખવું. જેમકે આજકાલના વેદ વિરોધી કેટલાએક અથકારોએ લખ્યું છે કે—

તવદ્ગર્જન્તિશાસ્ત્રાણિજમ્બુકાવિપિનેયથા ॥ નગર્જતિમહાવાહુર્યા
વદ્વેદાન્તકેસરી ॥

બીજાં શાસ્ત્રરૂપી શિયાળ જગલમાં ત્યાં સુધીજ ગર્જના કરે છે કે ત્યાંસુધી વેદાન્ત રૂપી નિહુની ગર્જના ન થાય એ આશયને લઈને તેઓએ શાસ્ત્રોની પ્રતિષ્ઠાની અપેક્ષા નહિ કરી. એ માટે વૈદિક લોકોને એવી રીતે શાસ્ત્રોની પરસ્પર વિરુદ્ધતા માન્ય થઈ શકતી નથી. અમે આ પાઠના યથાર્થ અર્થ, જેવા કે વ્યાસ સૂત્રોથી પ્રતીત થાય તેવા, કરીએ છઈએ. જેથી સ્પષ્ટ થશે કે વ્યાસજીનો આશય કદાપિ અન્ય શાસ્ત્રના ખંડનનો નહિજ હતો. જોકે આ અશમાં ‘લકીરના ફકીર’ પુરૂષો એમ કહેશે કે પૂર્વાચાર્યોથી વિરુદ્ધ તમારો અર્થ પ્રમાણ નથી, તથાપિ અમે તે લોકોના કથનની અપેક્ષા ન કરતાં મહર્ષિ વ્યાસજીના આશયને છુપાવી શકીશું નહિ; તેમજ વૈદિક ભાવને દબાવી શકીશું નહિ. જે વૈદિક સમયથી લઈને શાસ્ત્રોના સમય સુધી એકરમ ચાલુ આવ્યું છે કે શાસ્ત્રોનો પરસ્પર વિરોધ નથી. શાસ્ત્રો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે એ ભાવ પ્રકટ પૌરાણિક સમયનો પ્રભાવ છે. અધિક આ વિષયમાં લખીવા બેસીએ તો સ્વતન્ત્ર એક ગ્રંથ બની જાય તેમ છે માટે સારરૂપ એટલુંજ લખીશું કે “રચનાનુપપત્તેશ્ચાનુમાનમ્” ઇત્યાદિ સૂત્રોથી સ્પષ્ટ થશે કે એ સૂત્રોમાં માંજ આદિ શાસ્ત્રનું ખંડન છે, કે નથી.

૧૨૨૧નાનુપપત્ત્ય
૧૫૬૨૪૫.

રચનાનુપપત્તેશ્ચાનુમામ્ ॥૧॥

પદ્—રચનાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥ અનુમાનમ્ ॥

અર્થ—રચનાની અનુપપત્તિ અર્થાત્ નિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી, અનુમાનથી નિદ્ધ જે બહુ દ્રવ્ય છે તે જગતનું નિમિત્ત કાળજી થઈ શકતું નથી.

પ્રથમ પૂર્વ પક્ષ એવી રીતે થઈ શકતો હતો કે-જડ પ્રકૃતિ-થીજ સર્વ સંસાર ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, તે પ્રકૃતિમાંજ નાના પ્રકારનો સ્વભાવ છે જેથી સર્વ પ્રકારની રચનાઓ થઈ શકે છે. તે પછી પ્રકૃતિથી ભિન્ન ઈશ્વરને નિમિત્ત કારણ માનવાની શી આવશ્યકતા ? એવી રીતે અનીશ્વરવાદીનો પૂર્વપક્ષ હતો. જેનો ઉત્તર સૂત્રકાર એ પ્રમાણે આપે છે કે-આ જે નાના પ્રકારની રચના સંસારમાં જણાય છે, એ રચનાનો કર્તા પ્રકૃતિ થઈ શકે નહિ, કેમકે તે જડ છે; માટે તેમાં રચના કરવાનું જ્ઞાન નથી. આવી રીતે આ સૂત્રથી ચાર્વાક મત કે જે ચાર ભૂતોથી અન્ય કોઈપણ વસ્તુને જગત્ના કર્તા માનતો નથી. તેનું ખંડન થઈ શકે છે. સ્વામિ શંકરાચાર્યજી આ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે “રચના ન બનવાથી જે સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) છે તે જગત્ની કર્તા નથી. એજ અભિપ્રાય સ્વામિરામાનુજ્યાચાર્યજી આદિએ લીધો છે. પરંતુ એવો આશય સૂત્રથી નીકળતો નથી. ૧

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—પ્રવૃત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—કોઈ કાર્યને માટે ઉદ્યત થવાની ક્રિયાનું નામ પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે તે પ્રવૃત્તિ કેવલ જડ દ્રવ્યમાં જણાતી નથી. એટલા માટે ક્ષિતિ, અપ, તેજ, મરૂત, એ ચારે ભૂત જગત્નાં નિમિત્ત કારણ થઈ શકતા નથી. એ માટે પણ ચાર્વાક મત ઠીક નથી. સ્વાં શંં આં એ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે “સાંખ્યવાળાએ જે ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિ માની છે તેની પ્રવૃત્તિ ચેતનવિના થઈ શકતી નથી એ માટે સાંખ્યમત ઠીક નથી.” આ સૂત્રમાં એવી રીતે ઉત્તર છે કે જેમાં સાંખ્યનાં ખંડનનો હેતુ ખીલકુલ જણાતો નથી, માટે શાંકરમત સૂત્રામુ સાર નથી. ૨

પયોમ્બુવચ્ચેત્તત્રાપિ ॥ ૩ ॥

પદ૦—પયોમ્બુવત્ ॥ ચેત્ ॥ તત્ર ॥ અપિ ॥

અર્થ—જો તમે દૂધ અને પાણીનું દૃષ્ટાંત આપીને કહેશો કે જેમ બચ્ચાંનાં નિમિત્તે દૂધ સ્તનમાંથી સ્વયં પ્રવૃત્તિથી બહાર આવી

જાય છે તેમજ નીચાં સ્થાનોમાં જડ પાણી ચાલ્યું જાય છે. એ પ્રકારે પૃથિવ્યાદિ જડ દ્રવ્યથીજ પ્રવૃત્તિ સિદ્ધ થઈ જશે તો પછી જડ દ્રવ્યથી ભિન્ન ઇશ્વર માનવાની શી આવશ્યકતા? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં એવી રીતે છે કે જો તમે એમ પ્રવૃત્તિ માનશો તો તે ઠેકાણે પણ ચેતનને આધીનજ પ્રવૃત્તિ છે. કેમકે દૂધના ઝરણુપક્ષમાં ગાય અને તેનો વત્સ બંને ચેતન છે માટે તેના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને નીચેના સ્થાનોમાં પાણીનું ચાલ્યા જવું એ તો નિયમજ છે જોકે તે નિયમ પણ નિયન્તા વિના બનતો નથી. એ માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ચેતનવિના જડ દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. શંકર મતમાં તો ઉક્ત સૂત્રમાં પણ સાંખ્યનુજ ખડન કર્યું છે. ૩

વ્યતિરેકાનવસ્થિતેશ્ચાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—વ્યતિરેકાનવસ્થિતેઃ ॥ ચ ॥ અનપેક્ષત્વાત્ ॥

અર્થ — અભાવની અનવસ્થિતિ ન થઈ શકવાથી આ અનીશ્વર વાદ ઠીક નથી, કેમકે જ્યારે આ જડ દ્રવ્યના સ્વભાવથીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થશે તો પછી કોઈપણ સમયે તેનો અભાવ થશેજ નહિ. કેમકે કોઈ બીજા પદાર્થની અપેક્ષાવાળાં જડ દ્રવ્યને ચાર્વાક લોક માનતા નથી અને અમારા ઇશ્વરવાદીઓના પક્ષમાં તો જે ન્યાયક્ષરી ઇશ્વર છે તે પૂર્વ કર્મોની અપેક્ષાથી સૃષ્ટિ બનાવે છે અને તેજ કારણથી કર્મોના લોભ લોભવી ચુકવાથી સૃષ્ટિ લય થઈ જાય છે. સાર એવો નિકળ્યો કે સ્વભાવિક સૃષ્ટિ વાદીઓના મતમાં જડ દ્રવ્ય કોઈ અન્ય પદાર્થની અપેક્ષા રાખતા નથી માટે સદૈવ સૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ; પણ તેમ રહેતી નથી માટે ચાર્વાક મત ઠીક નથી. ૪

અન્યત્રાભાવાच्च न वृणादिवत् ॥ ૫ ॥

પદ૦—અન્યત્રાભાવાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ વૃણાદિવત્ ॥

અર્થ — આ સૂત્રમાં અનીશ્વરવાદિ મતના તરફથી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે-જેવી રીતે ગાયોને જે ઘાસ આદિ ખવાડીએ છીએ તે

તેનામાં જઈને તેના સ્વભાવની વિચિત્રતાથીજ ત્યાં દૂધ બની જાય છે. એ પ્રકારે આ જડ પદાર્થોના સ્વભાવની વિચિત્રતાથીજ જીવોના ઉચ્ચનીચાદિ ભાવોનો ભેદ બની શકશે ? અને એજ સ્વભાવની વિચિત્રતાથીજ મૃદિનો પ્રલય પણ થશે ? તો પછી ચેતનકર્તાની શી આવશ્યકતા ? એનો સૂત્રકાર એવો જવાબ આપે છે કે—જૌઆદિમાંજ એવો નીયમ છે તેથી, તથા (અન્યત્રામાવાત્) બળદ આદિમાં તેવો નિયમ નથી તેથી જણાય છે કે એ નિયમ કોઈ નિયંતાને આધીન છે, પણ સ્વભાવ સિદ્ધ નથી; અને એ માટે તૃણ આદિનું દૃષ્ટાંત પણ ઠીક નથી. કેમકે ઇશ્વરના નિયમથી તૃણઆદિ અમુક સ્થાને દૂધઆદિ પરિણામ પામે છે.

અમ્યુપગમેપ્યર્થામાવાત્ ॥ ૬ ॥

પદ૦—અમ્યુપગમે ॥ અપિ ॥ અર્થામાવાત્ ॥

અર્થ — જોકે માની પણ લઈએ કે જડ દ્રવ્યજ સંસાર રચી લે છે, તોપણ તેનું પ્રયોજન ન બનવાથી એ મન્તવ્ય ઠીક નથી. અર્થાત્ આ જે જગત્માં નાના પ્રકારનાં પ્રયોજન જણાય છે, જેમકે સંસારમાં શબ્દ હોતો માટે તેનાં ગ્રાહક શ્રોત્ર (કાન) આખ્યાં, સ્પર્શ હોતો માટે તેની ગ્રાહકત્વચા ઇન્દ્રિય આપી, રૂપ હોતું માટે તેનાં ગ્રાહક ચક્ષુ આખ્યાં, રસને માટે જીહ્વા આપી, એમજ ગંધ ગુણને માટે ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય આપી, ઇત્યાદિ પ્રયોજન ચેતન કર્તાવિના બની શકતું નથી. એ સૂત્રને પણ સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ સાંખ્ય શાસ્ત્રની માનેલી પ્રકૃતિના ખંડનમાં લગાવ્યું છે. અને વળી તેમાં યુક્તિ એ આપી છે કે “પ્રધાનતું (પ્રકૃતિનું) સૃષ્ટિ રચવામાં કાંઈપણ પ્રયોજન જણાતું નથી. જો મુક્તિ પ્રયોજન કહો તો મુક્તિ તો પ્રથમથીજ ગ્રાસ હોતીજ કે જ્યારે મૃદિ પણ બની નહિ હતી.” વાહવાહ શું પ્રિલોભાદ્રી ! વિચાર કરીને જો જોઈએ તો આ તર્ક તો ઉલટો શંકર મતનેજ કાપે છે !!! પણ સ્વાર્થ આગળ સિંહાવલોકનની શી જરૂર ? કેમકે શંકરમતમાં મૃદિ રચનાથી પ્રથમ જીવ બ્રહ્મરૂપે મુક્ત હોતો તો પછી મુક્તિનું પ્રયોજન તો બની શકતુંજ નથી. જો એમ કહે

કે લોગને માટે સૃષ્ટિ રચી, તો લોગનું પ્રયોજન એ માટે બની શકતું નથી કે-પૂર્ણ બ્રહ્મમાં લોગની શું અપૂર્ણતા હતી? અને સાંખ્ય મતમાં તો તે દોષ એટલા માટે આવતો નથી કે સાંખ્યશાસ્ત્ર પૂર્વ જન્મને માને છે, અને તેમાં ત્રિવિધ દુઃખની અત્યન્ત નિવૃત્તિને પુરૂષાર્થ માન્યો છે. તો પછી કેમ કહી શકાય કે સાંખ્ય મતમાં સૃષ્ટિ રચનાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી? જો એમ કહે કે-પૂર્વકર્મ ક્યાંથી આવ્યાં કે જેની અપેક્ષાથી આ સૃષ્ટિ રચી? તો ઉત્તર એ છે કે એ પ્રવાહ અનાદિ છે, માટે પૂર્વ કર્મ પર પ્રશ્ન થઈ શકતો નથી. ૬

પુરુષાશ્મવદિતિચેત્તથાપિ ॥

પદ૦ પુરુષાશ્મવત્ ॥ इति ॥ चेत् ॥ तथापि ॥

અર્થ—જો એમ કહો કે અંધ પુરૂષ કે જે રૂપાદિ જ્ઞાનશક્તિ રહિત છે તે બીજા પુરૂષને મેળવીને પોતાનું કામ (પ્રયોજન) સિદ્ધ કરી લે છે, એ પ્રકારે પૃથિવ્યાદિ ભૂત ચતુષ્થય પણ દેહકાલાદિ નિમિત્તોને લઈને સૃષ્ટિ રચના કરી લેશે? અને જેમ ચુંબક ‘પૃથ્વર પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિથી લોખંડને ખેંચી લે છે, એજ પ્રકારે આ જડ દ્રવ્ય સૃષ્ટિને બનાવી લેશે? એનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં છે કે “પુરુષાશ્મવત્” એટલે કે પુરૂષ અને પૃથ્વરની સમાન પણ તમે જડ દ્રવ્યમાં જગત્ રચવાની ક્રિયા કયન કરી શકશો નહિ. કેમકે અંધ પુરૂષને પણ કોઈ રસ્તો બતાવનાર-જ્ઞાની મળે નહિ ત્યાંસુધી પોતાનાં પ્રયોજનને સિદ્ધ કરી શકશે નહિ. એ પ્રમાણે ચુંબકનો પણ જ્યાંસુધી લોહાં સાથે સંબંધ થાય. નહિ, ત્યાં સુધી તે પોતાનું કામ કરી શકશે નહિ.

એ પ્રકારે જ્યાંસુધી તમારાં જડ દ્રવ્યનો કોઈ ચેતન પુરૂષની સાથે સંબંધ ન થાય, ત્યાં સુધી તે સ્વયં સૃષ્ટિ નહિ બનાવી શકે. એજ વાતને નીચેના સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૭

અદ્વિત્વાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અદ્વિત્વાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — (અંગિત્વ) અર્થાત્ એ જડ દ્રવ્યને કોઈ ચેતન પદાર્થનો સંબંધ ન હોવાથી સૃષ્ટિ રચના કરી શકે નહિ. ૮

અન્યથાઽનુમિતૌચ્છક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—અન્યથાં ॥ અનુમિતૌ ॥ ચ ॥ ચ્છક્તિવિયોગાત્ ॥

અર્થ — અન્ય પ્રકારથી અનુમાન કરવાથી પણ નાસ્તિકોનું કામ ચાલી શકતું નથી; અર્થાત્ જે નાસ્તિકો એમ માને કે “આ જડ દ્રવ્યમાં અમે એક પ્રકારની શક્તિ માનીશું” કે જેમાં સૃષ્ટિ રચનાદિ પ્રયોજન સર્વ સિદ્ધ થશે.” તે એનો ઉત્તર એટલોજ કે ચેતનશક્તિના વિયોગથી અર્થાત્ તમારા મતમાં તે શક્તિ સંબંધી ચેતન ન હોવાથી તમારો મત ઠીક નથી. ૯

વિપ્રતિપેધાચ્ચાસમંજસમ્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—વિપ્રતિપેધાત્ ॥ ચ ॥ અસમંજસમ્ ॥

અર્થ — પરસ્પર વિરોધ હોવાથી તમારો મત ઠીક નથી અર્થાત્ અનીશ્વરવાદિ નાસ્તિક લોકોના મતમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધ વાતો જણાય છે. કોઈ કહે છે કે સમયના પ્રભાવથી સૃષ્ટિ રચના થાય છે, માટે સમયજ તેમાં કારણ છે. કોઈ કહે છે કે જડ દ્રવ્ય અગ્નિ, પૃથ્વી, જલ, વાયુ, એ ચાર ભૂતજ સૃષ્ટિનાં કારણો છે. કોઈ કહે છે કે ઉક્ત ભૂતોની શક્તિ સૃષ્ટિ રચવામાં કારણ છે. કોઈ કહે છે કે આ માયા અનિર્વાચનીય છે, (જેનું અમે કથન કરી શકતા નથી) તેનાથી સૃષ્ટિ થાય છે. ઇત્યાદિ પરસ્પર વિરૂદ્ધ નાના પ્રકારની કલ્પનાઓથી પણ નાસ્તિકોના મત ઠીક નથી. “રચનાનુપપત્તેઃ” એ સૂત્રથી લઇને તે “વિપ્રતિપેધાચ્ચાસમંજસમ્” એ સૂત્ર પર્યંત સ્વામીશંકરા-

આર્થજ્ઞે એ દશે ચૂત્રોને માંખ્યશાસ્ત્રના ખડનમાં લગાવ્યા છે
અથ વિન્નામ્ના લયથી ઉક્ત મર્વ સૂત્રોપર સ્વામી શકરાચાર્યજીના
ભાષ્યનો આશય બતાવી શકાયો નથી; અને આ સૂત્રનો સ્વામીગંકે
સચ્ચાર્યજી એવો અર્થ કરે છે કે “કોઈ ઠેકાણે માંખ્યવાળા લોકો
માત્ર ઇન્દ્રિયોને માને છે બુદ્ધિ, પાત્ર કર્મેન્દ્રિય અને માત્ર મન
અને કોઈ જગ્યાએ ત્રણ અતઃકુલ જેમકે બુદ્ધિ, અહકાર અને મન
અને કોઈ જગ્યાએ બુદ્ધિનેજ ઇન્દ્રિય માને છે એ પ્રકારે માંખ્યોનું
દર્શન પરમ્પર વિરૂદ્ધ છે માટે તે ઠીક નથી ”

હવે એમા પેહેલી વાત તો એ છે કે પૂર્વોક્ત ઇન્દ્રિયોની
માંખ્યામા જે વિરોધ નિરૂપણ કર્યો તે માંખ્યશાસ્ત્રમા નથી, અને
અન્ય આધુનિક ગ્રંથોમા હોય તો તેના ઉત્તર દાતા અમે નથી,
કેમકે આધુનિક ગ્રંથોના પરમ્પર વિરોધથી કાંઈ માંખ્યશાસ્ત્રનું ખડન
થઈ શકતું નથી. અને જો એવીજ રીતના વિરોધો લેવાતા હોય તો
સ્વામી શકરાચાર્યના મતમા તો નેકડો વિરોધો છે જેમકે કોઈ
ઠેકાણે તો અતઃકરણાવચ્છિન્ન જીવ છે, કોઈ ઠેકાણે આત્માસ જીવ છે,
કોઈ ઠેકાણે એક જીવવાદ છે, કોઈ ઠેકાણે નાના જીવવાદ છે કોઈ
ઠેકાણે જીવ પ્રજ્ઞનો અશ છે, કોઈ ઠેકાણે જીવ પ્રજ્ઞસ્વરૂપથી પ્રવે
શિત થયેલો છે, કોઈ ઠેકાણે જીવ અવિદ્યાથી બંધાયેલો છે, અને કોઈ
ઠેકાણે “અનેત જીવેનાત્મનાતુ પ્રવિરય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ ” ઇત્યાદિ
વચનોથી જીવને અનાદિ મિદ્ધ કર્યો છે. કયા સુધી ટાકી બતાવિયે !
કોઈ અનેક વિરોધો છે. તો શું એવા ભેદોથી માયાવાદિનું વેદાન્ત
અગમનજમ નથી ?

કદાચિત્ એમ કહે કે તમારા મનમાં પણ “ઈક્ષતેર્નાશન્દમ્”
વ્રૃ ૦ સૂ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ “પતેનયોગ પ્રત્યુક્ત ” વ્રૃ ૦ સૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥
ઇત્યાદિ સૂત્રોમા નાસ્તિક મતનું ખડન કર્યું છે તો પાશું આ ઠેકાણે
ખડનરૂપી પિષ્ટપેપાનુ કયાની શી જરૂર ? તો એનો ઉત્તર એ છે કે
“ઈક્ષતેર્નાશન્દમ્” ઇત્યાદિ સૂત્રોમા તેઓના મતને શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ
બતાવ્યા હતા પણ તે સૂત્રોમાં વિશેષ તર્કોથી ઉક્ત મતોનું ખડન
કર્યું નહિ હતું. એ માટે આ ઠેકાણે તર્કપાદમાં વિશેષ તર્કોથી ખડન
કર્યું છે, માટે પુનરુક્તિ દોષ નથી ૧૦

૨ મહદ્દીર્ઘા
ધિરુણુ

મહદ્દીર્ઘવદ્વાં હ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—મહત્ ॥ દીર્ઘવત્ ॥ વા ॥ હ્રસ્વપરિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥

અર્થ - પૂર્વ પદ એવી રીતે હોતો કે નિરવયવ પગમાણુઓથી આવયવ જગત્ કેમ બન્યું ? એનો ઉત્તર મહર્ષિ બ્યાસે આ સૂત્રમા આપ્યો છે કે જેવી રીતે પગમાણુઓનું પરિમાણ છે તેનાથી તેના કાર્ય દ્રવ્યભુક્તમા વિલક્ષણ હ્રસ્વપરિમાણ ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણે દ્રવ્યભુક્તમા હ્રસ્વપરિમાણથી તેના કાર્ય અથ્થુક પગિમાણમા દીર્ઘ અને મહત્પરિમાણ થાય છે એજ પ્રમાણે નિરવયવ પરમાણુ સમુદાયથી પોતાના કાર્યરૂપ દ્રવ્યોમા પોતાના કારણરૂપ પરિમાણથી વિલક્ષણ મહત્પરિમાણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અર્થાત્ નિરવયવ પગમાણુપુજથી મહત્પરિમાણની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે, તેમા કાંઈ દોષ આવતો નથી કાર્ય કારણની વિલક્ષણ ઉત્પત્તિમા સૂત્રકારે એ પ્રમાણે યુક્તિ સૂચવી છે સ્વામીશઙ્ગઆચાર્યજી ઉક્ત મૂળથી લઈને “અપરિગ્રહાદ્વાત્પ ન્તયન્તપેક્ષા ’ વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૧૭ મુખી વૈશેષિક શાસ્ત્રના પરમાણુ વાદતુ ખડન કરે છે શ્રીમાન્ આચાર્ય એ સૂત્રોને એવી રીતે લગાવે છે કે—જે પ્રકારે હ્રસ્વ અને પરિમણ્ડલ પરિમાણથી વિષમ પરિમાણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એ પ્રકારે નિરાકાર બ્રહ્મથી આ સાકાર જગત્ થઈ જાય છે આ ઠેકાણે ઉક્ત સ્વામીજીએ વૈશેષિકનું ખડન કયું છે તે એણે નિર્મૂલ છે કે જેવી રીતે માખ્યશાસ્ત્રનું ખડન નિર્મૂલ હતું અને જો હ્રસ્વ અને પગિમણ્ડલ પરિમાણના દૃષ્ટાંતથી એ વાત માની પણ લઈએ કે ‘વિલક્ષણોમા પણ કાર્ય કારણ ભાવ થઈ જાય છે,’ તોપણ બ્રહ્મને ઉપાદાન કાગ્ણ થવાનું કથન આ ઠેકાણે ખીલ કુલ જણાતું નથી કેમકે આ પાદ ઉપાદાન કાગ્ણની સિદ્ધિને માટે પ્રવૃત્ત નથી, કિંતુ “રચનાનુગત્તેજ” એ સૂત્રથી લઈને નિમિત્ત કારણને વણવે છે-કે જે નિત્ય શુદ્ધ પુદ્ગલ મુક્ત સ્વભાવ કૃદ્વ્ય નિત્ય છે-તોપછી તેનું ઉપદાન કારણથી સૂત્રકાર કેમ વર્ણન કરી શકે ?

ખીને તર્ક એ પણ છે કે “પયોમ્બુવચ્ચેત્તઞ્ચાપિ” વ્ર૦ સૂ. ૨. ॥ ૨ ॥ ૪ ॥ એ સૂત્રમાં સ્વામીશંકરાચાર્યજીએ દ્વધ અને જલના પ્રેરક પરમેશ્વર બુદ્ધા માન્યા છે ! ‘તો પછી આ ઠેકાણે વૈશેષિક શાસ્ત્રે માનેલાં પરમાણુરૂપ ઉપાદાન કારણત્વ ખંડન કરીને તે પરમેશ્વરને આ જડ જગતના અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકે છે !! અને જો આ સૂત્રનો અર્થ શંકરમત પ્રમાણે માનીએ તો પણ હમારા વિચારમાં પરમાણુઓનું ખંડન એ સૂત્રથી જણાતું નથી; કેમકે તે અર્થમાં પણ એમ તો સ્વીકારવું પડે છે કે “દ્રુસ્વ પરિમાણુવાળાં દ્વયલોકથી મહુદીર્ઘ પરિમાણુવાળું ત્ર્યલોક થાય છે અને પરિમહલ પરિમાણુવાળાં પરમાણુઓથી દ્રુસ્વપરિમાણુવાળાં દ્વયલોક થાય છે. એ પ્રકારે ચેતન બ્રહ્મ માયાવિશિષ્ટ થઇને જગતનું અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ થઇ જાય છે. ’ એ પ્રમાણે માયાવાદીઓનો અર્થ છે; પણ એ પૂર્વ પક્ષી સૂત્ર છે અને ઉત્તર સૂત્રમાં એવી રીતે એ અર્થનું ખંડન થાય છે. ૧૧

++++++
 ૩ પરમાણુ જાદુ
 કારત્વાધિકારણ
 ++++++

उभयथापि न कर्मास्तस्तदभावः ॥ १२

પદ૦—उभयथा ॥अपि ॥ न ॥ कर्म ॥ अतः ॥ तदभावः॥

અર્થ - અને પ્રકારથી પણ તેમાં કર્મ થઇ શકતું નથી, માટે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઇ શકે નહિ.

આ સૂત્રવડે પૂર્વ પક્ષનું એવી રીતે ખંડન કર્યું છે કે માયાવાદીઓના મતમાં બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે, એ માટે તેમાં કર્મ (ક્રિયા) થઇ શકે નહિ. અને માયા જડ છે તેથી તેમાં પણ કર્મનો સંભવ નથી. અને એજ પાદના ત્રીજા સૂત્રનાં ભાષ્યમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજી એવું માની ચુક્યા છે કે “જડ દ્રવ્ય ચેતનવિના કાંઇ કર્મ કરી શકતું નથી.” એથી એ પણ સ્પષ્ટ થઇ ગયું કે તે ચેતન બ્રહ્મ આ સર્વ જડ જગતથી પૃથક છે. તો પછી બ્રહ્મ અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન કારણ અર્થાત્ પોતેજ કર્તા અને પોતેજ કાર્ય જડ ચેતનરૂપ સર્વ બની ગયા, એમ આ ઠેકાણે ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મને માની શકાય

નહિ. એથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે માયા ઉપાધિવાળા બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવાથી બે પ્રકારથી કાર્ય થઈ શકતું નથી. કેમકે માયાવાદીઓના મતમાં બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે માટે તેમાં કર્મ (ક્રિયા) હોઈ શકતું નથી; અને માયા જડ હોવાથી તેમાં કર્મની સ્વતંત્રતા થઈ શકતી નથી. એ માટે બંને પ્રકારથી માયાવાદીઓના મતમાં કર્મ થઈ શકતું નથી. ૧૨

સમવાયામ્યુપગમાચ્ચસામ્યાનવસ્થિતેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—સમવાયામ્યુપગમાત્ ॥ચા॥ સામ્યાત્ ॥અનવસ્થિતેઃ ॥

અર્થ—સમવાય અર્થાત્ માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ માનવાથી બ્રહ્મ જગત્તુ કારણ થઈ શકે છે, પણ માયા અને બ્રહ્મના સંબંધની સિધ્ધિ ન થઈ શકવાથી બ્રહ્મ જગત્તુ ઉપાદાન કારણ નથી. કેમકે માયા અને બ્રહ્મના સમવાય સંબંધમાં વાદીના મતમાં પ્રશ્ન એવો થાય છે કે તે સંબંધ કેણુ ઉત્પન્ન કર્યો? બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય છે અને માયા જડ છે! તેમજ માયાવાદીઓના મતના નિર્ણય બ્રહ્મમાં સંબંધની ઇચ્છા થઈ શકતી નથી, અને જડમાં પણ નથી; એથી પણ “સામ્યાત્” એટલે દોષ પૂર્વની પેઠે બની રહેવાથી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. ૧૩

નિત્યમેવચભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—નિત્યમ્ ॥ એવ ॥ ચ ॥ ભાવાત્ ॥

અર્થ—અને ણીજી વાત એમ છે કે માયા અને બ્રહ્મના સંબંધથી બે સૃષ્ટિ બને તો હમેશાં બની રહેવી જોઈએ; પરંતુ તેમ જણાતું નથી નથી. તેમજ અદ્વૈતવાદી લોક બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ માનીને બ્રહ્મને જગત્તુ ઉપાદાન કારણ બનાવે છે તો પછી બ્રહ્મ અને માયાનો સંબંધ તો હમેશાં રહેશે કેમકે સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ છે અને માયા તેને આશ્રિત છે. એ પ્રકારે માયા અને બ્રહ્મનો નિત્ય સંબંધ હોવાથી બ્રહ્મ બિચારો કોઈપણ વખતે માયાથી મુક્ત થવા-

નોજ નહિ. તો પછી સૃષ્ટિનો પ્રલય પણ કેમ થશે ? એથી પણ જણાય છે કે બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકતું નથી. ૧૪

રૂપાદિમત્વાચ્ચવિપર્યયોદર્શનાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—રૂપાદિમત્વાત્ ॥ ચ ॥ વિપર્યયઃ ॥ દર્શનાત્ ॥

અર્થ—(રૂપાદિમત્વાત્) રૂપાદિવાળું હોવાથી (ચ) અને (વિપર્યયઃ) ઉલટું (દર્શનાત્) દેખાવાથી (પણ બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી). બીજી વાત એ પણ છે કે ઉપાદાન કારણ જે બ્રહ્મ તે રૂપ રહિત છે અને આ સાકાર જગત્ રૂપવાળું છે, એમ ઉલટાપણું દેખાવાથી બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ નહિ થઈ શકે. કેમકે જે કારણમાં ગુણ હોય છે તેજ કાર્યમાં આવે છે. તો પછી નિશકાર શુદ્ધ ચેતન બ્રહ્મથી આ સાકાર જડ જગત્ કેવી રીતે બન્યું ? અને જો એમ શંકા થાય કે બ્ર૦ સૂ૦ ૨. ૨. ૧૧ ॥ માં કારણથી કાર્યની વિલક્ષણ ઉત્પત્તિ માનેલી છે; તોપછી એમ કેમ કહી શકાય અરૂપ બ્રહ્મથી રૂપવાન જગત્ કેમ ઉત્પન્ન થાય ? એનો ઉત્તર એ છે કે ઉક્ત સૂત્રમાં વિલક્ષણ ઉત્પત્તિથી કાંઈ એવું તાત્પર્ય નથી કે ઉપાદાન કારણના ગુણ તેના કાર્યમાં નહિ આવે; કિંતુ તાત્પર્ય એ છે કે નિરવયવ પરમાત્મ પુંજથી ત્રિમુદાય વિશેષે કરીને સાવયવ જગત્ બની જાય છે. અર્થાત્ જેમ ઘણી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓને એકઠી કરીએ તો એક સ્થુલ વસ્તુ થાય. એ પ્રકારે પરમાણુ પુંજથી સાકાર જગત્ બનવામાં કોઈ પ્રકારે દોષ આવતો નથી. અને માયાવાદીના મતમાં તો રૂપાદિગુણ બ્રહ્મમાં સૂક્ષ્મરૂપથી પણ નથી. તો પછી ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મથી કાર્યમાં રૂપાદિ ગુણ ક્યાંથી આવે ? એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ પંદરમું સૂત્ર રચ્યું છે. ૧૫

ઉભયથાચદોષાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ઉભયથા ॥ ચ ॥ દોષાત્ ॥

અર્થ—(ઉભયથા) બંને પ્રકારથી (ચ) અને (દોષાત્) દોષ આવવાથી. જે અદ્વૈતવાદી લોક બ્રહ્મને અભિદ્વનિમિત્તોપાદાન કારણ

એવી રીતે માને છે કે “બ્રહ્મમાં જે માયાનો અંશ છે તે જગત્તુ ઉપાદાન કારણ છે અને ચેતન બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ છે” તો હવે એમાં પ્રશ્ન એટલોજ થાય છે કે “માયા બ્રહ્મતું સ્વરૂપ છે કે નહિ.” જે બ્રહ્મતું સ્વરૂપ હોય તો બ્રહ્મજ ઉપાદાન કારણ થયું અને જે માયા બ્રહ્મતું સ્વરૂપ નથી તો બ્રહ્મથી ભિન્ન માયા ઉપાદાન કારણ થઈ, તો પછી બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ નહિ રહ્યું! હવે તો બ્રહ્મ કેવલ નિમિત્ત કારણજ રહ્યું. એ માટે જ ને પ્રકારે માયાવાદીઓના મતમાં દોષ આવે છે. ૧૬

અપરિગ્રહાચ્ચાત્યન્તમનપેક્ષા ॥ ૧૭ ॥

પદ૦--અપરિગ્રહાત્ ॥ ચ ॥ અત્યન્તમ્ ॥ અનપેક્ષા ॥

અર્થ — (અપરિગ્રહાત્) ગ્રહણ નહિ કરવાથી (ચ) અને (અત્યન્તમ્) અત્યંત (અનપેક્ષા) અનાવશ્યક છે. અર્થાત્ માયાવાદીઓના મતમાં માયા જે બ્રહ્મપર પડેદો નાંખીને સર્વ સૃષ્ટિતું લાન કરાવી દે છે, તે મતતું ગ્રહણ કોઈપણ સત્ શાસ્ત્રમાં આવતું નથી; માટે માયોપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્તું ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ. એજ આશયને ઉક્ત સૂત્રમાં વર્ણવ્યો છે કે કોઈપણ ઋષિયે માયોપાધિવાળાં બ્રહ્મને જગત્તું ઉપાદાન કારણ માન્યું નથી. એ માટે એ માયાવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત જરાપણ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી. ૧૭

આટલે સુધી માયાવાદતું ખંડન કરીને હવે જૌદ્ધ પ્રિલ્લાસાદીતું ખંડન કરીએ છીએ. આ ઠેકાણે વાંચક મહાશયે એમ સમજવાતું નથી કે “આ તર્કપાદમાં જૌદ્ધો વિગેરેની ક્ષીલ્લાસાદીતું ખંડન કરવાથી એવું જણાય છે કે બુદ્ધ મહારાજ વિગેરે વ્યાસભૂતી પ્રથમ થયા હશે!” એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે સૂત્રોમાં જડવાદાદિ પ્રિલ્લાસાદીતું ખંડન છે જેને લઈને બુદ્ધ વિગેરે પ્રતિપાદન કરવા ઉઠ્યા. પણ કાંઈ સૂત્રોમાં તેમનાં નામો નથી, અને ઐતિહાસિક વિચારથી પણ બુદ્ધ દેવ મહાપ વ્યાસભૂતી પછી થયા છે. એ માટે અમે જ્યાં જ્યાં જૌદ્ધ વિગેરે પ્રિલ્લાસાદીનું નામ લીધું છે તેમજ તેમના શિષ્યો

વિગેરેનુ નામ લખેને જ્યા ખડન કર્યું છે, ત્યા મર્વ ઠેકાણે અમારો આશય તે તે શિલ્પોનાશીના અનુયાયી લોકો સાથે છે. માટે આ ત્ર-થમા આવાંક બુદ્ધ વિગેરેના નામોથી એમ ન જાણવું કે તેઓ વ્યામજની પેહેલાં થઈ ગયા હશે

મમુલાયા
ધિગ્ણ

સમુદાય ઉભયહેતુકેઽપિતદપ્રાપ્તિ । ૧૮ ।

પદ૦—સમુદાયે ॥ ઉભયહેતુકે ॥ અપિ ॥ તદપ્રાપ્તિઃ ॥

અર્થ—આ સૂત્રની પૂર્વ સૂત્ર માથે સંગતિ એવી રીતે છે કે માયાવાદનુ ખડન કર્યા પછી ણૌદધોનો મત એટલા માટે ખડન કરીએ છીએ કે માયાવાદીની શિલ્પોનાશી અને ણૌદધોની શિલ્પોનાશીના ઘણાજ થોડો ભેદ છે

એ માટે સ્વામીશ્રી રામાનુજત્યાર્યજીએ બ્રહ્મ સૂત્ર રા ૨ ॥ ૨૭ ના ભાષ્યમા લખ્યું છે કે “માયાવાદી, વેદવાદના પડદાથી છુપા ચલો બોદ છે” અને એ વાતનુ બીજ પણ માયાવાદની શિલ્પોનાશીમા મળી આવે છે જેમકે ણૌદ્ધ લોક બાહ્યાર્થને મિથ્યા માને છે એવીજ રીતે માયાવાદીઓ પણ માને છે એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાગ્ના આશયવડે ઉક્ત મતોનુ પ્રકરણમગતિથી ખડન થાય છે બુદ્ધના શિષ્યોના આ ભેદ છે ૧ વૈભાષિક, ૨ સ્માત્રાન્તિક, ૩ યોગાચાર, ૪ ગુન્યવાદી માધ્યમિક, બુદ્ધના એ ચાર શિષ્યોની બુદ્ધિની અનુમાર ણૌદ્ધ મતના આ ભેદ છે તેમથી પ્રથમના બે મતમાં જાનાદિમર્વ પદાર્થ દક્ષિણ છે એ લોકો સમાગ્રમા બે પ્રકરણો મમુદાય માને છે, એક તો ભૂમી, જલ, તેજ, વાયુ એ આ ભૂતોના પચ્ચભાણુરૂપ એ બાહ્ય મમુદાય છે. અને બીજે અતઃ સમુદાય પાંચ ચક્રન્ધનો છે ૧ રૂપ, ૨ વિજ્ઞાન, ૩ વેદના, ૪ મજ્જા, ૫ મન્દકાર, એ પાંચ ચક્રન્ધ કરે વાય છે તેમા વિષયોની માથે ઇન્દ્રિયોનુ નામ રૂપચક્રન્ધ કહેવાય છે. “અહુ અહુ” એવી પ્રતીતિવાળુ જે આલય વિજ્ઞાન તે વિજ્ઞાન ચક્રન્ધ કહેવાય છે, જેનાથી સુખ દુઃખનુ જ્ઞાન થાય છે તે વેદના ચક્રન્ધ કહેવાય છે, ગાય, અન્ધ, પુરૂષ, હનિ, ઇત્યાદિ જે નામો તે

મજ્ઞાન્કથ કહેવાય છે, અને રાગાદિ ધર્માધર્મને સત્કાર સ્કન્ધ કહેવાય છે એ ઉપરોક્ત પાઠે સ્કન્ધો અને આટે ભૂતોના પગ્માણુઓ મગીને તેઓના મતમા નૃપિ પેદા થાય છે એનાથી ભિન્ન કોઈ પણ આત્મા એમના મતમા નથી ! એનું એવી રીતે સૂચી ખડન થાય છે કે-ઉક્ત બને સમુદાયોથી પણ મસાઉ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. કેમકે બને સમુદાયો જડ છે અને તેનાથી ભિન્ન બીજી કોઈ જોધોના મતમા ચેતન શક્તિ નથી એ માટે એ બને સમુદાયથી નૃપિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી

इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । १९

પદ૦—इतरेतरप्रत्ययत्वात् ॥ इति ॥ चेत् ॥ न ॥ उत्पत्तिमात्र निमित्तत्वात् ॥

અર્થ—જો એમ હો કે “અમારા મતમા કોઈ સ્થિર ચેતનકતા અથવા ભોખતા નથી તથાપિ અવિદ્યા મસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામ, રૂપ, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, જન્મ, જાતી, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવના ઇત્યાદિ અવિદ્યા સમુદાય, ઘટીયત્રની સમાન, અવિદ્યાદિટોથી જન્મ અને જન્મથી અવિદ્યા આદિ, એ પ્રમાણે એક બીજાના હેતુ બની જશે ” એ માટેજ સૂચકાર એવી ક્ષિપ્તોક્તિનું ખડન કરે છે કે તમારા મતમા અવિદ્યા આદિ એક બીજાના હેતુ એટલા માટે નથી બની શકતા કે તમે દરેક પદાર્થને ક્ષણિક માનો છો જ્યારે સર્વ પદાર્થ ક્ષણિક છે તો પછી અવિદ્યા નિમિત્ત શી રીતે થઈ શકે ? “ અવિદ્યા જોધોના મતમા વિપરીત બુદ્ધિનું નામ છે, ” તેનાથી રાગદ્વેષાદિ ઉત્પન્ન વાય છે, અને તેનાથી વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી મજ્ઞા અને સજ્ઞાથી પૃથિગ્યાદિ રૂપનાળા દ્રવ્યો અને તેનાથી ઇન્દ્રિય તો એ પ્રકારે ઉત્પત્તિ પણ ત્યારેજ થઈ શકે કે જ્યારે અવિદ્યાને સ્થિર માને અને સ્થિર તો તેમના મતમા કાઈ ટેજ નહિ એ માટે ઈતરેતર પ્રત્યયવાળી વિપરીત બુદ્ધિ, અવિદ્યા સમુદાયનું નિમિત્ત કાગળુ થઈ શકે નહિ એ કારણથી પણ ક્ષણિકવાદમા અવિદ્યાદિ કારણુ થઈ શકે નહિ ૧૯

ઉત્તરોત્પાદેચપૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—ઉત્તરોત્પાદે ॥ ચ ॥ પૂર્વનિરોધાત્ ॥

અર્થ—ઉત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિ સમય મુધીમાં પૂર્વ ક્ષણ નાશ પામે છે. તો પછી પૂર્વક્ષણવાળો કારણ પદાર્થ ઉત્તરક્ષણવતિ કાર્યનું કારણ શી રીતે જની શકે? નહિજ જની શકે. ૨૦

અસતિપ્રતિજ્ઞોપરોધોયોગપદ્યમન્યથા ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—અસતિ ॥ પ્રતિજ્ઞોપરોધઃ ॥ યોગપદ્યં ॥ અન્યથા ॥

અર્થ—જો કારણવિનાજ કાર્યની ઉત્પત્તિ માને તો આ લોક, નેત્ર, પૂર્વજ્ઞાન અને વિષય એ ચારથી જે મુખાદિ ચૈત્તોની ઉત્પત્તિની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેની માથે વિરોધ આવશે; અને કાર્ય પર્યન્ત કારણની સ્થિતિ માને તો કાર્ય કારણની એક સમયમાં સ્થિતિ માનવી પડશે, તો ક્ષણિક વાદિયોની ક્ષણિક પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થશે—આટલે મુધી ઉત્પત્તિના વિષયમાં કહ્યું, હવે વિનાશના વિષયમાં કહેવાય છે. ૨૧

પ્રતિ સંખ્યાઽપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિરવિચ્છેદાત્ ॥૨૨

પદ૦—પ્રતિસંખ્યાઽપ્રતિસંખ્યાનિરોધાપ્રાપ્તિઃ ॥ અવિચ્છેદાત્ ॥

અર્થ—બુદ્ધિપૂર્વક વિનાશનું નામ પ્રતિમંજ્યા નિરોધ કહેવાય છે, જેમકે વિદ્યમાન વસ્તુઓને એમ કહેવું કે તે નથી અર્થાત્ તેનાપરથી ભાવરૂપ બુદ્ધિ ઉઠાવી લેવી; અને એનાથી વિપરીતનું નામ અપ્રતિમંજ્યા નિરોધ કહેવાય છે. અર્થાત્ મન્તાન અને સંતાન-વાળાનો જે નાશ તેનું નામ અપ્રતિમંજ્યાનિરોધ કહેવાય છે. આ જાને પ્રકાશનો નાશ તેમના મન પ્રમાણે જની ગણતો નથી. કેમકે કોઈ વસ્તુનો નિરન્વય (મમૂલ) વિનાશ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ ત્યારે કોઈ વસ્તુ નાશ પામે છે ત્યારે તેનું રૂપાન્તર થાય છે અને એ જાને ક્ષણિક વિજ્ઞાન વાદીઓ માની શકતા નથી એ માટે જાને

પ્રકારે વિનાશ એઓના મત પ્રમાણે જાની શકતા નથી. કેમકે નિર-
ન્વય વિનાશ કોઈ ઠેકાણે લોકમાં દેખાતો નથી. એ માટે સૂત્રકારે એમ
કહ્યું છે કે (પ્રતિસંગ્યા૦) ‘સન્તમિમમસન્તં કરોમિ’ આ વિદ્યમાનને
હું અસત્ કહું એનું નામ પ્રતિસંગ્યારૂપ નાશ, અને ભોગરીઆ-
દિના પ્રહારથી ઘટનો જે નાશ તેનું નામ અપ્રતિસંગ્યારૂપ નાશ
કહેવાય છે. એ જાને પ્રહારનો નાશ તેમના મત પ્રમાણે થઈ શકતો
નથી. કેમકે સત્ પદાર્થના નિરન્વય નાશનો અવિચ્છેદ જણાયાથી
અર્થાત્ કોઈને કોઈ પ્રકારે તે સત્ પદાર્થ રહે છેજ, માટે તેનો મ-
ર્વથા નાશ થતો નથી. ૨૨

उभयथाचदोपात् ॥ २३ ॥

પદ૦—उभयथा ॥ च ॥ दोपात् ॥

અર્થ—જે તુચ્છથીજ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનીએ અને
તેને માટે નિરન્વય નાશ માનીએ, તે પણ ઠીક નહિ. કેમકે પ્રથમ
તો તુચ્છ કોઈ પદાર્થજ નથી અને તે છતાં માનિયે કે છે, તો
તુચ્છથી ઉત્પન્ન થવાવાળો પદાર્થ તુચ્છરૂપજ હોવો જોઈશે. એ પ્ર-
માણે જાને પ્રકારે દોષ આવે છે. અર્થાત્ તુચ્છરૂપ કારણ માને તો
કાર્ય તુચ્છરૂપ થવું જોઈએ અને સત્ પદાર્થથી ઉત્પત્તિ માને તો
નિરન્વય વિનાશ હોવો જોઈએ; એ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે “उभ-
यथाचदोपात्” અર્થાત્ જાને પ્રકારે દોષ આવે છે માટે એ મંતવ્ય
ઠીક નથી. ૨૩

સંગતિ—આકાશ તો તુચ્છ છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે
તુચ્છ કોઈ પદાર્થ નથી ? ઉત્તર—

आकाशेचाविशेषात् ॥ २४ ॥

પદ૦—आकाशे ॥ च ॥ अविशेषात् ॥

અર્થ—આકાશમાં લાવરૂપની તુલ્યતા જણાયાથી આકાશ
તુચ્છ નથી. તે એવી રીતે છે કે શબ્દ આકાશનો ગુણ છે એથી

જણાય છે કે આકાશ ભાવ પદાર્થ છે “આત્મન્યાકાશ સમૂત”
ક્રિયાદિ ક્રિતિયોથી પણ આકાશ, ભાવવાળો પદાર્થ માત્રમ પડે છે
જો માટે આકાશ નિરન્વય વિનાશ થવાવાળું તુરંચક્ર પ નથી ૨૪

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

यद०--अनुस्मृतेः ॥ च ॥

અર્થ — અનુભવ કરેલા પદાર્થની તે અનુભવ પછી સ્મૃતિ થાય છે માટે એવું સિદ્ધ થાય છે કે અનુભવ કર્તા ક્ષણિક નથી અન્યથા તો એ અનુભવ કર્યો હતો તે તો નષ્ટ થયો હતો, તો પછી સ્મરણ કેળવે છે ? કેમકે અનુભવ, સ્મરણ એ એક જ આશ્રયમા હોય છે રપ

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥२६॥

पद०—न ॥ असतः ॥ दृष्ट्वात् ॥

અર્થ — અમત્ પદાર્થથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણકે લોકમા એવું કયાયે જણાતું નથી કે અમત્થી સત્ની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એ માટે અસત્થી તત્ માનવાવાળા અભાવ વાદીઓનો મત ઠીક નથી ૨૬

उदासीनानामपि चैवसिद्धिः ॥२७॥

पट०— उद्भासीनानाम् ॥ अपि ॥ च ॥ एव ॥ सिद्धि ॥

અર્થ -- કદાચિત્ અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનીએ તો જે વેડો કાઝણ કામ કરતા નથી તેના પણ મર્વ ડાર્યો થઈ જવા નેહથે ? અને તે થતા તો નથી ! ! એથી પણ જણાય છે કે અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી ૨૭

અગતિ--હુવે વિજ્ઞાનવાદી જાદૂ યોગાચારને આશય ઉપ
નિયત વાચ છે તેમના મતમા વિજ્ઞાન માન્ય મત્ય છે જીવુ ગદ્ય
મત્ય નથી એનુ જરુન ઉપલબ્ધિ અધિગ્તુધી થાય છે જેમ-

પ અભાવા
ધિરણુ.

નાભાવ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦— ન ॥ અભાવઃ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ — બહારના પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ-જણાયાથી બાહ્ય પદાર્થોનો અભાવ નથી. વિજ્ઞાન વાદીના મતમાં કેવળ વિજ્ઞાન છે, બાકી બહાર કોઈ પદાર્થજ નથી. એ માટે આ સૂત્રથી તેનું એમ ખંડન થાય છે કે જો બહાર કોઈ પદાર્થજ નથી તો પછી તેની ઉપલબ્ધિ ન થવી જોઈએ અને તે તો થાય છે; માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે બહારના પદાર્થ મિથ્યા નથી. ૨૮

સંગતિ — જેમ સ્વપ્નમાં બાહ્ય પદાર્થ કોઈ પણ નથી છતાં પણ વાસનાની વિચિત્રતાથી બહાર દેખાય છે, એમ સ્વપ્ન પદાર્થોની પેઠે જાગૃત પદાર્થ પણ મિથ્યા છે વાસ્તવિક નથી ! એ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન નીચેના સૂત્રથી થાય છે.

વૈધર્મ્યા ચ નસ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦— વૈધર્મ્યાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ સ્વપ્નાદિવત્ ॥

અર્થ — સ્વપ્નાદિ પદાર્થોથી જાગૃતના પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મ જણાયાથી જાગૃતના પદાર્થો સ્વપ્ન પદાર્થોની સમાન મનોરથ માત્ર નથી, એ માટે સૂત્રકારે કહ્યું છે કે (નસ્વપ્નાદિવત્) અર્થાત્ સ્વપ્નાદિકોની સમાન જાગૃતના પદાર્થો નથી. આ સૂત્રથી માયાવાદનું સ્પષ્ટ ખંડન થયું છે કેમકે તેઓને એ વાતનોજ આશ્રય હતો કે સ્વપ્નની સમાન આ જાગૃતના સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે. એ માટે સ્વામી ગમાનુચાર્ય-જીએ પણ એમ લખ્યું છે કે—

“જ્ઞાનમાત્રમેવ પરમાર્થ ઇતિ સાધયન્તઃ સર્વ લોકોપદાસોપકર્ણ મવ ન્તીતિ વદવાદ છદ્મમન્છન્નવાદૈ નિશ્કરણે નિપુણતરં પ્રપશ્ચિતમ્ ॥”
શ્રીભા૦ વ્ર૦ મૂ૦ ૨૥ ૨૥ ૨૮ ॥

અર્થ—જે લોકો જ્ઞાન માત્રનેજ પરમાર્થ સિદ્ધ કરે છે અને સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા માને છે તેઓ સર્વ લોકોમાં હાસ્ય પાત્ર થાય છે. તે લોકો-એટલે કે માયાવાદી લોકો-છલનો પડદો લગાવીને વેદ વાદી બને છે, પરંતુ છુપા જોદ્ધ છે. તેના ખંડનમાં એ વાત સારી રીતે કહી છે કે આ પદાર્થ મિથ્યા નથી કિંતુ અનિત્ય છે. આથી સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ એટલું સૂચવ્યું કે વિજ્ઞાનવાદી જોદ્ધ અને સર્વ પદાર્થને મિથ્યા માનવાવાળા માયાવાદીઓ એકજ છે. માટે તેનાં ખંડનમાં પણ આ સૂત્ર સમજ લેવું. ૨૬

સંજતિ—બીજી યુક્તિ એ વિષયમાં એવી અપાય છે કે વિજ્ઞાન વાદીના મતમાં વિજ્ઞાન પણ ત્યારેજ સિદ્ધ થઈ શકે કે જ્યારે બહાર કોઈ પદાર્થ માને. અર્થાત્ કર્તા અને કર્મ વિના કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જણાતી નથી. સ્વપ્ન જ્ઞાનાદિકોમાં પણ બહારના પદાર્થ વિના જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, કિંતુ ત્યાં પણ અન્યથા જ્યાતી ના આધ્રયથી, (અન્યથા જ્યાતિ તેનું નામ છે કે જેમ છીપ, ઇન્દ્રિયોના દોષથી અન્યથા (વિપરીત) જણાય અર્થાત્ ચાંદી જણાવા લાગે એટલે કે જેની અન્યપ્રકારે પ્રતીતિ થાય તેનું નામ અન્યથા જ્યાતિ કેહેવાય છે.) બાહ્ય પદાર્થના હોવાથીજ અન્યથા જ્ઞાન થાય છે ! માટેજ સૂત્રકાર એ આશય બતાવે છે કે—

નભાવોઽનુપલબ્ધે: |૩૦|

પદં— ન ॥ ભાવઃ ॥ અનુપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—(નભાવઃ) વિજ્ઞાનનો પણ ભાવ વિજ્ઞાનવાદીના મતમાં થઈ શકતો નથી, કારણકે બાહ્ય પદાર્થની ઉપલબ્ધિ ન હોવાથી અર્થાત્ જ્યારે કોઈ બાહ્ય પદાર્થજ નથી તો પછી જ્ઞાન કોનું થશે ? ૩૦

ક્ષણિકત્વાच्च ॥ ૩૧॥

પદ૦— ક્ષણિકત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — કદાપિ વાસનાશ્રયથી પરિકલ્પિત જ્ઞાન માનીએ તો તે પણ થઈ શકે નહિ, કારણ તે જ્ઞાન પણ ક્ષણિક હોવાથી તેનો ભાવ થઈ શકતો નથી. ૩૧

સંગતિ—હવે બુદ્ધના ચોથા શિષ્ય શૂન્યવાદી માધ્યમિકના મતના આશયનું ખંડન નીચેના સૂત્રથી થાય છે. શૂન્યવાદી એમ માને છે કે બીજું કંઈપણ નથી, કેવળ શૂન્યજ શૂન્ય છે અને અભાવ થઈ જવો તેનું જ નામ મુક્તિ છે, વળી તે કહે છે કે તેજ બુદ્ધનો સિદ્ધાન્ત છે કેમકે કોઈ વસ્તુનો નાશ થયા વિના કોઈ વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી, જેમકે બીજના નાશ થવાથી અંકુર પેદા થાય છે અને મૃત્પિંડાદીકોનો નાશ કરીને ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે; એ માટે શૂન્યજ તત્વ છે અને પછી શૂન્યનું શૂન્યજ રહી જાય છે. જન્મ, વિનાશ, સત્ય, એ સર્વ જ્ઞાતિ માત્ર છે. ઉત્તર—

સર્વથાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦— સર્વથા ॥ અનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — સર્વ પ્રકારથી સિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી શૂન્ય તત્વ કોઈ શકતું નથી. શૂન્યની અસિદ્ધિ એવી રીતે છે કે જો સર્વ શૂન્યજ છે તો પછી એ વાત કોણે જાણી કે સર્વ શૂન્યજ છે? અને જો કોઈ શૂન્યને જાણવાવાળો કોઈ શૂન્યથી ભિન્ન છે તો પછી સર્વ શૂન્ય નહિ રહ્યું. એ માટે શૂન્યવાદીઓનો મત સર્વથા અનુપપન્ન છે, માયાવાદીઓના મતની પેઠે આ મત પણ યુક્તિથી સર્વથા શૂન્ય છે. ૩૨

આટલે સુધી સર્વથાનુપપત્યધિકરણ સમાપ્ત થયું.

હવે જૈનોનો મત નિમ્નસૂત્રથી ખંડન થાય છે. તેઓ એમ માને છે કે જીવ અને અજીવ રૂપ બે પ્રકારનું આ જગત છે અને એ સર્વ નિરીશ્વર છે—એનો કર્તા કોઈ નથી જીવ, ધર્મ, અધર્મ, પુદ્ગલ, કાલ, આકાશ, એ છ દ્રવ્ય તેમના મતમાં છે. એ છ દ્રવ્યો પર તેઓ સમભંગી નય લગાવે છે. તે સમભંગીનય એ પ્રકારે છે કે—

૧ સ્યાદસ્તિ—કોઈ રૂપે આ પદાર્થ છે.

૨ સ્યાન્નાસ્તિ—કોઈ રૂપે નથી.

૩ સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ—કોઈ રૂપે છે પણ અને નથી પણ.

૪ સ્યાદવક્તવ્યમ્—કોઈ રૂપે છે પણ કેહેવા યોગ્ય નથી.

૫ સ્યાદસ્તિ ચાવક્તવ્યમ્—કોઈ રૂપે છે અને અવક્તવ્ય છે

૬ સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ—કોઈ રૂપે નથી પણ અવક્તવ્ય છે.

૭ સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ ચાવક્તવ્યં ચ—કોઈ રૂપે છે, કોઈ રૂપે નથી અને કોઈ રૂપે કેહેવા યોગ્ય નથી.

મર્વ જગ્યાએ આ સપ્તભંગીનય લગાવીને તે છ પદાર્થોને પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવાભાવાત્મક સિદ્ધ કરે છે એ આશયનું ખંડન નીચેના સૂત્રથી થાય છે.

૬ એકસ્મિન્ન મ
ભવાધિકરણ

નૈકસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૩॥

પદ૦— ન ॥ એકસ્મિન્ ॥ અસંભવાત્ ॥

અર્થ—એક પદાર્થમાં એ અસ્તિ નાસ્તિરૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ સપ્તભંગીનય લાગી શકતો નથી.—અસંભવ હોવાથી—કેમકે એક પદાર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મ રહી શકતા નથી. જો છે તો નથી એમ કહી ન શકાય, અને જો નથી તો છે એમ નહિ કહી શકાય, આ ઉપરથી જણાય છે કે આ કીલ્તોનાં પાંચ પાંચ કોઈ મમયમાં માયાવાદીઓના અનિર્વાચનીય-વાદની પેઠે મનોરથ માત્ર માની ગઈ છે. જેમકે માયાવાદીઓના મતમાં અનિર્વાચનીય પદાર્થ તે કહી શકાય છે કે જે નિમ્નલિખિત નવ

યુક્તિમાં ન આવી શકે. જેમકે - (૧) સત્ય માનવામાં પ્રહ્લનું સ્વજાતીય થાય. (૨) અસત્ય માનવામાં કોઈ કાર્યનું કારણ નહિ જને (૩) જે સત્ય અને અસત્ય જનેનો સમુચ્ચય માને તો કોઈની બુદ્ધિમાં નહિ આવે. (૪) આત્માથી ભિન્ન માનવામાં દ્વૈતદોષ. (૫) અભિન્ન માનવામાં માયાવાદની હાની (૬) જને મળીને માને તો કોઈની બુદ્ધિમાં નહિ આવવાનો દોષ. (૭) જે નિરવયવ માને તો તેમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. (૮) જે સાવયવ માને તો પ્રહ્લના સામર્થ્યરૂપ અનિર્વચનીય માયામાં અવયવ ક્યાંથી આવ્યા ? (૯) જે નિરવયવ અને સાવયવ જને મળીને કહો તો તેને કોઈ બુદ્ધિમાન માની શકે નહિ એ પ્રકારે ઉક્ત યુક્તિયોના આશ્રયમાં જે ન આવી શકે તેને માયાવાદી લોક અનિર્વચનીય કહે છે અને અનિર્વચનીયવાદના આશ્રયથી તેઓ પોતાની જાંઘી ફિલોસોફીનું મંડન કરે છે ! અસ્તુ પ્રકૃત એ છે કે એ મિથ્યાવાદના જેવોજ આ જૈનોનો સમભંગીનય છે.

એનાથી પણ એવો મર્મ મળી આવે છે કે આ આધુનિક વેદાન્તિ માયાવાદીઓની ફિલોસોફી બૌદ્ધ અને જૈનોથી લીધેલી છે. એમ જે ન હોય તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ સમભંગીનયની સમાન એમનો આ અનિર્વચનીય વાદ નહિ હોત ૩૩

સંગતિ—હવે તેના અનીશ્વરવાદનું નિરાકરણ સૂત્રકારના આશયથી એ પ્રકારે થાય છે કે—

एवं चात्माकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

પદ— એવં ॥ ચ ॥ આત્મા ॥ અકાત્સ્ન્યમ્ ॥

અર્થ— પૂર્વોક્ત પ્રકારે જે જૈનોએ એમ માન્યું છે કે જીવ અને જડરૂપી આ સંસાર છે, ઈશ્વર કોઈ છેજ નહિ. અને જીવને તેઓએ ઈશ્વર પદવી આપી છે. એમ માન્યાથી જીવાત્માનું સર્વ પ્રહ્લાંડમાં વ્યાપકપણું હોઈ શકતું નથી એ માટે પરિચ્છન્ન જીવા-

તમા ઇશ્વરની પદ્મી કદાપિ લઈ શકતો નથી. એ માટે હવ ઇશ્વર નથી..૨૪

સંગતિ—જો એમ માનિયે કે દીપકના પ્રકાશની પેઠે સ્વ નિયમન કરવાની વખતે હવના અવયવ ત્યાં આલ્યા જશે. એ માટે અલ્પ દેશી હવ પણ સર્વ કર્તા થઈ શકે છે ? ઉત્તર—

નચપર્યાયાદપ્ય વિરોધો વિકારાદિભ્યઃ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦— ન ॥ ચ ॥ પર્યાયાત્ ॥ અપિ ॥ અવિરોધઃ ॥ વિકારાદિભ્યઃ

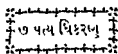
અર્થ—પર્યાયાત્ એટલે કે સંકોચ વિદ્યસરૂપ અવસ્થાન્તરન પ્રાપ્તિથી અલ્પ દેશી હવ સર્વ દેશી થઈ શકતો નથી; કેમકે એ પ્રકારે જો હવના અવયવોનું આવવું, જવું માનીએ, તો હવ વિકારી થશે. એ માટે અવયવોના ઘટવા વધવાથી પણ હવ, ઇશ્વર મિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

ખીજી યુક્તિ એ છે કે યુક્તિમાં જે હવાત્માનું પરિણામ છે, તે નિત્ય છે અને શરીરકાલમાં જે પરિણામ છે તે પણ નિત્ય છે, તેનું ઘટવું વધવું થઈ શકતું નથી; તો પછી તે પોતાના કર્મોથી વધીને ઇશ્વરની પેઠે સર્વવ્યાપક શી રીતે થઈ શકે છે ? એજ આ-શયથી સૂત્રકાર કહે છે ૩૫:—

અન્યાવસ્થિતે શ્રોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ । ૩૬ ।

પદ૦— અન્યાવસ્થિતેઃ ॥ ચ ॥ ડભયનિત્યવાત્ ॥ અવિશેષઃ ॥

અર્થ—યુક્તિકાલમાં જે હવની સ્થિતિ છે, અને શરીરકાલમાં જે હવની સ્થિતિ છે એ બંનેનું એકસરખું નિત્યત્વ જણાયાથી હવાત્મા ઘટી વધી શકતો નથી.—એ પ્રમાણે જોનાનો નિરીશ્વરવાદ ખૂંડત કરીને હવે સાકાર વાદીઓના સાકારઇશ્વરવાદનું ખૂંડત સૂત્રકાર કહે છે ૩૬

પત્યુરસામઞ્જસ્યાત્ । ૩૭

પદ૦ — પત્યુઃ ॥ અસામઞ્જસ્યાત્ ॥

અર્થ — સાકાર જગત્પતી પરમાત્મા હીક ન હોવાથી સાકાર ઇન્દ્ર જગત્નો સ્વામી થઈ શકતો નથી. ઉક્ત સાકારવાદને બીજી યુક્તિથી આગળનાં સૂત્રમાં ખડન કરે છે ૩૭

સંવધાનુપપત્તે શ્વ ॥ ૩૮

પદ૦ — સંવધાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — સાકાર ઇન્દ્રનો મળધ પત્નિ મંમાર માથે થઈ શકતો નથી. કેમકે તે શરીરધારી હોવાથી એક દેશી થશે. ૩૮

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તે શ્વ ॥ ૩૯ ॥

પપ૦ — અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — આશ્રય પણ તે સાકાર ઇન્દ્રનો થઈ શકતો નથી, કારણકે ઇન્દ્ર જો સાકાર હશે તો તેના આશ્રયને માટે પણ કોઈ સાકાર જોઈએ ! અને જ્યારે તેના આશ્રયને માટે પ્રથમથી જ કોઈ વસ્તુ હોવી તો પછી તે ઇન્દ્ર મને કર્તા થઈ શકતો નથી. એજ વિષયમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ લખ્યું છે કે—

“ સ્પૃષ્ટોત્તર કાલભાવિત્તાન્તરગીસ્યમાક્ સ્પૃષ્ટેન્નનુપપત્તેઃ ॥ શાંકર
ભાષ્ય૦ ઘ્ર૦ મૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૩૯ ॥ ”

અર્થ — શરીર ભૂજોગાદિ સૃષ્ટિની પદ્માત થઈ શકે છે, સૃષ્ટિથી પેહેલાં કદાપિ થઈ શકે નહિ. એ માટે શરીરધારી પરમેશ્વર પત્નિ સૃષ્ટિની પછી જ હોઈ શકે પ્રથમ નહિ અને જો તે ઇન્દ્રને પણ

ઇન્દ્રિયોવાળો માનીને જગતનો કર્તા માનીએ તો તે ઠીક નથી. તેનું વિવેચન આગળનાં સૂત્રમાં કરે છે. ૩૯

કરણવચ્ચેન્ન ભોગાદિભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ્મ— કરણવત્ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ભોગાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયોવાળા પરમાત્મા માની શકાય નહિ કેમકે ઇન્દ્રિયોવાળા હોવાથી તેને પણ સુખ દુઃખના ભોક્તા માનવા પડશે; એ માટે માકાર ઈશ્વર થઈ શકતા નથી. આ સૂત્રમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજી પણ લખે છે કે—

“ અથલોકદર્શનાનુ સારેણેશ્વરસ્યાપિ કિંચિત્કરણાનામાયતનં
ગરીરં કામેનકલ્પેત ॥ એવમપિનોપપચ્ચને ॥ સશરીરત્વેહિસતિ સંસારી
વદ્ ભોગાદિપ્રસંગાત્ ઈશ્વરસ્યાપ્યનીશ્વરત્વં પ્રસજ્યેત” ॥ શ૦ ભા૦ વ્ર૦
સૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ—લોક દર્શનાનુસાર ઈશ્વરનું પણ કાંઈક ઇન્દ્રિયોના માધનવાળું શરીર આપણી ઇચ્છાથી દ્રવ્યના કરીએ તો તે પણ થઈ શકતું નથી. કારણકે જે શરીરવાન ઈશ્વર હોય તો સંસારી અન્ય જીવોની પેઠે તેને પણ સુખ દુઃખાદિ ભોગનો પ્રસંગ આવશે તો ઈશ્વરનામાં અનીશ્વરપણું પણ પ્રાપ્ત થવાનો અંભવ છે. માટે ઈશ્વર માકાર જની શકે નહિ ૪૦

મંગતિ—તે ઈશ્વર પોતાની મીમાને જાણે છે કે નહિ ? જે જાણે છે તો અંતવાળો થશે ! અને જે નથી જાણતો તો મર્વજ દહી ગણાય નહિ ! એ આશયથી સૂત્રકાર માકારવાદનું ખાંડન એવી રીતે કરે છે કે—

અન્તવત્ત્વમ સર્વજ્ઞતાવા ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—અન્તવત્ત્વમ્ ॥ અસર્વજ્ઞતા ॥ વા ॥

અર્થ—ઈશ્વર પોતાના આકારની સીમા જો જાણે છે તો અન્ત-
વાળો થઈ જાય છે અને નહિ જાણે તો સર્વજ્ઞ રહેતો નથી. જો કોઈ
નિરાકારવાદીઓના પર એવી શંકા કરે કે “તમારો સર્વગત વિભુ
પરમાત્મા પોતાની સીમા જાણે છે વા નહિ? જો જાણે છે તો સીમા-
વાળો થઈ જાય છે? અને નથી જાણતો તો અજ્ઞાની થયો? ઉત્તર-
એ દોષ નિરાકારવાદીઓના મતમાં નથી આવતો, કારણકે જેવી વસ્તુ
હોય છે તેનું તેનું જ્ઞાન હોય છે. પરમાત્મા સીમા રહિત છે માટે
તેને પોતાને સીમા રહિતનું જ્ઞાન છે. એ પ્રમાણે નિરાકાર ઈશ્વ-
રવાદમાં કોઈ દોષ આવતો નથી. ૪૧

સંગતિ—હવે ઉત્પત્ત્યસંભવાધિકરણમાં એવી શંકાનું નિરા-
કરણ કરવામાં આવે છે કે જેવી રીતે અન્ય પદાર્થોના કર્તા ઈશ્વર
છે તેવીજ રીતે ઈશ્વર પદાર્થ હોવાથી ઈશ્વરનો પણ કોઈ કર્તા હો-
વાનું જોઈએ? ઉત્તર—

++++++
૮ ઉત્પત્ત્ય સંભવા
ધિકરણ.
++++++

ઉત્પત્ત્ય સંભવાત્ ॥૪૨ ॥

પદ૦—ઉત્પત્ત્યસંભવાત્ ॥

અર્થ—ઈશ્વરના જન્મનોજ અસંભવ છે તો પછી તેનો કોઈ
કર્તા કેમ થઈ શકે? અર્થાત્ તેનો કોઈ કર્તા નથી. ૪૨

નચકર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદ૦—ન ॥ ચ ॥ કર્તુઃ ॥ કરણમ્ ॥

અર્થ—અને ‘તે કર્તાનું’ કારણ કોઈ થઈ શકે નહિ. જેમકે.

“ નતસ્યકાર્ય્યં કરણઞ્ચવિચયતે નતત્તમથ્વાભ્ય ધિકથ્વદૃશ્યતે ॥ પરા-
સ્યશક્તિર્વિવિધૈવશ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલક્રિયાચ ॥ શ્લે. ૬ ॥ ૮

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં વર્ણુન કર્યું છે કે તેનો કોઇ કર્તા નથી, કરણુ નથી; જ્ઞાન, બલ અને ક્રિયા તે સર્વ સ્વાભાવિક છે. ૪૩

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદ્વપ્રતિપેધઃ । ૪૪।

પદ૦—વિજ્ઞાનાદિભાવે ॥ વા ॥તદ્વપ્રતિપેધઃ ॥

અર્થ — પરમાત્માનામાં સર્વજત્વાદિ વિજ્ઞાનાદિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિના સંભવનો નિપેધ છે. અર્થાત્ જ્યારે તે અનાદિકાલથી છે તોજ સર્વનો જ્ઞાતા થઇ શકે છે, અન્યથા નહિ. ૪૪

વિપ્રતિપેધાચ્ચ । ૪૫ ।

પદ૦—વિપ્રતિપેધાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ —જો ઇશ્વરને સાકાર માનીએ તો પરસ્પર વિરોધ પણ આવે છે. કેમકે આકાર અને નિરાકાર બે પરસ્પર વિરોધી ધર્મ એક સમયમાં એક વસ્તુમાં રહી શકતા નથી. એ માટે તે પરમાત્મા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય થઇ શકતો નથી. અતએવ સર્વદા એકરસ કૂટસ્થ નિત્યજ પરમાત્મા છે. સ્વામી શંકર રામાનુજદિ આચાર્યોએ આ ઉત્પત્ત્યસંભવાધિકરણને જીવની ઉત્પત્તિના નિપેધમાં લગાવ્યું છે, તે ઠીક નથી. કેમકે જીવની ઉત્પત્તિનો નિપેધ (૨ ॥ ૩ ॥ ૧૮ માં) આગળ કહેવાયો છે અને જો આ અધિકરણ પણ જીવની ઉત્પત્તિના નિપેધનુંજ હોય તો પુનરુક્તિ થઇ જાય છે. માટે આ અધિકરણ ઇશ્વરની ઉત્પત્તિનું નિપેધ કર્તા છે. એ પ્રકારે તર્કપાદના તર્કોની સંગતિ કરવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તર્કપાદ વૈદિક દર્શનોનું ખંડનકર્તા નથી. કિંતુ અવૈદિક તર્કોનું ખંડન કરે છે. ૪૫

આ તર્કપાદમાં મંવાચાર્ય, રામાનુજચાર્ય, નિંબાર્કાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય એ ચારે આચાર્યોએ સ્વામી શંકરાચાર્યજીનું શરણ લીધું છે. અર્થાત્ ઉક્ત આચાર્યોએ પણ માંચય વૈશિકાદિનું ખંડન કરીને બ્રહ્મને અભિનિમિત્તોપાદાન કારણજ પોતાનું મંતવ્ય ઠરાવ્યું છે.

આ તર્કપાદ તે સ્થલ છે કે જ્યાં માયાવાદીઓના અત્યંત વિરોધીઓ પણ સ્વામી શંકરાચાર્યજીની આગળ શીર ઝુકાવે છે. એવા દુર્ગમ સ્થળમાં જે વૈદિક ગુરૂના તર્ક દંડના અવલંબનથી અમે આ દુર્ઘટ ઘાટીથી પાર ઉતર્યા છીએ અને જે સ્વામિશ્રી હયાનંદજીની કૃપાથી હજારો વર્ષોથી ળગડેલ વૈદિક ભાવનો પ્રકાશ કર્યો છે, તેમને વિષે અમારો એવો ભાવ છે કે—

શાર્દુલવિક્રીડિતમ્

ધન્યશ્રી ગુરુદેવદિવ્યમતિના જાનાતિયઃ સર્વગમ્ ।

યસ્મિન્સત્યશમાદિ નૈગમગુણાઃ શ્રદ્ધાંકુરોમેયતઃ ॥

યદ્વોધાન્બુધિમજ્જનેનપહતાં તાપશ્રમોનશ્યતિ ।

સર્વ જ્ઞાનાવિવેચકાયગુરવેતસ્મૈસદામેનમઃ ॥

સગ્ધરાવૃત્તમ્

શાસ્ત્રીય ચ્છત્રદણ્ડો ભયભયહરણે જ્ઞાનપદ્મૈકદણ્ડઃ ।

શત્રૂનાં ચણ્ડદણ્ડો નિગમવિરાહિણાં ધાર્મિણાં ધર્મદણ્ડઃ ॥

મિથ્યા વાદાભિધાનેઽનૃતમતવશિનાં સ્વંદને તર્કદણ્ડઃ ।

સોઽયંતર્કસ્યપાદે મુનિકરાવેપયે દણ્ડિન સ્તર્કદણ્ડઃ ॥ ૨ ॥

इति वेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

समाप्तः

અથવેદાન્તાર્યમાણ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય તૃતીયઃ પાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે ॥

સંગતિ—પૂર્વપાદમા શ્રોતાર્થની સાથે જે યુક્તિ વિરોધ આવતો હતો, તેનું ખંડન કર્યું અર્થાત્ કેવલ તર્કોનું અવલંબન કરીને આ પૂર્વે ગયેલા તર્કપાદમા વૈદિક વેદાન્ત મતમાં ખીન મતમતાન્તરો કરતા યુક્તિનું પ્રાબલ્ય દેખાડ્યું. હવે પાછું પ્રમંગ મગતિથી આ પાદમાં શ્રુતિયોનો જે પરસ્પર વિરોધ છે તેનો પરિહાર થાય છે.

૧ નિવેદિતશ્રુતિ.

નવિયદશ્રુતેઃ ॥૧॥

વદ૦ — ન ॥ વિયત્વ ॥ અશ્રુતે ॥

અર્થ—આકાશ ઉત્પન્ન થતું નથી કારણકે તેની ઉત્પત્તિ કોઈ જગ્યાએ સાબળવામાં આવી નથી. એ પૂર્વપક્ષી સૂત્રનો ઉત્તર ખીન સૂત્રમાં આપે છે. ૧

અસ્તિતુ ॥૨॥

વદ૦— અસ્તિ ॥ તુ ॥

અર્થ—તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષને હુકાવે છે આકાશની ઉત્પત્તિ છે. તે ઉપનિષદમાં કથન કરી છે જેમકે “તસ્માદ્વાપ્તસ્માદાત્મનઆકાશ સમ્મૂત ’ તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ આ શ્રુતિમાં આકાશની ઉત્પત્તિ કથન કરી છે. એનું આ તૃતીય સૂત્ર ખંડન કરે છે. ૨

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥૩॥

પદ૦— ગૌણી ॥ અસમ્ભવાત્ ॥

અર્થ — આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી વૃત્તિથી છે. મુખ્ય નથી, અસંભવ હોવાથી. અર્થાત્ આકાશની ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે કેમકે તે એવું નિરવયવ દ્રવ્ય છે કે જેનું કોઈ ઉપાદાન કારણ બની શકે નહિ ૩

શબ્દાच्च ॥૪॥

પદ૦— શબ્દાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — શબ્દ પ્રમાણથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિનો નિષેધ જણાય છે. તે શબ્દ પ્રમાણ એવી રીતે છે કે—“વાયુશ્ચાન્ત રિક્ષઞ્ચૈતદમૃતમ્” વૃ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥ વાયુ અને આકાશ એ બંને અમૃત છે. આ વાક્યમાં આકાશને અમૃત કહ્યું છે. અને અમૃત તેજ હોઈ શકે કે જેની ઉત્પત્તિ ન થાય. એથી જણાય છે કે આકાશની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ૪

સંગતિ—“તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મનઆકાશં સંમૂતઆકાશાદ્વાયુઃવા યોરગ્નિ.” તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ એ વાક્યમાં સંભૂત શબ્દનો અર્થ આકાશની ઉત્પત્તિમાં ગૌણ માનેલો છે અને અગ્ન્યાદિની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય માન્યો છે, તો એ કેમ થઈ શકે? એની વ્યવસ્થા સૂત્રકાર પાંચમા સૂત્રથી જણાવે છે.

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥૫॥

પદ૦— સ્યાત્ ॥ ચ ॥ એકસ્ય ॥ બ્રહ્મશબ્દવત્ ॥

અર્થ — એક સંભૂત શબ્દનો અર્થ પણ એક સ્થાનમાં ગૌણ અને એક સ્થાનમાં મુખ્ય થાય છે, જેમકે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ થાય છે. યથા “તસ્માદેતદ્બ્રહ્મ નામરૂપમનજ્વજાયતે” આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દનો

અર્થ મુખ્ય બ્રહ્મનો નથી, કિંતુ કાર્યનો છે અને “તપસાચીયતે
 વ્રહ્મતતોન્નયમિજાયતે” એજ પ્રકરણમા આ વક્યમા બ્રહ્મ શબ્દનો
 અર્થ મુખ્ય બ્રહ્મનો છે એ પ્રમાણે જ્યારે આકાશ શબ્દની સાથે
 સંબંધિત શબ્દ આવે છે, ત્યારે તેનો ગોણુ અર્થ થાય છે અને વાયુની
 સાથે જ્યારે સંબંધિત શબ્દનો સંબંધ થાય છે, ત્યારે તેનો મુખ્ય અર્થ
 થાય છે એ પ્રકારે સંબંધિત શબ્દનો અર્થ ગોણુ અને મુખ્ય બંને
 થાય છે ઉક્ત સૂત્રમા આકાશની ઉત્પત્તિ નથી થતી એ પૂર્વપક્ષ
 કરીને સૂત્રકાર નિઃશ્વાન્ત કરે છે ૫

પ્રતિજ્ઞા હાનિરવ્યતિરેકા ચ્છન્દેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પદ—પ્રતિજ્ઞાહાનિ ॥ અવ્યતિરેકાત્ ॥ શ્વન્દેભ્યઃ ॥

અર્થ—“યતોવાદમાનિભૂતાનિજાયન્તે” તૈ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ મા એવી
 પ્રતિજ્ઞા ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે આકાશની ઉત્પત્તિ
 માનવામા આવે, કેમકે આકાશ પણ ભૂત છે અને તેની ઉત્પત્તિના
 વિના પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞા ભંગ થાય છે “તસ્માદ્વાણ્મતસ્માદાત્મનઆકાશઃ
 સમૃન્” ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રમાણેથી પણ આકાશની ઉત્પત્તિ જણાય છે ૬

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

પદ—યાવત્ ॥ વિકારં ॥ તુ ॥ વિભાગઃ ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ—ખીણ યુક્તિ એ છે કે ખીણ ભૂતોથી જે આકાશની
 વિલક્ષણતા દેખાય છે, તેથી પણ આકાશ દ્રવ્ય ઉત્પત્તિવાળું છે
 જેમકે લોકમા ઘટથી પટ ભિન્ન છે, માટે પણ ઉત્પત્તિવાનું છે એ
 પ્રકારે આકાશનો ઇતર દ્રવ્યોથી ભિન્ન કરવાનો શુભ છે, અર્થાત્ તેની
 વિલક્ષણતાનો હેતુ શબ્દ શુભ એમ બતાવે છે કે આકાશ શૂન્ય
 પદાર્થ નથી, કિંતુ ભાવ પદાર્થ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે આકાશ
 ઉત્પત્તિવાળું છે અને જે બૃહદાણ્ડયક ઉપનિષદમા એમ લખ્યું છે
 કે “વાયુચાન્તર્ગિજ્ઞચૈતદમૃતમ્” ત્યાં તેને સક્ષમ હોવાથી ઉપચાર

માત્રથી અમૃત કહ્યું છે; પણ કાંઈ વાસ્તવમાં અમૃત નથી. અને “આકાશ-
 શબ્દસર્વં ગતઃશનિત્યઃ” “આકાશશરીરં બ્રહ્મ” તૈ૦ ૧॥ ૬ ॥૨ ॥ ઇત્યાદિ
 વાક્યોમાં આકાશ સૂક્ષ્મ હોવાના અભિપ્રાયથી ઉપચારથી નિત્ય મા-
 નીને આકાશનું દૃષ્ટાન્ત બ્રહ્મની વ્યાપકતા અને નિત્યતામાં આપ્યું
 છે, પણ વાસ્તવિક નિત્યતાના અભિપ્રાયથી નથી. સ્વામીશ્રી શંકરા-
 ચાર્યજીના મતમાં એ સૂત્રનું એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે કે “જે
 ભેદવાળો હોય છે તે સર્વ વિકારી હોય છે, કેમકે આકાશ પણ પર-
 માત્માથી ભિન્ન છે માટે વિકારી છે.” એથી ઉક્ત આચાર્યજીએ એવું
 તાત્પર્ય કહ્યાડયું છે કે “બ્રહ્મથી ભિન્ન જેટલા પદાર્થો છે તે સર્વ
 વિકારી છે. અર્થાત્ એક બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે અને બીજું સર્વ તેનું વિ-
 વર્ત અથવા પરિણામ છે.” પરંતુ સૂત્રનો આશય જોતાં, તેમજ
 તર્કથી પણ ઉક્ત તાત્પર્ય તુરંજ માલમ પડે છે. તેમાં તર્ક એવી
 રીતે છે કે જે ભિન્ન થવું એજ વિકારી થવાનો હેતુ હોય તો પછી
 બ્રહ્મ પણ અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે તો તે વિકારી કેમ નહિ? જે
 એમ કહો કે જડ દ્રવ્ય તો કલ્પિત છે માટે તેની સત્તા સિદ્ધ થતી
 નથી, તો તેનો ઉત્તર એટલોજ કે જ્યારે એ કલ્પિત હતા તો સૂત્ર-
 કારને ભેદ હેતુથી એનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું?
 અને મિથ્યા વસ્તુ વિકારી પણ થઈ શકતી નથી અને સૂત્રકારે તો
 આ જગ્યાએ વિકારીશબ્દ કહ્યો છે, એથી જણાય છે કે આ ઠેકાણે
 વિભાગથી તાત્પર્ય તે ભેદનો છે કે જે દ્રવ્યોને પોતાની વિલક્ષણ-
 તાથી પરસ્પર ભિન્ન કરે છે; અને ઉક્ત વૈલક્ષણ્યનો હેતુ જડ દ્રવ્યો
 નો ગુણ છે. એ માટે આ ઠેકાણે ગુણોથી ભિન્ન કથન કરવાનું તાત્પ-
 ર્ય એ છે કે અન્ય પૃથ્વીઆદિ પદાર્થોની પેઠે આકાશ પણ ઉત્પત્તિ
 વિનાશવાળું છે. બીજી યુક્તિ એ વિષયમાં એવી પણ છે કે “વાયુ-
 શ્ચાન્તરિક્ષન્ચૈતદમૃતમ્” એ વાક્યમાં કહેતા આકાશ અને વાયુને
 અમૃત કહીને પાકડોને સંદેહ પણ થતો હતો કે વાયુ અને આકાશ
 ઉત્પત્તિ શૂન્ય છે! એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે સૂત્રકારે ભૂતોનો

ઉત્પત્તિ વિનાશ કહી દીધો છે, પણ કાંઈ એક બ્રહ્મ સિદ્ધ કરવા માટે નથી. એજ અભિપ્રાયથી વળી સૂત્રકાર લખે છે કે-૭

૨ માતરિશ્વાધિકરણ

एतेनमातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

પદ૦— एतेन ॥ मातरिश्वा ॥ व्याख्यातः ॥

અર્થ—આકાશની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવાથી વાયુની ઉત્પત્તિનું પણ કથન થયું. એ પ્રકારે સૂક્ષ્મ ભૂતોની ઉત્પત્તિનું નિમિત્તકારણ બ્રહ્મને વર્ણવ્યું છે. ૮

સંગતિ—“तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाश संभूतः” ઇત્યાદિકોમાં આકાશની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મથી કહી છે, એથી જણાય છે કે આકાશાદિકોનું બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે. અને બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ માનવાથી આકાશાદિ જડ પ્રપંચ બ્રહ્મથી ભિન્ન રહેતું નથી અને જે પ્રથમાધ્યાયના અંતમાં પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ કરી છે તેની સાથે વિરોધ આવે છે. એ શંકાનું નિવારણ આગળના સૂત્રથી કરે છે.

૩ અસંભવાધિકરણ

असम्भवस्तुसतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

પદ૦— असम्भवः ॥ तु ॥ सतः ॥ अनुपपत्तेः ॥

અર્થ—સત્થી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે. “તુ” શબ્દ પૂર્વપક્ષને હકાવે છે. કારણકે સત્થી ઉત્પત્તિમાં કોઈપણ તર્ક ન જણાયાથી ઉત્પત્તિનો અસંભવ છે, અર્થાત્ બ્રહ્મ ઉપાદાનત્વેન કારણ નથી કિંતુ નિમિત્તત્વેન છે. ૯

૪ તેજોધિકરણ

तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

પદ૦— तेजः ॥ अतः ॥ तथाहि ॥ आह ॥

અર્થ—એ માટે અગ્નિ પણ કાર્ય રૂપજ છે, એમજ શ્રુતિ કહે છે અર્થાત્ તે નિમિત્તકારણ બ્રહ્મનું કાર્ય છે. ૧૦

પ અધિકરણ

આપઃ ॥૧૧ ॥

પદ૦ — આપઃ ॥

અર્થ — જલ પણુ તે પ્રદાના નિમિત્ત કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૧

સંગતિ — “તાઆપેક્ષન્તવદ્વ સ્યામ પ્રજાયે મહોતિતાઅન્નમમૃન્ત” છાં ૬ ॥ ૨ ॥ ૪ ॥ જલે ઇચ્છા કરી કે અમે બહુ થઈને ઉત્પન્ન થઈએ તેણે અન્નને ઉત્પન્ન કર્યું. એ વિષયવાક્યમાં અન્નનો અર્થ ત્રીહિ યવાદીનો છે ? અથવા પૃથ્વીનો છે ? એ શંકાની નિવૃત્તિ સૂત્રકાર કરે છે

૬ પૃથિવ્યધિકરણ

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥૧૨ ॥

પદ૦ — પૃથિવ્યધિકારરૂપ શબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥

અર્થ — (પૃથિવી) આ ઠેકાણે પૃથ્વીનો અર્થ છે અન્નનો નથી કેમકે આ ઠેકાણે ભૂતોની ઉત્પત્તિનો અધિકાર ચાલ્યો આવે છે. અને કૃષ્ણરૂપ વર્ણન કર્યું છે તે પણુ પૃથ્વીમાંજ જણાય છે અને શબ્દ પણુ તેનુંજ વર્ણન કરે છે. એથી જણાય છે કે પૃથિવીનું નામ આ ઠેકાણે પૃથ્વીનું છે, અન્નનું નથી. ૧૨

સંગતિ — આકાશાદિ સૂક્ષ્મ ભૂત પોતેજ પોતાના વિકાસે રચી લે છે કે પરમેશ્વર રચે છે ? અથવા તેનો અધિકારતા પરમેશ્વર આ કાર્ય જગતને ઉત્પન્ન કરે છે ? એનું નિગદરણ સૂત્રકાર કરે છે.

૭ તદભિધ્યાન

તદભિધ્યાનાદેવતુતલ્લિંગાત્સઃ ॥૧૩ ॥

પદ૦ — તદભિધ્યાનાત્ ॥ એવ ॥ તુ ॥ તલ્લિંગાત્ ॥ સઃ ॥

અર્થ — પૃથિવ્યાદિકોમાં વ્યાપક પરમાત્માથીજ આ કાર્ય જગત્ બને છે, કેમકે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ જણાય છે. “યઃ પૃથિવ્યાંતિષ્ઠ-

અર્થ—તે પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ પછી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી, એ પાંચે ભૂતો ઉત્પન્ન થયાં. એ વિષય વાક્યથી જણાય છે કે ઇન્દ્રિયોનો ઉત્પત્તિ ક્રમ ભૂતોના ઉત્પત્તિ ક્રમથી વિલક્ષણ છે? અર્થાત્ પ્રથમ પરમાત્માથી ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે પછી ઇન્દ્રિયોથી ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે? એનો ઉત્તર આપે છે કે (इति चेन्नाविशेषात्) વિલક્ષણ ઉત્પત્તિ કહે-વી ઠીક નથી કેમકે ઇન્દ્રિય અને ભૂતોમાં કાંઈ વિશેષતા જણાતી નથી, કિંતુ તે એકજ છે. જેમકે—

“अन्नमयं हि सोम्य मनआपोमयः प्राणस्तेजोमयीवाक्” । છાં० ૬।૫।૪

અર્થ—મન અન્નનો વિકાર છે, પ્રાણ જલનો વિકાર છે, અને વાગિન્દ્રિય અગ્નિનો વિકાર છે. એ પ્રકારે ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોમાં કાંઈ પણ ભિન્નપણું નથી, એ માટે ભૂતોત્પત્તિમાંજ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ આવી જાય છે. ૧૫

સંગતિ—કોઈ સ્થાનમાં જીવનું જન્મ મરણ નિરૂપણ કર્યું છે અને કોઈ સ્થાનમાં તેને અવિનાશી કથન કર્યો છે, તો એ પરસ્પર વિરોધ આવે છે? ઉત્તર—

++++++
 ૧૦ ચરાચર વ્યા-
 પાશ્રવા ધિકરણ.
 ++++++

चराचरव्यापाश्रय स्तुस्यात्तद्व्यपदेशो
 भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ચરાચરવ્યાપાશ્રયઃ ॥ તુ ॥ સ્યાત્ ॥ તદ્વ્યપદેશઃ ॥

ભાક્તઃ ॥ તદ્ભાવભાવિત્વાત્ ॥

અર્થ—તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. સ્થાવર જંગમ જે ચરાચર શરીર, તેના આશ્રયવાન જીવના જન્મ મરણનું કથન ગોણું છે. વાસ્તવમાં તે જીવનું જન્મ મરણ નથી. ૧૬

સંગતિ—જ્યારે જીવાત્મા ઉત્પન્ન નથી થતો તો પછી અગ્નિ વિસ્ફુલિંગાદિ દૃષ્ટાન્તોથી તેની ઉત્પત્તિ નિરૂપણ કરીને તેને બ્રહ્મનો અંશ કેવી રીતે નિરૂપણ કર્યો? ઉત્તર—

૧૧ આત્મા
નિકરણ.

નાત્માશ્રુતે નિત્યત્વાચ્ચતામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦— ન ॥ આત્મા ॥ અશ્રુતેઃ નિત્યત્વાત્ ॥ ચ ॥ તામ્યઃ ॥

અર્થ — જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે તેની ઉત્પત્તિ કેઈ ઠેકાણે શ્રવણમા આવી નથી અને શ્રુતિયોથી તેની નિત્યતા જણાયાથી. તે શ્રુતિયો નિમ્ન લિખિત છે કે જેમાં જીવાત્માની નિત્યતા કથન કરી છે. “ન જીવો મ્રિયતે” છાં૦ ૬ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥ “ન જાયતે મ્રિયતે ચાવિપશ્ચિત્” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “અજોનિત્યઃ શાશ્વતોઽયંપુરાણઃ” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “તત્સ્મૃત્વાતદેવાનુપ્રાવિશત્ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ “અનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપેઽવ્યાકરવાણિ” ॥ છાં૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કર્યો છે-ઉક્ત વાક્યોના એ અર્થ છે કે-(૧) જીવ કદી મરતો નથી. (૨) આ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ જીવાત્મા જન્મ પામતો નથી અને મરણ પામતો નથી. (૩) અજ છે, નિત્ય છે, નિરંતર છે અને પ્રાચીન છે. (૪) પરમાત્માએ આ બ્રહ્માણ્ડ બનાવીને પોતાના આત્માભૂત જીવોને તેમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. (૫) આ જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને તેણે નામરૂપ કર્યાં અર્થાત્ અનાદિકાલથી બ્રહ્માનું સ્વત્વ હોવાથી જીવાત્માને આત્મા કહ્યો છે. આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દ ઉપચારથી આવ્યો છે જેમકે લોકમાં કહેવાય છે કે “આ ભદ્રસેન મારો આત્મા છે.”

જે લોકોના મતમાં બ્રહ્મજ ભૂત્રીને જીવ બની ગયો છે, તે લોકો કેમ કહી શકે છે કે જીવ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો નથી ? તેઓના મતમાં તો નિષ્કલ સંસાર વર્ગ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે અને બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે. કેમકે તેઓના મતમાં તો બ્રહ્મજ અલિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે. અને એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા પણ ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે સર્વ વસ્તુ બ્રહ્મથીજ ઉત્પન્ન મનાય, અને બ્રહ્મમાંજ તેનો લય મનાય. આ આત્માનુત્પત્ત્યધિકરણ આપું તેઓના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા વિરૂધ્ધ છે. જ્યારે જીવાત્મા બ્ર-

હથી ઉત્પન્નજ નથી થયો તો પછી અહં બ્રહ્માસ્મિ” વ્રુ ૧૥ ૧૥ ૧૦૥
 “તત્ત્વમસિ” છાં ૬ ૥ ૮ ૥ ૭ ૥ ઇત્યાદિ વાક્યોથી જીવાત્માને બ્રહ્મ
 શી રીતે બનાવી શક્યો? અને “પ્રતિજ્ઞાહાનિરવ્યતિરેકાત્” વ્રુ ૨૦
 ૨ ૥ ૩ ૥ ૬ ૥ “યાવંદિકારાન્તુવિમાગો લોકવત્” વ્રુ ૨૦ ૨ ૥ ૩ ૥ ૭ ૥
 એ સૂત્રોમાં જે સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ અદ્વૈતવાદની વ્યવસ્થા એ
 પ્રમાણે બાંધી છે કે “કોઈ પદાર્થ બ્રહ્મથી લિન્ન નથી, સર્વનું અ-
 લિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ બ્રહ્મજ છે.” એ વ્યવસ્થા આ જગ્યાએ
 પૂરેપૂરી ટુટી ગઈ. કેમકે સૂત્રકારે મુક્તકંઠથી કહી દીધું છે કે “જીવા-
 ત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી.” અને સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ અધિ-
 કરણમાં આવીને જીવાત્મા બોધક અને પરમાત્મા બોધક બંને પ્રકારના
 વાક્યોને મેળવી દીધાં છે. પરંતુ આ વાત પ્રકરણથી સ્પષ્ટ છે કે આ
 ઠેકાણે જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ છે, કાંઈ પરમાત્માની ઉત્પત્તિનું
 પ્રકરણ નથી. તો પછી પરમાત્માની અનુત્પત્તિની તો કયાજ શું
 કરવી? અને જો યેનકેન પ્રકારેણ (મારી મચડીને) એમ માની પણ
 લઈએ કે આ ઠેકાણે પરમાત્માની ઉત્પત્તિના નિષેધનું પ્રકરણ છે કેમકે
 પરમાત્માથી લિન્ન કોઈ જીવાત્મા નથી અને એવા અભિપ્રાયથી જી-
 વાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ પણ અર્થથી આવે છે. એવી અપૂર્ણ
 કલ્પના કરીએ તો પછી આગળ કહેવાવાનું જે “જ્ઞાધિકરણ” તેની
 આત્માધિકરણથી સંગતિ કેવી રીતે થશે? કેમકે તેમાં તો જન્મ
 મરણાદિ હેતુ જીવના બોધક છે, કાંઈ પરમાત્માના બોધક નથી. ૧૭

++++++
 † ૧૨ જ્ઞાધિ:રણ †
 †++++++†

· જ્ઞોડતઃ એવ ॥૧૮॥

પદ. — જ્ઞઃ ॥ અતઃ ॥ એવ ॥

અર્થ — જીવાત્મા જ્ઞાતા છે અર્થાત્ જાણવાવાળો છે, જ્ઞાન માન
 નથી. એ વાત શબ્દપ્રમાણથી જણાય છે. ‘જ્ઞ’ શબ્દનો વ્યાકરણથી
 એવો અર્થ થાય છે કે “જાનાતીતિજ્ઞ” અર્થાત્ જાણવાવાળો. અને
 સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજી એનો અર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ કરે છે કે જે અર્થ
 વ્યાકરણથી સર્વથા વિરૂધ્ધ છે. કેમકે તેમના મતમાં જ્ઞાતા અવિદ્યા

॥ ૧૧ ॥ આત્મા
ચિકરણુ.

નાત્માશ્રુતે નિત્યત્વાચ્ચતામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦— ન ॥ આત્મા ॥ અશ્રુતેઃ નિત્યત્વાત્ ॥ ચ ॥ તામ્યઃ ॥

અર્થ — જીવાત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, કારણકે તેની ઉત્પત્તિ કે.ઈ ઠેકાણે શ્રવણમાં આવી નથી અને શ્રુતિયોથી તેની નિત્યતા જણાયાથી. તે શ્રુતિયો નિમ્ન લિખિત છે કે જેમાં જીવાત્માની નિત્યતા કથન કરી છે. “ન જીવો મ્રિયતે” છાં૦ ૬ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥ “ન જાયતે મ્રિયતે વાવિપશ્ચિત્” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “અજોનિત્યઃ શાશ્વતોઽયંપુરાણઃ” કઠ૦ ૨ ॥ ૧૮ ॥ “તત્સમૃદ્ધવાતદેવાનુપ્રાવિશત્ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ “અનેન જીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપેણ્યાકરવાણિ” ॥ છાં૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં જીવાત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ કર્યો છે-ઉક્ત વાક્યોના એ અર્થ છે કે-(૧) જીવ કદી મરતો નથી. (૨) આ વિજ્ઞાન સ્વરૂપ જીવાત્મા જન્મ પામતો નથી અને મરણ પામતો નથી. (૩) અજ છે, નિત્ય છે, નિરંતર છે અને આચીન છે. (૪) પરમાત્માએ આ પ્રહ્લાદક ણનાવીને પોતાના આત્માભૂત જીવોને તેમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. (૫) આ જીવરૂપે પ્રવેશ કરીને તેણે નામરૂપ કર્યાં અર્થાત્ અનાદિકાલથી પ્રહ્લતું સ્વત્વ હોવાથી જીવાત્માને આત્મા કહ્યો છે. આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દ ઉપચારથી આવ્યો છે જેમકે લોકમાં કહેવાય છે કે “આ ભદ્રસેન મારો આત્મા છે.”

જે લોકોના મતમાં પ્રહ્લજ ભૂદ્ધીને જીવ બની ગયો છે, તે લોકો કેમ કહી શકે છે કે જીવ પ્રહ્લથી ઉત્પન્ન થયો નથી ! તેઓના મતમાં તો નિખિલ સંસાર વર્ગ પ્રહ્લથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રહ્લમાંજ લય પામે છે. કેમકે તેઓના મતમાં તો પ્રહ્લજ અભિન્નનિમિત્તોપાદન કારણ છે. અને એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા પણ ત્યારેજ ઠીક રહી શકે છે કે જ્યારે સર્વ વસ્તુ પ્રહ્લથીજ ઉત્પન્ન મનાય, અને પ્રહ્લમાંજ તેનો લય મનાય. આ આત્માનુત્પત્ત્યધિકરણ આખું તેઓના સિદ્ધાન્તથી સર્વથા વિરૂધ્ધ છે. જ્યારે જીવાત્મા પ્ર-

જાનનો ગંધ માત્ર પણ તેમાં હોતો નથી. એ ભાવની નિવૃત્તિ કરવા માટે મૂત્રકારે આ અઢારમાં મૂત્રમાં આત્માને જાતા માન્યો છે. ૧૮

સંગતિ—હવે ચેતન વિભુ છે કે અણુ ? જો અણુ માન્યે તો મર્વ શરીરવૃત્તિ વેદનાદિકોનો અનુભવ કરી શકશે નહિ એ માટે હવાત્મા વિભુજ જણાય છે. અને ચેતન પદાર્થ મગ્નીમ પણ નથી થઈ શકતો એથી પણ જણાય છે કે હવાત્મા વિભુ છે. ઇત્યાદિ તર્કોનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

૧૩ ઉત્ક્રાન્તિગત્ય
ધદિરણુ

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦— ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥

અર્થ—શરીરથી નીકળવું, જવું, આવવું ઇત્યાદિ ગતિ હવેમાં સંભળાવાથી હવે અણુ છે, વિભુ નથી જો વિભુ હોત તો તેમાં જવું આવવું બની શકતું નથી તેમજ એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જવું પણ બની શકતું નથી. ૧૯

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦— સ્વાત્મના ॥ ચ ॥ ઉત્તરયોઃ ॥

અર્થ—યદ્યપિ એક શરીરના સ્વત્વને છોડી દેવું તો વિભુમાં પણ થઈ શકે છે ? જેમકે ગામનો માલિક સ્વસ્વામિ ભાવને અભિ-માનની નિવૃત્તિથી છોડી શકે છે; એ પ્રકારે કર્મોનો ક્ષય હોવાથી વિભુ પણ પોતાનું સ્વામિપણું છોડી શકે છે ? ઉત્તર—જે ગતિ આગતિ અર્થાત્ કે પરલોકને માટે ગમનાગમન છે તે ચલન વિના થઈ શકતું નથી આત્માના જવા આવવાથીજ ગતિ અને આગતિ થઈ શકે છે એ માટે જો હવાત્મા વિભુ હોય તો તેમાં ગત્યાદિ થઈ શકે નહિ માટે અણુ છે. અન્યથા (ઉત્તરયોઃ) “ગત્યાનત્યા સ્વાત્મનાસંબન્ધ” અર્થાત્ ઉત્તર ગતિ આગતિનો સંબંધ આત્માની સાથે છે. એ માટે હવાત્મા વિભુ નથી ૨૦

રૂપ ઉપાધિ વિના થઈ શકતો નથી, એ માટે તેમના મતમાં શુદ્ધાત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ નથી. પરંતુ સૂત્રકારે આ ઠેકાણે નિરૂપાધિક આત્મામાં જ્ઞાતૃત્વ માન્યું છે, અને નિમ્ન લિખિત ઉપનિષદ વાક્યથી પણ એમજ જણાય છે, જેમકે—

“યેનરૂપરસંગન્ધં શબ્દાન્સ્પર્શાશ્રમૈથુનાન્ એતેનૈવવિજાનાતિ” કં

૪૥૩ અર્થાત્ જેનાથી રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, આદિ વિષયો જણાય છે એવો જ્ઞાનવાળો જીવાત્મા છે આ વાક્યમાં એવું જોધન કયું કે જીવાત્મા જાણવાવાળો અર્થાત્ જ્ઞાતા છે “અથ યો વેદેદં જિઘ્રાણીતિ સ આત્મા” મૂં ૪૥ ૭ ૥ ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે આત્મા જ્ઞાનવાળો છે—પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી.

આ પ્રકરણમાં સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ મૂં ૪ ૥ ૩ ૥ જેવાં ઘણાંએક વાક્યો લખીને એવું મિદ્ધ કંવાની એટા કરી છે કે “જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક છે.” એનો ઉત્તર અમે “વાચ્યાન્વયાત્” મૂં સૂં ૧ ૥ ૪ ૥ ૧૯ ૥ માં આપી આવ્યા છીએ કે એ વાક્યો પરમાત્મા પ્રકરણનાં છે, અસ્તુ તે વાક્યને ઉદ્ધરણ કરવાથી પણ માયાવાદી સ્વામી એવું નથી સિદ્ધ કરી શકતા કે તે વાક્ય જ્ઞાન સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. જુઓ “નહિ વિદ્વાતુ વિદ્વાતે વિપરિલોપોવિદ્યતે” મૂં ૪ ૥ ૩ ૥ ૩૦ તે જાણવાવાળાના જ્ઞાનનો લોપ થતો નથી. આ ઠેકાણે પરમાત્માને પણ જ્ઞાનવાળાજ કહ્યા છે, કાંઈ જ્ઞાન માત્ર કહ્યા નથી. જ્ઞાન માત્ર માન્યાથી માયાવાદિયોના મતમાં એ પૂલ છે કે તેઓ જ્ઞાતા હોવાપણું માયોપાધિથી માને છે, અને તેમના મતમાં તેમાં સ્વરૂપ ભૂત જ્ઞાતાપણું હોતું નથી. વૈદિક મતમાં જ્ઞાતા થવું એ કોઈ ઉપાધિથી આવતું નથી. કિંતુ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે, જો કોઈ એમ કહે કે જો સ્વાભાવિક ગુણ છે તો તે સુપુત્રિ આદિમાં કેમ રહેતો નથી? તો એનો ઉત્તર એ છે કે સુપુત્રિ આદિકમાં તેનો નિરાભાવ થઈ જાય છે. અર્થાત્ અવિદ્યાદિ દોષોથી મર્વ દળાઈ જાય છે, કાંઈ તેનો નાશ થતો નથી. અને માયાવાદીઓના મતમાં ત્યાં સુધી માયિક ભાવ તેની માથે મળે નહિ, ત્યાંસુધી તેનો આત્મા નુ મદ્દશ રહે છે. કયન માત્રમાં જ્ઞાન સ્વરૂપ રહેવાય છે જાણી

જ્ઞાનનો ગંધ માત્ર પણ તેમાં હોતો નથી. એ ભાવની નિવૃત્તિ કરવા માટે સૂત્રકારે આ અઠારમા સૂત્રમાં આત્માને જ્ઞાતા માન્યો છે. ૧૮ સંગતિ—હવે ચેતન વિભુ છે કે અભુ ? જો અભુ માન્યે તો મર્વ શરીરવૃત્તિ વેદનાદિકોનો અનુભવ કરી શકશે નહિ એ માટે હવાત્મા વિભુજ જણાય છે. અને ચેતન પદાર્થ અસીમ પણ નથી થઈ શકતો એથી પણ જણાય છે કે હવાત્મા વિભુ છે. ઇત્યાદિ તકોનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
૧૩ ઉત્ક્રાન્તિગત્ય
ધકિરણ
++++++

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦— ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥

અર્થ—શરીરથી નીકળવું, જવું, આવવું ઇત્યાદિ ગતિ હવેમાં સંલગ્નાવાથી હવે અહીં છે, વિભુ નથી જો વિભુ હોત તો તેમાં જવું આવવું બની શકતું નથી. તેમજ એક શરીરમાંથી નીકળી બીજા શરીરમાં જવું પણ બની શકતું નથી ૧૯

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦— સ્વાત્મના ॥ ચ ॥ ઉત્તરયોઃ ॥

અર્થ—યદ્યપિ એક શરીરના સ્વત્વને છોડી દેવું તો વિભુમાં પણ થઈ શકે છે ? જેમકે ગામનો માલિક સ્વસ્વામિ ભાવને અભિ-માનની નિવૃત્તિથી છોડી શકે છે, એ પ્રકારે કર્મોનો ક્ષય હોવાથી વિભુ પણ પોતાનું સ્વામિપણું છોડી શકે છે ? ઉત્તર—જે ગતિ આગતિ અર્થાત્ કે પરલોકને માટે ગમનાગમન છે તે ચલન વિના થઈ શકતું નથી આત્માના જવા આવવાથીજ ગતિ અને આગતિ થઈ શકે છે એ માટે જો હવાત્મા વિભુ હોય તો તેમાં ગત્યાદિ થઈ શકે નહિ માટે અભુ છે. અન્યથેવ (ઉત્તરયોઃ) “ગત્યાગત્યો સ્વા-ત્મનાસંવન્ધ” અર્થાત્ ઉત્તર ગતિ આગતિનો સંબંધ આત્માની સાથે છે. એ માટે હવાત્મા વિભુ નથી ૨૦

સંગતિ — “સ વા ઇષઃમહાનજ આત્મા યોડ્યંવિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ”
 વ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ “આકાશવત્સર્વગતશ્ચનિત્યઃ સત્યંજ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ”
 તૈ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

અર્થ — (૧) તે આત્મા મહાન્ છે, અજ છે, વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે
 (૨) આકાશની પેઠે સર્વગત છે, નિત્ય છે, સત્ય છે, જ્ઞાન સ્વરૂપ છે,
 અનન્ત છે, બ્રહ્મ છે; ઇત્યાદિ ઉપનિષદ્ વાક્યોમાં તે આત્માને વિભુ
 વર્ણવ્યો છે તો પછી અણુ શી રીતે ? આ પૂર્વપક્ષ નિમ્ન લિખિત
 અર્ધ સૂત્રમાં છે અને અર્ધમાં ઉત્તર છે.

નાણુરતચ્છ્રુતે રિતિચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦ — ન ॥ અણુઃ ॥ અતત્ ॥ શ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥
 इतराधिकारात् ॥

અર્થ — જીવાત્મા અણુ નથી કારણકે તે અણુ છે એમ સાંલ-
 જ્યું નથી કિંતુ વિભુ સાંલજ્યો છે. જેમકે — “સર્વાઈષઃ મહાનજ આત્મા”
 ઇત્યાદિમાં આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકાર એવો આપે છે કે જો જી-
 વાત્માને વિભુ માનો તો ઠીક નહિ કેમકે જે વાક્ય પૂર્વપક્ષમાં કહ્યાં
 છે તે પરમાત્મા વિષયક છે એ માટે તે વાક્યોથી જીવાત્મા વિભુ
 સિદ્ધ થતો નથી. ૨૧

स्वशब्दोन्मानाभ्यांच ॥ २२

પદ૦ — स्वशब्दोन्माना भ्याम् ॥ च ॥

અર્થ — જીવાત્મા વાગ્યી શબ્દથી પણ જીવાત્માને અણુ કહ્યો છે-
 “ઇષોઽણુરત્મા ચેતસાવેદિતવ્યોયસ્મિન્પ્રાણઃ પચ્ચા સંવિવેશ” મું૦
 ૩ ॥ ૧ ॥ ૯ ॥

અર્થ — આ આત્મા અણુ છે જેમાં પાંચ પ્રકારના પ્રાણ છે. આ ઠેકાણે જીવાત્માને પ્રાણ ધારી વર્ણવ્યાથી જીવાત્માનું જ ચહણુ જણાય છે અને તેને શબ્દ પ્રમાણથી સાક્ષાત્ અણુ કથન કર્યો છે. અને માપથી પણ અણુ જણાય છે. એ જાંને પ્રમાણથી જીવાત્માને અણુ કહ્યો છે. જેમકે—

“ વાલાગ્રગતભાગસ્ય શતધાકલ્પિતસ્યચ ॥ ભાગોજીવઃ સવિજ્ઞેયઃ ”
શ્લોક ૬ ॥ ૮ ॥

અર્થ — વાળના અગ્રનો જે સોમો ભાગ છે તેના પાછા સો ભાગ કરીએ તેમાંનો એક ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ જીવ છે-ઉક્ત સ્વશબ્દ અને પરિમાણથી પણ જીવાત્મા અણુ જ સિદ્ધ થાય છે., ૨૨

સંગતિ—જે જીવાત્મા અણુ છે તો શરીરના એક દેશમાં રહીને સર્વ શરીરને ચેતનવાળું કેમ કરી શકે છે ?

અવિરોધશ્ચંદનવત્ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦— અવિરોધઃ ॥ ચંદનવત્ ॥

અર્થ — પૂર્વોક્ત પ્રશ્ન એવી રીતે અવિરૂદ્ધ થઈ જાય છે કે જેમ ચંદન શરીરના એક દેશમાં લગાવ્યાથી સર્વ શરીરને શીતલ કરી દે છે, એ પ્રકારે જીવાત્મા પણ શરીરના એક દેશમાં રહીને સર્વ શરીરવર્તિ મુખ દુઃખાદિનો અનુભવ કરી શકે છે. ૨૩

અવસ્થિતેર્વશેષ્યાદિતિચેન્નામ્યુપગમાત્હ્રદિહિ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦— અવસ્થિતેઃ ॥ વૈશેષ્યાદિ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અમ્યુપગમાત્ ॥ હ્રદિ ॥ હિ ॥

અર્થ — સ્થિતિ વિશેષતા જણાયાથી અર્થાત્ ચંદનનું શરીરના એક દેશમાં હોવું જણાય છે, પરંતુ જીવાત્માનું શરીરના એક દેશમાં

રહેવું કયાંયે કયન કયું નથી ? એવી જો શંકા કરીએ તો તે ઠીક નહિ કેમકે “અમ્યુપગમાત્” હૃદય દેશમાં તેનો સ્વીકાર જણાય છે. જેમકે “હૃદિષ્પમાત્મા” પ્ર૦ ૩ ॥ ૬ “સર્વાષ્પમાત્માદિ” છાં ૮ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવાત્માનું હૃદય દેશમાં વર્ણન કર્યું છે, માટે જીવાત્મા ચંદનની સમાન એક દેશમાં રહીને સર્વ શરીરમાં પોતાના લાવને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ૨૪

ગુણાદ્વા લોકવત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦— ગુણાત્ ॥ વા ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ—જેવી રીતે મણિઆદિના પ્રકાશાદિ ગુણ એક દેશમાં રહીને લિપ્ત દેશમાં પ્રકાશ કરી શકે છે એવીજ રીતે એક દેશી જીવાત્માના ગુણોનો લાવ પણ સર્વ શરીરમાં જણાય છે. ૨૫

સંગતિ—જીવાત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણ તેનાથી લિપ્ત કેમ થઈ શકે ? કેમકે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ છે ? ઉત્તર—

વ્યતિરેકોગંધવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦— વ્યતિરેકઃ ॥ ગંધવત્ ॥

અર્થ—જ્ઞાનાદિ ગુણોનો તેનાથી ભેદ છે—ગંધઆદિની પેઠે. ૨૬

તથાચદર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦— તથા ॥ ચ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—ખીજ વાત એ છે કે જીવાત્માને ગુણગુણી લાવથી શાસ્ત્ર પણ કયન કરે છે કે જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળો આત્મા છે, પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી. એ ભેદને શાસ્ત્ર બતાવે છે કે “જ્ઞાનાત્યેવાયંપુરુષઃ” જેમકે અમે પૂર્વે વર્ણન કરી આવ્યા છીએ કે જીવાત્મા જ્ઞાન ગુણવાળો છે પણ જ્ઞાન સ્વરૂપ નથી.

પૃથગુપદેશાત્ ॥૨૮॥

પદ૦— પૃથક્ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ — જીવાત્માથી લિખત તેનો જ્ઞાનગુણ કથન કરવાથી જીવાત્માના ગુણ અને જીવાત્મા, ગુણગુણી ભાવે કરીને લિખત છે; જેમકે અમે પ્ર૦ સૂત્ર ૨ ॥ ૩ ॥ ૧૯ માં વર્ણન કરેલું છે. ૨૮

સંગતિ—“યોયંવિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ ઇત્યાદિ-કોમાં આત્માને જ્ઞાન સ્વરૂપ વર્ણવ્યો છે, તો પછી કેમ કહી શકાય કે જ્ઞાનાદિ તેના ગુણ છે ? ઉત્તર—

તદ્ગુણસારત્વાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃપ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦— તદ્ગુણસારત્વાત્ ॥ તુ ॥ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ પ્રાજ્ઞવત્ ॥

અર્થ — તે જીવાત્માનો જ્ઞાનરૂપી ગુણ મુખ્ય હોવાથી તેને વિજ્ઞાનમય કેહેવાય છે-જેમકે પરમાત્માને આનંદ શબ્દથી કેહેવાય છે “આનંદો બ્રહ્મેતિ વિજ્ઞાનાત્” તૈ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ પ્રાજ્ઞ જે પરમાત્મા છે તેનો આનંદ એ સાર ભૂત ગુણ છે-એથી તેને આનંદ શબ્દથી કહ્યો છે; જેમકે-“આનંદંબ્રહ્મણોવિદ્વાન્નવિમેતિકુતશ્ચત્” એ વાક્યમાં પણ બ્રહ્મને આનંદ શબ્દથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે જીવાત્માને પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ વિજ્ઞાનમય શબ્દથી કહ્યો છે. એથી જણાય છે કે જીવાત્મામાં જ્ઞાનગુણ મુખ્ય હોવાના અભિપ્રાયથી તેને જ્ઞાનમય કેહેવાય છે. ૨૯

યાવદાત્મભાવિત્વાશ્ચનદોષઃ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦— યાવત્ ॥ આત્મભાવિત્વાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ દોષઃ ॥

તદ્દર્શનાત્ ॥

અર્થ — આત્માની સાથે વિજ્ઞાન એ ગુણ સદા રહેવાથી એવો દોષ નથી કે જે વિજ્ઞાનમય જીવાત્માને કેહેવાથી દોષ લાગે છે. ૩૦

પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય સતોઽભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—પુંસ્ત્વાદિવત્ત્વસ્ય ॥ સતઃ ॥ અભિવ્યક્તિયોગાત્ ॥

અર્થ—જેવી રીતે મનુષ્યના પુંસ્ત્વાદિ ધર્મ વિદ્યમાન છતાં બીજા પદાર્થના યોગથી પ્રગટ થાય છે તેજ પ્રમાણે સુષુપ્તિ આદિમાં તેનું છુપાઈ જવું અને જાગૃતાવસ્થામાં પ્રગટ થવું તે વિદ્યમાન જ્ઞાનનું જ હોય છે. ૩૧

નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિ પ્રસંગોન્યતરનિયમોવાઽ-
ન્યથા ॥ ૩૨ ॥

પદ૦— નિત્યોપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિપ્રસંગઃ ॥ અન્યતરનિયમઃ ॥

ત્વા ॥ અન્યથા ॥

અર્થ—જો આત્માનો જ્ઞાનશુભ ન માનીએ તો નિત્ય જ્ઞાનનો લાભ હોવો જોઈએ અર્થાત્ સુષુપ્તિ આદિમાં તેનો તિરોલાવ ન થવો જોઈએ, અથવા જો તે શુભ ન હોય તો નિત્ય તેની પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ, અથવા બંનેમાથી એક હોવું જોઈએ; પણ તેમ થતું નથી, તેથી જણાય છે કે જ્ઞાન એ આત્માનો શુભ છે, પણ સ્વરૂપ નથી.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજી આ અધિકરણમાં આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ વર્ણન કરે છે અને જ્ઞાનશુભનું ખંડન કરે છે. તેમજ જીવાત્માના સ્વરૂપને ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન માને છે, અને વાસ્તવમાં વિભુ વર્ણવે છે. તથા જીવાત્માને અણ કથન કરનારાં સૂત્રોને પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો જણાવે છે અને “તદગુણસારત્વાત્તતદ્વ્યવસ્થાઃ પ્રાગ્ભવત્” એ ૨૯ મા સૂત્રને સિદ્ધાન્ત સૂત્ર માને છે અને એનો એવો અર્થ કરે છે કે બુદ્ધિનો જે શુભ તે સુખ્ય હોવાથી જીવાત્માને અણ કહ્યો છે, અર્થાત્ બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિથી જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વાદિ ધર્મ આવે છે, બાકી વાસ્તવિક એ ધર્મ નથી; કિંતુ પરમાત્માની સમાન છે. જેમકે પરમાત્મા માયારૂપી ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન ધર્મ લાય છે એ

પ્રમાણે જીવાત્મા પણ બુદ્ધિની ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન થઈ જાય છે. ઉક્ત સ્વામીશ્રીએ પોતાના સિદ્ધાન્તના મંડન માટે ‘તત્’ શબ્દથી બુદ્ધિનું ગ્રહણ કર્યું છે. આ અધિકરણમાં એનાથી પૂર્વે બુદ્ધિનું કથન બીલકુલ આવ્યું નથી, તો પછી ‘તત્’ શબ્દથી બુદ્ધિનું ગ્રહણ શી રીતે થઈ શકે ? પણ સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીના મતમાં તો તેમ ન કરે, અને જીવાત્માને અણુ ન માને તો પછી “તત્ત્વમસિ” “અહંબ્રહ્માસમિ” એ બધાં વાક્યો નિષ્પૂલ થઈ જાત. વાસ્તવમાં વાત એમ છે કે સૂત્રકારે આ અધિકરણમાં જીવાત્માને અણુ માન્યો છે; અને મોટું પ્રમાણ એમાં એ છે કે પ્રથમ દશ સૂત્રોમાં અણુના પક્ષનું મંડન કર્યું છે તો પછી આ અગ્નીઆરમાં સૂત્રમાં તેનું ખંડન કેમજ માની શકાય ? ? આખાં શારીરક લાખ્યનો પાઠ કરવાથી એ વાત જણાય છે કે એટલો મોટો પૂર્વપક્ષ કોઈ પણ જગ્યાએ જણાતો નથી. જે જે ઠેકાણે વ્યાસજી પૂર્વપક્ષ કરે છે તે તે ઠેકાણે આટલાં બધાં સૂત્રોથી પૂર્વપક્ષને દબ કર્યો નથી.

બીજી વાત એ છે કે ઉપનિષદોના શબ્દોથી જીવાત્માને આ અધિકરણમાં સ્પષ્ટ અણુ મિદ્ધ કર્યો છે એ માટે સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીનો અર્થ સૂત્રાનુકૂલ પ્રતીત થતો નથી. ૩૨

સંગતિ — જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ તેનું ઔપાધિક છે ? એ નિર્ણય માટે કર્તૃધિકરણ પ્રારંભ થાય છે.

૧૪ કર્તૃધિકરણ.

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્ ॥ ૩૩॥

પદ૦—કર્તા ॥ શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્ ॥

અર્થ — જીવાત્મા કર્તા છે કારણકે (શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્) એટલે કે શાસ્ત્ર ત્યારેજ અર્થવાણું થાય કે જ્યારે જીવાત્માને કર્તા માનવામાં આવે. જેમકે શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે “યજેતસ્વર્ગઞ્ચાપઃ” “મુમુક્ષુર્બ્રહ્મોવાસીત” ઇત્યાદિ વચનોમાં જીવાત્માને કર્તા માન્યો છે. ૩૩

વિહારોપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—વિહારોપદેશાત્ ॥

અર્થ—જીવાત્મામાં કર્તારૂપી વિહારનો ઉપદેશ જણાય છે. જેમકે—

“ સયથામહારાજોજાનપદાનુગૃહીત્વા સ્વેજનપદે યથાકામપરિવર્તતે એવમેવણ્ણતત્પ્રાણાનુગૃહીત્વા સ્વે શરોરેયથાકામં પરિવર્તતે ”

વૃ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥ જેવી રીતે મહારાજા પોતાના સ્વદેશીય પદાર્થોને લઇને પોતાના દેશમાં આવીને યથા ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે, તે પ્રમાણે આ જીવાત્મા આ પ્રાણોને અહુણ કરીને પોતાના શરીરમાં ઇચ્છાપૂર્વક વર્તે છે. ઇત્યાદિ વ્યવહારના ઉપદેશોમાં જીવાત્માનું કર્તાપણું જણાય છે. ૩૪

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—ઉપાદાનાત્ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયોનું અહુણ કરવાથી પણ આત્મા કર્તા જણાય છે જેમકે “ પ્રાણેનુગૃહીત્વા ” વૃ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥ ઇત્યાદિમાં પ્રાણોનો અહુણ કર્તા જીવાત્મા જણાય છે. એથી પણ જીવાત્માનું કર્તાપણું સિદ્ધ થાય છે. ૩૫

વ્યપદેશાચ્ચ પ્રક્રિયાયાંનચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—વ્યપદેશાત્ ॥ચા॥ પ્રક્રિયાયાં ॥ના॥ ચેત્ ॥ નિર્દેશવિપર્યયઃ॥

અર્થ—ક્રિયામાં જીવાત્મા કર્તા હોવાનું કથન જણાયાથી જીવાત્મા કર્તા છે. જે એમ કહેવાય કે વિજ્ઞાનનો અર્થ તે વાક્યમાં બુદ્ધિનો છે તો તે ઠીક નથી કેમકે એવો અર્થ માનવામાં નિર્દેશનો વિપર્યય થઇ જાય છે. તે વિષય વાક્ય એવું છે કે “વિજ્ઞાનંયજ્ઞંતત્તે

કર્માણિતત્ત્વેષ્વપિ ॥ તૈ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧ ॥ અર્થ — વિજ્ઞાન એટલે જે જીવાત્મા છે તે યજ્ઞનો વિસ્તાર કરે છે, અને પોતાનાં કર્મોનો વિસ્તાર કરે છે. હવે જો વિજ્ઞાન નામ આ ઠેકાણે બુદ્ધિનું હોત તો “વિજ્ઞાનંનયજ્ઞંતત્ત્વે” એવો નિર્દેશ હોવો જોઈતો હતો; પણ તેમ નથી. ૩૬

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

પદ૦—उपलब्धिवत् ॥ अनियमः ॥

અર્થ —જેમ ઉપલબ્ધિમાં પ્રથમ અનિયમ કહ્યો છે કે જો તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો તેના જ્ઞાનની નિત્ય પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ, એ પ્રમાણે જો જીવાત્મા કર્તા ન માનીએ અને પ્રકૃતિમાંજ કર્તૃત્વ માનીએ તો કર્મની નિત્યજ પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ, કેમકે સર્વ પુરૂષોની સાથે પ્રકૃતિનો સંબંધ સાધારણ છે. ૩૭

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

પદ૦—शक्तिविपर्ययात् ॥

અર્થ —જો જીવાત્મામાં કર્તૃત્વ ન માનીએ તો જે ભોક્તાપણની શક્તિ છે તેનો પણ વિપર્યય થઈ જશે, માટે જીવાત્મામાં કર્તાપણું છે. વિપર્યય એવી રીતે કે જો બુદ્ધિમાં કર્તૃત્વ માનીએ તો પછી ભોક્તૃત્વ પણ તેમાંજ માનવું પડશે. તો આત્માની ભોક્તૃત્વ શક્તિ નષ્ટ થશે—અને એ પ્રમાણે અન્યનિષ્ઠ કર્તૃત્વ તથા અન્ય નિષ્ઠ ભોક્તૃત્વથી જીવમાં અકૃતાધ્યાગમદોષ આવશે અર્થાત્ કરશે બુદ્ધિ અને ભોગવે જીવાત્મા—અન્ય કરે અને અન્ય ભોગવે—તેનું નામ અકૃતાધ્યાગમદોષ ફેહેવાય છે, અને જો કર્તા તથા ભોક્તા બંને બુદ્ધિને માનીએ તો આત્માનું સ્વર્ગ નર્કગમન માનવું નિષ્પ્રલ છે. તેમજ “દ્વાસુવર્ણસિયુજાસસ્રાયા” ઇત્યાદિ વૈદિક વાક્યોમાં જે જીવાત્માનેજ ભોક્તા માન્યો છે તેનાથી પણ વિરોધ આવશે. ૩૮

સમાધ્યભાવાચ્ચ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—સમાધ્યભાવાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—સમાધિનો અભાવ હોવાથી પણ બુદ્ધિમાં કર્તાપણુ જણાતું નથી. અર્થાત્ જો બુદ્ધિ કર્તા થશે તો ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કોણ કરશે ? અને લખ્યું એમ છે કે “યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ” ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવાવાળો કર્તા કોઈ ભિન્ન છે અને સમાધિમાં આત્માની એવી પ્રતીતિ રહે છે કે હું બુદ્ધિ આદિ પદાર્થોથી ભિન્ન છું. એવી પ્રતીતિનો કર્તા જો જીવાત્મા ન માને તો પછી તે પ્રતીતિ કોને થશે ? એથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવાત્માજ કર્તા છે. ૩૯

સંગતિ—જો જીવાત્માજ કર્તા છે તો તે સર્વ કાલમાં કર્તા હોવો જોઈએ ? તો પછી સુષુપ્તિ આદિમાં તેના કર્તૃત્વનો નિરોધ કેમ થાય છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
૧૫ તક્ષા ધિકરણુ.
++++++

યથાચતક્ષોમયથા ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—યથા ॥ ચ ॥ તક્ષા ॥ ડમયથા ॥

અર્થ—જેવી રીતે યંત્રાદિ નિર્માણ કરવાવાળો તક્ષક, યંત્રાદિ સાધનરૂપ લાકડી આદિ હોય છે તોપણ, પોતાની ઇચ્છા થવાથી તેનો કર્તા થાય છે અને ન હોવાથી નથી થતો, તેજ પ્રકારે જીવાત્મા પણ પોતાની કર્તૃત્વ શક્તિનો ઉપયોગ સર્વકાલમાં લાવતો નથી. અને બુદ્ધિને કર્તા માનવાથી તો એવો દોષ આવે છે કે તે જડ છે માટે ભોગ ઇચ્છા આદિનો નિયમ તેમાં બની શકતો નથી અતએવ જીવાત્મા સર્વદા કર્તા હોવોજ જોઈએ.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીના મતમાં એ અધિકરણનો અર્થ પાછો એમજ છે કે જીવાત્માં કર્તૃત્વ નથી કિંતુ બુદ્ધિ આદિમાં કર્તૃત્વ છે. એ માટે બુદ્ધિ આદિનું ઉપાધિથીજ ઉક્ત સ્વામીશ્રીએ કર્તૃત્વ માન્યું છે—વાસ્તવમાં કર્તૃત્વ બુદ્ધિ આદિમાં પણ નથી. એ આશય સૂત્રોના આશયથી વિરૂદ્ધ છે. ૪૦

સંગતિ — હવે એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે જીવ
જે કર્મ કરે છે તે સ્વતંત્ર થઈને કરે છે, કે પરતંત્ર ? ઉત્તર—

૧૬ પરાયતા
ધિકરણ.

પરાત્તુતચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—પરાત્ ॥ તુ ॥ તચ્છ્રુતેઃ ॥

અર્થ—પરબ્રહ્મની પ્રેરણાથી તે જીવાત્મા કર્મ કરે છે, એવું
સંભળાય છે. ૪૧

સંગતિ — જો ઇશ્વર સ્વયં પ્રેરણા કરીને જીવો પાસે સારાં નબળાં
ભલાં બૂરાં કર્મ કરાવે છે, તો ઇશ્વરમાં વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય દોષ આવે
છે, કેમકે ઇશ્વરે પોતાની ઇચ્છાથી સ્વયં પ્રેરણા કરીને કોઈને મોટો
બનાવ્યો અને કોઈને નાનો બનાવ્યો, કોઈને હુ બી અને કોઈને
મુખી ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે.

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષાસ્તુવિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨

પદ૦—કૃતપ્રયત્નાપેક્ષા : ॥ તુ ॥ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયથ્યાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—પૂર્વે કરેલાં કર્મો અનુસાર જીવ બીજા કર્મ કરે છે.
તુ શબ્દ પૂર્વ પક્ષને હટાવે છે. અર્થાત્ ઇશ્વર પૂર્વકૃત પ્રારબ્ધ કર્મો-
થીજ જીવ પાસે કર્મ કરાવે છે, માટે ઇશ્વરનાપર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃ-
ણ્ય દોષ આવતો નથી; કેમકે ઇશ્વરની પ્રેરકતા એટલા અંશમાં છે
કે તે પૂર્વકૃત કર્મ અવશ્ય લોગવાવે છે. તે ઇશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી
સર્વ કરાવે છે એમ તો એ માટે માની શકાતું નથી. જો એમ
હોત તો વિહિત કર્મ અને પ્રતિપિદ્ધ કર્મ વ્યર્થ થઈ જાત. એ માટે
સૂત્રકર્તા કહ્યું છે કે જે કર્મ જીવને માટે વિહિત છે અને જે કર્મ
નિષેધ કર્યા છે એ પ્રમાણેનો વિધિ નિષેધ ત્યાદેજ સપ્તલ થઈ શકે
છે કે જ્યારે જીવકર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર હોય, અન્યથા જો જીવ સર્વથા

ઇન્દ્રરાધીન માનીએ તો પછી તેને માટે વિધિનિષેધની શી આવશ્ય-
કતા રહી ? સારાંશ એ છે કે જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે અને કર્મનું
ફલ ભોગવવામાં પરતંત્ર છે. ૪૨

સંગતિ—કાંઈ એક ઉપનિષદ વાક્યોમાં જીવને અગ્નિના ચીંગા-
રાની સમાન ગ્રહનો અંશ કહ્યો છે. જો જીવ એવી રીતે ગ્રહનો
અંશ માન્યો છે તો પછી તે ગ્રહનોજ ટુકડો (ભાગ) થયો તો પછી
જીવ ગ્રહનો ભેદ કેવી રીતે ? એનો ઉત્તર આ અંશાધિકરણમાં સૂત્ર-
કાર આપે છે.

અંશોનાનાવ્યપદેશાદન્યથા
ચાપિદાશ-
કિતવાદિત્વમધીયતે
૧૭ અંશાધિ-
કરણ.

અંશોનાનાવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિદાશ-
કિતવાદિત્વમધીયતે ॥ ૪૩ ॥

પદ૦—અંશઃ ॥ નાનાવ્યયેશાત્ ॥ અન્યથા ॥ ચ ॥ અપિ ॥
દાશકિતવાદિત્વમ્ ॥ અધીયતે ॥ એકે ॥

અર્થ—જીવ ગ્રહનો અંશ છે કારણકે જીવોમાં નાનાપણું જણા-
ય છે. અન્ય પ્રકારથી પણ દાસ અને કિતવાદિ રૂપે કેટલીએક શાખા-
વાળાઓ પડન કરે છે. અર્થાત્ જીવોમાં નાનાપણું જણાયાથી અને
તે સર્વ જીવોમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે માટે તે ગ્રહનો અંશસમાન
છે. દાસ હોવાથી પણ અંશસમાન છે અને નિષ્પાપ ગ્રહની આગળ
તે કિતવાદિભાવ રાખવાથી પણ અંશની સમાન છે. ૪૩

સંગતિ—જેવી રીતે અગ્નિ અને અગ્નિના વિસ્પ્રુલિંગમાં અ-
ગ્નિનો ઉષ્ણતાંશ ઝરાબર હોય છે, એ, પ્રમાણે ભેદ અને અભેદ
જણાવાથી વિસ્પ્રુલિંગ (ચીંગારા) માં ગરમી હોવાથી અગ્નિથી અલિપ્ત
છે અને પોતાના ચીંગારાપણુંમાં અગ્નિથી લિપ્ત છે. તો એ પ્રકારે જીવને
ગ્રહનો અંશ કેમ ન માની શકાય ? ઉત્તર—

મન્ત્રવર્ણાચ્ચિ ॥ ૪૪ ॥

પદ૦—મન્ત્રવર્ણાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—વૈદિક મંત્રથી એમ જણાય છે કે તે જીવરૂપ ભૂત પ્રાણના એક દેશમાં જણાય છે માટે તેને અશ કહ્યો છે, વાસ્તવમાં અશ નથી; તે વૈદિક મંત્ર એ છે કે—

एतावानस्यमहिमातोऽज्यायाँश्चपूरुषः ॥ पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रि-
पादस्यामृतं दिवि ॥ य० अ० ૩૧

અર્થ—આ સર્વ જગત તે પરમાત્માના એક પાદરૂપ છે અને ત્રણ પાદરૂપ તે અમૃત છે. આ ઠેકાણે અંશ (પાદ) નો અર્થ એક ભાગનો છે. એ માટે જીવને પ્રાણનો અશ કહ્યો છે. અશ, પાદ, ભાગ, એ સર્વ એકાર્થ વાચી છે. ૪૪

અપિચસ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—વળી વાત એવી છે કે સ્મૃતિમાં પણ પૂર્વોક્ત ભાવ-થીજ જીવને અંશ કહ્યો છે, જેમકે — “મમૈવાંશોઽજીવલોકેઽજીવમૃત સનાતનઃ મી૦ ૧૫ ॥ ૭ ॥” અર્થ—જીવલોકમાં સનાતન જીવભૂત અશ મારોજ છે. આ ઠેકાણે અશ શબ્દ સ્વસ્વામીભાવના અભિપ્રાયથી છે. જો એમ ન હોત તો “સનાતન” એ કેહેવું નિષ્ફલ થઈ જાત કેમકે અગ્નિના ચિંગારાની પેઠે જો ઇશ્વરનો અશ જીવ હોત તો સનાતન કેહેવાની આવશ્યકતા નહીં હતી. ૪૫

સંગતિ—“યથાસુઘીક્ષાત્પાવકાત્ વિસ્ફુલ્લિક્ષ્ણા સદ્વસ્રગ પ્રમવન્તિ” ઇત્યાદિ ધૃત્વાદિગુણયુગ્મકોપનિષદ્ વાક્યોમાં જીવને અગ્નિના ચિંગારાના દૃષ્ટાન્તથી પ્રાણનો ભાગ કહ્યો છે, તો પછી અશનો અર્થ એક દેશ-માં રહેવાવાળો એમ કેમ થઈ શકે? ઉત્તર—

પ્રકાશાદિવન્નૈવંપરઃ ॥ ૪૬ ॥

પદ૦—પ્રકાશાદિવત્ ॥ નં ॥ એવ ॥ પરઃ ॥

અર્થ—પ્રકાશાદિકોની પેઠે પરબ્રહ્મ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મ નિરાકાર છે એ માટે અગ્નિઆદિ પ્રકાશવાળા સાકાર પદાર્થોની સમાન તેનો સાકાર દુકડો થઈ શકતો નથી અતએવ જીવ તેનો વાન્તવમા અશ (દુકડો) નથી એજ અભિપ્રાયથી સ્વામીશ્રી શકગચાર્યજીએ પણ કહ્યું છે કે “અશશ્વાંશો નહિનિરવયવસ્યમુખ્યોશ સંભવતિ” શ૦ મા૦ વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪૩ ॥ અર્થ—અશની સમાન અશ છે પણ વાસ્તવમા અશ નથી, કેમકે નિરવયવનો વાન્તવિક અશ હોઈ શકતો નથી ઉપનિષદ્નુ તાત્પર્ય અગ્નિ વિસ્પુલ્લિગથી જીવને એક દેશી જણાવવાને માટે છે ૪૬

સ્મરન્તિચ ॥ ૪૭ ॥

પદ૦—સ્મરન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ—સ્મૃતિ પણ તેને નિગકારજ વર્ણવે છે જેમકે—

“તત્રયઃ પરમાત્મા દિસ નિત્યોનિર્ગુણ સ્મૃતઃ ॥ નલિપ્યતેફલૈશ્વા-
પિપદ્મપત્રમિવામ્ભસા ॥ અર્થ—જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય છે, નિર્ગુ-
ણ છે, એ માટે તેને પાપ પુણ્ય લાગતું નથી, તે જલમા કમલના
પાદડાની પેઠે નિર્લેપ રહે છે એ વિષયમા કઠોપનિષદ્મા એમ કહ્યું છે—

“एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा नलिप्यतेलोक दुःखेनबाह्यः ॥ ક૦ ૧
૧ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા પરમાત્મા સંસારના દુઃખથી
દુઃખી થતો નથી, કેમકે તે બાહ્ય એટલે અસારથી બહાર છે—અર્થાત્
નિરવયવ છે. ૪૭

સંગતિ — જેવી રીતે પરમાત્મા નિરાકાર છે. તેમ જીવાત્મા પણ નિરાકાર છે તો પછી તેને માટે વિધિનિષેધ અને શરીરાદિ બંધન શામાટે ? ઉત્તર—

અનુજ્ઞાપરિહારૌદેહસંવંધાજ્જ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

પદ૦—અનુજ્ઞાપરિહારૌ ॥ દેહસંવંધાત્ ॥ જ્યોતિરાદિવત્ ॥

અર્થ—વિધિ અને નિષેધ દેહના સંબંધથી જ્યોતિઆદિની સમાન છે. અર્થાત્ જેમ અગ્નિઆદિ પ્રકાશક પદાર્થ બૂરા સ્થાનના સંબંધથી બુરા ગણાય છે, એ પ્રકારે દેહના સંબંધથી જીવાત્મા પાપી અને પુણ્યવાન બને છે; વાસ્તવમાં જીવ પણ નિરાકાર છે. ૪૮

સંગતિ—ત્યારે જીવાત્મા વાસ્તવમાં નિરાકાર છે તો નિરાકાર પદાર્થ તો અસીમ હોય છે અને અસીમ હોવાથી એક શરીરમાં કરેલાં પાપ પુણ્ય સર્વ જીવાત્માઓને લાગશે ? ઉત્તર—

અસન્તતેશ્ચાવ્યતિકરઃ ॥ ૪૯ ॥

પદ૯—અસન્તતેઃ ॥ ચ ॥ અવ્યતિકરઃ ॥

અર્થ—જીવાત્મા વિભુ નહિ હોવાથી એક બીજાનાં પુણ્ય પાપ લાગવાનો જે વ્યત્યય છે તે થઈ શકતો નથી. ૪૯

આભાસઽવચ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—આભાસઃ ॥ ઇવ ॥ ચ ॥

અર્થ—અનુલવ પણ જીવાત્માની પરિચ્છન્નતાનોજ થાય છે માટે તેને એક બીજાના કર્મોનું ફલ લાગતું નથી.

સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીએ આ મૂત્રનો એવો અર્થ કર્યો છે કે—જીવાત્મા તે પરમાત્માનો આભાસ છે જેમકે જલમાં સૂર્યનો

આભાસ (પ્રતિબિમ્બ) પડે છે, જેમકે એક જલગત સૂર્યના કંપવાથી બીજાં જલોમાં જે સૂર્યનો આભાસ છે તે કંપતો નથી, તે પ્રકારે એક આત્માના સુખી દુઃખી હોવાથી બીજા આત્મા સુખી દુઃખી થતા નથી.

સ્વામીશ્રી સમાનુબચાર્યજીના મતમાં આ સૂત્રનો એવો અર્થ છે કે માયાવાદી લોક જે જીવને બ્રહ્મ વર્ણન કરવામાં અથવા વિભુ વર્ણન કરવામાં તર્ક આપે છે તે બધા તર્કભાસ છે, અસ્તુ. જો સૂત્રાર્થ જોઈએ તો સ્વામિ સમાનુજીનો પણ એવોજ અર્થ ઘટે છે કે જેવો સ્વામીશ્રી શંકરાચાર્યજીનો હતો. સૂત્રોની પરસ્પર સંગતિ જોવાથી એવી વાત જણાય છે કે ઓગણપચાસમાં સૂત્રથી લઈને આ પાદની સમાપ્તિપર્યંત જીવાત્માને વિભુ હોવાનું ખંડન કર્યું છે. એ સૂત્રોમાં સૂત્રકારે મોટી યોગ્યતાથી એ વાત જણાવી છે કે “જો જીવાત્મા વિભુ માનીએ તો તેનો કેઈ પ્રકારનો હેતુ નથી રહેતો—કે એકનું કર્મ એકનેજ કેમ લાગે સર્વને શામાટે ન લાગે ?” એજ વાત બીજા સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરે છે. ૫૦

અદૃશનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદ૦—અદૃશનિયમાત્ ॥

અર્થ—અદૃષ્ટ એટલે પોત પોતાનાં કર્મ અર્થાત્ જે જેવાં કર્મ કરે છે તેજ તેનો ભોક્તા થાય છે, એમ પણ કહી શકે નહિ. કેમકે જ્યારે જીવાત્મા વિભુ છે તો પછી જે જીવે કર્મ કર્યાં છે તેજ જીવના કર્મ ભોગવે છે એમ કેમ કહેવાશે ? કેમકે જે શરીરમાં તેણે કર્મ કર્યાં છે તેમાં તો અસંખ્યાત જીવાત્મા વર્તમાન છે એ માટે જીવાત્માને વિભુ માનવાવાળાના મતમાં એમ નહિ કહી શકાય કે આ કર્મ અમુક જીવનાંજ છે. ૫૧

સંગતિ — જો એમ કહિયે કે જેણે પોતાના મકપથી જે કર્મો કર્યા છે તેના તે કર્મો ગણાયો ? તે પણ ઠીક નથી જેમઠે—

અભિસન્ધ્યાદિષ્વપિચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

પદ૦—અભિસન્ધ્યાદિષુ ॥ અપિ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—સકપાદિદોષા પણ તેજ પૂર્વોક્ત દોષ આવે છે તે એ પ્રકારે કે જે શરીરમા જે જીવે જે મકપ કર્યો તે તેનાજ સકપ છે એમ કેમ ગણાય ? કેમકે તેમા જીન પણ જીવાત્મા વ્યાપક છે ? પર

પ્રદેશાદિતિચેન્નાન્તર્ભાવાત ॥ ૫૩ ॥

પદ૦—પ્રદેશાત્ ॥ ઇતિ । ચેત ॥ ન ॥ અન્તર્ભાવાત્ ॥

અર્થ—તે શરીર પ્રદેશના કારણથી જો એમ માનીએ કે જે દેશમા જીવાત્માએ મકપ કર્યો અથવા કર્મ કયુ તે તેજ જીવાત્મા ના મમલ્લશે એમ કહી શકશે નહિ, કેમકે તેની અદર જીન પણ જીવાત્મા વિદ્યમાન છે એ પ્રકારે જીવાત્માને વિષુ માનીને પુણ્ય પાપની વ્યવસ્થા કદાપિ થઈ શકતી નથી

શ્રીમાન્ સ્વામિ શકગચાર્યજી આ સૂત્રને વૈશેષિક મતના ખડ નમા લગાવે છે તે એ પ્રકારે કે વૈશેષિક લોકો જે જીવાત્માને વિષુ માને છે તેના મતમા પાપ અને પુણ્યની વ્યવસ્થા જની શકતી નથી અમાગ મત પ્રમાણે તો જે દોષ સ્વામિજી વૈશેષિકપર લગાવે છે તે દોષ તેમનાજ મતપર આવે છે જો એમ કહિયે કે માયાવાદી ચોક બુદ્ધિઆદિ ઉપાધિયોથી જીવાત્માને પરિચ્છિન્ન માને છે માટે એ દોષ તેમનાપર લાગતો નથી । તો એ વાત ઠીક ન હી, કેમકે વાન્તવમા

તો જીવાત્મા તેમના મતમાં વિભુજ છે. પરિચ્છિન્ન તો ઘટાકાશની પેઠે ઉપાધિવશથી છે, અને તે ઉપાધિના આવવા જવામાં તે અચલ આત્મા તો તેઓના મતમાં ચલાયમાન થઈ શકતો નથી, એ માટે ઉપાધિના ચલનથી મુક્ત જીવાત્મા બંધનમાં આવતો જશે અને બધ્ધ મુક્ત થતો જશે. એ પ્રકારે અનંત દોષ માયાવાદીઓના મતમાં આવે છે. ગ્રંથ બાહુલ્યના લયથી તેનો વિસ્તાર આ ઠેકાણે કર્યો નથી. આ અધિકરણપર વેદાન્તાર્યભાષ્યભૂમિકામાં પં. આર્યમુનીજીએ વિસ્તાર સારો કર્યો છે તે વાંચી લેવા લલામણુ કરીએ છીએ. ૫૩

॥ इति वेदान्तार्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ अथवेदान्ताय्यभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः प्रारभ्यते ॥

संगति—आ पादनी पूर्वे आकाशादि भूतोनी उत्पत्तिनुं वर्णन
क्युं. ओज प्रसंगमां एवमुं अनादित्व अने तेना स्वરूपनुं वर्णन
पणु क्युं. હવે એ વિચાર કરવામાં આવે છે કે “ઇન્દ્રિયો એવની
પેઠે નિત્ય છે, કે આકાશાદિ પ્રપંચની સમાન અનિત્ય છે?” પૂર્વ
પક્ષ એવો છે કે એવની પેઠે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થતી નથી અને તે પૂર્વ-
પક્ષ આ સૂત્રમાં છે જેમકે—

પ્રાણોત્પત્ત્ય-
ધિકરણ.

તથાપ્રાણઃ ॥ ૧ ॥

પદ૦—તથા ॥ પ્રાણઃ ॥

અર્થ—જેમ એવ ઉત્પન્ન થતો નથી તેમ પ્રાણ એટલે ઇન્દ્રિ-
યો પણ ઉત્પન્ન થતી નથી. આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી ૧

ગૌણ્યસમ્ભવાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—ગૌણી ॥ અસંભવાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણોની અનુત્પત્તિની જે શ્રુતિ છે તે ગૌણી વૃત્તિથી
છે, કારણકે પ્રાણોની અનુત્પત્તિનો અસંભવ જણાય છે. ૨

તત્પ્રાક્શ્રુતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પદ૦—તત ॥ પ્રાક્ ॥ શ્રુતેઃ ॥ ચ ॥

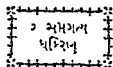
અર્થ—આકાશાદિકોની પૂર્વે પ્રાણોની ઉત્પત્તિ શ્રવણ થાય છે માટે. જેમકે—“एतस्माज्जायते प्राण” મું ૨ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ તે પરમાત્માથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

તત્પૂર્વકત્વાદ્વાચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—તત્પૂર્વકત્વાત્ ॥ વાચઃ ॥

અર્થ—આકાશાદિ સૃષ્ટિપૂર્વક વાગિદ્રિયાદિની પણ ઉત્પત્તિ એવી રીતે નિરૂપણ કરી છે. “अन्नमप्यंहिसोम्यमन्न आपोमयः प्राणस्ते जोमयीवाम्” છાં ૬ ॥ ૫ ॥ ૪ ॥ છાંદોગ્યના આ વચનમાં તેજ, જલ, ભૂમી વાણી કથન કરી છે. અર્થાત્ મનથી પ્રથમ ભૂમી, પ્રાણથી પ્રથમ જલ છે, અને વાણીથી પ્રથમ તેજ છે. આગંશ એ છે કે ભૂમી, જલ, તેજ એ ત્રણેથી ક્રમે કરીને મન, પ્રાણ અને વાણી ઉત્પન્ન થાય છે અને એ માટેજ આ સૂત્ર કહ્યું છે. ૪

મંગતિ—પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કથન કરીને હવે ઇન્દ્રિયોની અખ્યાનું વર્ણન થાય છે. તેમાં પૂર્વપક્ષ સૂત્ર પ્રથમ એ છેકે-

સદાગતે વિશેષિત્વાચ્ચ ॥ ૫ ॥

પદ૦—સદાગતેઃ ॥ વિશેષિત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—નાત પ્રદાન્ની ગતિનુ વિશેષણ આપવાથી એવું જણાય છે કે ઇન્દ્રિયો માન છે. જેમકે “सप्तप्राणाः प्रमथन्ति तन्मात्” મું ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥ એ વાક્યમાં પ્રાણ શબ્દનો અર્થ ઇન્દ્રિયોનો છે. ૫

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેસ્તોનૈવમ્ ॥ ૬ ॥

પદ૦—હસ્તાદયઃ ॥ તુ ॥ સ્થિતેઃ ॥ અતઃ ॥ ન ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષને હુકાવે છે. હાથ, પગ, ત્વચા અને મન એ હોવા છતાં પણ સાતજ ઇન્દ્રિયો છે, એમ નથી કિંતુ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને અગીયારમું મન એ પ્રમાણે અગિયાર ઇન્દ્રિયો છે ૬

મંગલિ—એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા નિરૂપણ કરીને હવે પ્રાણોની સૂક્ષ્મતા વર્ણવે છે.

૩ પ્રાણાણુત્વા
ધિગ્ગણુ

અણવશ્ચ ॥ ૭ ॥

પદ૦—અણવઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે તથા—

૪ પ્રાણશ્રેષ્ઠ્યા
ધિગ્ગણુ

શ્રેષ્ઠશ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—શ્રેષ્ઠઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રાણ શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્યારે ઇન્દ્રિયોએ અભિમાન કર્યું કે હું મોટી છીએ, ત્યારે તેમાં પ્રાણનીજ શ્રેષ્ઠતા જણાઇ.

આ કથા છાંદોગ્યના પાંચમાં પ્રપાઠકમાં એ પ્રકારે વર્ણવેલી છે કે “એક સમયે સર્વ ઇન્દ્રિયોને અભિમાન થયું; કોઈ કહે હું મોટી અને કોઈ કહે હું મોટી. ત્યારે પ્રાણે પ્રજ્વલિતને જઈને કહ્યું કે ભગવન્ ! અમારામાંથી કોણ મોટું ? પ્રજ્વલિતે ઉત્તર આપ્યો કે

‘જેના નિકળવાથી શરીરની ચેષ્ટા બધ પડી જાય તે મોટો.’ તે એમ જણાય છે કે આધળા પણ જીવે છે અને બહેરાપણ જીવે છે, પણ પણ જીવે છે અને હાથપગ કપાઈ ગયા હોય છે તે પણ જીવે છે, પરંતુ જ્યારે પ્રાણ નીકળે છે ત્યારે કોઈ જીવી શકતું નથી” એવી રીતે પ્રાણોની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવી છે. એ કથા આલંકારિક છે અને પ્રજા પ્રતિનો અર્થ સ્વામીશ્રી શકરાચાર્યજીએ પણ “જનયિતા” એવો કર્યો છે જેથી આશય પરમાત્માનો છે ૮

સંગતિ—જે વાયુ છે તેજ પ્રાણ છે કે વાયુની ક્રિયાનું નામ પ્રાણ છે ? એનો ઉત્તર એવો છે કે —

૫ વાયુક્રિયા
ધિકરણ

નવાયુક્રિયૃથગુપદેશાત્ ॥ ૯ ॥

પદ૦—ન ॥ વાયુક્રિયે ॥ પૃથક્ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—વાયુ અથવા વાયુની ક્રિયાનું નામ પ્રાણ નથી કિંતુ પ્રાણનો પૃથક્ ઉપદેશ કર્યો છે. “તસ્માજ્ઞાપયંતપ્રાણ મન સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ સ્વ વાયુ” મું ૨ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ અર્થ—તે પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઇન્દ્રિયો, આકાશ અને વાયુ ઉત્પન્ન થયા. ઇત્યાદિ વાક્યોમા પ્રાણોને વાયુથી પૃથક્ કહ્યો છે ૯

સંગતિ—ઉક્ત છાદોગ્યની કથામાં પ્રાણોને શ્રેષ્ઠ અને સૂક્ષ્મ કહ્યાથી એમ જણાય છે કે આ શરીરમાં પ્રાણોનું જીવની સમાન સ્વાતન્ત્ર્ય છે ? એનો ઉત્તર—

ચક્ષુરાદિવત્તુત્સહશિષ્ટ્યાદિભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—ચક્ષુરાદિવત્ ॥ તુ ॥ તત્ ॥ સહ ॥ શિષ્ટ્યાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—ચક્ષુઆદિકોની પેઠે પ્રાણ પણ શરીરમા સ્વતંત્ર નથી કિંતુ રાજમંત્રીની સમાન જીવનો એક સાધનરૂપ છે, કેમકે જીવ ચક્ષુ

આદિકોની સમાનજ પ્રાણને પણ શાસન કરે છે—અર્થાત્ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની પેઠે છવાત્મા પ્રાણને પણ ચલાવે છે કેમકે સમાન ધર્મોવાળાનેજ સમાન શાસન હોય છે. ૧૦

અકરણાચ્ચનદોષસ્તથાહિદર્શયતિ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—અકરણાત્ ॥ચાાન ॥ દોષઃ ॥તથાહિ॥દર્શયતિ ॥

અર્થ—પ્રાણોને સાધન ન હોવાથી ચક્ષુ આદિની સાથે સર્વથા સમાન ન હોવાનો દોષ લાગતો નથી. શાસ્ત્ર એવું દર્શાવે છે કે પ્રાણનાજ આશ્રયથી શરીર ઇન્દ્રિય પુષ્ટ થાય છે.

“યસ્મિન્નુત્ક્રાન્તદંશરીરં પાપિષ્ઠતરમિવદૃશ્યતે સપ્તશ્રેષ્ઠદત્યુ-
ક્ત્ત્વા વાગાયુત્ક્રમણેઽપિશરીરસ્યન્દ્રિયાન્તરાણાં ચ સ્થિતંદર્શયિત્વા મા-
નોત્ક્રમણેશરીરેન્દ્રિયશૈથિલ્યાભિધાનાદતઃ પ્રાણાપાનવ્યાનોદાનસમાના-
કારેણપञ्ચાઽવસ્થિતોઽયં પ્રાણઃશરીરેન્દ્રિય ધારણાદિનાજીવિસ્યોપકરો-
તીતિ” ॥શ્રી૦ભા૦ પૃ૦ ૧૭૩૦

અર્થ—જેના નીકળવાથી આ શરીર અતિ પાપીના સમાન જણાય છે તે શ્રેષ્ઠ પ્રાણ છે. એમ કહીને વાણિઆદિ ઇન્દ્રિયો આલી જવાથી શરીરની અને ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિને બતાવીને તથા પ્રાણોના નીકળવાથી શરીર અને ઇન્દ્રિયોની શિથિલતા કથન કરવાથી પ્રાણને ચક્ષુ આદિકોની પેઠે કેવલ સાધનજ નહિ કિંતુ એક પ્રધાન રાજ-મંત્રીની પેઠે આ શરીરમાં છવની સ્થિતિનો સહાયક બતાવ્યો છે ૧૧

પञ्ચવૃત્તિર્મનોવદ્વ્યપદિશ્યતે ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પञ्ચવૃત્તિઃ ॥ મનોવત્ ॥ વ્યપદિશ્યતે ॥

અર્થ—પંચવૃત્તિ એટલે કે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન એ પાંચ પ્રકારના પ્રાણોના બેઠ મનની પેઠે કથન કર્યા છે.

અર્થાત્ જેમ એક મનના કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા આદિ ભેદ છે, તેજ પ્રકારે એક પ્રાણનાજ અપાનાદિ ભેદ છે. પ્રાણથી ભિન્ન નથી. ૧૨

ॐ શ્રીગણેશાય નમઃ
ધિક્કરણ.
જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્

અણુશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—અણુઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—તે પ્રાણ સૂક્ષ્મ છે. ૧૩

સંગતિ—“અગ્નિર્વાગ્મૂઘ્વામુલપ્રાવિશત્” ૫૦ ૨ ॥ ૪૧ ॥ ઇત્યાદિમાં વાગાદિ ઇન્દ્રિયોની સ્વતંત્રતા જણાય છે તે પછી તેને કરણ (માધન) કેમ કહી શકાય ? એનો ઉત્તર આ જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનાધિકરણમાં છે:-

ॐ જ્યોતિરાદ્ય
ધિક્કરણ.
જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્

જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનં તુ તદામનનાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—જ્યોતિરાદ્યધિષ્ઠાનમ્ ॥ તુ ॥ તદામનનાત્ ॥

અર્થ—અગ્નિ આદિકોનું અધિષ્ઠાન પરમાત્મા છે, અને પરમાત્માના સંકલ્પથીજ અગ્નિ આદિકોનું સુખાદિમાં પ્રવેશ કથન કર્યું છે. અગ્નિ આદિકોનો અધિષ્ઠાતા પરમેશ્વર છે “યોગ્નોતિષ્ઠન્નગ્રેરન્તરો-યમગ્નિર્નવેદયસ્યાગ્નિ શરીરં યોગ્મિમન્તરો યમયતિ સ ત આત્મા અન્તર્યામ્યમૃતઃ” વૃં ૦ અં ૦ બ્રાહ્મ જે પરમાત્મા અગ્નિમાં રહે છે, અગ્નિથી ભિન્ન છે, જેને અગ્નિ જાણતો નથી, જેનું અગ્નિ શરીર છે અને જે અગ્નિને પ્રેરણા કરે છે, તે આ તમારો અન્તર્યામિ અમૃત છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જડ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાતા પરમાત્માજ છે. એ માટે અગ્ન્યાદિ ભૂત વાગાદિરૂપ થઇને પરમાત્માની સત્તાથી પ્રવિષ્ટ થયા છે, કાંઈ સ્વતંત્ર સત્તાથી પ્રવિષ્ટ થયા નથી ૧૪

પ્રાણવતાશબ્દાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—પ્રાણવતા ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણુવાળાઓથીજ પ્રાણનો સંબંધ છે એવું શબ્દ પ્રમાણથી જણાય છે, જેમકે “પ્રાણસ્વપ્રાણ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં કથન છે ૧૫

તસ્યચનિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—તસ્ય ॥ ચ ॥ નિત્યત્વાત્ ॥

અર્થ—તે પરમાત્માનું નિત્યપણું હોવાથી પણ પરમાત્માજ અધિષ્ઠાતા જણાય છે. હવે વિચાર કરવા યોગ્ય એ વાત છે કે “તત્સમુપવાત્તદેવાનુપ્રાવિશત્” એ વાક્યમાં બ્રહ્મનો પ્રવેશ જણાય છે કે જીવનો ? આ અધિષ્ઠાનાધિકરણમાં જ્યારે એ વાત સ્પષ્ટ છે કે પરમાત્માજ સર્વનો અધિષ્ઠાતા છે જેમકે “યઞ્માત્મનિતિષ્ઠમાત્મનોઽન્તરોય-માત્મા ન વેદ” જે જીવાત્મામાં રહે છે, જીવાત્માથી ભિન્ન છે અને જેને જીવાત્મા જાણતો નથી તેમજ જે જીવાત્માનો નિયંત્રા છે ઇં૦ તેા એથી જણાય છે કે “તત્સમુપવાત્તદેવાનુપ્રાવિશત્” એવાક્યમાં “મુપવા” ક્રિયાનો કર્તા પરમાત્મા છે અને ‘અનુપ્રાવિત્’ ક્રિયાનો કર્તા પણ પરમાત્માજ છે મુપવાનો સર્વાધિષ્ઠાનપણાથી કર્તા છે અને ‘પ્રાવિશત્’નો સ્વાત્મભૂત જીવપણાથી કર્તા છે; અર્થાત્ આ શરીરાદિ સૃષ્ટિની રચના કરીને પોતાના આત્મભૂત જીવથી પરમાત્માએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ઠેકાણે પરમાત્માનો પ્રવેશ એટલા અંશમાં કહ્યો છે કે, જીવ તેનો પોતાનો (સ્વામિ સંબંધથી) છે માટે આત્મા કહ્યો છે, એ માટે ઉપચારથી આ ઠેકાણે પરમાત્માનો પ્રવેશ કહ્યો છે; વાસ્તવમાં તેા જીવનોજ પ્રવેશ છે. ૧૬

સંગતિ—હવે પૂર્વપ્રકૃત ઇન્દ્રિયોના વિચારમાં ઇન્દ્રિય અને પ્રાણનો ભેદ એટલાજ અંશમાં બતાવે છે.

૮ ઇન્દ્રિયા
ધિકરણ

તદ્દિન્દ્રિયાણિ તદવ્યપદેશાદન્યત્ર શ્રેષ્ઠાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—તે ॥ ઇન્દ્રિયાણિ ॥ તદવ્યપદેશાત્ ॥ અન્યત્ર ॥ શ્રેષ્ઠાત્ ॥

અર્થ—તે પ્રાણે ઇન્દ્રિયો છે કેમકે તેમની શ્રેષ્ઠતા છોડીને ઇન્દ્રિય કહ્યા છે, તેમજ બીજા સ્થલે શ્રેષ્ઠ છે. ૧૭

ભેદશ્રુતેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—ભેદશ્રુતેઃ ॥

અર્થ—મુખ્ય પ્રાણનો ઇન્દ્રિયોથી ભેદ સંભળાય છે માટે. ૧૮ તેમજ—

વૈલક્ષણ્યાચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—વૈલક્ષણ્યાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયો કરતાં વિલક્ષણતા જણાય છે માટે. ૧૯

સંગતિ—હવે પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયાદિ નિરૂપણ કરીને જે વાક્યોમાં નામ રૂપનું વ્યાકરણ કયું છે તેમાં કર્તૃત્વનો વિચાર કરે છે અને નામરૂપ વ્યાકરણમાં ઉપયોગી પંચીકરણનું વિવરણ પણ આ અધિકરણમાં છે.

સંજ્ઞામૂર્તિક્લૃપિ સ્તુત્રિવૃત્કુર્વતઉપ-
દેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—સંજ્ઞામૂર્તિક્લૃપિ ॥ સ્તુ ॥ ત્રિવૃત્કુર્વતઃ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—જેણે એક એક ભૂતોને નામ, મૂર્તિ અને સિદ્ધિ એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકારે કર્યા છે, એવા પરમાત્માથીજ સંજ્ઞા અને મૂર્તિની નિદ્ધિ થાય છે; એવીજ રીતનો ઉપદેશ આ વિષય વાક્યોમાં જણાય છે. તે વિષય વાક્ય એ છે કે—“સેયં દેવૈતક્ષત હન્તાહમિમાસ્તિ-
સ્ત્વોદેવતાઅનેન જીવેનાત્માનુપવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણીતિ ॥ તાસાં
ત્રિવૃતંત્રિવૃતમેકૈકાં કરવાણીતિ ” છાં૦ ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે સદૃષ દેનતાએ એમ વિચાર્યું કે હું જીવરૂપ આ
ત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને ડડે આ નિયમવાક્યમા એવો મદદ
છે કે આ ઠેકાણે પ્રવેશરૂપી ક્રિયાનો કર્તા જીવ છે કે પ્રહ્લ ? એ
વાત તો અપ્રક્ટ છે કે “વ્યાકરવાણિ” આ ક્રિયાનો કર્તા પ્રહ્લ છે તો
પત્રી “પ્રવિશ્ય” એ ક્રિયાનો કર્તા જીવ કેમ થઈ શકે ? કેમકે
નમાન કર્તામાજ ‘કૃત્વા’ પ્રત્યય થાય છે અને તેના સ્થાનમા
‘લ્યપ્’ થઈને ‘પ્રવિશ્ય’ બને છે તો એપ્રદર અર્થ એવો નિઠ્ઠવ્યો
કે પ્રવેશરૂપ ક્રિયાનો કર્તા પ્રહ્લજ છે હવે રહી એ વાત કે તો પત્રી
તે પ્રવેશ જીવનો કેવી રીતે સમજાય ? એનો ઉત્તર એ છે કે જીવ એનો
અશરૂપ આત્મા હોવાથી અવરૂપ પણ છે પરંતુ તે અવ્ય પ્રહ્લ તો નથીજ
કેમકે યદિ અવ્ય પ્રહ્લ હોત તો “અનેનજીવેન” એ વિશેષણ તે
પ્રવેશ કર્તા આત્માને ન આપ્યું હોત ? એથી સાગ એ નીકળે છે કે
જીવ વિશેષણ પરમાત્માની વ્યાવૃત્તિ ડરવા મારેજ આપ્યું છે

સ્વામીશ્રી રામાનુજાચાર્યજી આ વિષયવાક્યમા જીવ પ્રહ્લનો
લેદ માને છે અને સ્વામીશ્રી શકરાચાર્યજી જીવને અનાદિ માને
છે તો પત્રી આ વિષયવાક્યથી જીવ પ્રહ્લનો અલેદ કેવી રીતે સિદ્ધ
થઈ શકે છે ? જો એમ કહિયે કે પ્રહ્લજ જીવ થઈ ગયો, તો એ
વાતનુ સ્મૃતિપાદમા સૂત્રકારે સારી રીતે જાડન કરી દીધું છે, મારે
આ ઠેકાણે પાછી તેની વ્યાવૃત્તિ ડરવી ઠીક નથી ૨૦

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

पद० —मांसादि ॥ भौम ॥ यथाशब्दम् ॥ इतरयोः ॥ च ॥

અર્થ—શરીરમા જે મામાદિ વસ્તુ છે તે પૃથ્વિનો વિકાર છે
અને મજાદિ તેજનો વિખર છે, એ મારે એવું કહ્યું છે કે જેમ
શબ્દમા લખ્યું છે તેમ ધીનત્વોના પણ વિકાર મમજી લેવા ૨૧

સંગતિ—જ્યારે સર્વ શરીર પચભૂતોની મિલાવળથી થાય છે
તો તેમા કોઈ શરીરમા ચાર્ધિવ ભાગ વિશેષ જણાય છે કોઈશરી
રમા જલનો ભાવ વિશેષ જણાય છે, કોઈમા તેજનો ભાવ વધારે
જણાય છે, તેનું શું ડરણું ? ઉત્તર—

વૈશેષ્યાત્તુતદ્વાદસ્તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—વૈશેષ્યાત્ ॥ તુ ॥ તદ્વાદઃ ॥ તદ્વાદઃ ॥

અર્થ—એક તત્વની વિશેષતા તે શરીરમા જણાયાથી પાર્થિ-
વાદિ શરીરોનુ કથન કર્યું છે, જેમકે મનુષ્યનુ શરીર પાર્થિવ છે
અને મત્સ્યાદિનુ શરીર જલીય છે, ઇત્યાદિ અને ણીએ “તદ્વાદ”
એ શબ્દ અધ્યાયની સમાપ્તિને માટે આપ્યો છે

આ સૂત્રાંમૂર્તિકદૃષ્ટ્યધિકરણમા ભૂતોનુ ત્રિવત્કણુ કથન કર્યું
અર્થાત્ એક એક ભૂતના ત્રણ ત્રણ ભાગ લેવાય છે “ત્રિવૃતમેકૈકા
કરવાણિ” આ વાક્ય પચીસરણુ ઉપલક્ષણ છે પચીકરણુનો પ્રકાર
એવી રીતે છે કે પ્રથમ પૃથિવ્યાદિ ભૂતોના બે ભાગ કરી લેવા, પછી
પાછા બનેમાથી એક ભાગના ચાર ભાગ કરી લેવા, તે ચારે પોતા-
પોતાના ભાગોને છોડીને ણીજા ચારમા એક એક ભાગ મેળવી દેવો.
એ પ્રકારે ણીજા ચારે ભૂતોનુ પણુ એ પ્રકારે કરી લેવુ એ પ્રકારે
ણીજા ચારેના અડધા ભાગ મળી ગયા અને અડધામા પોતાનો ભાગ
રહે છે એ પ્રમાણે પચીકરણુનો પ્રકાર છે સાગશ એનો એ છે કે
ભૂત પોતાના કાર્યમા કોઈ ઠેકાણે ન્યૂન અને કોઈ ઠેકાણે અધિક
શથી મળે છે, એ માટેજ એકની પ્રધાનતા અને ણીજાની અપ્રધાનતા
જણાય છે, એજ વાતને આ બાવીસમા સૂત્રમા કહી છે

પચીકરણુનો અર્થ એ થયો કે જ્યારે તે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પાચ
વિભાગોવાળા નહિ હતા ત્યારે અપચીકૃત અર્થાત્ કાગણરૂપ હતા
અને જ્યારે તેમનુ ઉક્ત પ્રકારથી પચીકરણુ કરી લીધુ, ત્યારે કાર્ય
રૂપ પચમહાભૂતો થયા

॥ इति वेदान्तार्थभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्त श्रायन्द्વિतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथवेदान्तार्थभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ — સમન્વય અને અવિરોધક નામના પૂર્વોક્ત છે અ-
ધ્યાયોમા નિગડાં પ્રહ્લ શાસ્ત્રનો વિષય કહ્યો, હવે આ તૃતીયાધ્યાય
માં તે પ્રહ્લની ઉપાસના અને તેના સાધનોનો વિચાર કરવામાં આવે
છે એ વિષયમા પ્રથમ જીવનુ જમનાગમન અર્થાત્ પરલોક યાત્રાનુ
નિરૂપણ સૂત્રકાર કહે છે.

ॐ तदन्तर प्रतिपत्ति
त्यधिरक्ष
ॐ तदन्तर प्रतिपत्ति

तदन्तरप्रतिपत्तौ रहतिसम्परिष्वक्त
प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

પદ૦ — તદન્તરપ્રતિપત્તૌ ॥ રહતિ ॥ સમ્પરિષ્વક્તઃ ॥ પ્રશ્નનિરૂ-
પણાભ્યામ્ ॥

અર્થ — ભૂતોની નાથે મળીને જીવાતમા શરીરગન્તરની પ્રાપ્તિમા
જાય છે, એ વાત પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી જણાય છે પ્રશ્ન એવો હતો
કે-વેત્યયથાપન્નમ્યામાહુતાવાપ પુરુષવચસોમવન્તિ ' જાં ૦ ૫ ॥ ૩ ॥ ૩ ॥

અર્થ — શુ તમે જાણો છો જે પ્રકારે પાચમી આહુતિમાં
જલ પુરુષરૂપ થઈ જાય છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમા દ્યુ, પર્જન્ય, પૃથ્વી,
પુરુષ, યોષિત્ એ પાચે પ્રકારની અગ્નિઓનુ નિરૂપણ કરીને કહ્યું કે
પાંચમી આહુતિમા જલ પુરુષરૂપ થઈ જાય છે. એથી જણાય છે કે
જલની નાથે મળીને જીવાતમા પરલોકની યાત્રા કરે છે. હવે પ્રશ્ન
એ થાય છે કે પરલોકની યાત્રા કરવામાં તતકાલજ જીવાતમા બીજાં

શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે કે માર્ગમાં કાંઈ વિલંબ થાય છે ? એમાં ઉપનિષદ્ વાક્ય એવો આશય વર્ણવે છે કે જલાયુકાની પેઠે જ્યાં સુધી બીજાં શરીરનું આક્રમણ કરે નહિ ત્યાં સુધી પૂર્વ શરીરને છોડતો નથી. “તૃણજલાયુકા” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥ એ વિષયવાક્યમાં એ વાત વર્ણવી છે કે જ્યારે જીવ બીજાં શરીરનું અવલંબન કરે છે ત્યારેજ પૂર્વનું શરીર છોડે છે—અર્થાત્ અતિ શીઘ્ર બીજાં દેહની પ્રાપ્તિ કરી લે છે, વચમાં કોઈ ઠેકાણે ભ્રમણ કરતો નથી. એ મિદ્ધાન્ત ઉક્ત સૂત્રમાં નિરૂપણ કર્યો ૧

જ્યાત્મકત્વાત્તુભૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—જ્યાત્મકત્વાત્ ॥ તુ ॥ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥

અર્થ—પૃથ્વિ, જલ, અને તેજ એ ત્રણ ભૂતોનું સૂક્ષ્મ શરીર જીવની સાથે જાય છે. જલનું વર્ણન કેવલ જલની અધિકતા જણાયાથી કર્યું છે; અને વીર્ય ધિરરૂપથી જલનુંજ અધિકપણું શરીરમાં જણાય છે. ૨

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પદ૦—પ્રાણગતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—પ્રાણોની ગતિ જણાયાથી પણ એમ જણાય છે કે જીવોની સાથે પાંચ ભૂતોનું સૂક્ષ્મ શરીર જાય છે. પ્રાણની ગતિ એ પ્રમાણે છે કે—“તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽન્ત્રક્રામન્તિ પ્રાણમુત્ક્રામન્તં સર્વેપ્રાણા અન્ત્રક્રામન્તિ ॥ વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ જીવાત્માના નિકળવાથી તેની પાછળ પ્રાણ પણ જાય છે અને પ્રાણ નીકળવાથી તેની પાછળ બધી ઇન્દ્રિયા જાય છે; ઇત્યાદિ ગતિ શરીરવિના થઈ શકતી નથી. એથી જણાય છે કે સૂક્ષ્મ શરીર જીવની સાથે જાય છે. ૩

સંગતિ—સાંભળવામાં તો એમ આવે છે કે મરવા પછી વાગાદિપ્રાણ અગ્નિ આદિ ભૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પછી તેની ગતિ જીવાત્માની સાથે કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર—

અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતોરિતિચેન્નભાક્ત્વાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ નાભાક્ત્વાત્ ॥

અર્થ—જો કોઈ એમ કહે કે પ્રાણોનું અગ્ન્યાદિ ભૂતોમાં ગમન કયું સંભળાય છે માટે વાગાદિ પ્રાણ જીવની સાથે જતા નથી? તો એ કહેવું ઠીક નથી. કેમકે પ્રાણોનું અગ્નિઆદિમાં લય થવું એ ઉપચારથી કહ્યું છે. તથાચ—

“યન્નાસ્યપુરુષસ્ય મૃતસ્યાગ્નિં વાગપ્યેતિ વાતંપ્રાણઃ” વૃ૦ ૩ ॥
૨ ॥ ૧૩ ॥ “ઓષધિર્લોમાનિ વનસ્પતીન્કેશાઃ” વૃ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૧૩ ॥
પુરૂષનું મરણ થયા પછી વાગિન્દ્ર્ય અગ્નિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને વાયુ પ્રાણને પ્રાપ્ત થાય છે, શેમ ઔષધીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેશ વનસ્પતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ઉક્ત વાક્યોનો એમ અર્થ નથી કે શેમાદિ કુદી કુદીને ઔષધિઓને પ્રાપ્ત થઈ જાય! એ માટે એ કથન ઉપચારથી કર્યું છે કે વાગાદિ પ્રાણ એવી રીતે લય થઈ જાય છે કે જાણે તેઓ પોતપોતાના કારણને પ્રાપ્ત થઈને લય પામતા હોય. આ કથન આ ઠેકાણે ઉપચારથી છે પરંતુ મુખ્ય નથી. એથી જણાય છે કે વાગાદિ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય જીવની સાથે પરલોક યાત્રામાં ગમન કરે છે ૪

સંગતિ—ન્યાયે એમ લખ્યું છે કે “તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌદેવાશ્રદ્ધાંજીહ્વતિ” હાં૦ ૧ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રદ્ધાને હવનીય દ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. ઉક્ત વાક્યમાં જલોને હવનીય દ્રવ્ય કરીને કથન કર્યું નથી, એ માટે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરૂષરૂપ થઈ જાય છે, એ વાત અસંગત છે? ઉત્તર—

પ્રથમેઽશ્રવણાદિતિચેન્ન વા સ્વહ્યુપપત્તેઃ ॥ ૫ ॥

પદ૦—પ્રથમે ॥ અશ્રવણાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ તાઃ ॥

પ્રથ ॥ હિ ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—(પ્રથમે) એટલે કે “તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌદેવાશ્રદ્ધાંજીહ્વતિ” એ વાક્યમાં હવનીય દ્રવ્ય ન જણાયાથી જો એમ કહીએ કે જલ

પાચમી આહુતિમા પુરૂષરૂપ થતુ નથી, તો એ વાત ઠીક નથી; કેમકે આ ઠેકાણે શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થજ જલ છે—અને યુક્તિથી પણ એમજ સિદ્ધ છે. તે યુક્તિ એવી રીતે છે કે એ શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે જલ ન હોત તો પ્રશ્ન જુદી જાતનો હોત અને ઉત્તર જુદી જાતનો હોત—અર્થાત્ પાચમી આહુતિમા જલ પુરૂષરૂપ થઈ જાય છે એવા કથનથી ઉપમહાર કદી કરવામા આવતે નહિ, કેમકે ઉપમહાર હમેશા પ્રશ્નને અનુકૂલજ હોય છે, અને શ્રદ્ધા શબ્દનો જલમા પ્રયોગ પણ જણાય છે ‘શ્રદ્ધાવાચાપ’ અર્થાત્ શ્રદ્ધા જલ છે ગોણી વત્તિથી આ ઠેકાણે શ્રદ્ધા શબ્દનુ જલમા તાત્પર્ય જણાય છે, જેમકે સિદ્ધમંત્રશ પગક્રમ જણાયાથી મનુષ્યમા મિહુ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, એ પ્રકારે શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્મનો મળધી હોવાથી જલમાં શ્રદ્ધા શબ્દ જણાય છે ૫

સંગતિ—અસ્તુ, શ્રદ્ધા શબ્દ જલવાચક હો; પરંતુ છવાત્માનુ તો ઉક્ત વાક્યોમા કયાયે નામ આગ્યુ નથી ! તો પ્રશ્ન કેમ સિદ્ધ થશે કે પાંચ ચૂકમ ભૂતોની નાથે મળીનેજ પરલોક યાત્રા કરે છે ? એનો ઉત્તર—

અશ્રુતત્વાદિતિચેન્નેષાદિકારિણાંપ્રતીતેઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦—અશ્રુતત્વાત્ ॥ રૂતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઇષ્ટાદિકારિણાં ॥ પ્રતીતેઃ ॥

અર્થ—આભગવામાં ન આવવાથી જો કદાપિ એમ કહિયે કે આ ઠેકાણે છવાત્માનુ ગ્રહણુ નથી, તો તે ઠીક નથી; કેમકે ઇષ્ટાદિ કર્મો, કરવાવાંજાની પ્રતીતિ જણાય છે—માટે છવાત્માનુજ ગ્રહણુ થાય છે, જેમકે—

“અથયદમેગ્રામ ટ્ટાપૂર્તે દત્તમિત્યુપામતે તે ધ્રુમમભિસંભવન્તિ” ॥
છાં૦ ૫ ॥ ૧૦ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જે લોકો અક્ષિહોત્રાદિ કર્મ, વાપી, કૃષ, તળાવો, ગળીચાઓ અને દાનાદિ કર્મ કરે છે તે કર્મો જનોના લોકને પાને

૨. છે. એ પ્રકારે કર્મી જનોનું કથન જણાયાથી ઉક્તવાક્યમાં જીવા-
ત્માનુ ગ્રહણ છે. ૬

સંગતિ—“एषः सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवामक्षयन्ति” छां०
૬ ॥ ૧૦ ॥ ૪ ॥

અર્થ—જે સોમ લોકને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મીજનો છે તે દેવ-
તાઓનું અન્ન થાય છે અને તેને દેવતાઓ લક્ષણ કરે છે. એમાં
કર્મીજનોને દેવતાઓનું અન્ન શામાટે કહ્યું? એનો ઉત્તર—

भाक्तवानात्मवित्वात्तथाहिदर्शयति ॥ ૭ ॥

પદ૦—भाक्तम् ॥ वा ॥ अनात्मवित्वात् ॥ तथाहि ॥ दर्शयति ॥

અર્થ—આ ઠેકાણે ઉપચારથી કર્મીજનોને અન્ન કહેવામાં આ-
વ્યા છે; અનાત્મવેત્તા હોવાથી એવીજ રીતે શાસ્ત્ર દર્શાવે છે. “अथ-
योऽन्यादेवतामुपासतेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न सर्वदयथापशुरेव सदेवा-
नाम् इति” વૃ૦ ૧૥૫૥૧૦૥ અર્થ—જે પરમેશ્વરથી ભિન્ન દેવતાની
ઉપાસના કરે છે અને પરમેશ્વર જુદો છે અને હું જુદો છું, એમ
જે જાણતો નથી, અર્થાત્ જેને જીવ ઇશ્વરના ભેદનું જ્ઞાન નથી અને
જે પરમેશ્વરને છોડીને અન્ય દેવતાની ઉપાસના કરે છે, તે વિદ્વાન્
લોકોમાં પણ સમાન છે. આ ઠેકાણે પણ શબ્દ અનાત્મવેત્તાના
અભિપ્રાયથી ઉપચારથી છે, કાંઈ મુખ્ય નથી. ૭

સંગતિ—જ્યારે પુરૂષ દેહથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તેનું કાંઈ
શેષકર્મ તો રહેતું નથી તો પછી તેની પુનરાવૃત્તિ કેમ થઈ શકે? ઉત્તર

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टिस्मृतिभ्यां
यथेतमनेवंच ॥ ૮ ॥

પદ૦—कृतात्यये ॥ अनुशयवान् ॥ दृष्टिस्मृतिभ्याम् ॥ यथा
॥ एतम् ॥ अनेवं ॥ च ॥

અર્થ—યુક્તિ અને સ્મૃતિયોથી એમ જણાવે છે કે કર્મ નાશ
થયાપછી જે કર્મોનું ફલ લોગવું નથી તે કર્મવાળા દેહ મ...

હવાત્મા જે પ્રકારે દેહથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે તેજ પ્રકારે ધીર ધીરે ભિન્ન ભિન્ન યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય પ્રકારે પણ યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે—તસ્મિન્પાવત્સંપાતમુપિત્વાઽથૈતમૈવાન્વાન પુનર્નિવર્તન્તે યથેતમ્” છાં० ૧ ॥ ૧૦ ॥ ૫ ॥ વર્ણા આગળ “તદ્યદ્દહરમણીયચરણા અભ્યાશો હ યત્તેરમણીયાં યોનિમાપદ્યેરન્” વ્રાહ્મણયોર્નિં વા ક્ષત્રિયયોર્નિં વા વૈશ્યયોર્નિંવા ॥ અથયદ્દહકપૂયચરણાઅભ્યાશો હ યત્તેકપૂયાંયોનિમાપદ્યેરન્ શ્વયોર્નિંવામૃકરયોર્નિંવા ચાંડાલયોર્નિંવા” છાં ૫ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જે ગુણ કર્મોવાળા હોય છે તે ગ્રાહણ આદિ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, (આ ઠેકાણે યોનિ શબ્દ સ્વભાવ વાચક છે કેમકે છાંદોગ્યના ચોથા પ્રપાઠકમાં અત્યકામમાં સ્વભાવથી ગ્રાહણત્વનો નિશ્ચય કર્યો છે) અને જે નિન્દિત કર્મોવાળા હોય છે તે શ્વઆદિ યોનિયોને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રમાણે પ્રાણિયોમાં ઉંચ નીચ યોનિ (સ્વભાવ) નો પ્રભાવ જણાય છે. અને સ્મૃતિયોમાં પણ વર્ણવ્યવસ્થા ગુણ કર્મના પ્રભાવથી છે. ૮

સંગતિ—ચરણ શબ્દનો અર્થ તો ચરિત્ર, આચાર એવો છે અને અનુશય શબ્દનો અર્થ કર્મ—કે જે કર્મનું પૂલ અત્યાદે ન ભોગવ્યું હોય તે થાય છે. તો પછી ચરણ શબ્દથી અનુશય અર્થ કેમ દેહેવાય ? ઉત્તર—

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિકાર્ણાજિનિઃ ॥ ૧ ॥

પદ૦--ચરણાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉપલક્ષણાર્થા ॥
ઇતિ ॥ કાર્ણાજિનિઃ ॥

અર્થ—ચરણ શબ્દથી અનુશય અર્થ લાઇ શકાતો નથી, એવી શંકા કરે તો તે ઠીક નથી કેમકે ચરણ શબ્દ અનુશયનો ઉપલક્ષણ છે ઉપલક્ષણ તેનું નામ દેહેવાય છે કે જે પોતાનો બોધ

કરે અને ળીજાનો પણ સાથે સાથે બોધ કરે જેમકે—“કાકેમ્બોદધિ રક્ષતામ્” કાગડાઓથી દહિંનું રક્ષણ કરે; તો એથી વજ્રાનું તાત્પર્ય એવું છે કે જે જે દહિંના નાશ કરવાવાળા છે તેનાથી દહિંની રક્ષા કરવી એજ પ્રકારે ચરણ શબ્દ આવવાથી અનુશય અર્થ પણ લેવાય છે, એવો અર્થ કાષ્ઠાણિ આચાર્ય માને છે. ૯

આનર્થક્યમિતિચેન્ન તદપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—આનર્થક્યમ્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ તદપેક્ષત્વાત્ ॥

અર્થ—કદાપિ એમ કહીએ કે ચરણ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે લાક્ષણિક છે એ માટે અનુશયનો અર્થજ ચરણ શબ્દથી થાય છે, તો એ વાત ઠીક નથી; કેમકે શીલ અને ચરિત્રની પણ આ ઠેકાણે અપેક્ષા છે. ૧૦

સુકૃતદુષ્કૃત એવેતિવાદરિઃ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—સુકૃતદુષ્કૃતે ॥ એવ ॥ ઇતિ ॥ વાદરિઃ ॥

અર્થ—બાદરીઆચાર્ય એમ માને છે કે આ ઠેકાણે ચરણ શબ્દનો અર્થ સુકૃત અને દુષ્કૃત થાય છે. ૧૧

સંગતિ—હવે શુભ કર્મોના કરવાવાળા તો મોક્ષ માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે પણ અશુભ કર્મો કરવાવાળાની શી ગતિ થાય છે? એને, ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અનિષ્ટાદિકાર્ય
નિકરણ.

અનિષ્ટાદિકારિણામપિશ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—અનિષ્ટાદિકારિણામ્ ॥ અપિ ॥ શ્રુતમ્ ॥

અર્થ—અનિષ્ટાદિ કર્મ કરવાવાળાની પણ ગતિ સંલગ્નાય છે. અને તે ગતિ નીચેના સૂત્રથી વર્ણવે છે. ૧૨

સંયમનેત્વનુભૂયેતરેપામારોહાવરોહૌતદ્ગતિદર્શનાત્ ॥ ૧૩

પદ૦—સંયમને ॥ તુ ॥ અનુભૂય ॥ ઇતરેપામ્ ॥ આરોહાવરોહૌ
તદ્ગતિદર્શનાત્ ॥

અર્થ — મૃત્યુની શાસનાનો અનુભવ કરીને પાપીઓથી ઉચ્ચ
નીચ ગતિ જણાય છે. જેમકે—

“નમાંપરાયઃ પ્રતિભાતિવાલં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોહનેમૂઢમ્ ॥ અયંલો-
કોનાસ્તિ પર ઇતિમાનીપુનઃ પુનર્વશમાપદ્યતેમે ॥ કઠ૦ ૨ ॥ ૬॥

અર્થ—ધનના મોહથી મૂઢ અને પ્રમાદવાળા બાલકોને પર-
લોકની પ્રતીતિ થતી નથી, તે તો એમજ માને છે કે આ લોકજ
છે. પરલોક કોઈ છેજ નહિ મૃત્યુ નચિકેતાને કહે છે કે “એવા પુર-
ષો વારંવાર મારા વશમાં આવે છે.” કોકોપનિષદમાં અલંકારથી એ
વાતનું વર્ણન છે કે જાણે મૃત્યુ પોતે એમ કહે છે; બાકી વાસ્તવમાં
મૃત્યુના મુખગી એવું કથન એ એક ઉપચાર માત્ર છે. ૧૩

સ્મરન્તિચ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—સ્મરન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ—નચિકેતાદિકોની કથાઓમાં એવી વાતને ઋષિલોકાએ
સ્મરણ પણ કરી છે કે—નિર્દિત કર્મવાળાઓ યમયાતનાને ભોગવે છે,
આ ઠેકાણે યમ શબ્દનો અર્થ નિયમન કરવાવાળા ધર્મરાજ (પર-
માત્મા) શાસનકર્તાનો છે. ૧૪

અપિચસત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સત્ ॥

અર્થ—તે સાત પ્રકારના નરકની અવસ્થા શરીરસ્થ સાત ધા-
તુજ છે કે જેના બાગડવાથી શરીર નરકધામ થઈ જાય છે. ૧૫

સંગતિ—અચારે જીવાત્મા દુઃખ ભોગવવાને માટેજ એવી અવ-
સ્થાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તે પછી તે ભોગ ભોગવ્યા પછી અન્ય
યોનિયોમાં શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ઉત્તર—

તત્રાપિચતદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—તત્ર ॥ અપિ ॥ ચ ॥ તદ્વ્યાપારાત્ ॥ અવિરોધઃ ॥

અર્થ—તે ઠેકાણે પણ કર્મોના વ્યાપારથી અવે દોષ નથી
આવતો—કે કર્મો વિના જન્માન્તરને કેમ કરીને પ્રાપ્ત થાય ? કેમકે
તે નર્ક ભોગવવાવાળાં શરીરમાં પણ બીજાં કર્મો કરે છે. ૧૬

વિદ્યાકર્મણો રિતિતુ પ્રકૃતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—વિદ્યાકર્મણોઃ ॥ રિતિ ॥ તુ ॥ પ્રકૃતત્વાત્ ॥

અર્થ—વિદ્યા અને કર્મનું પ્રકરણ હોવાથી અર્થાત્ જે ઉત્તમ
વિદ્યા અને ઉત્તમ કર્મોવાળાં છે તેવા વિજ્ઞાનિ લોકો માટે દેવધાન
માર્ગ છે અને જે કેવળ કર્મી છે, તેને માટે પિતૃયાણુ માર્ગ છે. ૧૭

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—ન ॥ તૃતીયે ॥ તથા ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—કોઈ તૃતીયસ્થાનમાં તેવી ઉપલબ્ધિ જણાતી નથી માટે,
અર્થાત્ તિર્યક્ જંતુઓમાં આહુતિયોની પાંચમી સંખ્યાનો નિયમ
નથી. ૧૮

સ્મર્યતેઽપિચ્છલોકે ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—સ્મર્યતે ॥ અપિ ॥ ચ ॥ લોકે ॥

અર્થ—અને લોકમાં એવી વાત સ્મરણમાં પણ આવે છે—કે
એ મૈથુનિ સૃષ્ટિમાં પણ પાંચમી આહુતિનો નિયમ નથી. જેમકે
લોકમાં સિદ્ધ છે કે યતક વિચર્ય સ્થેયનવિના ગર્ભ ધારણ કરી લે છે. ૧૯

દર્શનાચ્છ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—બીજી વાત એ છે કે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્બલિજ એ ચાર પ્રકારના ભૂતવર્ગમાં સ્વેદજ અને ઉદ્બલિજની અમૃત્યુનિ સૃષ્ટિ જણાય છે, માટે એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ જંતુઓમાં પાંચમી આહુતિની જરૂર પડતી નથી. ૨૦

સંગતિ—છાંદોગ્યમાં “અષ્ટજંજીવજંડદ્વિજં” છાં૦ ॥ ૩૥૬ ॥ ૧ ॥ એમ ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે તો પછી ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિ કેમ કહી શકાય ? ઉત્તર:-

તૃતીયશબ્દાવરોધઃ સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—તૃતીય શબ્દાવરોધઃ ॥ સંશોકજસ્ય ॥

અર્થ—તૃતીય ઉદ્બલિજ શબ્દથી સ્વેદજનું પણ બ્રહ્મણ થાય છે એ માટે કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૨૧

સંગતિ—“અયૈતમેવાધ્વાનંપુનર્નિવર્તન્તે યથેતમાકાશં, આકાશાદ્વાયુમ્, વાયુર્ભૂત્વાધૂમોભવતિ ધૂમોભૂત્વાઽબ્રંભવતિ ॥ અબ્રંભૂત્વામેયોભવતિ મેયોભૂત્વા વર્ષતિ ત ઇદ્રીહિયવા ઔપધિ વનસ્પતયસ્તિલમાપા ઇતિ જાયન્તેઽતો વૈશ્વલુદુર્નિષ્પતરં યો યો હન્નમત્તિ યો રેતઃ સિન્ધતિ તદ્ભૂય એવમવતિ” ॥ છાં૦ ૫ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—જ્યારે જીવની પુનરાવૃત્તિ થાય છે તે એવા રસ્તાથી થાય છે કે “પ્રથમ આકાશ, પછી વાયુ, પછી ધુમ, પછી જલકણુનો સમુચ્ચય મેઘ, પછી ગ્રીહિ, જવ, ઔપધિયો, વનસ્પતિયો, તલ, અને અડદાદિ સ્થિતિમાં આવે છે; એ માટે તે જીવનું કર્મ બંધનથી

છૂટવું કઠણ થઈ પડે છે. પછી જેને તે અન્નને ખાય છે અને જે પૂર્વોક્ત અન્નાદિ ભક્ષણ કરીને ગર્ભાધાન કરે છે તો પછી તે પ્રકારે જીવ જન્મ ધારણ કરે છે.” આ ઠેકાણે એવી શંકા કરવામાં આવે કે જીવાત્મા ઉક્ત સર્વ પદાર્થોમાં જન્મ ધારણ કરીને પછી મનુષ્યમાં જન્મ લે છે ? કે જેમ જેમ અન્નાદિ વૃદ્ધિ પામે છે તેટલો સમય તેમાં નિવાસ કરીને પછી મનુષ્ય જન્મ ધારણ કરે છે ? એનો ઉત્તર તત્ત્વાભાવ્યાપત્યધિકરણમાં આપે છે.

++++++
૪ સ્વાભાવ્યાપત્ય
ધિકરણ.
++++++

તત્ત્વાભાવ્યાપત્તિ રૂપપત્તેઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—તત્ત્વાભાવ્યાપત્તિઃ ॥ રૂપપત્તેઃ ॥

અર્થ—ઉક્ત પદાર્થોદ્વારા આવવાની સિદ્ધિ છે; કેમકે યુક્તિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જો જીવ પ્રથમ આકાશ, વાયુ, ધૂમ, મેઘ, તલ, માપાદિ પદાર્થોમાં જન્મ લે તો ઉક્ત પદાર્થોજ તેનું જન્મસ્થાન થવું જોઈએ અને એવું યુક્તિ સિદ્ધ થતું નથી કે જ્યાં સુધી અન્ન પાકે ત્યાં સુધી જીવાત્મા તેમાં રહે અથવા જ્યારે તેને કાપીને રાજ્યું હોય અને પછી જ્યાં સુધી તેને કોઈ ખાય નહિ ત્યાંસુધી તેમાં પડી રહે. ૨૨

સંગતિ—ભલે તેમ હોય તોપણ પૂર્વોક્ત પદાર્થોમાં રહીને આવવામાં કાંઈને કાંઈ વિલંબ તો તેને લાગતોજ હશે ? ઉત્તર

++++++
૫ નાતિચિરેણ
ધિકરણ.
++++++

નાતિચિરેણવિશેષાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—ન ॥ અતિચિરેણ ॥ વિશેષાત્ ॥

અર્થ—ઘણો વખત તેને લાગતો નથી કારણકે આકાશાદિદ્વારા તે જીવાત્માનું ગમન વિશેષ રૂપથી વર્ણન કર્યું છે માટે. ૨૩

મંગતિ—જે એમ કહ્યું કે ‘પછી તે ત્રીહિઆદિ ઉત્પન્ન થાય છે’ તો પછી તેનો અભિમાની તો હવજ ધાય છે, તો પછી કેમ કહી શકાય કે તેમાં હવ ઉત્પન્ન થતો નથી ? ઉત્તર—

અન્યારિષ્ટતા
ધિકરણ

અન્યાધિષ્ટિતે પૂર્વવદભિલાપાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—અન્યાધિષ્ટિતે ॥ પૂર્વવત્ ॥ અભિલાપાત્ ॥

અર્થ—અન્ય ચેતન અધિષ્ઠાનવાળું જે ત્રીહિ આદિ છે તે ઠારા તે હવ આવે છે પણ કાંઈ તેમા જન્મ ધારણ કરીને આવતો નથી. જેમકે આકાશાદિકોમાં તેનો સદ્ભાવ માત્ર કહ્યો છે કાંઈ જન્મનું કથન નથી, એ પ્રમાણે ત્રીહિ આદિમાં પણ તેના સદ્ભાવ માત્રનું કથન છે કાંઈ જન્મનું કથન નથી; કારણકે આકાશાદિ કાંઈ ચેતનિ નથી. ૨૪

મંગતિ—આ પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પાંચમી વીર્યરૂપ આહુતિમાં જે પુરૂષ જનવાનું કહ્યું છે તે કેવું અશુદ્ધ અને અસ્લીલ છે ! તો પછી એ વૈદિક કર્મ કેમ કહી શકાય ? ઉત્તર—

અશુદ્ધમિતિચેન્નશબ્દાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—અશુદ્ધમ્ ॥ ઈતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—શબ્દ પ્રમાણથી એનું નિરૂપણ કરેલું છે મારે એ અશુદ્ધ કહેવાનું નથી. ૨૫ વળી—

રેત સિગ્યોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—રેતઃ સિગ્યોગઃ ॥ અથ ॥

અર્થ—વીર્યનું મિશ્રન કરવાવાળો જે પુરૂષ છે તેની માથે તે જ રેત સિગ્યોગોઽથ

નદમૂષણમવતિ” જે અન્ન ખાય છે અને જે વીર્ય સેવન કરે છે તે પછી તે જીવ ઉત્પન્ન થાય છે—એમાં એવી શંકા થઈ શકે છે કે જ્યાં મુધી વીર્ય સેવન કરનાર પુરૂષ યુવાવસ્થાવાળો નહિ થયો હોય ત્યાંમુધી જે અન્ન ખાય છે તેનો જીવ કયાં જાય છે ? કારણકે ત્યાં મુધી તો વીર્ય સેવનકાર વીર્ય સમ્પન્નજ થતો નથી; એથી જન્માય છે કે આ અનુશયવાળા જીવનો કેવળ તે વીર્યદ્વારા પ્રવેશ થવાનો યોગ નથી અને એજ પ્રકારે તે અનુશયી જીવનો ત્રીહ્યાદિ ભાવ એટલે કે ત્રીહ્યાદિની સાથે યોગજ થાય છે કાંઈ તેમાં જન્મ થતો નથી.

હવે રેતઃ મિગ્ધાવની પછી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે એ વાત નીચેના સૂત્રમાં જણાવે છે.

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

પદ૦ — યોનેઃ ॥ શરીરમ્ ॥

અર્થ — યોનીથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એથી એમ સિદ્ધ થયું કે ત્રીહ્યાદિકોની સાથે સંબંધ માત્રજ અનુશયી જીવનો જન્મ છે.

આ અધિકરણમાં “અશુદ્ધમિતિચેત્રશ્ચાન્દાત્” એ સૂત્રમાં સ્વામિ શ્રીશંકરાચાર્યજીએ વૈદિક કર્મમાં પશુ હનન માન્યું છે. અને તેમાં પોતેજ શંકા કરીને એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે “એ કર્મને કોઈ પાપ કર્મ કહી શકે નહિ ! કેમકે જે શાસ્ત્ર ધર્માધર્મને કથન કરે છે તેજ શાસ્ત્ર યજ્ઞમાં પશુ વધતું વર્ણન કરે છે. વળી જ્યારે એવી શંકા આવી કે “નર્હિસ્વાત્સર્વામૂતાન્તિ” એ વાક્યમાં હિંસાનો નિષેધ કર્યો છે ! તો તેનો ઉત્તર એમ આપ્યો છે કે “આ ઉત્સર્ગ છે” અને એનો અપવાદ “અગ્નિષોર્ભીયંપશુમાલમેત” અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞ સંબંધી પશુ મારે. ઉત્સર્ગ તેનું નામ છે કે જેનાથી કોઈજલવાળું વાક્ય હોય અર્થાત્ જેનાથી કોઈ નિષેધક અન્ય વાક્ય હોય. સ્વામિ શ્રીરામાનુજાચાર્યજીએ પણ સ્વામિશ્રીશંકરાચાર્યજીનું અનુકરણ કર્યું છે અર્થાત્ અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞમાં પશુ વધ માન્યો છે. વૈદિક સિદ્ધા-

ન્તમાં એ વાત સર્વથા વિરુદ્ધ છે જુઓ. “મુઘધાદેવાડતશનાયજન્ત”
અર્થર્વં ૭ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ એ મંત્રમાં પશુ યજનો નિષેધ સ્પષ્ટ છે. અને
મૂત્રના કોઇ પણ અક્ષરમાં હિંસાનો ભાવ નિકળતો નથી. પછી નથી
મમજાતું કે એ આચાર્યો પોતાની પ્રજાજ શુદ્ધિ સમ્પન્ન છતાં પણ
પૌરાણિક મતનો કોણ જાણે તેમને શું ભય હતો કે જેથી ભયભીત
થઈને યજમાં પશુ હનનનો અર્થ ક્યો ? ? ? અમે તો સૂત્રોનો યથા-
વસ્થિત અર્થ પ્રકાશિત કરી દીધો છે કે જે પૂર્વોક્ત સંગત છે ૨૭

॥ इति श्री वेदान्तार्थभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥

॥ अर्थवेदान्तार्थभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयपादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ—પૂર્વપાદમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાનું ઉદાહરણ આપીને
 જીવોનું જલાદિતત્ત્વ સાથે મળીને ગમનાગમનદ્વારા જન્મ નિરૂપણ
 કર્યું. હવે જીવની સુપુત્તિ આદિ અવસ્થાઓનો લેદ વર્ણવે છે. અને
 તે લેદોદ્ધાર જીવ ઇશ્વરના સ્વરૂપનો લેદ સ્પષ્ટ રીતે આ પાદમાં
 દેખાડવામાં આવશે. યદ્યપિ “અધિકન્તુમેદનિદેશાત્” અને “અઙ્ગા-
 વિચ્છદ્વદત્તપપત્તિઃ” વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં પણ
 જીવ બ્રહ્મનો લેદ દર્શાવ્યો છે; તથાપિ ઉક્ત સ્થલોમાં બ્રહ્મની ઉપાદાન
 કારણતાના નિષેધમાં પ્રસંગ સંગતિથી થોડું કહ્યું હતું. હવે આ
 પાદમાં જીવની સુપુત્તિ આદિ અવસ્થાઓથી અને બ્રહ્મ નિરૂપાધિક
 હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે જીવ ઇશ્વરનો લેદ વર્ણન કરે છે. “નતત્રચર્યા ન
 યયોગાનવન્યાનોભવન્તિ અચર્યાનચર્યાયોગાન્ પથઃ સૃજતે ॥ વ્ર૦ ૬ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥
 અર્થ—તે ઠેકાણે રથ નથી, ઘોડા નથી, રસ્તો નથી તોપણ ત્યાં રથ
 ઘોડા અને રસ્તો એ સર્વને જીવાત્મા રચી લે છે આ ઠેકાણે એવી
 શંકા થાય છે કે જાત્રુની સમાન સ્વપ્નમાં પણ આ સૃષ્ટિ સાચી છે
 અથવા જુદી છે? એવા અભિપ્રાયથી કહે છે કે—

૧૧ સધ્યાધિકરણ

સન્ધ્યે સૃષ્ટિરાહિ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સન્ધ્યે ॥ સૃષ્ટિઃ ॥ આહ ॥ હિ ॥

અર્થ—સ્વપ્ન સ્થાનમાં સૃષ્ટિનું જાનાવવું ઉપનિષદો કહે છે. ૧

નિર્માતારંચૈકેપુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

પદ૦—નિર્માતારમ્ ॥ ચ ॥ એકે ॥ પુત્રાદયઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — કેટલીએક શાખાવાળાઓ કહે છે કે પુત્રાદિકો તથા નિર્માણ કરવાવાળા હવને સ્વપ્નમાં ઇશ્વર રચે છે અને તે નીચેના વાક્યથી પ્રમાણ છે—

“યएः सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ॥ तदेवमु-
क्तद्रव्ह तदेवामृत मुच्यते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वेतदुनासेतिकश्चन ॥
કટ૦ ૬ ॥ ૮ ॥

અર્થ — જે આ ઇશ્વર સુતેલાઓમાં જાગે છે અને કામ્યપુ-
ત્રાદિ વસ્તુઓને રચે છે, તે બલ સ્વરૂપ છે, તે બ્રહ્મ છે, તેમાં આ
બધા લોક સ્થિત છે; તેનું કોઈ ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. ઇત્યાદિ
વાક્યોમાં જેવી રીતે ઇશ્વર રચિત સૃષ્ટિ સત્ય છે—કેવલ મનોરથ માત્ર
નથી, તેમજ સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણ સાચી છે, મનોરથ માત્ર નથી? એ
પ્રશ્નનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે. ૨

માયામાત્રંતુકાત્સન્ન્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

પદ૦—માયામાત્રમ્ ॥ તુ ॥ કાત્સન્ન્યેન ॥ અનભિવ્યક્તસ્વ-
રૂપત્વાત્ ॥

અર્થ — સ્વપ્નની સૃષ્ટિ જ્ઞાન માત્ર છે અર્થાત્ અન્યથા જ્ઞાન
જન્ય છે, જાગૃતની સમાન સત્ય નહિ કિંતુ અન્યથા જ્ઞાન છે—અપૂર્ણ
રીતિથી સ્વપ્ન પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રગટ ન હોવાથી.

આ ઠેકાણે માયાવાદી લોક માયાનો અર્થ જે મોહ, અજ્ઞાન,
અવિદ્યા, અનિર્વાણનીય કરે છે તે લોકો કહે છે કે માયા શબ્દ આ
ઠેકાણે મિથ્યાના અર્થમાં આવેલો છે. યદ્યપિ માયા શબ્દ કાંઈએક
સ્થલોમાં ઉક્તાર્થમાં પણ આવે છે તથાપિ આ ઠેકાણે માયા શબ્દનો
અર્થ એવો નથી. કેમકે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ એ હવનું અન્યથા જ્ઞાન છે અને

તેનું અસ્તિત્વ કાંઈ નથી, એવા અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે “માયામાત્ર” એમ કહ્યું છે અને માયા શબ્દ કેટલાંએક વાક્યોમાં એવા સ્થળોમાં પણ આવ્યો છે કે જનો અર્થ જ્ઞાનથી અન્ય કદી પણ ન થઈ શકે. જેમકે—“સમ્પ્રવામ્યાત્મમાયયા” ગી૦ ૪ ॥ ૬ ॥ એ વાક્યમાં માયા શબ્દનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે. “ઇન્દ્રોમાયામિઃ પુરુષપર્ણયતે” ઋદ૦ અ૦ ૪ અ૦ ૭ વ૦ ૩૨ મં૦ ૧૮ માં “ઇન્દ્ર” એટલે જીવાત્મા પોતાની માયા એટલે જ્ઞાન શક્તિથી ઘણાં રૂપ ધારણ કરી લે છે. અને વળી જુઓ વાલ્મીકી રામાયણમાં પણ લખ્યું છે કે “જનકસ્યકુલેજાતા દેવમાયેવનિર્મિતા” જનકના કુળમાં જે સીતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે માનો કે ઇશ્વરની માયા સમાન છે. આ ઠેકાણે પણ માયા શબ્દ જુદા વાચક નથી કિન્તુ દેવની વિભૂતિ વાચક છે અને દેવ વિભૂતિમાં જ્ઞાન પણ છે. વધારે શું લખવું (મીયતેઽનયેતિમાયા) એ વ્યુત્પત્તિથી પણ માયા શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનજ થાય છે. કેમકે કોઈ વસ્તુને માપવી એટલે કે તેને યથાવત્ અંદાજમાં લેવી તે જ્ઞાનવિના ણની શકતું નથી.

હવે રહી એ વાત કે યદિ માયાનો અર્થ જ્ઞાન છે તો ઉક્ત સૂત્રમાં સ્વપ્નનો અર્થ અન્યથાજ્ઞાન કેમ ગ્રહણ કર્યો? યથાર્થ જ્ઞાન કેમ ન માન્યું? એનો ઉત્તર એ છે કે માત્ર શબ્દ આવવાથી આ ઠેકાણે અન્યથાજ્ઞાનના અર્થમાં માયા શબ્દ આવ્યો છે.

યદિ માયાનો અર્થ આ ઠેકાણે માયાવાદીઓનોજ માનિયે તો પણ માયાવાદી વેદાન્તિયોને આ ઠેકાણે કાંઈ લાલ નથી કેમકે સ્વપ્નની મૃદ્ધિને માયા માત્ર સિદ્ધ કરવાથી તેનું કાંઈ વળતું નથી. સ્વપ્નની મૃદ્ધિ અને જાગૃત્ મૃદ્ધિનો ભેદ “વૈધર્મ્યાન્નસ્વમાદિવત્” ઋદ૦ મૃદ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૦ ॥ એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણવ્યો છે. ૩

સૂચકશ્ચહિશ્રુતેરાચક્ષતેચતદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

પદ૦--સૂચકઃ ॥ ચ ॥ હિ ॥ શ્રુતેઃ ॥ આચક્ષતે ॥ ચ ॥ તદ્વિદઃ ॥

અર્થ—સ્વપ્ન અનાગત વાતોનું સૂચક હોય છે, એવું સંલગ્ન છે, કારણકે સ્વપ્નના જાણવાવાળા એમ કહે છે; જેમકે—

“યદાકર્મસુકામ્યેષુ ક્ષિયસ્વપ્નેષુ ઇચ્છતિ સમૃદ્ધિતત્રજાનીયાત્તાસ્મિન્-
સ્વપ્નનિર્દર્શને ” છાં० ૫ ॥ ૨ ॥ ૮

અર્થ—જ્યારે કામ્ય કર્મોમાં સ્વપ્નમાં સીને જીવે તો એવા સ્વપ્ન દૃષ્ટાન્તને સમૃદ્ધિનું સૂચક સમજવું જોઈએ અને “પુરુષં કૃત્ત્વં-
કૃત્ત્વદન્તં પદ્યતિ સર્વનંદન્તિ” જ્યારે સ્વપ્નમાં કાળા દાંતવાળા કાળા આદમીને જીવે તો તેને અનિષ્ટ જ થાય છે. અર્થાત્ એવાં સ્વપ્ન ત્યા-
રેજ આવે છે કે જ્યારે કાંઈ પ્રકૃતિમાં પ્રતિકૂલ અથવા અપ્રતિકૂલ કારણ ઉપસ્થિત હોય. એનાથી કાંઈ એમ જણાતું નથી કે સ્વપ્ન અન્યથા જ્ઞાન નથી કિંતુ એમ જણાય છે કે અનિષ્ટ વાતોનું સૂચક હોવાથી પણ સ્વપ્ન અન્યથા જ્ઞાનજ ઠરે છે. સૂચક કેવળ એટલા ઉપ-
રથીજ છે કે શરીર સ્વસ્થ હોવાથી શુભ સ્વપ્ન આવે છે અને અસ્વ-
સ્થ હોવાથી અશુભ સ્વપ્ન આવે છે. આ સૂત્ર અને આ સૂત્રના ઉદાહરણોથી માયાવાદીઓનો મત સ્પષ્ટ રીતિથી ખંડન થઈ જાય છે કેમકે જ્યારે તેમના મતમાં સ્વપ્નના પદાર્થ પ્રતિભાસિક છે અર્થાત્ પ્રતીતિ માત્ર છે તો પછી શુભાશુભનું સૂચક કેવી રીતે બને ? ૪

સંગતિ—જ્યારે જીવ પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો પછી તેને બંધન અને સ્વપ્નાદિ અન્યથા જ્ઞાન કેમ થાય છે ? ઉત્તર—

પરાભિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતોહ્યસ્ય બંધવિપર્યયૌ ॥૫॥

પદ્મ—પરાભિધ્યાનાત્ ॥ તુ ॥ તિરોહિતમ્ ॥ તતઃ ॥ હિ ॥
અસ્ય ॥ બન્ધવિપર્યયૌ ॥

અર્થ—પરમાત્માના સંકટપથી જીવનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે માટે નિશ્ચય કરીને જીવને બંધન અને મુક્તિ એ બંને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જીવના પૂર્વકર્મોથી જે ઈશ્વરનો તેને ફલ આપવાનો સંક-
લ્પ થાય છે તેથી તે જીવનું જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે, તેથી તેનો બંધ અને મોક્ષ થાય છે. ૫

દેહયોગાદ્વાસોઽપિ ॥ ૬ ॥

પદ૦—દેહયોગાત્ ॥ વા ॥ સઃ ॥ અપિ ॥

અર્થ—અને દેહના યોગથી પણ પૂર્વોક્ત બંધ થાય છે. અર્થાત્ ઇશ્વરના સંકલ્પદ્વારા જીવના કર્માનુસાર દેહનો સંબંધ થાય છે તેનાથી તેને બંધન હોય છે. ઉક્ત બંને સૂત્રોમાં માયાવાદીઓએ અંશાશીલાવ માનીને જીવ અને ઇશ્વરનો અભેદ સિદ્ધ કર્યો છે કે જે અભેદ આ ઠેકાણે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાઓના નિરૂપણની સાથે સંબંધ પણ રાખતો નથી. હવે સ્વપ્નાવસ્થાનાં નિરૂપણ પછી સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વર્ણન કરે છે. ૬

++++++
+ ૨ તદ્ભાવા +
+ ધિકરણ +
++++++

તદભાવોનાડીપુતચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

પદ૦—તદભાવઃ ॥ નાડીપુ ॥ તચ્છુતેઃ ॥ આત્મનિ ॥ ચ ॥

અર્થ—પુરીતતી નાડીમાં તથા આત્મામાં સુષુપ્તિ અવસ્થા સંભળાયાથી સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નાવસ્થાનો અભાવ થાય છે. જેમકે—

“સતાસોમ્ય તદાસંપન્નો ભવતિ સ્વમપીતો ભવતિ.” છાં૦ ૬ ॥
૮ ॥ ૧ ॥ “પ્રાજ્ઞેનાત્મના સમ્પરિવૃત્તો ન વાઙ્મં કિચ્ચન વેદનાન્તરમ્” મૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—(૧) હે સોમ્ય ! ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ જીવાત્મા પરમાત્માની સાથે મળે છે. (૨) તે પ્રાજ્ઞ આત્માની સાથે મળેલો જીવ કોઈ બાહ્ય વસ્તુને જાણતો નથી તેમજ કોઈ અંતરની વસ્તુને જાણતો નથી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે સુષુપ્તિ અવસ્થા તત્રાત્ અને સ્વપ્ના દિથી જુદા પ્રકારની છે અને પરમાત્મા તેનું સ્થાન છે.”

અત પ્રબોધોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ પ્રબોધઃ ॥ અસ્માત્ ॥

અર્થ—જે માટે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવ પરમાત્મામાં લય થાય છે તે માટેજ જાગૃત અવસ્થા તે પરમાત્માથી થાય છે. જેમકે “સતઆગમ્પતવિદ્. સતઆગચ્છામદે” છાંં ૬ ॥ ૧૦ ॥ ૨ ॥ અર્થ—નત્થી આવીને જીવાત્મા એમ નથી જાણતો કે હું મત્થી આવ્યો છું. ૮

સંગતિ—હવે કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધ્યધિકરણમાં એવી શંકા થાય છે કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે જીવનું બ્રહ્મમાં લય થવું વર્ણવ્યું છે અને પાછો જાગૃત અવસ્થામાં તે બ્રહ્મથી જીવનું આવવું કહ્યું છે; એમાં એવી શંકા થાય છે કે “સતાસોમ્પતદાસમ્પન્નોમવતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે જીવને બ્રહ્મની સાથે મળવાનું કથન કર્યું છે તો જાગવાના સમયે તેજ પાછો આવે છે કે અન્ય જીવ આવે છે? એ શંકાનો આશય એ છે કે યદી વાસ્તવમાં જીવનો સુષુપ્તિકાલમાં બ્રહ્મની સાથે અભેદ થઈ જાય છે તો પછી તે પાછો કદી આવી શકતો નથી; બીજો કેાઈ બ્રહ્મનો અંશ આવી શકે છે—જેમકે જે જલ સમુદ્ર સાથે અભેદ થઈ જાય છે તેને પછી એવીજ આવશ્યકતા નથી કે તેજ જલ સમુદ્રથી વલકિત થાય? એનો ઉત્તર—

કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધ્યધિકરણ.

સપ્તકર્માનુસ્મૃતિ શબ્દવિધિભ્યઃ ॥૯ ॥

પદ૦—સઃ ॥ એત્ ॥ કર્માનુસ્મૃતિ શબ્દવિધિભ્યઃ ॥

અર્થ—તેજ જીવાત્મા પ્રબોધકાલમાં જાગૃતાવસ્થામાં આવે છે અન્ય નહિ. તુ શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિને માટે છે. કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિ, એ ચારથી જ્ઞાત થાય છે કે તેજ જીવાત્મા કે જે સુષુપ્તિમાં સુતો હતો તે પાછો જાગે છે.

(૧) કર્મથી એમ જણાય છે કે જે સુનાર જીવાત્માએ પાપપુ-
ણ્ય કર્યા છે તેને તેજ લોગવશે. અન્ય કોઈ જીવ અથવા બ્રહ્મનો
અંશ લોગવી શકે નહિ. (૨) અનુસ્મૃતિથી એમ જણાય છે કે જે
સુતો હતો તેજ હું જાગ્યો છું. (૩) શબ્દ પ્રમાણથી એમ જણાય છે કે—

“તદ્દેવ્યાગ્રોવાસિહોવાત્રુકોવા વરાહોવા કીટોવાપતંગોવાદંશોવા
મશકોવા યદ્યદ્ ભવતિતદામવતિ” છાં૦ ॥ ૬ ॥ ૯ ॥ ૨ ॥

અર્થ—તે જીવ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં વાઘ, સિંહ, વૃક, સૂઅર,
કીટ, પતંગ, ડાંસ, મચ્છર, જેને પ્રથમ હતો તે સુષુપ્તિથી ઉઠ્યા
પછી પણ તે તેજ રહે છે. (૪) વિધિથી એમ જણાય છે કે સુવા
માત્રથી જો બ્રહ્મ જાની ગયા કરશે તો કર્મની વિધિયો સર્વ નિષ્પ્રલ
યશે. અર્થાત્ સુવા માત્રથી સર્વ લોક મુક્ત થઈ જયા કરશે, પણ
એમ તો થતું નથી. એ પ્રમાણે ઉક્ત ચારે યુક્તિઓથી એમ જણાય
છે કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જે સુવે છે તેજ જાગે છે. આ સૂત્ર માયા
વાદિયોના આશયથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે કેમકે સમુદ્ર નદી ન્યાયથી
જીવનો બ્રહ્મથી અલેદ જો થતો હોત તો પછી પ્રજોધ સમયમાં તેજ
જીવનું આવવું જવું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી; અને માયાવાદમાં જીવ એ
પરમાત્માથી કાંઈ ભિન્ન વસ્તુ નથી કિન્તુ સમુદ્ર સ્થાનિ બ્રહ્મથી સમુદ્ર
ખીંદુ સમાન જીવ છે. એ મતમાં “સતાસોમ્યતદાસમ્પન્નોમવતિ” ઇત્યાદિ
વાક્યથી જીવ બ્રહ્મનો અલેદ હોવાથી પછી તે જીવને પ્રજોધ થઈ
શકતો નથી; કેમકે વાસ્તવમાં તે જીવાત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ
માયાવાદિયોના મતમાં મનાતી નથી. કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધ્યધિ-
કરણમાં તો એ વાત સ્પષ્ટ કરી દીધી કે જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ છે.
અને સુષુપ્તિમાં સત્સમ્પત્તિ એવાજ અભિપ્રાયથી કહી છે કે બ્રહ્મ
અપહતપાપમાદિ ધર્મોથી સ્ફુલિત થઈ જાય છે. ૯

++++++
✽ મુખ્યાધિકરણ ✽
++++++

મુગ્ધેઽર્ધ સમ્પત્તિઃ પરિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—મુગ્ધે ॥ અર્ધ સમ્પત્તિઃ ॥ પરિશેષાત્ ॥

અર્થ—મૂર્છિત પુરૂષમાં અર્ધ મરણની પ્રાપ્તિરૂપ મૂર્છાવસ્થા
છે, એ માટે તે મરણાવસ્થા નથી. જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને મરણ,

એ ચારે અવસ્થાઓથી મુખ્યાવસ્થા લિપ્ત છે તે અવસ્થામા જ્ઞાન તિરોહિત હોવાથી જાગ્રત અને સ્વપ્નમા તે ગણાય નહિ, પ્રાણવાયુ તેમા આવે છે માટે મગ્નુ કેહેવાય નહિ, કમ્પ અને નેત્રોનુ ઉઘાડવુ મીચવુ થાય છે માટે સુપુતિ નહિ, એ પ્રકારે મૂર્છાવસ્થા ઉક્ત અવસ્થાઓથી લિપ્ત છે ૧૦

મગતિ—જેવી રીતે જીવ જાગ્રત સ્વપ્ન અને સુપુતિ અવસ્થાઓવાળો છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પણ ઉક્ત અવસ્થાવાળુ કેમ નહિ? કેમકે બ્રહ્મને પણ ઘણા વાડ્યો સગુણ નિરૂપણ કરે છે જેમકે—“સર્વકર્માસર્વકામ સર્વ ગધ સર્વરસ” છાં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એમા બ્રહ્મને સર્વ કર્મવાન, સર્વ ક્ષમવાન, સર્વ ગધવાન અને સર્વ રસવાળુ માન્યુ છે અને ‘અસ્પૃલમનવ્વહસ્વમદીર્ઘમ્ વૃં ૩ ॥ ૮ ॥ ૮ ॥ ઈત્યાદિ વાક્યોમા નિર્વિશેષલિંગ બ્રહ્મ માન્યુ છે તો એ પ્રમારે ઉલયલિંગ વાડ્ય જણાયાથી અર્થાત્ સાઠાર બોધક અને નિગમર બોધક બંને પ્રકારના વાક્યો મળી આવવાથી બ્રહ્મ ઉલયલિંગ છે? એ શકાની નિવૃત્તિ માટે આ ઉલયલિંગાધિકરણ છે

++++++
૫ ઉભયનિગા
ધિરણ
++++++

નસ્થાનતોઽપિપરસ્યો ભયલિંગં સર્વત્રહિ? ?

પદ—ન ॥ સ્થાનતઃ ॥ અપિ ॥ પરસ્ય ॥ ઉભયલિંગમ્ ॥ સર્વત્ર ॥ હિ ॥

અર્થ—સર્વ સ્થાનમા સ્થાપક હોવાથી ઉક્ત બંને પ્રકારવાળુ બ્રહ્મ થઈ શકતુ નથી કાન્ણકે બ્રહ્મના નિગકા પ્રતિપાદક સર્વ વાડ્યોમા બ્રહ્મને નિરાકાર કહ્યુ છે જેમકે “અશરમસ્પર્શમરૂપમન્યયમ્ કં ૩ ॥ ૫ ॥ ઈત્યાદિ વાક્યોમા બ્રહ્મને નિગકા વર્ણવ્યુ છે એવી સિદ્ધ થાય છે કે સ્થાનાનિ ઉપાધિથી પણ બ્રહ્મ નાકા થઈ શકતુ નથી ૧૧

સંગતિ—પ્રહ્મના બોધક ભિન્ન ભિન્ન વાક્ય છે અને તેમાં એવાં યજુ વાક્ય છે કે જેમાં પ્રહ્મને સાકાર વર્ણવ્યું છે. જેમકે “સર્વ કર્મા સર્વકામઃ સર્વગથઃ સર્વસ્સઃ” છાંં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિ તો, હવે એવા વાક્યની ગતિ કેમ થશે ? એનો ઉત્તર—

ન ભેદાદિતિચેન્નપ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદં—ન ॥ ભેદાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્નાનાપ્રત્યેકમ્ ॥ અતદ્વચનાત્ ॥

અર્થ—શ્રુતિયો પ્રહ્મને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણવે છે માટે તે નિરાકાર નથી એમ જો કહો તો તે ઠીક નથી; કેમકે સર્વ વિદ્યા-એમાં તેને સાકાર પ્રતિષ્ઠાન કરવાનું વચન નથી માટે. જેમકે—

“યઃ પૃથિવ્યાંતિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યંપૃથિવીનિવેદ યસ્યપૃથિવી જરીરમ્” વૃં ૩ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે પૃથિવમાં રહે છે, પૃથિવ જેને જાણતી નથી, અને જે પૃથિવને નિયમન કરે છે તે તમારો અન્તર્યામિ પરમાત્મા છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રહ્મને નિરાકારજ કથન કર્યું છે. અને ઉપચારથી પૃથિવ્યાદિને તેનું શરીર વર્ણવ્યું છે, જાકી વાસ્તવમાં તેમ નથી. ૧૨

અપિચૈવમેકે ॥ ૧૩ ॥

પદં—અપિ ॥ ચ ॥ એવમ્ ॥ એકે ॥

અર્થ—અને બીજી યુક્તિ એ છે કે કોઈ એક શાખાવાળાઓ પ્રહ્મમાં ભેદની નિંદા કરે છે અર્થાત્ પ્રહ્મમાં નિરાકાર અને સાકાર એ ઉભયરૂપ ભેદ થઈ શકતો નથી. જેમકે—“મનસૈવેદમાત્રવ્યનેહનાનાસ્તિક્વિજ્જના ॥ મૃત્યોઃ સમૃદ્ધ્યુપાપ્નોતિ યદ્દહનાનેવપચયતિ” કં ૪ ॥ ૧૧ ॥ અર્થ—એ પ્રહ્મ મનથીજ જાણવા યોગ્ય છે અને એમાં નિરાકાર અને સાકાર એવાં વિરૂદ્ધ નાના રૂપ નથી. તે વારંવાર મરે છે અને જન્મ ધારણ કરે છે કે જે પ્રહ્મમાં નાના રૂપ જુલે છે. માયાવાદી લોક એ

વાક્યને જીવ પ્રદક્ષના લેદના નિપેદમાં લગાવ્યા કરે છે. ઉક્ત સૂત્રથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે એ વાક્ય ઉલ્લેખલિંગ નિપેદનું વિષયવાક્ય છે, પરંતુ કાંઈ જીવ પ્રદક્ષના લેદનું નિપેદ વાક્ય એ નથી. ૧૩

સંગતિ—“મોક્ષામોગ્ય પ્રેરિતારંચમત્વા સર્વ પ્રોક્તં ત્રિવિધં વ્રજ્યં
 ઇતત્” શ્લો ૧ ॥ ૧૨ ॥ “સર્વકર્માઃ સર્વકામઃ સર્વગંધઃ સર્વરસઃ”
 ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રદક્ષને સાકાર વર્ણન કર્યું છે અને “અશ્વચ્છમસ્પર્શ-
 મર્મરૂપમવ્યયમ્” અને “અસ્પૃશ્યમનણ્વહસ્તમદીર્ઘમ્” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં
 નિરાકાર વર્ણન કર્યું છે, તો એ પ્રકારે બન્ને રૂપોમાંથી કર્યું રૂપ કીધું
 માનવું બેધયે? ઉત્તર—

અરૂપવદેવાહિતપ્રધાનત્વાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ—અરૂપવત્ ॥ એવ ॥ હિ ॥ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥

અર્થ—નિશ્ચય કરીને પ્રદક્ષ નિરાકારજ છે કારણકે નિરાકાર
 બોધક વાક્ય છે તે પ્રધાનીભૂત છે, માટે સાકાર બોધક વાક્ય ઉપ-
 આરથી છે, મુખ્ય નથી. જેમકે “મોક્ષામોગ્યં પ્રેરિતારંચમત્વા સર્વ પ્રોક્તં
 ત્રિવિધં વ્રજ્યં ઇતત્” શ્લો ૧ ॥ ૧૨ ॥ લોકતા જીવ, ભોગ્ય પ્રકૃતિ, પ્રેરિતા
 ઇશ્વર, એ ત્રણ પ્રકારનું પ્રદક્ષ કહ્યું છે. આ ઠેકાણે પ્રદક્ષ શબ્દ પ્રકૃ-
 ત્યાંદિ અર્થનાં ઉપઆરથી આવેલો છે અર્થાત્ પ્રકૃતિઆદિ પણ પ્રદક્ષની
 વિભૂતિ હોવાથી પ્રદક્ષ છે અને એજ અભિપ્રાયથી ત્રણેને પ્રદક્ષ કહ્યાં
 છે. અને પ્રધાનપદમાં તો “અશ્વચ્છમસ્પર્શમર્મરૂપમવ્યયમ્” ઇત્યાદિ
 વાક્ય છે. ૧૪

સંગતિ—યદિ પ્રદક્ષ સર્વથા નિર્વિકારશેષજ છે તો પછી તેને
 “સત્ત્વં જ્ઞાનમનન્તં વ્રજ્ય” ઇત્યાદિ વિશેષભૂતી તેને કેમ વર્ણવે છે?
 કેમકે સત્યાદિકેને કાંઈ ચિન્થ્યા કદી શકાય તેમ નથી. એ આશયને
 સૂત્રકાર કહે છે—

પ્રકાશવચ્ચાવૈચ્યર્યાત્ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—પ્રકાશવત્ ॥ ચ ॥ અવૈચ્યર્યાત્ ॥

અર્થ—પ્રકાશવાળું જે બ્રહ્મ તેના ચિદાદિ ગુણો વ્યર્થ ન હોવાથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળું છે, એ માટે મત્ય સકલ્પત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વજગત્કારણત્વ ઇત્યાદિ ધર્મોથી બ્રહ્મ અવિશેષ કહેવાય છે, માયાવાદીયોની સમાન સર્વથા નિર્વિશેષ નથી. ‘અસ્પૃશ્મનણ્વહસ્ત્વમદીર્ઘમ ઇત્યાદિ વાક્યોથી સ્પૃશ, અણુ, હસ્ત અને દીર્ઘાદિનો નિષેધ જણાવાથી તેજ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે.

સાકાર નિગકાર પ્રતિપાદક શ્રુતિયોના અવિરોધ વિષયમા મ્વા મિશ્રી ગમાનુભવાચાર્યશ્રીએ એજ આશયથી સગુણ અને નિર્ગુણના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે. જેમકે “નચનિર્ગુણવાચ્યવિરોધ પાટતદેષ ગુણવિષયત્વાત્” શ્રી૦ મા૦ પૃ૦ ૩૪૬ પ્રકૃતિના ગુણો તે બ્રહ્મમા ન હોવાથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે અને પોતાના સત્યાદિ ગુણો સહિત હોવાથી મગુણ છે; એ માટે સગુણ નિર્ગુણ વાક્યોનો વિરોધ નથી ૧૫

મંગતિ—ઉપાધિ વશથી મગુણ અને નિરૂપાધિક નિર્ગુણ-અર્થાત્ માયાને વશિભૂત થઇને અવતાગદિ ધાગણ ક્રિયાથી મગુણ અને માયારાહિત હોવાથી નિર્ગુણ, એ પ્રમાણે મગુણ નિર્ગુણ માનવામા શુ દોષ ? ઉત્તર—

આહવતન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—આહ ॥ ચ ॥ તન્માત્રમ્ ॥

અર્થ—ઉપનિષદ્ કહે છે કે બ્રહ્મ ચેતન માત્ર છે. જેમકે—

“મયથા સૈન્ધવઘનોન્નગોવાયઃ કૃત્સ્નોગ્મયનઃ એવ વા અગ્ન-યમાત્માઽનન્તરોઽવાયઃ કૃત્સ્ન પ્રજ્ઞાનઘનએવ” વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—જે પ્રમાણે સૈંધવની ખાણમાં સૈંધવ વ્યવધાનરહિત હોય છે, બહાર અને અંદર સર્વ જગ્યાએ સૈંધવજસૈંધવ હોય છે, એ પ્રકારે એ પરમાત્મા બહાર અને અંદર વિજ્ઞાનઘન છે અને ચૈતન્યથી ભિન્ન એના સ્વરૂપમાં કોઈ બીજું વસ્તુ નથી. જે પ્રકારે સૈંધવઘનમાં બહાર અંદર એક લવણ રસજ હોય છે અને બીજો રસ હોતો નથી, એ પ્રકારે એક પરમાત્માનું એક નિરાકાર તત્ત્વ ચૈતન્ય સ્વરૂપજ છે બીજું નથી. એથી જણાય છે કે માયાકૃત અવતારાદિરૂપ અથવા ઉપાધિવશથી જગદાદિરૂપ તે નિરાકાર ગ્રહ થતું નથી. આ ઠેકાણે નન્માત્ર કેહેવાથી તાત્પર્ય પ્રકૃતિના ગુણોના નિષેધમાં છે કાંઈ જ્ઞાનાદિગુણોના નિષેધમાં નથી. ૧૬

દર્શયતિચાથોઽપિસ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—દર્શયતિ ॥ ચ ॥ અથો ॥ અપિ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—ઉપનિષદો એ વાતને દર્શાવે છે તેમજ સ્મૃતિ પણ એવુંજ કથન કરે છે જેમકે—“અથાતઃપ્રોક્તોનેતિનેતિ” વૃ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૬ ॥ “અન્યદંવતદ્વિદિતાદથો અવિદિતાદધિ” કેન૦ ૩ “યતો-વાચોનિવર્તન્તે અપ્રાપ્તમનમાસહ” તૈ૦ ૨ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં તેનું નિરાકાર વર્ણન છે; જેમકે (૧) એવો આદેશ છે કે આ સાકાર વસ્તુ ગ્રહ નથી, આ પણ ગ્રહ નથી. (૨) જે આ કાર્ય-રૂપ જગત્ વિદિત છે તેથી પણ તે ભિન્ન છે અને બ્રહ્મ પ્રકૃતિ અવિદિત છે તેનાથી પણ અન્ય છે. (૩) જેનાથી વાણિ પણ પાછી પૂરે છે અને મનવડે પણ જે અપ્રાપ્ય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોવડે તે ગ્રહને દુર્વિજેય નિરૂપણ કર્યું છે. એથી જણાય છે કે તે ગ્રહ માયા આદિ ઉપાધિયોથી સાકાર નહિ થઈ શકે. તેમજ ગીતામાં પણ તેનું એવી રીતે વર્ણન કર્યું છે કે—

“જેયમત્તત્પવશ્યામિ યજ્ઞાત્માઽમૃતમશ્રુતે ॥ અનાદિમત્પરંબ્રહ્મનસત્ત-ન્નામદુચ્યતે ॥ ગી૦ ૧૩ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—હું અર્જુન ? જે જાણવા યોગ્ય છે તે હું તને કહું છું કે જેને જાણવાથી મનુષ્ય અમૃત પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે અનાદિ બ્રહ્મ છે. તે બ્રહ્મ ઘટાદિ પદાર્થોની સમાન સત્ નથી અર્થાત્ ઘટાદિની સમાન સ્વદેશ અને સ્વકાલમાંજ સત્ નથી કિંતુ મર્વ દેશ અને સર્વ કાલમાં સત્ છે. અને તે શશશ્રૃંગાદિ તુલ્ય પદાર્થોની સમાન અસત્ નથી. ઇત્યાદિ કથનથી જાણાય છે કે તે કદાપિ સાકાર નથી. ૧૭

અતएवचोपमासूर्यकादिवत् ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ ઉપમા ॥ સૂર્યકાદિવત્ ॥

અર્થ—નિરાકાર હોવાથી જલ સૂર્ય આદિકોના પ્રતિબિંબની ઉપમા આપી છે, વાસ્તવમાં નિરાકાર હોવાથી તનું પ્રતિબિંબ હોઈ શકતું નથી એ વાત આ સૂત્રથી કહી છે. ૧૮

અમ્બુવદગ્રહણાત્ તુનતથાત્વમ્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—અમ્બુવત્ ॥ અગ્રહણાત્ ॥ તુ ॥ ન ॥ તથાત્વમ્ ॥

અર્થ—બીજી વાત એમ છે કે નિરાકાર હોવાથી જલ સૂર્ય આદિની સમાન તેનું ગૃહણ થતું નથી માટે તે બ્રહ્મ સાકાર નથી. કેમકે પ્રતિબિંબ તેજ વસ્તુનું પડી શકે કે જે વસ્તુ (પદાર્થ) મૂર્ત હોય અને જેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેનાથી ભિન્ન હોય. પરમાત્મા મૂર્ત નથી તેમજ માયાવાદિયોના મત પ્રમાણે જલાદિથી ભિન્ન નથી કિંતુ સર્વરૂપ છે, તો પછી પ્રતિબિંબ કેમ પડી શકે; ૧૯

સંગતિ—“ તદૈક્ષતવહૃસ્યાં પ્રજાયેય ” “ અનેનજીવેનાત્મનાનુ પ્રવિશ્યનામરૂપે વ્યાકરવાણિ ” છાં૦ ૬ ॥ ૩૧૨ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પરમાત્માનું વધવું અને ઘટવું વર્ણવ્યું છે તો પછી નિરાકાર કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર—

વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમન્તર્ભાવાદુભયસામજ્ઞસ્યાદેવમ્ ॥૨૦॥

પદ૦—વૃદ્ધિહાસમાક્ત્વમ્ ॥ અન્તર્ભાવાત્ ॥ ઉભયસામજ્ઞ-
સ્યાત્ ॥ એવમ્ ॥

અર્થ—વધવુ ઘટવુ એ પરમાત્મા ઉપચારથી કહ્યુ છે-કેમકે
પરમાત્મા મવળ્યાપક હોવાથી તેમજ વ્યાપ્ય-વ્યાપકની એક સ્થાનમા
હીડ સ્થિતિ હોવાથી વૃદ્ધિ નથા હામ પરમાત્મામા કથન ઠર્યુ છે ૨૦

દર્શનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—વળી ઉપનિષદોમા પણ તેમ દેખાય છે તેથી, જેમકે—

“ પુરશ્ચક્રેદ્વિપદઃ પુરશ્ચક્રેચતુષ્પદઃ પુરસ્સપક્ષીભૂત્વાપુરઃ પુરુષઆ
વિશત્ ” વૃ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧૮ ॥ એમા એવુ વર્ણન છે કે પરમા
ત્માએ આ બ્રહ્માડ બનાવીને તેમા પોતે પ્રવેશ કર્યો જેમકે
‘ તત્સમૃષવાતદેવાનુપ્રાવિશત્ ’ એ વાક્યમા પણ કહેવાઈ ગયુ છે,
ત્યાદિ વાક્યોમા પરમાત્માનુ કાર્ય વર્ણન કરવું એ તેનો પ્રાસ છે
અને બહુ બુનન વર્ણન કરવુ એ વૃદ્ધિ છે ઇત્યાદિ કથન ભાગ
અર્થાત્ ઉપચારથી છે એજ વાતને પૂવ નૂત્રમા વર્ણન કરી છે કે
“ અતણ્વચોપમાસૂર્યકાદિવત્ ” એ પ્રમાણે પરમાત્માના વાન્તવમા
વૃદ્ધિ હામ ન હોવાથી સૂર્યાદિઓની ઉપમા આપી છે, વાન્તવમા
સૂર્યાદિની પેઠે બ્રહ્મ પ્રતિજિજ્ઞાસ વતુ નથી, કેમકે તે નિનકાર છે

ઉપ્પ જને નૂત્રોને માયાવાદિઓએ ઉપાધિકૃત વૃદ્ધિ હામમા
વગાવ્યા છે પરતુ તે વાત નૂત્રકારના આશયથી મવધા વિરુદ્ધ છે,
કેમકે આ ઠેકાણે નિનકાર પ્રકટ છે અને “ અસ્પષ્ટદેવહિતત્પ્રધાન
ત્વાત્ ” ઇત્યાદિ નૂત્રોમા ન્પષ્ટ રીતિથી વળુન ઠરી રીધુ છે કે બ્રહ્મ
અરૂપ છે ૨૧

। સંગતિ—યદિ ધ્રુવ વાસ્તવમાં અરૂપ છે તો “દેવાવબ્રહ્મણોરૂપેમૂર્તઙ્ચૈવામૂર્તઙ્ચ” વૃ. ૨ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યમાં તેના બંને રૂપ કેમ માન્યાં? ઉત્તર—

પ્રકૃતૈતાવત્સ્ય
ધિકરણ

પ્રકૃતૈતાવત્સંહિ પ્રતિપેધતિતતોવ્રવીતિચ
ભૂયઃ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—પ્રકૃતૈતાવત્સમ્ ॥ હિ ॥ પ્રતિપેધતિ ॥ તતઃ ॥ વ્રવીતિ ॥
ચ ॥ ભૂયઃ ॥

અર્થ—(પ્રકૃતૈતાવત્સમ્) ધ્રુવની ઇચ્છાનો શાસ્ત્ર (પ્રતિપેધતિ) નિષેધ કરે છે. તદનન્તર પાછુ કહે છે અર્થાત્ “દેવાવબ્રહ્મણોરૂપેમૂર્તઙ્ચૈવામૂર્તઙ્ચ” એ વાક્યમાં પચમહાભૂતોને જે વિભાગમાં વિભક્ત કર્યા છે અને પૃથ્વી, અપ, તેજ, એ ત્રણને મૂર્તરૂપ કહ્યા છે અને વાયુ આકાશને અમૂર્તરૂપ કહ્યાં છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે ભૂતો તુજ રૂપ વર્ણન કર્યું છે. કાર્ષ પરમાત્મા રૂપતુ વર્ણન નથી. “બ્રહ્મણ” એ પછી વિભક્તિ સ્વસ્વામિભાવ સંબંધથી છે કાર્ષ તાદાત્મ્ય સંબંધથી નથી “અસત્રેવસમવાતિ ॥ અસદ્બ્રહ્મેતિ વેદચેત્” તૈ. ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ જે ધ્રુવને અમત્ સમજે છે, કેમકે મૂર્ત માનવાથી ધ્રુવ અમત્ થઇ ન્તય છે. એ માટે એ વાક્યમાં ધ્રુવતુ વર્ણન નથી કિંતુ પૃથ્વી આદિ ભૂતોને ધ્રુવતુ રૂપ વર્ણનું છે. ૨૨

તદવ્યક્તમાહિ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—તત્ ॥ અવ્યક્તમ્ ॥ આહ ॥ હિ ॥

અર્થ—તે ધ્રુવને ઉપનિષદો સૂક્ષ્મ કહે છે. જેમકે—

“ન ચક્ષુષાગૃહ્યતે નાપિવાચા નાન્યૈર્દેવૈસ્તપસાકર્મણાવા” મુન્ડ. ૩ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ “સપ્તનેતિનેત્યાત્માઽગૃહ્યોનદિગૃહ્યતે” વૃ. ૩ ॥ ૨ ॥ ૨ ॥ “યત્તદ્દેશ્યમગ્રાહ્ય” મુન્ડ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ “યદાદ્યેવૈપણ-

સ્મિન્નદૃશ્યેઽનાત્મ્યેઽનિરુક્તેઽનિલયને” તૈ૦ ૨ ॥૭ ॥૧ ॥ (૧) તે બ્રહ્મ આંખથી બ્રહ્મ જુઠી શકાતું નથી, વાણીથી નહિ, અન્ય ઇન્દ્રિયોથી નહિ, તપથી નહિ, અને કર્મથી પણ નહિ (૨) તે પરમાત્મા સ્થુલ વસ્તુ નથી તેમજ સ્થુલ પદાર્થોની પેઠે તેનું બ્રહ્મ થતું નથી. (૩) તે અદ્રશ્ય, અધિકરણાન્તર રહિત, નિરૂપિતરહિત અને આશ્રયરહિત પરમાત્મામાં જે અલયરૂપ પ્રતિષ્ઠા પામે છે તેજ અલયને પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૩

અપિસંરાધનેપ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—અપિ ॥ સંરાધને ॥ પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥

અર્થ—ઉપાસના કાલમાં યોગી લોકો તે પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેમકે “જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધમ-
ત્વસ્તતસ્તુતંપડ્યતિ નિષ્કલંઘ્યાયમાનઃ” મુળ૦ ૩ ॥ ૧ ॥ ૮ ॥ જ્ઞાનના પ્રસાદવડે જેમાં સત્વગુણ અધિક થયો છે તે તે નિષ્કલ (શુદ્ધ) પરમાત્માને ધ્યાનથી જુવે છે જેમકે—

યેવિનિદ્રાજિતશ્વાસાઃ સંતુષ્ટાસંયતેન્દ્રિયાઃ ॥

જ્યોતિઃ પદ્યન્તિ યુઃજ્ઞાનાસ્તસ્મૈયોગાત્મનેનમઃ ॥

અર્થ—જેઓ અવિદ્યા નિદ્રાથી રહિત છે, જેમણે પ્રાણવાયુને છુટ્યો છે, જેઓ સંતુષ્ટ છે અને જેઓ છુટેન્દ્રિય છે તેઓ યોગવડે તે બ્રહ્મ જ્યોતિના દર્શન કરે છે. તેવા યોગાત્મ પરમાત્માને નમસ્કાર છે. એ આશયથી કઠોપનિષદમાં પણ શ્લોક છે કે—

પરાશિશ્વાનિ વ્યતૃણત્સ્વયમ્ભૂસ્તસ્માત્પરાઃ પદ્યતિનાન્તરાત્મન ॥

કશ્ચિદ્દીરઃ પ્રત્યગાત્માનૈમૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુરમૃતત્વમિન્છન્ ॥ કઠ૦ ૪ ॥ ૧ ॥

અર્થ—તે બ્રહ્મે ઇન્દ્રિયોને બહાર જોવાવાળી બનાવી છે મારે તે બહારજ જોઈ શકું છે, અન્તરાત્માને જોઈ શકતી નથી. અમૃતની

ઇચ્છા કરનાર કોઈ એક ધીર પુરૂષ તે પરમાત્માને જોઈ શકે છે કે જેનાં જ્ઞાનચક્ર ખુલી ગયાં હોય. એ પ્રકારે યોગીઓનેજ પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ થાય છે અન્યને નહિ. ૨૪

પ્રકાશાદિવચ્ચવૈશેષ્યં પ્રકાશશ્ચકર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—પ્રકાશાદિવત્ ॥ ચ ॥ અવૈશેષ્યમ્ ॥ પ્રકાશઃ ॥ ચ ॥
કર્મણિ ॥ અભ્યાસાત્ ॥

અર્થ—સાક્ષાત્કારમાં પ્રદક્ષ પ્રકાશાદિકોની સમાન છે અર્થાત્
ધ્યાનમાં પરમાત્મા પ્રકાશાદિકોની સમાન સાક્ષાત્ થાય છે અને
પરમાત્માનો પ્રકાશ કર્મમાં અભ્યાસ કરવાથી થાય છે. માયાવાદી-
ઓએ એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે પ્રકાશાદિકોની સમાન ઉપાધિ
વશથી પરમાત્મા જીવભાવને પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે અને વેદાન્તોમાં
અભ્યાસ કરવાથી પાછો જીવ પ્રદક્ષનો અભેદ થઈ જાય છે. આ ઠેકાણે
“કર્મણિનો અર્થ વેદાન્તમાં” એમ કરી લેવો એ માયાવાદીઓની
અત્યંત શિથિલતા છે. કેમકે તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્ય અદ્વૈતનાદિયોના
મતમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે કાંઈ કર્મ પ્રધાન નથી. તો પછી “કર્મણિ
અભ્યાસાત્” એ પદ કેમ લખ્યું? એથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે “કર્મણિ”
નો અર્થ “વદાન્તે” કયો સૂત્રકારના આશયથી મર્વથા વિરૂદ્ધ છે. ૨૫

અતોઽનન્તેન તથાહિલિઙ્ગમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ અનન્તેન ॥ તથાહિલિઙ્ગમ્ ॥

અર્થ—“અતઃ” એટલે કે “આત્માવારેદ્રવ્ય શ્રોતગ્યોપન્તગ્યો
નિદિધ્યાસિતગ્યઃ” ઇત્યાદિ આવૃત્તિરૂપ કર્મથી અનન્ત પ્રદક્ષની સાથે
જીવાત્મા સદીને તેના અપહૃત પાખાદિ શુભો ધારણ કરીને મુક્ત
થાય છે; એવુંજ પ્રમાણ જણાય છે. જેમકે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં
એમ લખ્યું છે કે “સ્વેનરૂપેણાપિનિષ્પદ્યતે સવત્તમ પુરુષઃ” ઊં૦ ૮ ॥
૩ ॥ ૪ ॥ તે ઉત્તમ પુરૂષ તે સમયે પોતાના સ્વરૂપે નિષ્પન્ન થાય છે.

અદ્વૈતવાદીઓએ એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે પરબ્રહ્મ જે અનન્ત છે તેની સાથે જીવ એકતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ અર્થ એ માટે ઠીક નથી કે તેમના મતમાં બ્રહ્મ બનવું જ્ઞાને કરીને થાય છે. અને એનાથી પૂર્વ સૂત્રમાં “કર્મણિઅભ્યાસાત્” એ વાક્યવડે કર્મ સ્પષ્ટ કર્યું છે, એ માટે આ ઠેકાણે કર્મમાં અભ્યાસથીજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માની છે અન્યથા નહિ. ૨૬

સંગતિ — કાંઈ એક સ્થલોમાં બ્રહ્મને જગજ્ઞ-માદિનો હેતુ વર્ણવ્યો છે અને કોઈ ઠેકાણે “નન્સ્યકાર્ય્યં કરણશ્ચવિચયતે” એમ કહીને નિષેધ કર્યો છે; એમ બે પ્રકારનું કથન બ્રહ્મમાં કેમ સંગત થઈ શકે? એનો ઉત્તર આ અહિકુંડલાધિકરણમાં આપે છે.

ઉભયવ્યપદેશાત્વાહિકુણ્ડલવત્ ॥ ૨૭॥

પદ૦—ઉભયવ્યપદેશાત્ ॥ તુ ॥ આહિકુણ્ડલવત્ ॥

અર્થ — જાને પ્રકારના કથનથી અહિકુંડલની સમાન બ્રહ્મ જણાય છે. અર્થાત્ જેમ સાપ અને સાપનું કુંડાળું એ બે નથી કિંતુ એક વસ્તુ છે. ત્યારે સાપ કુંડાળું વળીને બેસે છે ત્યારે સાપનું કુંડાળું કહેવાય છે અને ત્યારે કુંડાળું વાળેલું હોતું નથી ત્યારે સાપજ કહેવાય છે પણ કુંડાળું કહેવાતું નથી, તોપણ સાપનો કુંડાળું વાળવાનો ધર્મ કાંઈ આડ્યો જતો નથી; એજ પ્રમાણે જગત્ નહિ નિર્માણ કરવાના સમયમાં જગજ્ઞ-માદિ હેતુરૂપધર્મ બ્રહ્મનો કાંઈ આડ્યો જતો નથી. આરાંશ એ છે કે તેના જગત્ જન્માદિ ધર્મ અહિકુંડલન્યાયની પેઠે છે વસ્તુતઃ લિપ્ત નથી. ૨૭

પ્રકાશાશ્રયવદ્વાતેજસ્ત્વાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦—પ્રકાશાશ્રયવત્ ॥ વા ॥ તેજસ્ત્વાત્ ॥

અર્થ — તેજ સ્વરૂપ હોવાથી પ્રકાશનો આશ્રય જે સૂર્ય તેની પેઠે જગજ્ઞ-માદિ હેતુરૂપ કર્તૃત્વાદિ ગુણોનો ભોદાભેદ છે. જેમકે

સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યથી અત્યન્ત લિપ્ત હોતો નથી અને સૂર્યરૂપ પણ હોતો નથી, એજ પ્રકારે તે બ્રહ્મના જગદ્ગર્ભાદિ હેતુરૂપ ગુણ તેનાથી અત્યન્ત લિપ્ત નથી અને ગુણ હોવાથી, તે રૂપ પણ નથી. ૨૮

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—પૂર્વવત્ ॥ વા ॥

અર્થ—સૂર્યના પ્રકાશની સમાન બ્રહ્મમાં કર્તૃત્વાદિ ધર્મ છે. અને ૨૯

પ્રતિષેધાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—પ્રતિષેધાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—(પ્રતિષેધાત્) એટલે કે “સવાણમહાનજઆત્માઽજગામરઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રાકૃત ધર્મનો બ્રહ્મમાં નિષેધ જણાય છે માટે. તેમજ “સર્વં જ્ઞાનમનન્તંબ્રહ્મ” ઇત્યાદિમાં સત્ય આદિનું વર્ણન જણાય છે, માટે સત્યાદિ ધર્મજ બ્રહ્મમાં અહિકુંડલ ન્યાયથી અભિપ્રેત છે. પરંતુ અન્ય પ્રકૃત્યાદિ પદાર્થોનો ધર્મ અહિકુંડલ ન્યાયથી અભિપ્રેત નથી. આ અધિકરણમાં જીવ બ્રહ્મના બેદાલેદને માયાવાદી-ઓએ અહિકુંડલની ચેઢે માન્યો છે. તેમના મતમાં “પ્રતિષેધાચ્ચ” એ સૂત્ર ઘટતું નથી. કેમકે તેમના મતમાં કોઈ પ્રતિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થજ નથી. તો પછી પ્રતિષેધ કોનો ? અને અહિકુંડલ ન્યાયથી તો તેમણે જીજી પણ એ વાતની પુષ્ટિ કરી કે સર્વ ચિદચિદાત્મક વસ્તુ અહિકુંડલ ન્યાયથી બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે તો પછી પ્રતિષેધકોનો ? ૩૦

સંગતિ—“અયમઆત્મા સસેતુર્ચિપ્રતિઃ” છાંં ૮ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આત્માને સેતુ વર્ણવ્યો છે અને સેતુ હૃદવાળો હોય છે, તો તે માટે બ્રહ્મથી પર પણ કોઈ વસ્તુ છે તો પછી બ્રહ્મ સર્વોપરિ કેમ કહી શકાય ? એ શંકાની નિવૃત્તિ માટે આ પરાધિકરણ રચ્યું છે.

પરમતઃ સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદે શેખ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—પરમ્ ॥ અતઃ ॥ સેતૂન્માનસમ્બન્ધભેદવ્યપદેશેખ્યઃ ॥

અર્થ—સેતુનુ કથન કરવાથી, ઉન્માન એટલે ચતુષ્પાદ બ્રહ્મ, પોડગકલાવાળુ બ્રહ્મ ઇત્યાદિ ઉન્માન માપ કથન કરવાથી, સેતુ અને ચતુષ્પાદો એમ પ્રાપ્ત્ય પ્રાપક સબધથી, અને “પરાત્પરંપુરુષણં તિદિવ્યમ્” ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભેદ જણાય છે કે બ્રહ્મથી પણ કોઈ પર-મોટી વસ્તુ છે. આ પૂર્વપક્ષ સૂત્ર છે એનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રમાં છે. ૨૧

સામાન્યાત્તુ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—સામાન્યાત્ ॥ તુ ॥

અર્થ—લોક મર્યાદાનો હેતુ હોવાથી બ્રહ્મમાં પણ સેતુની સમાનતા જણાય છે, એ અભિપ્રાયથી બ્રહ્મને સેતુ વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ કોઈ બીજી પારવાળી વસ્તુના અભિપ્રાયથી નથી. ૨૨

બુદ્ધયર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

પદ૦—બુદ્ધયર્થઃ ॥ પાદવત્ ॥

અર્થ—“ચતુષ્પાદવ્રજપોદશકુલમ્” “પાદોઽરવિશ્વામૃતાનિ” યજુ૦ ૩૧ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ પાદ વ્યવહાર બુદ્ધિને માટે છે અર્થાત્ પર-માત્માના સ્વરૂપ જોધનને માટે છે—જેમકે કોઈ વસ્તુ જોધ કરવા માટે તેમાં પાદની સમાન કલ્પના કરી લેવાય છે. ૨૩

સ્થાનવિશેષાત્પ્રકાશાદિવત્ ॥ ૩૪ ॥

પદ૦—સ્થાનવિશેષાત્ ॥ પ્રકાશાદિવત્ ॥

અર્થ—સ્થાન વિશેષથી પ્રકાશાદિની માફક કલ્પના થાય છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્યસ્થાની પ્રકાશથી સૂર્ય પ્રકાશ ઇટેવાય છે, તદ્

સ્થાની પ્રકાશથી ચંદ્ર પ્રકાશ કહેવાય છે, એ પ્રમાણે પ્રકૃતિસ્થકલાઓમાં વ્યાપક હોવાથી બ્રહ્મ પણ સોળ કળાવાળું કહેવાય છે, પ્રાચી પ્રતીચી, દક્ષિણોદીચી, એ બ્રહ્મનો એક પાદ છે. પૃથ્વી; અંતરિક્ષ, દ્યૌ, સમુદ્ર એ બ્રહ્મનો બીજો પાદ છે. અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્રમા, વિદ્યુત, એ ત્રીજો પાદ છે, પ્રાણ, અકુ, શ્રોત્ર, વાદ્ એ ચોથો પાદ છે. અને એજ પ્રકારે ધોડશ કલાવાળું બ્રહ્મ કહ્યું છે. ૩૪

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

પદ૦—ઉપપત્તે ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—યુક્તિથી પણ એ વાત સિદ્ધ થઈ શકે છે. જેમકે એક રૂપીયાના ચાર લાગ કદપાય છે, વાસ્તવમાં તે ચાર લાગ તેના નથી, કેવલ તેના બોધને માટે લાગ કદપના છે. એજ પ્રમાણે સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થો તે તેના પાદસ્થાની બોધન કરવાને માટે પાદકદપના છે. એમજ “પાદોઽસ્યવિશ્વામૂતાનિ” યજુઁ ૩૧ ॥ ૩ ॥ એ મંત્રમાં પરમાત્માના પાદસ્થાની સર્વ ભૂતોતું વર્ણન કર્યું છે. ૩૫

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

પદ૦—તથા ॥ અન્યપ્રતિષેધાત્ ॥

અર્થ—જે એમ કહ્યું હતું કે “અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ” એ કથનથી બ્રહ્મથી પણ પર કોઈ વસ્તુ છે, એ વાત ઠીક નથી કેમકે તેજ સ્થાનમાં બ્રહ્મથી ભિન્નનો પ્રતિષેધ કર્યો છે. જેમકે “યસ્માત્પરંતાપરમસ્તિકિઞ્ચિત્ય સ્માઘ્માણિયો ન જ્યાયોઽસ્તિકિઞ્ચિત્” એ વાક્યથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે તેનાથી પર એટલે મોટું કોઈ નથી. ૩૬

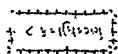
સંગતિ—ઉક્ત વાક્યોમાં જેમ પરનો નિષેધ કર્યો છે તેમ અપરનો પણ નિષેધ છે, એથી જણાય છે કે ઉક્ત વાક્યોમાં તો વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મ વિધાન કર્યું છે તો પછી દ્વૈતવાદ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? એનો ઉત્તર—

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

પદ૦—અનેન ॥ સર્વગતત્વમ્ ॥ આયામશબ્દાદિભ્ય ॥

અર્થ — (અનેન) એટલે “ યસ્માત્પરંનાપરમસ્તિકિંચિદસ્માન્નાણીયો ન જ્ઞાયોઽસ્તિકશ્ચિત્ વૃક્ષદ્વસ્તગ્યોદિવિતિદ્રુત્યેકઃ તેનેદર્પણપુરુષેણમર્વમ્ ॥ શ્લૃ ૩ ॥ ૧ ॥ એ વાક્યમા પ્રહ્લને સર્વગત ક્ષયન કર્યું છે અને (આયામશબ્દાદિભ્ય) એટલે કે “ તેનેદર્પણ પુરુષેણ સર્વમ્ ઇત્યાદિ પૂર્ણતા વાચક શબ્દો જણાયાથી તે પ્રહ્લ સર્વગત છે માનગ એટલેજ કે ઉક્ત પગપગ વિધાયક વાક્ય પ્રહ્લને પૂર્ણ જોવાનું જ્ઞાના અભિપ્રાયથી છે, પણ કાઈ સર્વરૂપ જોધન કંવા માટે નથી આયામ શબ્દ આ ઠેકાણે વ્યાપક વાચી છે જેમકે “ આત્માશ્વત્સર્વગતશ્ચિત્ ” ટાં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૩ આત્માની સમાન તે સર્વગત અને નિત્ય છે. ૩૭

મંજાનિ—‘ નાયમાન્પ્રાપ્તવચ્ચનેતલ્ભ્ય ’ કટ૦ ૨ ॥ ૨૩ એ વાક્યમા એવું વર્ણન છે કે તે પરમાત્મા જેને પોતે સ્વીકારે છે તેનેજ મળે છે, એથી જણાય છે કે જીવના કર્મોનું ફલ પરમાત્મા આપતો નથી, કિંતુ સ્વેચ્છાથી જેને માગે સમજે છે તેને માગે કરી દે છે અને જેને નહાગે સમજે છે તેને નહાગે કરી દે છે, તો પરી જીવના શુભાશુભ કર્મોનું ફલ કેમ મળે ? એનો ઉત્તર આપવા આ પ્રવાધિકરણ છે

फलमतउपपत्तेः ॥ ३८ ॥

પદ૦—ફલમ્ ॥ જન ॥ ઉપપત્તે ॥

અર્થ — યુક્તિથી એમ વાત જણાય છે માટે જીવના શુભ શુભ કર્મોનું ફલ ઇચ્છાથીજ મળે છે યુક્તિ એવી છે કે જડ કર્મ નય

પૂલ આપી શકતા નથી અને કર્મ કર્યા પછી તે કર્મ નાશ થયા છે તો પછી ફલ કેવી રીતે આપી શકે ? એ માટે તેનો 'ફલ પ્રદાતા ઇશ્વર' એ ૩૮

શ્રુતવાચ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—શ્રુતવાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—એમ સંભળાય છે કે પરમાત્માજ કર્મોનો ફલદાતા છે જેમકે “સવાપમહાનજઆત્માન્નાદો વસુદાન ” વ્ર૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૪ ॥ અર્થ—તે મહાન અજ એટલે સર્વથી મોટો જે પરમાત્મા છે તે સર્વ પ્રાણીઓને અન્ન આપવાવાળો છે ધન આપવાવાળો છે અન્ન અને ધન એ કર્મોનું ફલ છે એથી જણાય છે કે પરમાત્માજ કર્મ ફલ પ્રદાતા છે ૩૯

ધર્મજૈમિનિરતૅવ ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—ધર્મસ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥ અતઃ ॥ એવ ॥

અર્થ—જૈમિનિ આચાર્ય ધર્મને પણ પરમાત્માથી માને છે ધર્મ કર્મનું જે ફલ વિશેષ છે તે પરમાત્માથીજ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે ૪૦

પૂર્વતુવાદરાયણોદ્દેતુત્વવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—પૂર્વસ્ ॥ તુ ॥ વાદરાયણ ॥ દેતુત્વવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—વાદરાયણાચાર્યજ ઇશ્વરને કર્મ પૂલનો દેતુ માને છે (દેતુત્વવ્યપદેશાત્) એટલે કે ધર્માધર્મના દેતુરૂપ ઇશ્વરજ વર્ણુઓ છે માટે

ઉપ્રત ફલાધિકરણની મગતિ માયાવાદીઓના લાખ્યથી લાગી ગઈ હતી નથી, કેમકે “તથાન્યપ્રતિષેવાત્” વ્ર૦ મૂ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩૬ ॥ એ અધિકરણથી પૂર્વે આ સૂત્રમા પ્રદક્ષથી સિદ્ધ સર્વ વસ્તુનો નિષેધ માયાવાદીઓએ કર્યો છે ત્યા કાંઈએક ઉપનિષદેની પ્રતીક આપીને

સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ એમ લખ્યું છે કે “इत्येवमादिवाक्यानि
स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तव-
स्त्वन्तरंवाग्यन्ति ” ગં० મા० વ્ર० મૂ० ૩ ॥ ૨ ॥ ૨૬ ॥ “ આત્મ-
વેદંસર્વનેહનાનાસ્તિકિञ्चन ” ઇત્યાદિ વાક્ય સ્વપ્રકરણ સ્થિત છે
માટે અન્યાર્થ આપવામાં અશક્ય છે. તે વાક્યો બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય
વસ્તુનો નિષેધ કરે છે. આ સ્થાનમાં સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીના
મતમાં જાણે સૂત્રકારે સર્વ વસ્તુઓનો નિષેધ કરીને એક બ્રહ્મનું જ
પ્રતિપાદન કર્યું છે; તો પછી પ્રલપ્તાતા ઇશ્વર અને ફલભોક્તા હવ
ક્યાંથી આવ્યા ? માટે આ ફલાધિકરણની સંગતિ માયાવાદીઓના
મત પ્રમાણે સંલગ્ન થતી નથી. વાચસ્પતિ મિશ્રે આ ફલાધિકરણની
સંગતિ એવી લગાવી છે કે નિત્ય, શુદ્ધ, સુક્ત સ્વભાવ જે બ્રહ્મ છે
તેમાં વળી ક્યાં ઇશ્વર ! અને ક્યાં તેનું પ્રલ હેતુ થવું !! તે બ્રહ્મમાં
વ્યવહારિક ઇશ અને ઇશિતવ્ય આદિ વિભાગાવસ્થાનો આશ્રય કરીને
આ ફલનું વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ હવ ઇશ્વર સર્વ અવિદ્યાગ્રન્થ
છે. એ માટે અવિદ્યા અવસ્થામાં પ્રલાધિકરણ છે. પણ બ્રહ્મના પર-
માર્થરૂપનો આશ્રય કરીને આ ઠેકાણે ફલનું કથન નથી.

આવી કિલ્લ સંગતિથી પણ માયાવાદીઓના મતમાં આ ફલા-
ધિકરણના સૂત્રોમાં કોઈ ઠેકાણે અવિદ્યાનું વિધાન જણાતું નથી, તેમજ
કોઈ ઠેકાણે માયાનું નામ નિશાન પણ આ અધિકરણમાં નથી. આ
ઠેકાણે તો જંમિનિ વ્યાસાદિ ઋપિયોના મત લખીને ઇશ્વરને ફલપ્ર-
દાતા સિદ્ધ કર્યો છે તો પછી માયાવાદી ભાઈઓની તો આ ઠેકાણે
કથાજ શી કરવી !

મારે એ નીકળે છે કે આ અધિકરણમાં સૂત્રકારે હવ, ઇશ્વર,
હવેનાં કર્મ આદિ અનેક પદાર્થ માનીને ભેદવાદ સ્પષ્ટ કરી દીધો છે.

॥ इति श्री वेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्यः तृतीयः पादः प्रारभ्यते ॥

મંગતિ—પૂર્વપાદમાં જીવની સુપુતિ આદિ અવસ્થાઓનું નિરૂપણ કરીને જીવ ઇશ્વરનો ભેદ સ્પષ્ટતાથી જણાવ્યો અને વળી તેમાં મૂર્ત્તામૂર્ત્તનું પ્રકરણ ચલાવીને બ્રહ્મને નિરાકાર મિદ્ધ કર્યું. અને ત્યાં એમ પણ દેખાડ્યું કે જે આકાર બોધક વાક્ય છે તે ઉપચારથી સાકાર કથન કરે છે વાસ્તવમાં બ્રહ્મ નિરાકારજ છે. નિરાકાર બોધક વાક્ય પ્રધાન એટલે કે મુખ્ય છે અને સાકાર બોધક ગૌણ છે. એ વાતને “અરૂપવદેવહિતપ્રધાનત્વાત્” શ્રુ ૦ સૂ ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૧૪ માં સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણવી છે કે નિગકાર બોધક વાક્યની પ્રધાનતા હોવાથી બ્રહ્મ નિરાકાર છે; એ પ્રમાણે વિજેય બ્રહ્મનું તત્ત્વ કથન કર્યું. હવે એ વાત વર્ણવવામાં આવે છે કે ઉપનિષદોમાં જે ઉપાસના વિષયક શુભોના ભેદ જણાય છે, તો તે ભેદ એક વિદ્યામાં કેમ હોઈ શકે? એનો ઉત્તર આ શુભોપસંહાર પાદમાં આપવામાં આવે છે. પ્રથમ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ છે.

૧ મર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ.

સર્વ વેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥ ૧

પદ ૦—સર્વ વેદાન્તપ્રત્યયમ્ ॥ ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥

અર્થ—મર્વ ઉપાનિષદોમાં એકજ પ્રકારનું જ્ઞાન છે કારણકે એકજ પ્રકારનું જણાય છે માટે જેમકે “ઉપાસીત, વિદ્યાત્, વેદ” ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ એકજ પ્રકારની જણાય છે. જેમકે “યોદૈવ્યેષ્ટજ્ઞ-એષ્ટજ્ઞવેદ” છાં ૦ ૫ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ શ્રુ ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ એમાં એમ

કથન કર્યું છે કે જે પ્રાણને જ્યેષ્ઠ એટલે મોટો અને શ્રેષ્ઠ જાણે છે તે સર્વથી મોટો અને શ્રેષ્ઠ થાય છે. એ પ્રકારે સર્વ શાખાઓમાં વિજ્ઞાન એકજ છે. ૧

સંગતિ — સર્વ વેદાન્તોમાં જે એકસરખું વિજ્ઞાન કથન કર્યું છે તે ઠીક નથી, કેમકે ઉપનિષદોમાં ગુણોનો ભેદ જણાય છે. જેમકે વાજસનેયી શાખામાં પંચાગ્નિ વિદ્યાનું પ્રકરણ ચલાવીને છ અગ્નિનું કથન કર્યું છે અને છાંદોગ્યમાં પાંચ અગ્નિ કથન કર્યા છે. “અથઘ-યણ્તાનેવંપજ્ઞચાગ્નિવેદ” છાંં ૫ ॥૧૦ ॥૧૦॥ એવા સ્થાનોમાં વિદ્યાની એકતા કેમ કહી શકાય? એ પ્રકારે જાણવા યોગ્ય પદાર્થોમાં ભેદ જણાય છે અને વેદનો ભેદ હોવાથી વિદ્યાનો પણ ભેદ છે? એ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર નીચેના સૂત્રથી આપે છે.

ભેદાન્નેતિચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

પદ૦—ભેદાત્ ॥ના॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ના॥ એકસ્યામ્ ॥ અપિ॥

અર્થ — પ્રવૌક્તા ભેદ જણાયાથી એમ જણાય છે કે આપનિ-પદ્ વિજ્ઞાન એક નથી એવી જે શંકા કરવી તે ઠીક નથી. કેમકે એક શાખામાં પણ જેવો ગુણ ભેદ હોય છે તે પ્રમાણે વિદ્યામાં પણ કોઈ કોઈ ગુણ ભેદ હોય તો તેમાં કાંઈ ક્ષતિ નથી. એજ પ્રમાણે જુઓ કે અગ્નિવિદ્યા છાંદોગ્યમાં અને જૃહદારણ્યકમાં એક છે તો જૃહદ-રણ્યકના છઠ્ઠા અગ્નિનો છાંદોગ્યમાં ઉપસંહાર કરી લેવો કેમકે અગ્નિ વિદ્યા જાનેમાં એક છે. અને વાત એવી છે કે ઉપનિ-પદો એક ધીબ્તનું ખંડન કરતા નથી કિંતુ વૈદિક હોવાથી તે વૈદિક વિદ્યાનું મંડન કરે છે. અને જે એક વિદ્યાને તેઓ પોત પોતાની શાખામાં પ્રકાશાન્તરે વર્ણન કરે છે—જેમકે માધ્યન્દિની શાખામાં “વિજ્ઞા-નેનતિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાઽન્તરો” એ પ્રકારે પાઠ છે અને કણ્વશાખામાં “યઅત્મનિતિષ્ઠન્ આત્મનોન્તરો” એમ પાઠ છે, તો એ ભિન્ન ભિન્ન નિર્દેશોમાં છવ્વ પ્રદ્ય ભેદ વિષયક વિદ્યામાં કોઈ જાતનો ભેદ આવતો નથી કેમકે “વિજ્ઞાનેતિષ્ઠન્” એ વાક્યથી પણ તાત્પર્ય ચેતન શક્તિ-નું જ લીધું છે અને બીજી શાખામાં “આત્મનિતિષ્ઠન્” એ વાક્યથી પણ આશય ચેતન શક્તિનોજ છે, માટે કોઈ જાતનો ભેદ નથી. ૨

દર્શયતિચ ॥ ૪ ॥

પદ૦—દર્શયતિ ॥ ચ ॥

અર્થ—વેદાન્ત શાસ્ત્રી એમ દેખાડે છે કે વેદાન્તોનું એક માત્ર ઉદ્દેશ્ય છે, બ્રહ્મમા વેદાન્ત વાક્યનો ટાઈ વિરોધ નથી જેમકે—

“સર્વે વેદાયત્પદમામનન્તિ તથાહિ સર્વાણિચયદ્વદન્તિ ॥ યદિ-
ન્તન્તો વ્રહ્મચર્ચ્યેણચરન્તિ તત્તેવદસગ્રહેણત્રીમ્યોમિત્યેતત્” ક૦ ૨ ॥ ૧૫

અર્થ—મર્વ વેદ જેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે, અને જે સર્વ તપ કથન કરે છે, અર્થાત્ જે પન્માત્માની પ્રાપ્તિને માટે ઉચ્ચ તપ કરાય છે અને જેની ઇચ્છાથી જ્ઞાતાનું લોક બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે તેનો ઉપદેશ હું મગ્રહથી કરું છું કે તે “ઓરમ્” એ છે. આ વેદાણે “ઓરમ્” શબ્દથી બ્રહ્મનું તાત્પર્ય છે અને તે આગળના શ્લોકમા સ્પષ્ટ છે. એ પ્રકારે જ્યારે બ્રહ્મ વિગ્નાના મર્વ માધન તે નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત, સ્વભાવ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટેજ કરાય છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે ઉપનિષદ્વિગ્ના પન્પન્ન લિગ્ન છે ૪

૨ ઉપસંહાર
વિધિશેષવત્

ઉપસંહારોઽર્થાભેદાત્ વિધિશેષવત્
સમાનેચ ॥ ૫ ॥

પદ૦—ઉપસંહાર ॥ અર્થાભેદાત્ ॥ વિધિશેષવત્ ॥ સમાને ॥ ચ

અર્થ—અર્થમા અભેદ હોવાના કારણથી અન્ય શાખાઓમા જે શુદ્ધો કથન કરેલા છે તેનો તે શાખામા ઉપન હુન્ પત્તુ કરી વર્ણવે એમકે કે જેમા તેનું કથન ન હોય જેમકે અગ્નિહોત સર્વ શાખા ઓમા એક છે અને તેના ગેય અંગોનું અન્ય સ્થાનમા પાત્ર ઉપગ-
રણ થાય છે એજ પ્રકારે ઉપાગનાના પાત્ર ધીન્ શાખાઓના શુદ્ધોનો ઉપગ હુન્ થઈ શકે છે ૫

અન્યથાત્વના
વિરુદ્ધ
અન્યથાત્વના

અન્યથાત્વશબ્દાદિતિચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬

પદ૦ — અન્યથાત્વમ્ ॥ શબ્દાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેન ॥ ના ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ — જો એમ કહો કે શબ્દના ભેદ જણાયાથી વિદ્વાનો પણ ભેદ જણાય છે પરી ઉપમહાન કેમ થઈ શકે ? એવી શકા જો થતી હોય તો ઠીક નથી, કેમકે ઉપાસનામા કાંઈ પણ વિશેષતા જણાતી નથી તેથી જેમકે ઉદ્દગીથોપાસનામા જૃહદારણ્યકમા એમ કહ્યું છે કે “તદ્દેવાઉદ્ગોથમાજહુરનેનનાનમિમિવિ પ્યામ ” છા ? ॥૨ ॥ ૧ ॥ એ વાગ્યમા એમ કહ્યું છે કે તે દેવોએ ઉદ્દગીથને ગ્રહણ કર્યું અને ડહ્યું કે અમે એનાથી અમુરોનો નાશ કરીશુ ઉક્ત શાખાઓમા એ ભેદ જણાય છે કે જૃહદારણ્યકમા પ્રાણને ઉદ્દગીથનો કર્તા કહ્યો છે અને છાદોઅમા ઓકાઁ દૃષ્ટિથી પ્રાણની ઉપાસના કથન કરી છે એ પ્રકારે ઉક્ત શાખાઓમા ભેદ આવે છે ? તો એનો ઉત્તર એલોજ સૂત્રકારે આપ્યો છે કે (અવિશેષાત્) ખીલ વાતોમા કાંઈ વિશેષતા ન જણાયાથી વિદ્વાનો ભેદ નથી અર્થાત્ દેવામુર સત્રામ બનેમા એકજ છે અને વાગાદિ પોત પોતાના અર્થમા પ્રવૃત્ત ઇન્દ્રિયોની નિદા કરીને મુખ્ય પ્રાણનુ ગ્રહણ બનેમા સમ ન કે પત્યઁ અને માટીના ઢેકાનુ દૃષ્ટાત બનેમા સમાન છે, એવી રીતે વિદ્વા એક જણાય છે કથાનુ તાત્પર્ય એવું છે કે મન્માર્ગપરાયણ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ ફેવ છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ અમુ ૧ અને તે વૃત્તિઓએ એક એક ઇન્દ્રિયોને પોતે અગ્રણી બનાવી અને તે એક એક ઇન્દ્રિયોએ પોત પોતાના અર્થમા ફમીને અમુ રાનુ કામ કર્યું અર્થાત્ વાફ ગમમા ફમી પડી અહુ રૂપમા પ્રસી ગયા, પ્રાણ (નાભિ ૧) ગધમા ફમી પડી, કાન મધુર સ્વરમા પ્રમી

પડ્યા, અને જ્યારે તેઓએ પ્રાણને અગ્રણી ધનાવ્યો તો તેમાં કોઈ દોષ ન જણાયો. એ માટે તે પ્રાણવિદ્યાથી દેવ કૃતાર્થ થયા એ પ્રકારે બંને શાખાઓમાં વિદ્યા એક જણાયાથી ઉક્ત ઉપનિષદોમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ૬

નવાગ્રકરણભેદાત્પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥ ૭ ॥

પદ૦—ન ॥ વા ॥ પ્રકરણભેદાત્ ॥ પરોવરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥

અર્થ—(પ્રકરણભેદાત્) એટલે ઉપક્રમના લેઢથી પણ વિદ્યાનો ભેદ ધનતો નથી. જેમકે પ્રારંભમાં ઉદ્દગીયની અક્ષર રૂપે ઉપામના કહી છે, વળી આગળ જતાં કોઈ ઠેકાણે પ્રાણરૂપે ઉપાસના કહી છે અને છાદોગ્યમાં ઉદ્દગીય લક્ષિતનો પ્રણવ એટલે ઓંકાર કતો કહ્યો છે. ઇત્યાદિ અનંત ભેદ છે તો પછી વિદ્યાનો ભેદ કેહવો એ કથન માત્ર છે.

“સર્વપરોવરીયાન્ રૂઢીયઃ સર્વપોઽન્તઃ પર્વોવરીયો હસ્ય-
ભવતિ પરોવરીયસો હ લોકાન્નજયતિ ય ઇતદેવં વિદ્વાન પર્વોવરીયાં
મમુદીયમુપાસ્તે ” છાં૦ ૧ ॥ ૯ ॥ ૨ ॥

અર્થ—આ ઉદ્દગીય મોટો અને શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળો અને અનન્ન છે. જે એ પરોવરીય ગુણુવાળા ઉદ્દગીયની ઉપામના કરે છે તે ઉક્ત ગુણુવાળો થાય છે. એ પ્રકારે પરોવરીય ગુણુવાળો વર્ણન કરવાથી ઉદ્દગીયને પરમાત્મા રૂપે વર્ણવ્યો છે અને એ રૂપમાં “દર્શયતિચ” વ્ર૦ સૂ૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ની અનુકૃત મર્વ ઉપામના આવી ગઈ માટે વિદ્યાનો ભેદ નથી. ૭

સંગતિ—જેમ એક શાખામાં ઉદ્દગીયનો અવયવ પ્રણવમાં પરમાત્મારૂપિ વિદ્યાન કરવાથી અને હિરણ્યમય પુરૂષમાં પરમાત્મારૂપિ વિદ્યાન કરવાથી ઉક્ત બંને વિદ્યા ભિન્ન ભિન્ન છે તો પછી વિદ્યાનો ભેદ કેમ નહિ? ઉત્તર—

સંજ્ઞાતશ્ચેત્તદુક્તમસ્તિતુતદપિ ॥ ૮ ॥

પદ૦—સં જ્ઞાતઃ ॥ ચેત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥ અસ્તિ ॥ તુ ॥ તત્ ॥ અપિ ॥

અર્થ — સંજ્ઞાના કારણથી જે વિદ્યાનો લેદ માનો તે તે ઠીક નહિ કારણકે (તદુક્તમ્) સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણમાં એ વાત કહેવાઈ ગઈ છે કે સંજ્ઞાના લેદથી વિદ્યાનો લેદ હોતો નથી. જેમકે જુ૦ છા૦ કડ૦ ઇત્યાદિ સંજ્ઞાઓથી બ્રહ્મ વિદ્યામાં લેદ નથી અને બીજી વાત એ છે કે (અસ્તિતુતદપિ) એટલે કે આદિત્ય પુરૂષ અને ઉદગીથ ઉપાસનામાં પરમાત્માની સંજ્ઞા પણ એક છે માટે લેદ નથી. ૮

સંજ્ઞાતિ — બ્યારે આપના મતમાં “ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીથમુપાસીત” છાં ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ અને “અયરપોન્નતરાદિત્યેહિરણ્યમયઃ પુરુષોદ્દિશ્યતે હિરણ્યશ્મશ્ચઃ હિરણ્યકેશઃ આપ્તણ્વાત્સર્વવસુવર્ણઃ” છાં ૧ ॥ ૬ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિકોમાં પ્રથમ વાક્યમાં બ્રહ્મની ઉદગીથરૂપે ઉપાસના કરી છે અને બીજાં વાક્યમાં આદિત્યરૂપે કરી છે, એમ બંને પ્રકારે બ્રહ્મની ઉપાસના થઈ શકતી નથી કિન્તુ પ્રતીકોપાસના જણાય છે. પૂર્વ વાક્યમાં “ઓરમ્” અક્ષર પ્રતીક છે. અને બીજાં વાક્યમાં આદિત્ય પ્રતીક છે તે પછી કેમ કહી શકાય કે બ્રહ્મવિદ્યા ફક્ત બ્રહ્મને ઉપાસ્યનો બોધ કરે છે? ઉત્તર—

++++++
૭ વ્યાપકધિકરણ
++++++

વ્યાપ્તેશ્ચસમજ્ઞસમ્ ॥ ૯ ॥

પદ—વ્યાપ્તેઃ ॥ ચ ॥ સમજ્ઞસમ્ ॥

અર્થ — વ્યાપ્તિ જણાયાથી અર્થાત્ ઝોંકારની સર્વ અનુવાક્યોમાં સર્વ ક્રયાઓમાં, સર્વ સમાપ્તિઓમાં વ્યાપકતા જણાય છે, એ અભિપ્રાયથી ઉદગીથરૂપે બ્રહ્મની ઉપાસના વર્ણવી છે; અને જે આદિત્ય પુરૂષદ્વારા ઉપાસના કથન કરી છે તે પણ વ્યાપ્તિના અભિપ્રાયથી જ છે—અર્થાત્ સૂર્યમંડલની અંતર્ગત તે પરમાત્મા છે અને સૂર્યમંડ-

લનો જે રજિમપુત્ર છે તે તેનો શમશ્રુ સ્થાનિ છે અધિક શુભળપુ
 તે નળગિખાપર્યન્ત સર્વ સુવર્ણમય છે, અર્થાત્ અપ્રમાશ છે એ
 અભિપ્રાયને “વેદાદ્દેતપુરુષ મહાન્ માતિત્યવર્ણન્તમસ પરસ્વાત્ 'યજુઃ'
 ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ આ મત્રમાવર્ણ્યો છે કે “આતિત્ય વર્ણ” એમ તે પર
 માતમા અવિગ્રાહી તમથી પર હોનાના અભિપ્રાયથી કહ્યું છે આ
 ઠેકાળે આતિત્યનું નિદર્શન એ વાતને નિદ્ધ દે છે કે પરમાત્મામા
 અજ્ઞાનાન્ધતનનો લેશ માત્ર પણ નથી આ વદિ પ્રપ્ત એ પ્રમાણે
 સ્પષ્ટ કરે છે જ્ઞાના યા માયાવાદીઓ પ્રહસને માયા એવે કે અજ્ઞા
 તનો આશ્રય અને નિયમ માને છે એ વાત અમે અજ્ઞાનાશ્રયાનુષ
 પત્તિ નિરૂપણમા સ્પષ્ટ કરીશું આ ઠેકાળે પ્રવૃત્ત એ છે કે પ્રહસના
 યાપદ ભાવને સ્પષ્ટ કરવાના અભિપ્રાયથી ઉદ્દગીય અને આદિત્ય
 પુરુષનો નિર્દેશ છે અને એ પ્રકારે જોવાય જોધક ભાવ વદિક્ષ મતમા
 પણ સ્વીકાર છે એને કોઈ પણ પ્રતીકોપાસના કાળી શકતું નથી એ
 અભિપ્રાયથી ચૂનગારે કહ્યું છે કે “વ્યાજ્ઞાસમજ્જસમ્ પ્રહસની યાપ
 જ્ઞાનો જોધક હોનાથી ઉદ્દગીયાદિ વિચારો ઠીક છે આમિશ્રીનામા
 નુત્તરચાર્ય અને ન્યામિશ્રીશ જ્ઞાચાર્ય જીએ ઉપન રાજે ચૂને ને વિદ્યાના
 ભેદમા લગા યા છે અને એવી રીતે લગાવનારી મર્ત વેદાન્ત પ્રથ
 યાધિક્કણમા મજતિ નહોતી નથી આમિશ્રીશ જ્ઞાચાર્ય જીએ એ
 જ્ઞાન સ્પષ્ટ કરી સીધી છે કે ‘ઓમિત્યેતદક્ષમ્પુત્રમોયમુવાસીત’ એ
 વાક્યમા જે ઉદ્દગીય નામ છે તેનું પ્રહસની સાથે નમાનાધિ રજુ છે
 આ ઠેકાળે જ્ઞાન પત્ર છે (૧) ના યામ, (૨) અપનાદ, (૩) એકત્વ
 (૪) વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ અધ્યાત્મનું ઉદાહરણ આ ઠેકાળે નિવિ
 શેષ પ્રહસની ન્યામીજીએ એવું આપ્યું છે કે ‘યથાવાતિમાપિ
 વિપરાદિબુદ્ધિરધ્યામ’ જેમ પ્રતિમામા વિપ્તુઆદિ બુદ્ધિ અધ્યાત્મ છે
 એ પ્રથમે જ્ઞાન પ્રહસમા ઉદ્દગીય બુદ્ધિ આ યામ છે અથવા ઉદ્દગી
 થમા અન્ય બુદ્ધિનો આ યામ છે અપના નું ઉદાહરણ એવું છે કે
 જે પ્રથમ આગેપ કરીને પરી તેને હાવી દેનામા આવે છે તે,
 જેમકે જ્ઞાની જ્ઞાનિ યથાર્થ દિગ્ગાની બુદ્ધિ સી નિરૂત થાય છે
 જેમકે અર્થાત્ વાક્ષ અને ઉદ્દગીય શબ્દમા ભેદ નહિ ને, જેમકે
 દિગ્ગાનમ પ્રહસા અને ભગિદેવ એના અભેદ છે, અને નિગેર વિશે

પણ ભાવ જેમકે નીલકમલ પૂર્વોક્ત અધ્યાય, અપવાદ, અને એકત્વ એ ત્રણે પક્ષતુ ખડન કરીને અર્થાત્ ઉદ્ગીયનો પ્રહ્મની માથે નથી તેા અધ્યાન, નથી અપવાદ, અને નથી એકત્વ કિન્તુ નિલકમલ સમાન વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ છે, અર્થાત્ “આરમ્ભ” એ વિશેષણ વાળુ જે પ્રહ્મ તે ઉપાખ્ય છે એ અર્થથી માર એ નીકળ્યો કે ઉદ્ગીય અને આદિત્ય પુરુષ એ પ્રહ્મના વિશેષણ છે—અર્થાત્ પ્રહ્મ યોધનનો હેતુ છે પણ પ્રહ્મના નવરૂપ નથી આપણ જતુદયના વર્ણુ નથી નિર્વિશેષ પ્રહ્મવાદી સ્વામીશ્રીએ પ્રતિમાપૂજનો પક્ષ તદ્દન શિથિલ કરી દીધો છે, અને વળી પ્રતિમા પૂજાને અધ્યાયતુ ઉદ્ગીય-જણુ આપીને અત્યન્ત નિર્બલ કરી દીધી છે કેમકે પ્રહ્મ નૂત્ર ૧૥ ૧૥ ૧૥ ના ભાષ્યમા આમિ શકનચાર્યજી એવુ લખી આવ્યા છે કે

“અમયમનાદિરનન્તો નૈસર્ગિકો વાસોમિથ્યામત્યયરૂપઃ કર્તૃ-
ત્વમોર્ચત્વપ્રવર્તકઃ સર્વ લોકપ્રત્યક્ષોઽસ્યાનર્થદેતોઃ પ્રહાણાયાત્નંક્ત્વ
વિગ્રપ્રતિપત્તયે સર્વેવેદાન્તા આરમ્ભન્તે” શં. મા. વ્ર. મૃ. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧”

અર્થ—એ જે આદિ અત રહિત ન્વભાવિત અધ્યાય મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે તે અનર્થનો નાશ કરના મ જે પ્રહ્મવિગ્રા પ્રિધાયક ‘મર્વ’ ગામ આરભ છે એ કથનથી સ્વામીશ્રીએ એમ અપદ્ કરી દીધુ કે વેદાતમા પ્રતીકોપાસનાનો ગધ માત્ર પણ નથી પ્રત્યુત “નતસ્ય પ્રતિમાઽસ્તિ” યજુ. ૩૨ ૧ ૩ ॥ ઇત્યાદિ મત્ર નિપેધાર્થ પ્રવ્રત્ત થયા છે એ ભાવને સ્વામીજીના અપ્રદાથી વેડોએ એવી રીતે વર્ણવ્યો છે કે—

“વાધાવાસવિશેષણેઽય વિષયંનામ્નોઽતુર્દ્ધામતસામાનાધિક-
રણ્યમાદ્યમિહનવ્યોદ્યમા સ્વાત્શ્રુતિઃ ॥ યાનાત્રશ્રવણાદાનિત્યફલતા-
દોષાક્ષના યામ સીસ્તાદાત્મ્ય ન વિદ્યયોગિતિત્વલ્લદસ્તૈર્યપક્ષસ્થિતિ ॥
સ્વાગજ્યસિદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥ ૩૮ ॥ અર્થ—“જોમિત્યેતદક્ષમ્મુદીથમુપા-
મીત” છા. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “તત્ત્વમમિ છા. ૬ ॥ ૮ ॥ ૭

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે સમાનાધિકરણ નામ બોધન કયું છે તેની ચાર પ્રકારથી ગતિ થઇ શકે છે. (૧) બાધ, (૨) અધ્યાસ, (૩) વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ, (૪) એક વિષય અર્થાત્ એકત્વવાદ. (૧) જેમકે- “સ્થાણુર્વાપુરુષોવા” આ સ્થાણુ છે કે પુરૂષ છે એવી સંશયાત્મક જ્ઞાનની નિવૃત્તિ સ્થાણુના જ્ઞાનથી થઇ જાય છે. (૨) અધ્યાસ, જેમકે શુક્તિમાં આ રજત છે એ રજતરૂપ જ્ઞાનની નિવૃત્તિ શુક્તિના જ્ઞાનથી થાય છે. (૩) વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ-જેમકે (દષ્ટકીપુરુષઃ) અર્થાત્ દંડવાળો પુરૂષ; ઉક્ત ત્રણેપક્ષ ‘તત્ત્વમસિ’માં સ્વીકૃત કર્યા નથી. કેમકે ઉક્ત પક્ષોમાં શ્રુતિ વ્યર્થ થઇ જાય છે, અને (૪) એકત્વનો પક્ષ અર્થાત્ તું પ્રહ્લ છે, એજ માત્ર ઠીક છે.

હવે આ ઠેકાણે માયાવાદીઓને એટલુંજ પુછવું જોઇયે કે “તત્ત્વમસિ” એ સમાનાધિકરણ વાક્યમાં એકત્વ પક્ષ ઠીક છે તો “ઓમિત્યેતદક્ષરમુદ્ગીયમુપાસીતિ” એ વાક્યમાં એકત્વ પક્ષ કેમ ઠીક નથી? અને આ ઠેકાણે એમ નહિ કહી શકાય કે ઉદ્ગીયને પ્રહ્લ બનાવવામાં વિરોધ છે; કેમકે વિરોધનો તો અદ્વૈતવાદી લક્ષણથી પરિહાર કરી લેા છેા. તો પછી સિદ્ધ એ થયું કે ઉદ્ગીયોપાસનામાં સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ જે વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ માન્યો છે તેથી “તત્ત્વમસિ” ના અર્થને સર્વથા શિથિલ કરી નાંખ્યો છે. જેવી રીતે ઉક્ત વાક્યમાં વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ છે એજ પ્રમાણે “તત્ત્વમસિ” માં વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ માનવાથી વૈદિક દ્વતવાદની ક્ષતી નથી. વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ માનવાથી એ અર્થ લાભ થાય છે કે “તત્ત્વમસિ” એટલે તે ઉક્ત પરમાત્માનો તું છે. એમાં (તત્) અર્થાત્ તે તેનું વિશેષણ છે અને (ત્વં) અર્થાત્ તું વિશેષ્ય છે. આ અર્થ અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણમાં સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યો છે. પરંતુ આ ઠેકાણે એટલું દેખાડવું ઉપયુક્ત હતું કે “ઘ્યાત્તેશ્વસમગ્જસમ” એ સૂત્રમાં સ્વામિશ્રી શંકરાચાર્યજીએ ઉદ્ગીયોપાસનામાં વિશેષણ વિશેષ્ય ભાવ માનવું અને “તત્ત્વમસિ” માં એકત્વ પક્ષ અર્થાત્ જીવને પ્રહ્લ માનવું એ ઉપનિષદની સંગતિથી અસંગત છે. ૮

સંગતિ—યદિ સર્વ ઉપનિષદોમાં વિદ્યા એક છે તો પ્રાણુ વિદ્યામાં વક્ષ્યમાણુ લેદ કેમ વર્ણુવ્યો છે-જેમકે બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્યમાં પ્રાણુવિદ્યામાં વિશિષ્ટત્વાદિ ગુણુ કથન કર્યા છે અને દૌષીતદ્વી શાખાવાળામાં નથી? ઉત્તર-

॥ ૫ સર્વભેદાદિ
ધિકરણુ ॥

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—સર્વાભેદાત્ ॥ અન્યત્ર ॥ ૬મે ॥

અર્થ—સર્વ વાતોની પ્રાણુ વિદ્યામાં એકતા જણાય છે અર્થાત્ સર્વ ઈન્દ્રિયોનું પ્રજ્ઞપતિની પાસે જણુ, પોત પોતાની શ્રેષ્ઠતાનુ અભિમાન કરણુ, અને એક એકના નીકળવાથી શરીરનુ સ્થિર રહેણુ, ઇત્યાદિ સર્વ ગુણુ જ્યારે પ્રાણુવિદ્યામાં સમાન છે તો પછી કેવલ વિશિષ્ટત્વાદિ ગુણુથી લેદ દેખાતો નથી-તેનો પણ તે શાખાઓમા ઉપસંહાર કરી લેવો કે જેમાં પ્રાણુના વિશિષ્ટત્વાદિ ગુણુનુ વર્ણુન કર્યુ હોય. એ પ્રમાણે પ્રાણુવિદ્યામા લેદ નથી. ૧૦

॥ ૬ આનંદાદિ
ધિકરણુ ॥

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—આનંદાદયઃ ॥ પ્રધાનસ્ય ॥

અર્થ—(પ્રધાનસ્ય) પ્રધાન જે બ્રહ્મ છે તેના આનંદાદિ ગુણુ છે, જેમકે—“આનન્દં બ્રહ્મણોવિદ્વાન્નભિમેતિકુતશ્ચન ’ તૈ૦ ૨ ॥ ૮ ॥ “આનન્દો બ્રહ્મેતિવ્યજાનાત્” તૈ૦ ૩ ॥ ૬ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યમાં બ્રહ્મનેજ આનંદ શબ્દથી કહ્યુ છે. એ માટે આનંદાદિ ગુણુ બ્રહ્મનાજ હોઈ શકે છે, અન્યના નહિ ૧૧

સંગતિ—“તસ્યપ્રિયમેવાશિઃ મોદોદક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદઉત્તરઃ પક્ષઃ આનન્દઆત્માબ્રહ્મપુન્ઞંપ્રતિષ્ઠા” તૈ૦ ૨ ॥ ૫ ॥ ૧ ॥ એ વાક્યમા

પ્રિયશિર, મોદ દક્ષિણ પક્ષા અને પ્રમોદ ઉત્તર પક્ષાએ ધર્મ અન્નમય કોષવાળા હોવાના તેજ પ્રકરણમાં કહ્યા છે; તો પછી કેમ કેહેવાય કે હવે પરમાત્માથી ભિન્ન છે ? ઉત્તર—

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરુપચયાપચયૌહિભેદે ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ ॥ ઉપચયાપચયૌ ॥ હિ ॥ ભેદે ॥

અર્થ — યદિ હવાત્મા પરમાત્માથી ભિન્ન ન હોત તો તેના પ્રિયશિર આદિ ધર્મોનું કથન કરતે નહિ, કેમકે તે ધર્મો હવાત્મામાં જ જણાય છે પરમાત્મામાં નહિ. એ માટે કહ્યું છે કે (પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ) અને (ઉપચયાપચયૌહિભેદે) એટલે ન્યુનાધિકતા ધર્મવાળો હવે, બ્રહ્મનો ભેદ હોવાથીજ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ જ્યારે હવે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે ત્યારેજ તેના એ વિકારિ ધર્મ કહી શકાય છે. જ્યારે સર્વ કાંઈ બ્રહ્મજ હોત તો પછી આ ધર્મ કોના કહી શકાતે. ૧૨

ઇતરેત્વર્થસામાન્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—ઇતરે ॥ તુ ॥ અર્થસામાન્યાત્ ॥

અર્થ — અને જે અસ્થુજી અનણુ આદિ ધર્મ પરમાત્માના છે તેનો ઉપસંહાર અન્ય શાખાઓમાં પણ કરી લેવો. અર્થાત્ જે જૈન દારણ્યકમાં પરમાત્માના અક્ષરાદિ ધર્મ વર્ણન કર્યા છે તે અન્ય શાખાઓમાં પણ જાણી લેવા. ૧૩

++++++
+ ૭ આધ્યાના +
+ ચિકરણ. +
++++++

આધ્યાનાય પ્રયોજનાભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—આધ્યાનાય ॥ પ્રયોજનાભાવાત્ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરાહર્થા અર્થેભ્યશ્ચપરં મનઃ ॥

મનસસ્તુ પરા બુદ્ધિર્બુદ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ કઠ૦ ૩ ॥ ૧૦ ॥

આ વાક્યમાં ઇન્દ્રિયાદિનાં પરસ્પર પ્રતિપાદનનો અભિપ્રાય નથી કિન્તુ પરમાત્માનુંજ સર્વોપરીપણું પ્રતિપાદન કરવાનો અભિપ્રાય છે. એવા અભિપ્રાયથીજ સૂત્રકાર કહે છે કે “આધ્યાનાય” એટલે ધ્યાનને માટે “પ્રયોજનામાવાત્” એટલે મન, બુદ્ધિ આદિ પદાર્થોનું પરત્વ પ્રતિપાદન કરવામાં કોઈ પ્રકારનું પ્રયોજન નથી—અર્થાત્ સર્વોપરિ પરમાત્માનાજ ધ્યાનમાં પ્રયોજન છે. એટલા માટે એ પ્રકરણમાં સૂત્રકારે બીજી એવી યુક્તિ આપી છે કે—૧૪

આત્મશબ્દાच्च ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—આત્મશબ્દાच्च ॥ ચ ॥

અર્થ—“આત્મશબ્દાच्च” એટલે આત્માવાચક શબ્દ જણાયાથી આ ઠેકાણે આત્માનુંજ સર્વોપરિ કથન કરવાનો અભિપ્રાય છે. અને તે વાક્ય એવું છે કે—

एवमसर्वेषु भूतेषु गूढाऽत्मा न प्रकाशते ॥

दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥કઠ૦ ૩॥૨૨॥

સર્વ ભૂતોમાં ગૂઢ જે આત્મા છે તે સૂક્ષ્મ દર્શિયોથી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જણાય છે. વળી એનાથી આગળ—“યચ્છેદ્વાઙ્ મનસીપ્રાત્નઃ” કઠ૦ ૩ ॥ ૧૩ ॥ એ વાક્યમાં એવું કહ્યું છે કે તે “પ્રાત્ન” જીવાત્મા મન તથા વાણીને તે પરમાત્મામાં લગાવે. એ પ્રમાણે ધ્યાનનું નિરૂપણ કરીને તે પરમાત્માનું આ સંસાર માર્ગથી પાર પરમપદનું નિરૂપણ કર્યું છે. એટલા માટે નર્વથી પરે ધ્યાનને માટે પરમાત્માજ વિવક્ષિત છે અન્ય નહિ. ૧૫

સંગતિ—યદિ “આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिष-
त्सईक्षत लोकान्मृजा इति ॥ ए० १ ॥ ૧ ॥ આ મૃદિમાં પ્રથમ એક પરમાત્મા હતા “નાન્યત્કિંચનમિષત્” એટલે કે તેવા પ્રકારના વ્યાપારવાળું બીજું કંઈ નહિ હતું. તેણે વિચાર કર્યો કે “હું આ

આ લોકોને રચુ.” તો એ વાક્યથી સર્વ બ્રહ્મવાદનો આશય કેમ ન લઈ શકાય? કેમકે એની આગળ તેનુંજ સર્વરૂપ હોવું કથ્યું છે? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકાર કહે છે કે—

८ આત્મગૃહીત્ય
ધિગણ્ય

આત્મગૃહીતિ રિતર વદુત્તરાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—આત્મગૃહીતિઃ ॥ રિતરવત્ ॥ ઉત્તરાત્ ॥

અર્થ — “આત્મગૃહીતિ” એટલે કે આ ઠેકાણે પરમાત્માનું ભેદ પુવકે બહુ છે. “રિતરવત્” જે પ્રમાણે “આત્મન આકાશ સમ્મૂતઃ” એ વાક્યમાં પરમાત્માના ભેદનું બહુ છે. “ઉત્તરાત્” નામ ઉત્તર વાક્યથી એ વાત જણાય છે માટે; તે ઉત્તર વાક્ય એવું છે કે— “સદ્મલ્લોકાનમૃજત્ ॥ ૧૦ ૧ ॥ ૨ ॥ તે પરમાત્માએ આ લોકોને પ્રકૃતિદ્વારા રચ્યા છે. એ પ્રમાણે એ વાક્યમાં રચના અને રચનાના કર્તાનો ભેદજ વર્ણવ્યો છે, પણ કાંઈ સર્વબ્રહ્મવાદ નથી. ૧૬

મંગતિ—નતુ આ વાક્યની આગળ સર્વ રચનામાં તેનોજ અન્વય જણાય છે કે તેજ આત્મા અગ્નિ થઈ ગયા, તેજવાયુ, તેજ પ્રાણ બની ગયા ધૃત્યાદિ; તો પછી કેમ કેહેવાય કે એ મર્વાત્મવાદ નથી? એથી તો જણાય છે કે મર્વ તેજ છે. એનો ઉત્તર—

અન્વયાદિતિચેત્સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—અન્વયાત્ ॥ ઈતિ ॥ ચેત ॥ મ્યાત્ ॥ અવધારણાત્ ॥

અર્થ — “અન્વયાત્” એટલે કે અન્વયાદિયોની માથે મંગળ જણાયાથી એક આત્મવાદ કેહેવાય તે ઠીક નથી, કેમકે “અવધારણાત્” નામ મમાસિમાં ઉપાસ્ય ઉપામકનો ભેદ નિશ્ચય કર્યો છે માટે મર્વ કાંઈ બ્રહ્મ પોતેજ બને છે એ માનવું ઠીક નથી. વળી આ સ્થલમાં સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ અવધારણાનો અર્થ “તત્ત્વમસિ”

લગાવીને એકાત્મવાદનો અર્થ કર્યો છે તે ઠીક નથી; કારણકે જો એવો ભાવ હોત તો એ ઉપનિષદના અંતમાં બ્રહ્મને સર્વાધિધાન વર્ણવ્યું નહિ હોતે, અને જીસામુએને માટે “સ્વર્ગે લોકે સર્વાન્કા-
માનાન્વામૃતઃ સમમવત્સમમવત્” એ ૫ ॥ ૪ ॥ એ વાક્યમાં સ્વર્ગ લોકમાં સર્વ કામનાઓને પ્રાપ્ત થઈને અમૃત થાય છે એવો અભિ-
પ્રાય કથન કરતે નહિ, કેમકે માયાવાદિયોના અપવર્ગનું નિરૂપણ આ ઉપનિષદમાં હોત તો પછી સર્વ કામોની પ્રાપ્તિ વળી ક્યાંથી બાકી રહી ? તેમના મતમાં તો અનર્થની નિવૃત્તિ, તેજ મુક્તિ છે; અને સ્વરૂપ તો નિત્ય પ્રાપ્ત છેજ. ૧૭

સંગતિ — “તદ્વિદ્વૈસઃ શ્રોત્રિયા અશિષ્યન્ત આચામન્તિ, અશિ-
ન્વાચ આચામન્તિ, એતં એવતત્ અન્નં અનગ્રં કુર્વન્તો મન્યન્તે તસ્માત્
એવંવિત્ અશિષ્યન્ આચામેત્ અશિત્વાચ આચામેત્ એતં એવતત્ અન્નં
અનગ્રં કુરુતે ॥ બૃ૦ ૬ ॥ ૧ ॥ ૧૪ ॥ વૈદિક લોક લોજન કરવા પહેલાં
આચમન કરે છે અને લોજન કરી રહ્યા પછી આચમન કરે છે એ
પ્રમાણે અન્નને બંને બાજુએથી આચમનરૂપી વસ્ત્ર પહેરાવે છે તો
એ ઉપદેશમાં શું અપૂર્વતા છે ? ઉત્તર—

++++++
| ૯ કાર્યાખ્યાના |
| ધિરજી. |
++++++

કાર્યાખ્યાનાદપૂર્વમ્ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—કાર્યાખ્યાનાત્ ॥ અપૂર્વમ્ ॥

અર્થ — “કાર્યાખ્યાનાત્” એટલે કે એને કર્તાવ્ય વિધાન કર-
વાથી “અપૂર્વમ્” એમાં અપૂર્વતા છે. અને તે એ છે કે—જલપૂર્વકજ
ભોજન કરવાની વિધિ છે, કાંઈ પ્રાકૃત લોકોની પેઠે હસ્તાદિ પ્રક્ષા-
લન કર્યા શિવાય ભોજનની વિધિ નથી. ૧૮

૧૦ સમાના
ધિક્કરણ

સમાન એવં ચાભેદાત્ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—સમાને ॥ એવમ્ ॥ ચ ॥ અભેદાત્ ॥

અર્થે — વાજસનેયિયોની શાખા જે અગ્નિ રહસ્ય છે તેમાં શાંડિલ્ય વિદ્યામાં નિચે પ્રમાણે છે—“ સઆત્માનમુપાસીત મનોમયં પ્રાણ-શરીરં માતુલમ્ ॥ તેમજ વાજસનેયી શાખાવાળાના બૃહદારણ્યક ઉપ-નિષદમાં એવો પાઠ છે કે- મનોમયોડયં પુરુષોભાઃ સત્યસ્તાસ્મિન્નત્ત્વં હૃદયે યથાત્રીદિર્વા યથોવા સપ્ત સર્વસ્યેશાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વમિ-દમશાસ્તિ ચદિદર્કિચ ॥ વૃ૦ ૫ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ તે પરમાત્માની ઉપા-મના કરે કે જે મનોમય અર્થાત્ ચિન્મય છે, પ્રાણ જેનું શરીર છે અર્થાત્ પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે, તે પુરુષ મનોમય છે, “માઃ સત્ય.” પ્રકાશ સ્વરૂપ છે, અને હૃદયની અંદર છે, જે પ્રમાણે ડાંગર, જવ થાય છે એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, સર્વનો ઇશ્વર છે, અને મંપૂર્ણ જગતનો શાસનકર્તા છે; હવે ઉક્ત ગુણોનો એક શાખામાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ કે નહિ? તો તેનો ઉત્તર આ સૂત્રમાં આપ્યો છે કે “સમાને” નામ એક શાખામાં પણ ગુણોપસંહાર કરી લેવો જોઈએ. “અભેદાત્” એટલે કે ઉપાસ્ય સ્વરૂપનો ભેદ જણાયાથી. અર્થાત્ જ્યારે જાને ગ્રન્થોમાં એકજ પરમાત્માનું વર્ણન કરેલું છે તો પછી ગુણ ભેદનું કાંઈ કારણ જણાતું નથી. હવે રહી એ વાત કે તેને બૃહદારણ્યકમાં ડાંગર અને જવની સમાન કેમ કથન કર્યું? તો એનો ઉત્તર એ છે કે તે સૂક્ષ્મ હોવાના અભિપ્રાયથી કહ્યું છે જેમકે કૌઠાપનિષદમાં અંગુષ્ઠ માત્ર કથન કર્યું છે.

સ્વામી શંકરાચાર્યજી ઉક્ત વાક્યનો એવો અર્થ કરે છે કે તે પરમાત્મા જે જે ઉપાધિની સાથે મળે છે તે તેવાજ થઈ જાય છે, એટલા માટે ડાંગર અને જવના પરિણામવાલા કહ્યા છે. અને બીજો અર્થ તેમણે એવો પણ કર્યો છે કે જે જેવા ભાવથી તે પરમાત્માની ઉપાસના કરવા ચાહે તો તે પરમાત્મા તેવાજ થાય છે. આ ઉપરથી

જણાય છે કે સ્વામીજીએ નિચે જણાવેલા શ્લોકનું ધ્યાન તે વખતે કરી લીધેલું હોવું જોઈએ.

येयथामां प्रपद्यन्ते ताँस्तथैव भजाम्यहम् ॥ गी० ४ ॥ ११ ॥

“જે જે પ્રમાણે મને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તેજ પ્રમાણે હું ભજું છું.” પણ તે વખતે એવો વિચાર ન કર્યો કે “સર્વ ધર્માન્પરિત્યજ્યમામેકં શરણં વ્રજ” ગી૦ ૧૮ ॥ ૬૬ ॥ “દરેક ધર્મને ત્યાગ કરીને માત્ર એક મારેજ શરણે આવ.” આ શ્લોકનો અભિપ્રાય ઉપરોક્ત આશયનું ખંડન કરે છે. અસ્તુ ૧૯

સંગતિ—નનુ જે છાંદોએપનિષદ્ ૧ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥ માં આદિત્ય પુરૂષ કથન કર્યો છે તેનો પણ અન્ય શાખામાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ કે નહિ? તેનો ઉત્તર સૂત્રકાર દર્શાવે છે—

++++++
+ ૧૧ સંખ્યા +
+ ધિકરણ. +
++++++

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

પદ૦—સમ્બંધાત્ ॥ એવમ્ ॥ અન્યત્ર ॥ અપિ ॥

અર્થ—“સમ્બંધાત્” પુરૂષ વિધાનો બીજી શાખાઓમાં સંગ્રહ જણાયાથી તેનો અન્ય શાખાઓમાં પણ ઉપસંહાર કરી લેવો. ૨૦

સંગતિ—એક શાખામાં પણ કોઈ ઠેકાણે પરમાત્માને આદિત્ય પુરૂષ વર્ણવ્યા છે તો કોઈ ઠેકાણે અક્ષિ પુરૂષ, તો પછી તેની એકતા કેમ થઈ શકે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

नवाविशेषात् ॥ २१ ॥

પદ૦—ન ॥ વા ॥ વિશેષાત્ ॥

અર્થ—“નવાવિશેષાત્” એટલે કોઈ ઠેકાણે આદિત્ય પુરૂષ અને કોઈ ઠેકાણે અક્ષિ પુરૂષ એ પ્રકારે વિશેષતા જણાયાથી તે એક પુરૂષ નથી? ૨૧ ઉત્તર—

દર્શયતિચ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—દર્શયતિ ॥ ચ ॥

અર્થ—ઉપનિષદ્ બતાવે છે કે અક્ષિ પુરૂષ અને આદિત્ય પુરૂષનો કાંઈ ભેદ નથી જેમકે—“તસ્ય એતસ્ય તદેવરૂપમ્ યદમૂળ્ય રૂપમ્ ॥ છાં૦ ૧ ॥ ૭ ॥ ૫ ॥ તેનું તેજરૂપ છે કે જે એનું રૂપ છે; એ પ્રમાણે બંને સ્થાનોમાં વર્ણન કરેલા પુરૂષનું અભેદ કથન કરવાથી ઉપનિષદમાં નાના ઇશ્વરવાદ નથી; અને તે પુરૂષ નિરાકાર છે તેનું વર્ણન આગળનાં સૂત્રથી જણાવે છે. ૨૨

++++++
+ ૧૨ સંભૂત્ય +
+ ધિકરણ. +
++++++

સમ્મૃતિયુવ્યાપ્તિશ્ચાતઃ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—સમ્મૃતિયુવ્યાપ્તિઃ ॥ ચ ॥ અતઃ ॥

અર્થ—“સમ્મૃતિયુવ્યાપ્તિઃ” પાલન કરવું અને સ્વર્ગાદિકોમાં વ્યાપક થવું “અતઃ” એ ઉક્ત ગુણો ત્યારેજ તેમાં જણાય કે ત્યારે તે નિરાકાર હોય, એટલા માટે તે પુરૂષ બ્રહ્મજ છે.

++++++
+ ૧૩ પુરૂષવિદ્યા +
+ ધિકરણ. +
++++++

પુરુષવિદ્યાયામિવચેતરેષા મનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—પુરુષવિદ્યાયામ્ ॥ ઇવ ॥ ચ ॥ ઇતરેષામ્ ॥ અનામ્નાનાત્ ॥

અર્થ—જે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં પુરૂષવિદ્યા કથન કરી છે, અર્થાત્ પુરૂષનું યજ્ઞરૂપથી જ્યાં વર્ણન કર્યું છે તેનું “ઇતરેષામ્” જે અન્ય શાખાઓમાં વર્ણન હોય ત્યાં તેનો ઉપસંહાર અન્ય શાખાઓમાં પણ કરી લેવો. ૨૪

સંગતિ—નનુ ઉપનિષદોમાં “સર્વે પ્રવિષ્ય હૃદયં પ્રવિષ્ય ધમનીઃ પ્રવૃજ્ય શિરોમિ પ્રવૃજ્ય ત્રિયા વિપૃક્તઃ” મારા શત્રુને, તેના હૃદયને.

તેની નાડીઓને, તેના મસ્તકને વિદ્યજ્ઞકર ઇત્યાદિ કુરતા યુક્ત જે વાક્યો ઉપનિષદોમા આવે છે તે અનુચિત જણાય છે એટલા માટે આપનિષદ્ જ્ઞાન ઠીક નથી ? ઉત્તર—

++++++
18 વેધાધ્ય
ધિરજી
++++++

વેધાદ્યર્થભેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—વે ગાયર્થભેદાત્ ॥

અર્થ — વેધાદિ કુરતા યુક્ત વચન “અર્થભેદાત્” એટલે ક્ષાત્ર ધર્મના અભિપ્રાયથી આવે છે, એટલા માટે એક વિધ વેધનમા કોઈ પ્રદાનનો દોષ નથી ૨૫

સંગતિ—“અશ્વદરોમાણિવિનૃય” છા૦ ૮ ॥ ૧૩ ॥ ૧ ॥
તથા “વિદ્વાન્ નામ મૃપાત્ વિમુક્તઃ પરાત્પર પુરુષમુપૈતિદિવ્યમ્ ॥
મુળં ૩ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમા એવુ કથન કર્યું. ૭ કે
“મુક્ત પુરુષના પુણ્ય અને પાપ બંને નાશ પામે છે” અને
“તત્સુકૃતદુષ્કૃતે વિધ્નુતે તસ્યમિયા જ્ઞાતયઃ મુક્તમુપયન્તિ અમિયા
દુષ્કૃતમ્ ॥ કૌ૦ ૧ ॥ ૪ ॥ તે વિદ્વાન મુક્ત અને દુષ્કૃત પાપ પુણ્ય
૩૫ બંને કર્મોને “વિધ્નુતે” નાશ કરે છે, તેના વહાલા બતીવાળા
તેના પુણ્યને લે છે અને તેના શત્રુઓ તેના પાપને લે છે એવાક્યમા
એવો સંદેહ થાય છે કે બીજાના કર્મોના પ્રલ બીજાને મળવામા
અદૃતાભ્યાગમ૩૫ દોષ આવે છે એટલે કે ‘કર્યાવગ્ન લાગવુ
અને વૈદિક લોકના મતમા ઇશ્વરના ગત્યમા અદૃતાભ્યાગમ લાગતા
નથી, તો પછી તેના મિત્ર તેનુ પુણ્ય અને શત્રુઓ તેનુ પાપ કેમ
કરી લેશે ? ઉત્તર—

++++++
 ૧૫ હાન્ય
 ધિકરણ
 ++++++

હાનૌતૂપાયન શબ્દશેપત્વાત્કુશાચ્છન્દસ્તુ
 ત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

પદ૦—હાનૌ ॥ તુ ॥ ઉપાયનશબ્દશેપત્વાત્ ॥ કુશાચ્છન્દસ્તુ
 ત્યુપગાનવત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“તુ” શબ્દ પૂર્વ પક્ષને હટાવે છે. “હાનૌ” નામ
 હાનીમા અર્થાત્ નિવૃત્ત થવામાં “વિઘ્નુતે” એ શબ્દ વર્તે છે
 “વિઘ્નુતે” નો અર્થ પુણ્યપાપ નિવૃત્ત થવાનો છે “ઉપાયનશબ્દ
 શેપત્વાત્” ઉપાયન શબ્દ તેનું અગ હોવાથી “કુશાચ્છન્દસ્તુત્યુ-
 પગાનવત્” કુશા, છદ્, સ્તુતિ, ઉપગાયનની સમાન; એટલે એનાથી
 એવો અર્થ લાભ થાય છે કે—“સુકૃતમુપયન્તિ” એ વાક્યમાં “ઉપ
 યન્તિ” શ્રદ્ધાનું વાચક ઉપાયન શબ્દ શેષ કહેવાય છે, અર્થાત્ જે
 વિદ્વાન્ના પુણ્ય પાપ નિવૃત્ત થઈ સુકૃતા તેનેજ તેના મિત્ર વા શત્રુ
 લે છે, એટલે કે તે પુરૂષનું કર્તવ્ય મિત્રોની ભલાઈ અને શત્રુ
 એની ખુશી કરવાનું પછીથી રહેતું નથી. અર્થાત્ તે પુરૂષને તે
 અવસ્થામાં કોઈપણ ભાતનો સંગદ્વેષ રહેતો નથી

હવે વિચારવાની વાત એ રહી કે “વિઘ્નુતે” શબ્દનો અર્થ
 હાની કેમ કરતા થયો? એનો ઉત્તર એવો આવ્યો છે કે ઉપાયન
 શેષ હોવાથી કુશા, છન્દ, સ્તુતિ, ઉપગાયન, એ ચાર દૃષ્ટાંત છે
 જેમકે કુશા શબ્દના અર્થને ઔદુમ્બર કહેવાય છે, અને છદ્ શબ્દ
 પણ ઉભય અર્થને કહે છે તેમજ સ્તુતિ શબ્દ પણ બંને અર્થ
 જણાવે છે. એ પ્રમાણે ગાન અર્થાત્ ઉક્ત શબ્દના વક્તાના તાત્પર્ય
 થી પ્રયોગ કરાયલા અર્થને બતાવે છે. એ પ્રમાણે “વિઘ્નુતે”
 નો અર્થ યદ્યપિ “નિવૃત્ત થયું” એવો ધાત્વર્થ નથી તથાપિ પ્રક
 રણ વશથી તેનો અર્થ “હાનિ” એમ થાય છે. એનાથી એ તાત્પર્ય
 સિદ્ધ થયું કે બીજાનાં કરેલાં કર્મનું ફલ બીજાને મળતું નથી

સ્વામિશકગચાર્યજી “કૃતપ્રયત્નાપેક્ષાસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈયર્થ્યા
 વિમ્બ ॥ વ૦ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪૨ ॥ માં એમ માની આવ્યા છે કે છવને

પાપ પુણ્યનું ફલ પોતાના પૂર્વકર્મોથીજ મળે છે તો પછી આ કેકાણે કોઈ કેમ કહી શકે કે “બીજાનાં કરેલાં કર્મનું ફલ બીજાને મળે !” વાચસ્પતિમિશ્રએ એ સૂત્રના ભાષ્યમાં શ્રાદ્ધનું દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે, તેનું પણ આ સૂત્રથી ખંડન થયું. સત્ય વાત તો એ છે કે આ સૂત્ર મુક્તા પુરૂષની કર્મની હાનીનું કથન કરે છે તો પછી બીજાનું કર્મ બીજાને લાગી જવાની વાતજ એમાં ક્યાં છે ? ૨૬

સંગતિ—કૌપીતકીમાં એવું લખ્યું છે કે—“સબાગચ્છતિવિરજાં નર્દો તાં મનસૈવાત્યોતિ તત્મુકૃતદુષ્કૃતે વિધૂનુતે ” કૌ० ૧ ॥ ૪ ॥ મુક્તા પુરૂષના સ્વરૂપમાં એક વિરલ નામવાળી નદી આવે છે, તેને તરવાને માટે તો તેના પુણ્ય કર્મોની આવશ્યકતા છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે મુક્તા પુરૂષનું પુણ્ય જ્ઞાનકાલમાં વિનાશ થાય છે ? એનો ઉત્તર સ્વરૂપ આપે છે—

++++++
 ૧૬ સાંપરાયે
 ધિકરણ. સામ્પરાયેતર્ત્તવ્યાભાવાત્તથાહ્યન્યે ॥ ૨૭ ॥
 ++++++

પદ૦—સામ્પરાયે ॥ તર્ત્તવ્યાભાવાત્ ॥ તથાહિ ॥ અન્યે ॥

અર્થ—“સામ્પરાયે” પરલોકમાં “તર્ત્તવ્યાભાવાત્” કોઈ તરવાની વસ્તુ નથી. અને એજ પ્રમાણે અન્ય શાખાવાળાઓ પણ પકન કરે છે; જેમકે—“અશ્વદ્વવિધૂયપાપમ્” છાં० ૮ ॥ ૧૩ ॥ “વિદ્વાન્ નામરૂપાત્ વિમુક્તઃ પરાત્પરંપુરુષમુપૈતિદિવ્યમ્ ॥ મુળ્ક ૩ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥ પરંજ્યોતિરૂપસમ્પદ્ય સ્વેનરૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥ છાં० ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ઈત્યાદિ વાક્યોમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે બ્રહ્મને જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી પ્રાપ્ત થવાનું નામ મુક્તિ છે, તો પછી એમાં વળી બીજી તરવાની વસ્તીનું શું કામ ? અને જે ઉપનિષદમાં વિરલ નદીનું કથન કર્યું છે તેનું પણ મનથીજ તરવાનું કથન કર્યું છે તો પછી કોઈ સ્થૂલ તરવાની વસ્તુજ ક્યાં છે કે તે માનવી પડે. ૨૭

સંગતિ —યથૈધાંસિમમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥ જ્ઞાનાગ્નિઃ
 સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેતથા ॥ ગી૦ ૪ ॥ ૪૭ ॥ જેવી રીતે પ્રભવ-
 વલિત અગ્નિ કાળોને ભસ્મ કરે છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ મર્વ
 કર્મોને ભસ્મ કરી દેછે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જ્ઞાનાવસ્થામાં કર્મોનો
 વિનાશ કથન કર્યો છે તો પછી કેમ દેહેવાય કે જ્ઞાન અને કર્મોના
 મધુચયથી મુક્તિ થાય છે? ઉત્તર—

છન્દત ઉભયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ૦—છન્દન્તઃ ॥ઉભયાવિરોધાત્ ॥

અર્થ —“છન્દતઃ” એટલે સ્વેચ્છાથી “ઉભયાવિરોધાત્” બંનેનો
 વિરોધ છે માટે, અર્થાત્ તેની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓથી એમ જણાય છે
 કે કર્મ સર્વથા નષ્ટ થતાં નથી પરંતુ મુક્તિમાં પણ માનસ કર્મ
 બન્યું રહે છે. જેમકે—“મનસૈતાન્કામાન્પશ્યન્ રમતે” છાં૦ ૮ ॥૧૨ ॥૧॥
 ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિમાં પણ તેની ઇચ્છાપૂર્વક કર્મ કલ્પ છે.
 એટલા માટે કર્મોમાં તેનો ઇચ્છાચાર છે. ૨૮

૧૭ ગતેરર્થ ન-
 રવાધિકરણ.

ગતેરર્થવત્વમુભયથાઽન્યથાહિ વિરોધઃ ॥૨૯

પદ૦—ગતે ॥ અથર્થત્વમ્ ॥ ઉભયથા ॥અન્યથા ॥ હિ ॥ વિરોધઃ

અર્થ —મુક્ત પુરૂષની મુક્તિરૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિરૂપ ગતિ
 “ઉભયથા”જ્ઞાન અને કર્મોના મધુચયથીજ ઠીક થાય છે; ને એમ
 ન હોય તો પછી “વિરોધ.” વેદ વિરોધ આવે છે જેમકે—“કુર્વ
 ઘ્રેવેહકર્માણિ જિજીવિષેચ્છતઽસમાઃ ॥ યજુઃ ૧૦ ॥૨ ॥ કર્મો કરતાં કરના
 નો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરવી. એથી જણાય છે કે જ્ઞાની પુરૂષ
 યાવદાયુષ કર્મ કરે છે અને “વિદ્યાઞ્ચાવિદ્યાઞ્ચયસ્તદ્દેદોભયઽસદ્ ॥
 અવિદ્યાયામૃત્યુતીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે” યજુઃ ૪૦ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — “વિદ્યા” જ્ઞાન “અવિદ્યા” કર્મ, એ બંનેને જે સાથે સાથે જાણે છે અર્થાત્ જ્ઞાનકાલમા કર્મ કરે છે અને કર્મકાલમા જ્ઞાનને ભૂલતા નથી તે ડભોથી મૃત્યુના બંધનને દૂર કરીને જ્ઞાનથી મુક્તિપ્રાપ્ત અમૃતને લોગવે છે

હવે જે જ્ઞાન તથા કર્મનો સમુચ્ચય ન માનીએ તો આ મત્રની સાથે વિરોધ આવે છે, અને એ વાત અનુભવ સિદ્ધ પણ છે અર્થાત્ બુદ્ધિમા પણ એમજ આવે છે કે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચયજ પરમપુરૂષાર્થનો હેતુ છે જેમકે ગીતામા પણ લખ્યું છે કે—

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિચકર્મ ય ॥ સવુદ્ધિમાન્મનુષ્યેપુસયુક્તઃ
કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ ૪ ॥ ૧૮ “કર્મણિ” નામ કર્મ કરવાના સમયમા “અકર્મ” એટલે જ્ઞાનને જીવે છે અને “અકર્મણિ” એવે જ્ઞાનના સમયમા ‘ય’ જે ‘કર્મ’ કર્મ જીવે છે એટલે કે તે વખતે કર્મને ભૂલતો નથી, તે મનુષ્યોમા બુદ્ધિમાન્ કેહેવાય છે, તેજ યોગી કેહેવાય છે અને તેજ સર્વ કર્મોને કળાર કેહેવાય છે આ શ્લોકથી અષ્ટ સમન્વય છે કે કર્મ અને જ્ઞાન પરસ્પર વિરોધી નથી એનો વિરોધ તો આધુનિક વેદાન્તિયોના સમ્પ્રદાયમા આવીનેજ ઉત્પન્ન થયો છે—કે જેઓ કર્મરૂપી જડને કાપી નાખીને ભોક્ષરૂપી વૃક્ષને પ્રપુષ્પિત રાખ્યા છે એવામી શકરાચાર્યજીના મતમા એ ગીતાના શ્લોકનો એવો અર્થ કર્યો છે કે ‘કર્મ કરતા છતાં પણ કર્મ કરતાં એમ સમજવું જ હું કાંઈ જાણતો નથી અર્થાત્ જે જાણ છે તેજ મૂઠ વોડોની દ્રષ્ટિમા કર્મ કળાર પ્રતીત થાય છે અને તે કર્મ વાન્ન વિઠમા કર્મ નથી, એટલે કે જેમ સ્વપ્નમા કર્મ આચિદ્ધક થાય છે તેજ પ્રમાણે આ કર્મ પણ સર્વ અવિદ્યામા છે કર્મોને અવિદ્યા કેહેવાના અભિપ્રાયથી શ્રી કૃષ્ણજીએ આ ઉપદેશ કહ્યો છે એ અર્થ સર્વથા ગીતાના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે જીવો આગળનો ૧૮ મો શ્લોક—

યસ્યસર્વેસમારભા કામસર્વલ્પવર્જિતા ॥ જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણન્તમાહ
પણ્ડિતપુરુઃ ॥ ગી० ૪ ॥ ૧૯ જેના સર્વ સમારભો એવે - પ્રાણ કરેલા કર્મો કામનારૂપ મક પથી જ્ઞાત છે, અર્થાત્ પ્રલના

અનુસધાન રહિત જે નિષ્કામ કર્મ કરે છે અને તે નિષ્કામ કર્મક્રી જાનાગ્રિથી જેના કર્મ દ્વંધ થઈ ગયા હોય તેને બુદ્ધિમાન લો. પડિત કહે છે જે રજ્જુ મર્પ, શુકિત રજતની સમાન “કર્મણ્યકર્મય પદ્યેત્” એ શ્લોકમા માનવામા બાબુ હોત તો શ્લોક ૧૭ મા નિષ્કામ કર્મોનુ વિધાનજ નહિ ક્યું હતે ।। નિષ્કામ કર્મોને કર્તવ્ય બોધન કરવાથી એવુ તાત્પર્ય જણાય છે કે-એજ કર્મોનો નાશ કેહેવાય છે કે જે નિષ્કામ કર્મ કરવામા આવે છે-અને એવાજ અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે પડિતના લક્ષણમા “જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્મણ” એ વિશેષણ આપવામા આવ્યું છે એ શ્લોકથી ‘યથૈવાસિ સમિદ્વોગ્નિ’ એ શ્લોક પણ સ્પષ્ટ થઈ ગયો-ત્યા પણ જ્ઞાનાગ્રિથી મર્વ કર્મોનો નાશ કરવાનો અભિપ્રાય મદવાસના ક્રી કર્મથી છે, કાલ માયાવાદિયોની પેઠે મરુમરીચિવત્ મિથ્યા કર્મોથી નથી અથવા જ્ઞાનના મહત્વના અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે એવુ કહ્યું છે કે “નહિ જ્ઞાનેનસદૃશ પવિત્રમિદ્વિચ્યતે” ગી. ૪ ॥ ૩૮ યદિ જ્ઞાન અને કર્મ બંનેને સુક્ષિતના હેતુ ન માનિયે અને કર્મોને સુક્ષિતના વિરોધી માનિયે તો પૂર્વોક્ત રીતિથી વિરોધ આવે છે ૨૬

સંગતિ—એમ કેમ માની શકાય કે જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચય છે ? ઉત્તર—

ઉપપન્નસ્તલક્ષણાર્થોપલબ્ધેલોકવત્ ॥ ૩૦ ॥

પદ. —ઉપપન્ન ॥ તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધેઃ ॥ લોકવત્ ॥

અર્થ—“ઉપપન્ન” નામ જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય સુક્ષિતથી સિદ્ધ છે “તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધે” એટલે કે તે બંનેના સમુચ્ચયથીજ સુખિત ક્રી અર્થની પ્રાપ્તિ વાય છે માટે “લોકવત્” એ વાત લોકમા પ્રસિદ્ધ છે, તેની પેઠે અર્થાત્ લો.મા પણ કોઈ વસ્તુની ઉપલબ્ધિ જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયથીજ થાય છે પ્રથમ તો તે વસ્તુનુ જ્ઞાન થાય છે પછી તેનુ અનુદાન થાય છે અને એજ અભિપ્રાયથી ‘આત્માચારેદ્રવ્ય શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય’ એ વાક્યમા

મનન અને નિદિધ્યાસન રૂપ માન્ય કર્મોનું વિધાન કર્યું છે અને એજ અભિપ્રાયથી “અપાતેઽમિદિતાસાંગ્યે વુદ્ધિયોંગેત્વિમાશ્રયુ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ એ શ્લોકમાથી જ્ઞાનથી ઉત્તર કર્મયોગ રૂપી બુદ્ધિનું કથન કર્યું છે તો પછી એમ કેમ કહી શકાય કે મુક્ત પુરૂષના સર્વ કર્મ નાશ થઈ જાય છે ? અને જે કોઈ ઠેકાણે કર્મોના નાશનું કથન કર્યું છે ત્યાં મદ કર્મોના અભિપ્રાયથી છે કાંઈ સર્વે કર્મોના અભિપ્રાયથી નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે એ સૂત્ર કહ્યું છે ૩૦

મંગતિ—મુક્તિની પ્રાપ્તિમાં કોઈ આશ્રમ વિશેષનો નિયમ છે કે નહિ ? ઉત્તર—

અનિયમઃ સર્વેષામવિરોધઃ શબ્દાનુમાના-
ભ્યામ્ ॥ ૩૧ ॥

પદ—અનિયમઃ ॥ સર્વેષામ્ ॥ અવિરોધ ॥ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥

અર્થ—“અનિયમ” મુક્તિમાં કોઈ આશ્રમ વિશેષનો નિયમ નથી કિન્તુ “વેદાહમેતપુરુષ મહાન્તમ્” યજુઃ ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ “તૈનૈતિબ્રહ્મવિતપુણ્યકૃત્” વૃઃ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઉક્ત મત્ર અને ઉપનિષદ વચનની અનુકૂલ પ્રહ્મજ્ઞાન અને કર્મનીજ અપેક્ષા મુક્તિમાં છે “સર્વ પામવિરોધ” એ વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં કોઈને પણ વિરોધ નથી અર્થાત્ સર્વ સહમત છે અને એ વાત શબ્દ અને અનુમાનથી પણ જણાય છે કે મુક્તિ, મુક્તિના કર્મ કરવાથીજ મળે છે તે કાંઈ આશ્રમ વિશેષથી મળતી નથી એમાં શબ્દ પ્રમાણનો ઉપરોક્ત મત્ર સમ જવો અને અનુમાન એ છે કે જ્યારે પ્રહ્મજ્ઞાન અને કર્મ એ બે મુક્તિના સાધન છે તો પછી આશ્રમ નિબંધન મુક્તિ કહી શકાય નહિ ૨૧

સંગતિ—મુક્તિની કોઈ મર્યાદા પણ છે કે પ્રહ્મની સમાન ભૂવ પણ હ મેશને માટે મુક્ત થઈ થઈ જાય છે ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

૧૯ યાવદધિ-
કારાધિકરણુ.

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકા ણામ્ ॥ ૩૨ ॥

પદ૦—યાવદધિકારમ્ ॥ અવસ્થિતિઃ ॥ આધિકારિકાણામ્ ॥

અર્થ — “યાવદધિકારમ્” મુક્તિના નિયતકાલ પર્યન્ત “અવ-
સ્થિતિઃ” મુક્તિની સ્થિતિ “આધિકારિકાણામ્” મુક્તિ પ્રાપ્ત થનાર
જીવોની હોય છે. જેમકે—“તેઽબ્રહ્મલોકેપુષ્પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્ય-
ન્તિસર્વે” કૈવલ્ય૦ ૩ ॥ આ વાક્યમા લખ્યું છે કે પરાંતકાલની પછી
મુક્ત પુરૂષ તે પરમપદથી પુનરાવૃત્તિ પામે છે. સ્વામી શંકરાચાર્ય-
જીએ એનો અર્થ એવો કર્યો છે કે મુક્તિના અધિકારી વિદ્વાન
પુરૂષનો કોઈ અન્ય જન્મ પણ થાય છે અથવા તેજ જન્મમાં મુક્તિ
થાય છે. અર્થાત્ જે જન્મમાં તેને મુક્તિનો અધિકાર થયો તે જન્મ
અને મુક્તિની વચ્ચેમાં કોઈ અન્ય જન્મ પણ થાય છે કે નહિ? એના
ઉત્તરરૂપ ઉક્ત સૂત્ર છે. યદિ ઉક્ત આશયને આ સૂત્ર વર્ણન કરતું
હોત તો “યાવદધિકારમ્” એ પદનો શું અર્થ થાત? એનો અર્થ એ
છે કે જ્યાં મુક્તિ અધિકાર છે ત્યાં મુક્તિ. તો પછી એનો અર્થ
સ્વામિ શંકરાચાર્યના મતનો કેમ થઈ શકે. જો એમ કહિયે કે જ્યાં
મુક્તિ મુક્તિનો અધિકાર છે ત્યાં મુક્તિ જન્મ પામે છે તો એ વાત
અર્થાત્ ઉન્મત્તપ્રલાપની પેઠે અસંગત થાય છે જો એમ કહિયે કે
આ ઠેકાણે તો મુક્તિના અધિકારિઓનાં વિષયમાં કેહેવાયું છે પણ
કોઈ મુક્તિના વિષયમાં નથી તો પણ યાવદધિકારનો અર્થ તો પાછો
એમજ થાય છે કે જ્યાં મુક્તિ અધિકાર છે ત્યાંમુક્તિ તે જન્મ પામે
છે. જો એવોજ અભિપ્રાય સૂત્રકારનો હોત તો સૂત્રમાં જન્મ પદ
હોત પરંતુ અવસ્થિતિ પદ નહિ હોત !! અર્થાત્ એવું હોત કે
“યાવદધિકારંજન્માધિકારિકાણામ્” એટલે કે જ્યાંમુક્તિ તેનો જન્મ
પામવાનો અધિકાર છે ત્યાં મુક્તિ તેનો જન્મ થયા કરે છે. બીજી
મુક્તિ એ છે કે જ્યારે એના પૂર્વ સૂત્રમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીના
ભાષ્યમાં એ વાત સ્પષ્ટ છે કે મુક્ત પુરૂષના જ્ઞાનથી કર્મનો જય
થઈ જાય છે તો પછી કોઈ કર્મજ શેષ રહેતું નથી કે જેથી તે

જન્મ પામી શકે; તો પછી એ વાતની ચિન્તાજ શામાટે જોઈયે કે મુક્ત પુરુષનો મુક્તિની મધ્યમાં જન્મ થાય છે કે નહિ? અને જે સ્વામી શંકગચાર્યજીએ એનો એવો અર્થ કર્યો છે કે દક્ષ, નારદ, વ્યાસાદિ જેઓ સંસારની ભલાઈ કરવાને માટે પોત પોતાના અધિકારોપર નિયત કરાયા છે—અર્થાત્ મોટી મોટી પદ્ધતીપર નિયત થયા છે—તેમની જ્ઞાનથી તત્કાલ મુક્તિ થતી નથી કિંતુ તેમના તો અનંત જન્મ થયા કરે છે, એ અર્થને માટે યાવદ્ધિકારમ આ શબ્દ આવ્યો છે. તો એનો ઉત્તર એ છે કે જ્યારે તેઓના જ્ઞાનનો એટલો મંદ પ્રભાવ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં છતાં પણ તે લોકો બંધનમાં ફસી રહ્યા તો એના કરતાં તો મુક્તિનું સુખ ભોગવીને પછી પોત પોતાના અધિકારોપર આવી બાય, તો એમાં શું ક્ષતિ હતી? પરંતુ સત્ય વાત તો એ છે કે અર્થવાદથી મુક્તિનું નિત્યત્વજ નિરૂપણ કર્યા જવું! પછી શ્લોક તો તેમાં મેંકરો અનર્થ માનવા પડે તેની હરકત નહિ. ભલે કોઈ કેટલોએ ફેરફાર કેમ ન કરે પરંતુ “યાવદ્ધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્” એ સૂત્ર તો સ્પષ્ટ મુક્તિથી પુનરાવૃત્તિનું મંડનજ કરે છે. ૭૨

સંગતિ—હવે એના પછી અક્ષરના ગુણોપસંહારનો ઉપક્રમ કહેવાય છે. એમાં પૂર્વપક્ષ એ છે કે “આધ્યાનાયપ્રયોજનામાવાત્” બ્ર ૩ ॥ ૩ ॥ ૧૪ ॥ ઇત્યાદિમાં બુદ્ધિ આદિને પર હોવાનું ધ્યાનમાં કાંઈ પ્રયોજન નથી, એટલા માટે તેનું શાખાન્તરોમાં ઉપસંહારનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી; એ પ્રમાણે અક્ષર ઉપાસકોના અસ્થુલ, અનણુ આદિ ગુણોનો અન્યમાં ઉપસંહાર કરવો બાંધયે કે નહિ? એ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.—

૨૦ અક્ષરધ્ય-
ધિકરણ.

અક્ષરધિયાન્ત્વવરોધઃ સામાન્યતદ્ભાવાભ્યા
મૌપસદવત્ તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

પદ ૦—અક્ષરાધિયામ્ ॥ તુ ॥ અવરોધઃ ॥ સામાન્યતદ્ભાવા-
ભ્યામ્ ॥ ઔપસદવત્ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“અક્ષરધિયામ્” એટલે અક્ષરની ઉપાસના કરવાવા-

જાઓની ઉપાસનામા જે અક્ષરના ગુણ વર્ણન કર્યા છે તેનો અન્ય શાખાઓમા પણ ઉપસહાર કરી લેવો “સામાન્યતદ્માવાખ્યામ્” પરમાત્માના સાકારરૂપનો નિષેધ અને તેના સન્નિધાનદાદિ ગુણોનો ઔપસદની સમાન જ્યા જ્યા અક્ષરનું વર્ણન છે ત્યા ત્યા ઉપસહાર કરી લેવો જમદગ્નિયાગમા પુરોહસ આપવાવાળા મત્રોની ઔપસદ સન્ના છે અર્થાત્ તે મત્રોનું અવ્યર્થ કર્તૃક પુરોહસ આપવામા પણ પ્રયોજન છે અને ઉદ્ગાતાના કર્મમા પણ પ્રયોજન છે જે પ્રકારે વૈદિક મતમા સ્વસ્તિ વાચનાદિ મત્રોનું પ્રાય સર્વ વૈદિક ડોમામા પ્રયોજન છે, તેજ પ્રમાણે “एतद्वैतदक्षरगार्गिब्राह्मणा अभि-
वदन्त्यस्त्रूलमनष्वहस्यमदीर्घमलोहेतमस्नेहम्” વૃં ૩ ॥ ૮ ॥ ૮ ॥
ઇત્યાદિ પરમાત્માના સ્વરૂપ નિર્ણાયક વાક્યોનો પરમાત્માના સ્વરૂપમા સર્વ શાખાઓમા ઉપયોગ છે, જેમકે કેનોપનિપદ્મા રૂપકાલકારથી યક્ષનું વર્ણન છે, ઇત્યાદિ સ્થલોમા જ્યારે એવો સદેહ થાય છે કે ત્યા નિગકારનું વર્ણન છે કે સાકારનું ? એના સ્થલોમા અક્ષર નિર્ણાયક વાક્યોનો ઉપસહાર થાય છે એના અભિપ્રાયથી ઉક્ત સૂત્ર છે ૩૩

સંગતિ—એ પ્રમાણે નિખિલ વસ્તુઓના વિશેષથી નિર્ગત અને ઇયત્તારહિત જે અક્ષર બ્રહ્મ છે તેના નિરૂપણ પછી એવી શકા થાય છે કે જીવપણુ નિરાકાર છે તો તે પણ ઇયત્તારહિત કેમ નહિ ? ઉત્તર—

વેદાન્તાચ્યંમાખ્યે
૨૧ છાંદ
ધિરજી
૭૧ નૈકાન્ય નાન્ય

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

પદ—इयत् ॥ आमननात् ॥

અર્થ—“इयत्” જીવની ઇયત્તા છે “आमननात्” કથનકં વાથી એમ જણાય છે કે જીનાત્મા પરિચિત્ત છે જેમકે—“एषोऽणु रात्माचेत्सावेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्च रासमवेश” મુળં ૩ ॥ ૮ ॥

તે જીવાત્મા આણુ છે, જેમા પાચ પ્રકારના પ્રાણુ સ્થિર છે, એથી જાણાય છે કે જીવ પરિચિત્ત છે ૩૪

મગતિ—જેવી રીતે જડ પદાર્થોની અદર પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે તો શુ એ પ્રમાણે જીવની અદર પણ પરમાત્મા વ્યાપક છે ? ઉત્તર—

અન્તરાભૂતગ્રામવત્
સ્વાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥

અન્તરાભૂતગ્રામવત્ સ્વાત્મનઃ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—અન્તરા ॥ભૂતગ્રામવત્ ॥ સ્વાત્મનઃ ॥

અર્થ—“અન્તરા” જીવની અદર પણ પરમાત્મા વ્યાપક છે “ભૂતગ્રામવત્” જેવી રીતે અન્ય ભૂતોના સમુદાયમા છે તેમ, જેમકે—
एकोदेवः सर्वभूतेषुगूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा॥ શ્લ૦ ૬ ॥૧૧ ॥
ઇત્યાદિ વાક્યોમા સર્વ ભૂતોની અદર પરમાત્મા નિરૂપણુ કર્યા છે ૩૫

મગતિ—જ્યાંદે નિરાકાર જીવની અદર પરમાત્મા તમે માને છો તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે સ્થાનમા જીવની અદર પરમાત્મા છે અર્થાત્ જેટલા સ્થાનમા પરમાત્મા વ્યાપ્ત છે તેટલા સ્થાનમા જીવ છે કે નહિ ? જો છે તો તેમા પરમાત્મા વ્યાપક ન થાય ! જો નથી તો પરમાત્મા સર્વવ્યાપક નહિ રહ્યા ! ! એ અભિપ્રાયથી અર્ધ સૂત્રમા પૂર્વપક્ષ કઠીને પછી અર્ધ સૂત્રથી ઉત્તર આપે છે—

અન્યથાભેદાનુપપત્તિરિતિચેન્નોપદેશાન્તરવત્ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—અન્યથા ॥ભેદાનુપપત્તિઃ ॥ ઈતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ ઉપદેશાન્તરવત્

અર્થ—યદિ જેટલા દેશમા પરમાત્મા વ્યાપ્ત છે તેટલા દેશમા જીવ જો ન હોય તો જીવ અછિદ્ર અને વિકારી થયો, અને જો એમ કહીએ કે જે દેશ પરમાત્માની સત્તાથી વ્યાપ્ત છે તે દેશ તે પ્રકારે

જીવની સત્તાથી વ્યાપ્ત છે તો એ કથનથી જીવ ઇશ્વરનો ભેદ રહેતો નથી. એ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે “અન્યથામેદાનુપપત્તિઃ”-હવે સિદ્ધાન્તિ કહે છે કે “ઇતિચેન્ન” એ એમ કહેા તો ઠીક નહિ. “ઉપ-દેશાન્તરવત્” એટલે જે પ્રકારે “તદન્તરસ્યસર્વસ્યતદ્ સર્વસ્યાસ્યજ્ઞા-દ્યતઃ યજ્ઞ૦ ૪૦ ॥ ૫ ॥ માં એવું કહ્યું છે કે તે પરમાત્મા સર્વની અંદર છે અને બહાર પણ છે. એ ઉપદેશથી પૂર્વોક્ત દોષ આવી શકતો નથી-અર્થાત્ સૂક્ષ્મ હોવાથી બંને નિરાકાર પદાર્થ એક સ્થા-નમાં રહી શકે છે, પરંતુ કાઈ વિરોધ આવતો નથી. એક સ્થાનમાં ન રહેવાનો વિરોધ તો સાવચવ પદાર્થોમાં આવી શકે છે એટલા માટે આ ઠેકાણે દોષ નથી. ૩૬

સંગતિ—નનુ યદિ જીવ અને ઇશ્વર ભિન્ન ભિન્ન છે તો તેના એકત્વનો ઉપદેશ ઉપનિષદોમાં કેમ જણાય છે? જેમકે “અહંવા-ત્વમસિ ભગવોદેવતે ત્વંદા અહમસ્મિ હે દેવતે! હું તું છે અને તું હું છું. એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

૨૩ વ્યતિહારો
ધિકરણ.

વ્યતિહારો વિશિષ્યન્તિ હીતરવત્ ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—વ્યતિહારઃ ॥ વિશિષ્યન્તિ ॥ હિ ॥ ઇતરવત્ ॥

અર્થ—“વ્યતિહારઃ” એટલે હું તું છે અને તું હું છું એવો વ્યત્યય “વિશિષ્યન્તિ” નામ વિશેષ્ય વિશેષણના અભિપ્રાયથી છે. “ઇતરવત્” લોકમાં જેમ એવું કહેવાય છે કે તે હુંજ છું અર્થાત્ મને તેનું સ્વરૂપજ સમજો. ઉક્ત અભેદના અભિપ્રાયથી હું તું અને તું હું ઇત્યાદિ વચન છે. પ્રાણાધિકરણમાં એ ભેદાભેદના અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ રીતિથી વર્ણન કરી આવ્યા છીએ એ માટે આ ઠેકાણે વિસ્તા-રની આવશ્યકતા નથી. ૩૭

સંગતિ—નનુ તદ્વેદેવતદાસ સત્યમેવ સયોર્હૈતં મહચક્ષંપ્રથમજં
વેદ સત્યં બ્રહ્મ ” વૃ૦ ૫ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મવિદ્યાનું
વિધાન છે કે કોઈ દેવ : વિશેષ : ? ઉ- ૨—

૨૪ અત્યાધિ
ધિકરણ.

સૈવહિસત્યાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

પદ૦—સા ॥ એવ ॥ હિ ॥ સત્યાદયઃ ॥

અર્થ—“સાએવ” એટલે આ ઠેકાણે બ્રહ્મવિધાનું જ વિધાન છે. “સત્યાદયઃ” અત્યઆદિ શુભ એ વાતના નિશ્ચય કરનાર છે. ૩૮

સંગતિ—નનુ—“एषात्माअपहतपाप्माविजरो विमृत्युर्विशो-
कोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः” છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૫
“सवाएषमहानजआत्मायोऽयंविज्ञानमयः प्राणेषु यएषोऽन्तर्हृदयआ-
काशस्तस्मिंशेतेसर्वस्यर्वशी” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ એ વાક્યોમાં એ
અદેહ હોતો કે જે છાંદોગ્યના વાક્યમાં પરમાત્માને અપહતપાપ્મા
અને સત્યકામાદિ શુભોથી વર્ણન કર્યા છે તો ઉક્ત શુભોનો બૃહદ્વા-
રણ્યકમાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ કે નહિ? એ સદેહની નિવૃત્તિને
માટે આ સૂત્ર કેહેવાય છે—

૨૫ કામાધિ
ધિકરણ.

કામાદીતરત્રત્રચાયતનાદિભ્યઃ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—કામાદિ ॥ ઇતરત્ર ॥ તત્ર ॥ ચ ॥ આયતનાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—“કામાદિ” એટલે સત્ય કામાદિ શુભોનો. “ઇતરત્ર”
નામ બૃહદ્વારણ્યકમાં પણ ઉપસંહાર કરી લેવો. “તત્ર” તે ઠેકાણે
“આયતનાદિભ્યઃ” બંને શાખાઓમાં તેનું દ્વિતીયસ્થાન હોવું, ઇશ્વર
હોવું અને લોકોની મર્યાદાને માટે સેતુ હોવું એવા સર્વ શુભ સમાન
જણાયાથી બંને શાખાઓમાં બ્રહ્મનાજ શુભ વર્ણન કરેલા છે. ૩૯

સંગતિ—નનુ “एषात्माअपहतपाप्माविजरो विमृत्युर्विशो-
कोविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ॥ सर्वस्यर्वशी सर्वस्ये-

જ્ઞાનઃ ॥ સર્વેશ્વરણપ્રભૂતાધિપતિરેવમ્ભૂતપાલઃ” ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે પરમાત્માના ગુણ કથન કર્યા છે તે ગુણ તેના કેમ કરી થઈ શકે ? કેમકે તે તો નિર્વિશેષ છે ? એ માટે તે સર્વ ગુણો તેના કલ્પિત છે પરંતુ તાત્વિક નથી. એ અભિપ્રાયને દૂર કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે—

૨૬ આદરા
ધિકરણ.

આદરાદલોપઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—આદરાત્ ॥ અલોપઃ ॥

અર્થ—જ્યારે ઉપનિષદ મહા આદરથી પરમાત્માના અપહત પાખાદિ ગુણ કહે છે તો પછી “અલોપઃ” કલ્પિત હોવાથી તે ગુણોનો લોપ થઈ શકતો નથી. સ્વામિ રામાનુજાચાર્યજી એ વિષયમાં એવું લખે છે કે—“નચમાતાપિતૃસહસ્રેભ્યોઽપિવાત્સલ્યપરંશાસ્ત્રં પ્રતારંકવદપારમાર્થિકાન્ નિરસનીયાન્ ગુણાન્ પ્રમાણાન્તરાપ્રતિપન્નાનાદરેણોપદિશ્યસંસારચક્ર પરિવર્તનેન પૂર્વમેવબંધ્રમ્યમાણાન્ મુમુક્ષુન્ ભૂયોઽપિભ્રમયિતુમલમ્” ॥ શ્રી માળ્ય પૃષ્ઠ ૧૯૩૫ ॥ અર્થ—માતા પિતાનાં પ્રેમથી હૃન્નરોગણા અધિક પ્રેમકરવાવાળા, શાસ્ત્રવંચકોની સમાન જુઠા ગુણોના ઉપદેશ કરીને સંસાર ચક્રથી પેહેલાંજ ઘણાં ભુલેલા જ્ઞાત્રુઓને પ્રીતી ભુલાવવાને માટે કદાપિ યત્ન કરતા નથી. આ ઠેકાણે શ્રીભાષ્યાચાર્યજીએ સ્પષ્ટ કરી આપ્યું કે શાસ્ત્ર માયાવાદિયોના મતની કલ્પિત વાતોનો ઉપદેશ કરતું નથી કિંતુ તાત્વિક વાતોનો ઉપદેશ કરે છે. ૪૦

ઉપસ્થિતેઽતસ્તદ્વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—ઉપસ્થિતે ॥ અતઃ ॥ તદ્વચનાત્ ॥

અર્થ—“ઉપસ્થિતે” નામ પ્રહ્લની પ્રાપ્તિ થયા પછી “અતઃ” ને માટે “

“બ્રહ્મૈવમનુ બ્રહ્માપ્યેતિ” શ્રુ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ અને “બ્રહ્મવિદાપ્નો
તિપરમ્” તૈ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “અપઃ સમ્પ્રસાદોઽસ્માન્છરીરાત્સમુત્થા
યપરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેનરૂપેણાભિવમ્પદ્યતે” છાં. ૮ ॥ ૨૨ ॥ ૩ ॥
અર્થ—૧ તે બ્રહ્મના ગુણોને પામીને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ કરે છે. ૨
બ્રહ્મવેત્તા પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૩ તે જીવાત્મા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇને
સ્વસ્વરૂપથી સ્થિર થાય છે. ઇત્યાદિ વચનો ત્યારેજ સફળ થાય છે
કે ત્યારે બ્રહ્મના ગુણો યથાર્થ માનવામાં આવે. ૪૧

સંગતિ—“ઓમિત્યેતક્ષરમુદ્ગીથમુપાસીત” છાં. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥
એ ઉપાસનામાં વારંવાર ધ્યાનરૂપ પ્રત્યયાવૃત્તિ નથી કે બ્રહ્મધ્યાન-
વત્ પ્રત્યયાવૃત્તિ છે? ઉત્તર—

તન્નિર્ધારણાનિયમસ્તદ્દષ્ટેઃ પૃથક્વાપ્રતિવ-
ન્ધઃ ફલમ્ ॥ ૪૨ ॥

પદ. —તન્નિર્ધારણાનિયમઃ ॥ તદ્દષ્ટેઃ ॥ પૃથક્ ॥ વા ॥ અપ્રતિ-
વન્ધઃ ॥ ફલમ્ ॥

અર્થ—“તન્નિર્ધારણાનિયમઃ” ઉક્ત ઉદ્ગીથ ઉપાસનામાં મનો-
વ્યાપારનો નિયમ નથી-અર્થાત્ વારંવાર કર્તવ્ય છે. “તદ્દષ્ટેઃ”
એટલે “આત્માવારેષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પરમાત્માનું વારંવાર
ધ્યાન જણાવ્યાથી “પૃથક્વાપ્રતિવન્ધ. ફલમ્” એટલે બ્રહ્મોપાસનાના
કર્મથી સિદ્ધ ફલ છે અર્થાત્ તેનું કર્મકાંડની સમાન અભ્યુદયજ
કેવળ ફલ નથી. ૪૨

પ્રદાનવદેવતદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

પદ. —પ્રદાનવત્ ॥ એવ ॥ તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“પ્રદાનવદેવ” યજ્ઞમાં હુતદ્રવ્ય નાંખવાની પેઠેજ બ્રહ્મ-

ધ્યાન પુનઃપુનઃ કર્તાવ્ય છે, એ પ્રમાણે છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે. ૪૩

સંગતિ — કોઈ ઠેકાણે ઉપનિષદોમાં ઉદ્ગીથોપાસના છે, કોઈ ઠેકાણે બ્રાહ્મોપાસના છે અને કોઈ ઠેકાણે વાયુની ઉપાસના છે. ઇત્યાદિ સર્વ ઉપાસના પ્રહ્લપરત્વે કેમ લાપન થઈ શકે? ઉત્તર—

++++++
+ ૨૮ લિંગમૂય +
+ સ્વાધિકરણ +
++++++

લિંગમૂયસ્ત્વાત્તદ્ધિવલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

પદ૦—લિંગમૂયસ્ત્વાત્ ॥ તત્ ॥ હિ ॥ વલીયઃ ॥ તત્ ॥ અપિ ॥

અર્થ — “લિંગમૂયસ્ત્વાત્” પ્રહ્લના અધિક લિંગ જણાયાથી ઉક્ત સર્વ ઉપાસના “તદ્ધિ” પ્રહ્લનું જ કથન કરે છે. “વલીયસ્તદપિ” કેમકે તે લિંગ મહાન્ બલિષ્ઠ છે. ૪૪

સંગતિ — નનુ તે ઉપાસનાઓમાં તો અનેક પ્રકારના વિકલ્પ જણાય છે? અર્થાત્ કોઈ ઠેકાણે મનની, કોઈ ઠેકાણે જલની, કોઈ ઠેકાણે બ્રાહ્મની ઉપાસના ઇત્યાદિ. તોપણ એક પ્રહ્લની ઉપાસના કેવી રીતે? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્સ્યાત્ક્રિયામાનસવત્ ॥ ૪૫ ॥

પદ૦—પૂર્વવિકલ્પઃ ॥ પ્રકરણાત્ ॥ સ્યાત્ ॥ ક્રિયા ॥ માનસવત્ ॥

અર્થ — “પૂર્વવિકલ્પ.” પૂર્વના સર્વ વિકલ્પ પ્રકરણથી ઠીક થઈ જાય છે, “ક્રિયામાનસવત્” જે પ્રમાણે “મનસૈવેદમાત્રવ્યંતેહનાનાસ્તિકિઞ્ચન” કટ૦ ૪ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સર્વ લિંગ લિંગ ઉપાસ્યોની ઉપાસનાનો નિષેધ કરીને એક પ્રહ્લજ માનસી વૃત્તિથી આમન્ય કથન કર્યા છે. ૪૫

અતિદેશાન્ન ॥ ૪૬ ॥

પદ૦—અતિદેશાન્ન ॥ ચ ॥

અર્થ — અતિદેશથી પણ તેજ પ્રહ્નમાં તાત્પર્ય છે. જેમકે કડ૦ ૪ ॥ ૬ ॥ માં એમ લખ્યું છે કે જેનાથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને જેમાં લય થાય છે તે પ્રહ્ન છે, તેને સર્વ દેવતા અર્પિત છે અર્થાત્ તેનો આશ્રય કરીને રહેલા છે, તેને કોઈ અતિક્રમણ કરી શકતું નથી તે એ પ્રહ્ન છે. ૪૬

વિદ્યૈવતુ નિર્ધારણાન્ન ॥ ૪૭ ॥

પદ૦—વિદ્યા ॥ એવ ॥ તુ ॥ નિર્ધારણાન્ન ॥

અર્થ — વિદ્યાથીજ તેનો નિશ્ચય થાય છે જેમકે “વેદાદ્યમેતં પ્રરૂપં” યજુઃ ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ અને “યદેવવિદ્યા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવવીર્યવત્તરં મવતિ” છાંડ ૧ ॥ ૨ ॥ ૧૦ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં વિદ્યાથીજ તે પરમાત્માની, પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય કરેલો છે. ૪૭

દર્શનાન્ન ॥ ૪૮ ॥

પદ૦—દર્શનાન્ન ॥ ચ ॥

અર્થ — એજ વાત ઉપનિષદોમાં દેખાય છે કે તે એકની ઉપાસનાથીજ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમકે “યદેવેહતદમુત્ર યદમુત્રત-
દન્વિહમૃત્યોઃ સમૃત્યુમામોતિ ય ઇહનાનેવપશ્યતિ” કઠ૦ ૪ ॥ ૧૦ ॥ જે આ ઠેકાણે છે તેજ પરલોકમાં છે અને જે પરલોકમાં છે તેજ આ ઠેકાણે છે અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વાનુગત એક છે. ૪૮

સંગતિ—કોઈ કોઈ એવું લિંગ પણ જણાય છે કે જે ઠેકાણે જડ વાયુ આદિ પદાર્થોને પણ ઉપાસ્ય દેવ સમજાવ્યા છે તો એથી તમારા એક પ્રહ્નની ઉપાસનાનો બાધ આવે છે ? ઉત્તર—

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાચ્ચનવાધઃ ॥ ૪૯ ॥

પદ૦—શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાત્ ॥ ચ ॥ ન ॥ વાધઃ ॥

અર્થ — શ્રુતિ આદિઓ બલવાન હોવાથી બાધ આવતો નથી.
(આ ઠેકાણે આદિપદ વડે સ્મૃતિયોનું પણ અહણ કરવું) ૪૯

અનુબન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્દૃષ્ટશ્વતદુક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—અનુબન્ધાદિભ્યઃ ॥ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્ ॥ દૃષ્ટઃ ॥ ચ ॥

તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ — “અનુબન્ધાદિભ્યઃ” નામ નિરાકારપણાથીજ તેની ઉપાસના કથન કરી છે માટે એક બ્રહ્મની ઉપાસનાનો બાધ આવતો નથી. કેમકે “પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવત્” “તમેવમીરોવિજ્ઞાયમજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણ.” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં સર્વ અનાત્મ વસ્તુઓથી પૃથક કરીને પરમાત્માનું હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન કહ્યું છે. ૫૦

સંગતિ — ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એવી કથાઓ આવે છે કે જે કથાઓથી જણાય છે કે મૃત્યુ લોક આદિ દેવતાઓના લોક વિશેષ છે. ? ઉત્તર—

નસામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેર્મૃત્યુવન્નાહિલોકાપત્તિઃ ॥ ૫૧ ॥

પદ૦—ન ॥ સામાન્યાત્ ॥ અપિ ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥ મૃત્યુવત્ ॥

ન ॥ હિ ॥ લોકાપત્તિઃ ॥

અર્થ — “ન” એવી વાત નથી કારણકે “સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધે.” એટલે ઉક્ત કથાઓમાં રૂપકાલંકારથી ઉક્ત દેવોની ઉપલબ્ધિ કથન કરી છે. “મૃત્યુવન્નાહિલોકાપત્તિઃ” એટલે મરીને કોઈ લોકાન્તરમાં જવાની કથા તે નચિકેતાની વાતમાં નથી. ૫૧

પરેણચશબ્દસ્યતાદ્વિધ્યંભૂયસ્ત્વાત્વનુવન્ધઃ ॥ ૫૨ ॥

પદ૦—પરેણ ॥ ચ ॥ શબ્દસ્ય ॥ તાદ્વિધ્યમ્ ॥ ભૂયસ્ત્વાત્ ॥
તુ ॥ અનુવન્ધઃ ॥

અર્થ—“પરેણ” પરમાત્માની સાથે “શબ્દસ્ય” ઉક્ત શબ્દ-
પ્રમાણનો સંબંધ હોવાથી મોટી આગ્યાયિકા બાંધી છે અર્થાત્
મૃત્યુલોકની પ્રાપ્તિનું વર્ણન કરીને ઉક્ત કથામાં પરમાત્માની સાથે
જીવનો સંબંધ દેખાડ્યો છે. ૫૨

સંગતિ—જે સ્થલોમાં એમ લખ્યું છે છે કે “ત્વંવાઽહમસ્મિ
ભગવોદેવતેઽહંવાત્મમસિ” “एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्पायपरज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते” ઇત્યાદિ સ્થ-
લોમાં જીવનું જીવરૂપે ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તો પછી કેમ કહી
શકાય કે સર્વત્ર પરમાત્મા જ ઉપાસ્ય છે? એ આશયને સૂત્રકાર આ
સૂત્રમાં અંતર કરીને ઉત્તર સૂત્રમાં ઉત્તર આપશે—

++++++
॥ ૩૦ ॥ આત્મા
ધિકરણ.
++++++

एकआत्मनः शरीरेभावात् ॥ ५३ ॥

પદ૦—एके ॥ आत्मनः शरीरे ॥ भावात् ॥

અર્થ—“एके” કેટલાએક લોકે “आत्मानः शरीरेभावात्” શરી-
રમાં આત્માનો સદ્ભાવ હોવાથી જીવાત્માની જ ઉપાસના કરવી યોગ્ય
છે એમ કહે છે. ઉત્તર—

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

પદ૦—व्यतिरेकः ॥ तद्भावाभावित्वात् ॥ न ॥ त्वत् ॥ उपलब्धिवत् ॥

અર્થ—“व्यतिरेकः” સંસારી આત્માથી તે આત્મા ભિન્ન છે
કે જેને અપહુતપાપ્માદિ ધર્મોથી ઉપાસ્ય તરીકે કથન કર્યા છે.

“તદ્માવામાવિત્વાત્” બ્રહ્મના જે ભાવ, અપહતપાખ્યાદિ ધર્મ તે વાળો ન હોવાથી. “નતૂપલધ્વિવત્” જે પ્રકારે બ્રહ્મની ઉપલબ્ધિ કથન કરી છે તે પ્રકારે તે મુક્ત જીવનું કથન કર્યું નથી. અર્થાત્ “સ્વેન-ન્દ્રપેણામિનિવ્યતે સત્તમઃ પુરુષઃ” વૃં ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ તે જીવ તે પરમાત્માના અપહત પાખ્યાદિ ધર્મોનું ધારણ કરીને ઉત્તમ પુરુષ થાય છે. તે ઉત્તમની બ્રહ્મની સમાન ઉપલબ્ધિ કોઈ પણ જગ્યાએ કહી નથી. એ આશયનું સૂત્રકાર વર્ણન કરે છે. સ્વામિશંકરાચાર્ય-જીના મતમાં એ સૂત્ર દેહમાત્ર આત્મા માનવાવાળા ચાર્વાકોના મતનું ખંડન કરે છે. ઉક્ત સ્વામિજી જાને સૂત્રોના ભાષ્યમાં એમ લખે છે કે એ સૂત્રોમાં દેહથી ભિન્ન આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે અને આત્માનું અસ્તિત્વ “નત્માશ્રુતેનિત્યત્વાચ્ચનામ્ય” બ્રં સૂં ૨ ॥ ૩ ॥ ૧૭ ॥ માં સ્વામીજી સિદ્ધ કરી આવ્યા છે. અને ત્યાં એમ પણ લખી આવ્યા છે કે આત્માની ઉત્પત્તિ કોઈ ઠેકાણે શ્રવણ કરી નથી વળી જીવાત્માનું કાંઈએક ઉપનિષદોની પ્રતીકોથી નિત્યત્વ અને શરીર વ્યતિરિક્તત્વ નિદ્ધ કરી આવ્યા છે અને તેમાં એમ પણ લખી આવ્યા છે કે—“તત્મૃત્વાત્તદેવાનુપ્રાવિશત્” તૈં ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવાત્મા અનાદિ સિદ્ધ છે. તો પછી આ ઠેકાણે વળી પિષ્ટ પેષણની શી જરૂર હતી !! જો એમ કહો કે તે આત્માધિકરણમાં જીવાત્માને ઉત્પત્તિ શૂન્ય અનાદિ અનંત નિદ્ધ કર્યો છે, અને આ ઠેકાણે શરીરથી ભિન્ન કહ્યો છે. તો શું અનાદિ અનંત સિદ્ધ કરવાથી શરીરથી ભેદ સિદ્ધ નથી થતો ? અમારા વિચારમાં તો આ ઠેકાણે સ્વામિજીનું ભાષ્ય પુનરુક્ત છે; અન્યથા આત્માધિકરણમાં આત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ, પ્રયોજનવત્તાધિકરણમાં આત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ, આરંભણાધિકરણમાં આત્માની ઉત્પત્તિનો નિષેધ, વાક્યાન્વ-યાધિકરણમાં “અવસ્થિતરિતિ, કાશટ્તનઃ” બ્રં સૂં ૧ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ માં જીવાત્માનો બ્રહ્મરૂપે પ્રવેશ અને “તત્મૃત્વાત્તદેવાનુપ્રાવિશત્” તૈં ૨ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ અને વળી “અનેનજીવેનાત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ” છાંં ૬ ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ “સપ્તહ્રસ્વિષ્ણુઆનુપ્રવિશ્ય” વૃં ૧ ॥ ૪ ॥ ૭ ॥ “નજાયતે પ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્” કડં ૨ ॥ ૧૮ ॥ “ન જીવોપ્રિયતે” છાંં ૬ ॥ ૧૧ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ હલ્લદે વાક્ય સ્વા-

મીલ્યો જીવાત્માના અનાદિ અનન્ત હોવામાં લાખ્યાં છે પછી પાછી
શું વળી તેમાં ન્યૂતતા રહી કે જેને માટે સૂત્રકાર આ ઠેકાણે શરી-
રથી ભિન્ન જીવાત્માને સિદ્ધ કરે !! સૂત્રકાર તો સૂચના માત્ર આપે
છે પછી એવા વિષયને વારંવાર પિષ્ટપેષણની શી આવશ્યકતા હતી ?
અસ્તુ !! આ ઠેકાણે સ્વામિજીનું લાખ્ય શરીરથી ભિન્ન જીવાત્માના
અસ્તિત્વમાંજ રહ્યો; એનાથી વૈદિક દ્વૈતની શું ક્ષતિ છે ? કાંઈ નથી.
મોટી હાની તો આ ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની છે કે જે સૂત્રકારે માયાવા-
દીઓનાં અદ્વૈતવાદની કિંચિન્માત્ર પણ અપેક્ષા ન રાખતાં જીવને શરી-
રથી જુદો જણાવ્યો !!! અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપથી પ્રવિષ્ટ જીવાત્માનો
શરીરથી ભેદ છે તેમાંજ સતોષ ન પામતાં દ્વૈતવાદિયોની પેઠે જુદું
સૂત્ર રચ્યું કે જીવાત્મા શરીરથી ભિન્ન છે અને મોટી પ્રાદ્ય સુક્તિની
માથે એમ સિદ્ધ કર્યું કે જડ શરીર કોઈપણ વખતે ચેતન થઈ
શકતું નથી, જેને ઉક્ત સ્વામિજી બ્ર ૦ સુ ૦ રા ૧ ॥ ૧૪ ॥ માં સૂત્રના
લાખ્યમાં સર્વ ચિદચિદ વસ્તુઓને બ્રહ્મજ સિદ્ધ કરી આવ્યા છે.
આટલે મુઠ્ઠી એક આત્માની ઉપાસનાનો પ્રમંગ સમાપ્ત થયો. હવે
પૂર્વ પ્રકૃત કર્મકાંડના ગુણોપસહારનું અનુવર્તન કેહેવાય છે ૫૪

અગાવદ્વા
અગાવદ્વા
અગાવદ્વા

અગ્નાવવદ્વાસ્તુનશાસ્વાસુહિમતિવેદમ્ ॥ ૫૫

પદ ૦ — અગ્નાવવદ્વાઃ ॥ તુ ॥ ના ॥ શાસ્વાસુ ॥ હિ ॥ પ્રતિવેદમ્ ॥

અર્થ — “અગ્નાવવદ્વાઃ” એટલે ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં જે
ઉદ્ગીથોપાસના છે તેનો સર્વ શાખાઓમાં ઉપમંડાર નથી, કિંતુ તે
તો સર્વ શાખાઓમાં તુલ્ય છે ૫૫

મંગલિ — જ્યારે ઉદ્ગીથોપાસના સર્વ શાખાઓમાં સમાન છે
તો પુનરુક્તિ દોષ આવે છે ? ઉત્તર —

મન્ત્રાદિવદ્વાઽવિરોધઃ ॥ ૫૬ ॥

પદ૦—મન્ત્રાદિવત્ ॥ વા ॥ અવિરોધ ॥

અર્થ—મન્ત્રાદિની સમાન અવિરોધ છે અર્થાત્ જે પ્રકારે વેદિક મન્ત્ર ઋકયજુ મામમા સમાન દેખાય છે, તેમા કોઈપણ વિરોધ નથી, તેજ પ્રમાણે ઉદ્ગીથોપાસનામાં પણ વિરોધ નથી—અર્થાત્ અમુક અમુક મન્ત્રો અમુક સ્થલોમા અમુક અર્થને માટે અપેક્ષિત હોય છે, એ પ્રકારે ઉદ્ગીથ પણ અન્ય શાખાઓમા અપેક્ષિત છે ૫૬

સંગતિ—નતુ છાદોગ્યમા નારદ અને સનત્કુમારના સવાદમા મન, સકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ ઉપાસ્ય કહી છે તો ત્યાં કોને ઉપાસ્ય સમજવી? ઉત્તર—

++++++
૩૨ ભૂમન્યાય
સ્નાધિકરણ.
++++++

ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્જ્યાયસ્ત્વં તથાહિ
દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

પદ૦—ભૂમ્નઃ ॥ક્રતુવત્ ॥ જ્યાયસ્ત્વં ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—ભૂમા એટલે જે પરમાત્મા સર્વોપરિ છે તેજ ક્રતુની મમાન સર્વથી મોટો છે. અર્થાત્ જેવી રીતે ક્રતુ યજ્ઞમા દર્શપૌણ માસ પ્રભૃતિ આવી જાય છે એજ પ્રમાણે ‘ભૂમા’ એટલે બ્રહ્મા સર્વ આવી જાય છે, તો તેનીજ ઉપાસના સર્વોપરિ છે ૫૭

સંગતિ—ઉપનિષદોમા અનન્તવેદ્ય અર્થાત્ બાણવાયોગ્ય પદાર્થ કંથન કર્યા છે તે સર્વનો સમુચ્ચય ઇદ છે વા વિકલ્પ? ઉત્તર—

++++++
૩૩ શબ્દાદિ
ભેદાધિકરણ
++++++

નાનાશબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

પદ૦—નાના ॥ શબ્દાદિભેદાત્ ॥

અર્થ—‘નાના’ એટલે તેનું નાનાપણ ઇદ પરતુ સમુચ્ચય નથી “શબ્દાદિભેદાત્” નામ શબ્દાદિકોનો ભેદ જણાયાથી ૫૮

૩૪ વિકલ્પા
ધિકરણ.

વિકલ્પોઽવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૫૯ ॥

પદ૦—વિકલ્પઃ ॥ અવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥

અર્થ—વિકલ્પજ ઇષ્ટ છે કારણકે “અવિશિષ્ટફલત્વાત્” એટલે કે તુલ્ય ફલ હોવાથી. વળી એમાં બીજો હેતુ એ છે કે—“મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” છાં૦ ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ “કંત્રહ્ય સંત્રહ્ય” છાં૦ ૪ ॥ ૧૦ ॥ ૫ ॥ “સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ” છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૫ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોથી પ્રતિપાદિત પરમાત્માના અનંત ગુણોનો સમુચ્ચય નથી; અર્થાત્ પરમાત્માના અનંત લાવોથી તેનાં સામર્થ્યને વર્ણન કરવાવાળા તેમાં અનંત ગુણ છે માયાવાદિયોની સમાપ્તિ સર્વ ગુણ મટાડીને એક અસ્તિ માત્રજ બ્રહ્મ નથી કિન્તુ અનવધિકાતિશય અમંજયેય કલ્યાણ ગુણોનો ભંડાર બ્રહ્મ છે. ૫૯

૩૫ કામ્યા
ધિકરણ.

કામ્યાસ્તુયથાકામં સમુચ્ચીયેરન્નવાપૂર્વ-
હેત્વભાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

પદ૦—કામ્યાઃ ॥ તુ ॥ યથાકામમ્ ॥ સમુચ્ચીયેરન્ ॥ નવા ॥
પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥

અર્થ—“કામ્યાઃ” જે યજ્ઞાદિક કર્મ છે તેનો સમુચ્ચય કરવો તે કર્તાની ઇચ્છાપર છે, તે કદે અથવા નહિ કરે. અર્થાત્ કામ્ય કર્મોમાં વ્યક્તિલેહ છે. એટલામાં તેમાં વિકલ્પ અને સમુચ્ચય કર્તાપર છે ૬૦ ॥

૩૬ યથાશ્રય
આવાધિકરણ.

અજ્ઞેપુયથાઽઽશ્રયભાવઃ ॥ ૬૧ ॥

પદ૦—અજ્ઞેપુ ॥ યથાઽઽશ્રયભાવઃ ॥

અર્થ—ઉદ્ગીથાદિ અંગોમાં “યથાઽઽશ્રયભાવ” એટલે તેના આશ્રયને આધીન તેનું જ્ઞાન હોય છે. અર્થાત્ ઉદ્ગીથવિદ્યા, પ્રાણવિદ્યા ઇત્યાદિ વિદ્યાઓમાં તે વિદ્યાઓને અનુકૂળજ અંગોનું જ્ઞાન લેવાય છે. ૬૧

શિષ્ટેશ્વ ॥ ૬૨ ॥

પદ૦—શિષ્ટેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — “શિષ્ટેશ્વ” નામ તે ઉદ્ગીથાદિકોનું પ્રત્યેક વેદમાં તુલ્ય વિધાન જણાય છે માટે. ૬૨

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

પદ૦—સમાહારાત્ ॥

અર્થ — ‘સમાહારાત્’ એટલે ઉદ્ગીથમાત્રના અધ્યયનનું ફલ એકજેવું છે. ૬૩

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્વ ॥ ૬૪ ॥

પદ૦—ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ — “ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ” ઉદ્ગીથરૂપ ગુણ સર્વ વેદોમાં એકસરખાં સંભળાય છે માટે. ૬૪

સંગતિ — જે વિદ્યાઓનું ઉદ્ગીથ અંગ છે તેના સમુચ્ચય સંભળાયો નથી. એ અભિપ્રાયથી સૂત્રકાર કહે છે કે—

નવાત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥ ૬૫ ॥

પદ૦—ન ॥ વા ॥ તત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥

અર્થ — “નવા” તે અંગોનો સમુચ્ચય થતો નથી “તત્સહમાવાશ્રુતેઃ” તેના સહભાવનું શ્રવણ કરવામાં આવતું નથી માટે.

દર્શનાત્ ॥ ૬૬ ॥

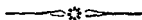
પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — “દર્શનાત્” તેના સમુચ્ચયના અભાવને અનેક વાક્યો દર્શાવે છે માટે. ૬૬

॥ इति श्री वेदान्तार्य भाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

॥ अथवेदान्तार्यभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ — ઉક્ત પ્રકારે શુદ્ધોપસંહારની પછી આ સાધનાધ્યા-
યના એથા પાદમાં મુક્તિનાં સાધનોનું નિરૂપણ કરાય છે. આ ઠેકાણે
એ આશ્લેષ સંગતિ છે કે જ્યાં “તમેવવિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિનાન્યઃ
પન્થાવિદ્યતેઽયનાય” યજુ. ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ “તરતિગોકમાત્મવિત્”
છાં. ૭ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ “સયો હવૈતત્પરં બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવભવતિ” મુળ્ક. ૩ ॥ ૨ ॥ ૫ ॥ “બ્રહ્મવિદામોતિપરમ્” તૈ. ૨ ॥ ૧ ॥ “આચા-
ર્યવાન્ પુરુષો વેદતસ્યતાવદેવ ચિરયાવન્નવિમોક્ષ્યેઽયસમ્પત્સ્યે” છાં. ૬ ॥ ૧૪ ॥ ૨ ॥ “યઆત્મા અપહતપાપ્મા” છાં. ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥
ઇત્યાદિ વેદોપનિષદોનાં વાક્યોમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે તે એક
પરમાત્માના જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે. તેનાજ જ્ઞાનથી આ બધરૂપી
શેઠસાગરને તરે છે. બ્રહ્મના જ્ઞાનથીજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ-
વેદના પુરૂષજ મુક્તિરૂપ પરમપદને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં સુધી તેને
બ્રહ્મજ્ઞાન થાય નહિ ત્યાં સુધી તેને મુક્તિમાં વિલંબ છે. ઇત્યાદિ
વાક્યોથી એમ જણાય છે કે એક જ્ઞાનમાત્રજ મુક્તિનું સાધન છે;
તો પછી યજ્ઞ તેમજ શમદમાદિ સાધનોની શી આવશ્યકતા છે? એ
આશ્લેષ દૂર કરવા માટે સૂત્રકાર આ પાદનો આરંભ કરે છે.

++++++
+ પુરુષાર્થ +
+ ચિત્કરણ +
++++++

પુરુષાર્થોઽતિઃ શબ્દાદિતિવાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

પદ. — પુરુષાર્થઃ ॥ અતઃ ॥ શબ્દાત્ ॥ ઇતિ ॥ વાદરાયણઃ ॥

અર્થ — “અતઃ” જ્ઞાનકર્મના સમુચ્ચયથી “પુરુષાર્થઃ” મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે. એ બાદરાયણાચાર્ય અર્થાત્ વ્યાસજીનો મત છે. એટલા

માટે કે “ જ્ઞાતાત્ ” નામ “ તમેતંવેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાવિવદિપન્તિ
યજ્ઞેનદાનેનતપસાઽઅનાશકેન ” વૃ૦ ૪ ॥ ૫ ॥ ૧૨ ॥ ઇત્યાદિ શ્રુતિ
વાક્યોમાં જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય જણાય છે. આ ઠેકાણે એટલું વિશેષ
જાણી લેવું યોગ્ય છે કે વેદિક સિદ્ધાન્તમાં યજ્ઞાદિ કર્મોમાં જ્ઞાનની
સાથે ક્રમસમુચ્ચય છે અને નિદિધ્યાસનાદિ કર્મનો જ્ઞાનની સાથે
સમ સમુચ્ચય છે. માયાવાદિયોએ જે કર્મ માત્રનો જ્ઞાનની સાથે
ક્રમ સમુચ્ચય કહ્યા છે તે શ્રુતિ વાક્યોથી વિરુદ્ધ હોવાથી સર્વથા
ત્યાજ્ય છે. ૧

સંગતિ — નનુ યજ્ઞાદિ કર્મનો જ્ઞાનની સાથે સમુચ્ચય કથન
કરવો એ સર્વથા અસંગત છે, કારણ કે દેહાદિ સમુદાયથી આત્માને
વ્યતિરિક્ત (જુદો) જાણ્યા પછીજ પુરૂષ યજ્ઞાદિ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈ
શકે છે અન્યથા નહિ; તો એને માટે કર્મજ પુરૂષાર્થનું સાધન
છે પણ જ્ઞાન નથી. એ પ્રમાણે જૈમિનિ આચાર્યની આ શંકા પોતાના
મતને પુષ્ટ કરવા માટે નિચેના છ સૂત્રોથી જણાવે છે.

શેપત્વાત્પુરુષાર્થવાદોયથાઽન્યેષ્વિતિજૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

પદ૦—શેપત્વાત્ ॥ પુરુષાર્થવાદઃ ॥ યથા ॥ અન્યેષુ ॥ ઇતિ ॥
જૈમિનિઃ ॥

અર્થ — “શેપત્વાત્” જ્ઞાન, એ કર્મનું અંગ હોવાથી “પુરુષાર્થ-
વાદઃ” મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે અર્થાત્ જ્ઞાનથી કર્મ થાય છે અને
કર્મથી મોક્ષ થાય છે. જ્ઞાન કાંઈ સ્વતંત્ર મુક્તિનું સાધન નથી. “યથા”
જે પ્રમાણે “અન્યેષુ” અન્ય ઉદ્ધારણોમાં એમ જણાય છે કે જ્ઞાન
સ્વતંત્ર મુક્તિનું સાધન નથી. કિંતુ કર્મદ્વારા મુક્તિનું સાધન છે
જેમકે—“આચાર્યકુલાદ્રેદમધીત્ય યથાવિધાનંગુરોઃ કર્માતિશેષેનાભિ-
સમાવૃત્ય કુટુમ્બે શુચૌદેશે સ્વાધ્યાયમધીયાનો ધાર્મિકાન્વિદધદાત્મનિ
સર્વેન્દ્રિયાણિ સંપતિપ્રાપ્યાહિ ૦ સન્સર્વભૂતાન્યન્યત્રતીર્થેભ્યઃ સસ્વલ્વેવં-
ચર્તયન્વાવદાયુષં બ્રહ્મલોકમભિસમ્પન્નતે ” છાં૦ ૮ ॥ ૧૫ ॥ ૧ ॥

અર્થ — શુદ્ધકુલથી વેદ જાણીને, યથાવિધિ શુદ્ધના ઉપદેશ કરેલાં સર્વ કર્મને સમાપ્ત કરીને સ્વકુટુંબમાં, પવિત્ર દેશમાં સ્વાધ્યાય કરતાં કરતાં, ઇન્દ્રિયોને સંયમ કરનાર તેમજ કોઇની હિંસા ન કરતો થકો ઉક્ત કર્મના અનુષ્ઠાનથી મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાક્યમાં એમ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે વૈદિક જ્ઞાનની પછી વૈદિક અનુષ્ઠાનથી પુરૂષ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. એવાજ અભિપ્રાયથી મહુષિ જેમિનિ કહે છે કે વૈદિક કર્મોનાં અનુષ્ઠાનમાં વૈદિક જ્ઞાન સહાયક છે. એ આશયથી જ્ઞાનને કર્મનું અંગ માનીનેજ ઔપનિષદ લોકોએ જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન માન્યું છે, પણ કાંઈ સ્વતંત્ર જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન નથી. ૨

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

પદ૦—આચારદર્શનાત્ ॥

અર્થ — ઔપનિષદ લોકોમાં જ્ઞાન હોવા છતાં પણ આચાર જણાય છે માટે. જેમકે—“જનકોઽર્હૈવૈદોઽવહુદક્ષિણેનયજ્ઞેન” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ જનક વિદેહીએ ઘણી દક્ષિણાવાળા યજ્ઞપઠે યજ્ઞ કર્યું. એ પ્રમાણે કર્મકાંડનો આચાર વેદાન્ત વાક્યોમા જણાય છે. ૩

તચ્છુતેઃ ॥ ૪ ॥

પદ૦—તત્ ॥ શ્ચુતેઃ ॥

અર્થ — એ વાત ઉપનિષદમાં સંલગ્નાય પણ છે કે જે જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરાય છે તેજ જાલવાળું થાય છે જેમકે—“યદેવવિધયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપનિષદા તદેવવીર્યવત્તરંભવાતિ” છાં૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૦ ॥ એ ઉપનિષદ કથન કરે છે કે જે કામ જાણીને શ્રદ્ધાથી શ્રુતિની અનુસાર કરાય છે તેજ અધિક જાલવાળું અર્થાત્ ફ્લીલૂત થાય છે. ૪

સમન્વારમ્ભણાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—સમન્વારમ્ભણાત્ ॥

અર્થ — “તંચિદ્યાકર્મણિ સમન્વારમેતે” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ તે જીવાત્માની વિદ્યા અને કર્મ બનેએ પરલોકમા સહાયક થાય છે. એથી જળાય છે કે વિદ્યા કર્મનું અંગ છે. ૫

તદ્વતોવિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

પદ૦—તદ્વતઃ ॥ વિધાનાત્ ॥

અર્થ — “તદ્વતોવિધાનાત્” નામ વિદ્યાવાળાનેજ કર્મના અનુ-
ધાનનું વિધાન કરેછું છે જેમકે—“વિજ્ઞાનસારથિર્યસ્તુમનઃ પ્રગ્રહવાન્નરઃ
સોન્વનઃ પારમાત્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદમ્ ॥ કઠ૦ ૩ ॥ ૯ ॥

અર્થ — વિજ્ઞાન જેનો સારથી છે અર્થાત્ જ્ઞાનપૂર્વક કર્મકર્તા
છે અને મનરૂપ રાશ જેના હાથમાં છે તે આ સંસારમાર્ગના
પારને પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિષુ પરમાત્માનું પરમપદ છે. અર્થાત્
મુક્તિ છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. એનાથી જળાય છે કે જ્ઞાનવાળાને
માટેજ કર્મનું વિધાન કર્યું છે. ૬

નિયમાન્ન ॥ ૭ ॥

પદ૦—નિયમાત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ — “કુર્વન્નેવેદકર્માણિજિજીવિષેન્છત્ સમાઃ ॥ ૧૦ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥
યિનાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મલિપ્યતેનરં” યજુ ૪૦ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ યાવદાયુષ કર્મ
કરતાં સો વર્ષ મુધી જીવવાની ઈચ્છા કરે. એ નિયમ જળાયાર્થી એવું
જળાય છે કે વિદ્યા (જ્ઞાન) કર્મનું અંગ છે.

સંગતિ—એ પ્રકારે ઉપરના છ સૂત્રોમાં પૂર્વપક્ષ ધાય છે તેપર વ્યાસજી એવો સિદ્ધાન્ત કરે છે કે—

અધિકોપદેશાત્તુવાદરાયણસ્યેવં તદ્દર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—અધિકોપદેશાત્ ॥ તુ ॥ વાદરાયણસ્ય ॥ એવં ॥ તત્ ॥
દર્શનાત્ ॥

અર્થ—“અધિકોપદેશાત્” નામ યજ્ઞાદિ કર્મોની અપેક્ષાથી જ્ઞાન પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર થવામાં સાક્ષાત્ સાધન હોવાથી તે કર્મોનું અંગ થઈ શકતું નથી. એટલા માટે બાઈરાયણચાર્યનો મત ઠીક છે કે જેનું વર્ણન ઘ૦ સૂ૦ ૩ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ માં કરી આવ્યા છીએ. કેમકે “તદ્દર્શનાત્” એટલે નીચે લખેલાં ઉપનિષદ ‘વાક્યોમાં એજ પ્રમાણે જણાય છે જેમકે—“તમેવિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ” યજુ૦ ૩૧ ॥ ૧૮ ॥ “પરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્યસ્વેનરૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥ —તેને જાણીનેજ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરમજ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈ નેજ જીવાત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. ઉક્ત વાક્યોમાં જણાય છે કે કર્મ અને બ્રહ્મજ્ઞાન એ બંને મુક્તિનાં સાધન છે.

સ્વામી શં૦ ચા૦ જી આ સૂત્રમાં “અધિકોપદેશાત્” એ પદનો એવો અર્થ કરે છે કે ‘અધિકોપદેશથી આ ઠેકાણે જીવનું બ્રહ્મ થવામાં તાત્પર્ય છે અને જીવ બ્રહ્મના એકત્વનું જ્ઞાન કર્મની અપેક્ષા રાખતું નથી કિંતુ કર્મોને કાપે છે. જેમકે ઘ૦ સૂ૦ ૩ ॥ ૪ ॥ ૧૬ માં સૂત્રકાર કથન કરશે કે બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મોનું ઉપમર્દન કરે છે અર્થાત્ વિનાશ કરે છે. એટલા માટે જ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન છે પણ કર્મ સાધન નથી’! એ પ્રમાણે સ્વામી શં૦ ચા૦ જીનો પોતાનો મત છે. જેને તેમના સમ્પ્રદાયી લોકોએ અન્ય ગ્રંથોમાં અતિશય દૃઢ કર્યો છે. જેમકે—યજ્ઞેનેત્યાદિ વાક્યાદ્ ભવતુ વિવંદિવાવેદનં તત્ફલંવાજ્ઞાના દેવામૃતત્વં ન હિ શકવધૂઃ સિંહપોતંપ્રમૂતે” સ્વા૦ સિ૦ ૧ ॥ ૯ ॥ “તમેતંવેદાનુવચનેનગ્રાહ્યના વિવદિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેનતપસાઽનાશકેન”

વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ તે પરમાત્માને ગ્રાહ્યભૂતો કુ યજ્ઞથી, દાનથી, તપ અને યતોથી જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે યજ્ઞાદિ કર્મોથી જ્ઞાન અથવા સ્વર્ગોદિ ફલ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ મુક્તિ નહિ. મુક્તિ તો કેવલ જ્ઞાનથીજ થઈ શકે છે. જેમકે શશક (સસલાં) ની સ્ત્રીથી સિંહનો જન્મ પેદા થતો નથી એજ પ્રમાણે કર્મોથી પણ મુક્તિરૂપ સિંહની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

આ ઠેકાણે આધુનિક વેદાન્તિયોનો આશય એવો છે કે જ્ઞાનનો એવો સ્વભાવ છે કે તે મિથ્યાનો નિવર્તક હોય છે. જ્યારે જાંઘ મિથ્યા છે તો તેનું નિવર્તક જ્ઞાન થઈ શકે છે, કર્મ નહિ. જેમકે રજ્જુના મિથ્યાભૂત સર્પને માટે જપ, તપ, 'અનુષ્ઠાનાદિ કર્મ' કાંઈ કામ આવતાં નથી. ત્યાં તો કેવલ જ્ઞાનજ તેનો નિવર્તક હોય છે. એમ જ્ઞાનજ મિથ્યા જાંઘની નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનું સાધન છે. એ આશયને સ્વામી શં. ચાં. આ ભાષ્યમાં વર્ણન કરે છે કે—“અમ્યુદયફલંધર્મજ્ઞાનંતત્ત્વાનુષ્ઠાનાપેક્ષં નિઃ શ્રેયસફલંતુ વ્રહ્મવિજ્ઞાનં ન ચાનુષ્ઠાનાન્તરાપેક્ષમ્ ” શં. માં. વ્રં. સૂં. ૧ ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ અમ્યુદય પ્રલવાળો ધર્મ કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. અને મુક્તિ જેનું ફલ છે તેનું વિજ્ઞાન કોઈ કર્મની અપેક્ષા રાખતું નથી. આ ઠેકાણે સ્વામીજીએ કર્મોનો ક્રમસમુચ્ચય પણ સ્પષ્ટ રીતિથી કાપી નાંખ્યો. ક્રમ સમુચ્ચયનો અર્થ એવો છે કે કર્મ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં હેતુ છે અને જ્ઞાન, મુક્તિની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે. એ પ્રમાણે કર્મથી કારણતા છે. કર્મ અને જ્ઞાન મળીને મુક્તિનું કારણ નથી. એને આધુનિક વેદાન્તિયો ક્રમસમુચ્ચય કહે છે.

એમાં સંદેહ નથી કે શં. ચાં. સ્વામીજી કાંઈએક સ્થલોમાં જેમકે વ્રં. સૂં. ૩ ॥ ૪ ॥ ૨૭ ॥ તથા વ્રં. સૂં. ૩ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ ઇત્યાદિકોમાં સ્વમતની વ્યવસ્થાને અવ્યવસ્થિત જોઈને કર્મોને પણ પરંપરાથી મુક્તિના સહાયક યેનકેન પ્રકારે માની લીધાં છે. પણ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત સ્વામીજીનો એવો છે કે જીવ બ્રહ્મનું એકત્વ રૂપ જે જ્ઞાન છે તેમાં કોઈ કર્મની આવશ્યકતા નથી તે તો પ્રકટ વસ્તુતંત્ર છે.

એવાજ આશયથી સ્વામી શં. ચા. છએ લખ્યું છે કે—“નવાડયં-
વ્યવહારાઽભાયોઽવસ્થાવિશેષ નિવદ્ધોઽભિધીયત इत्युक्तं तत्त्वमसीति
ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनियन्धनत्वात्” શં. મા. વ્ર. સૂ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧૪ ॥ આ સર્વ પ્રપંચના વ્યવહારના અભાવરૂપ મુક્તિ
કોઈ અવસ્થા વિશેષમાં કેહેવાતી નથી. કેમકે “તત્ત્વમસિ” એ
વાક્યથી જે છવપ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન થાય છે તે કોઈ અવસ્થાની
અપેક્ષા રાખતું નથી. એથી જણાય છે કે તેમના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં
કોઈ કર્મની પણ આવશ્યકતા મુક્તિમાં નથી. કેમકે પોતે પોતાનેજ
પ્રહ્મ સમજી લેવું એજ માત્ર કર્તવ્ય છે ! એ કર્તવ્ય આ સાધન-
પાદથી સિદ્ધ થતું નથી કેમકે એમાંતો “સર્વાપેક્ષાચયજ્ઞાદિશ્રુતેસ્થવત્”
વ્ર. સૂ. ૩ ॥ ૪ ॥ ૨૬ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં જતાં સર્વ વૈદિક કર્મોની
અપેક્ષા મુક્તિમાં માની છે. એટલા માટે “અધિકોપદેશાત્” એ
પદનો એ સૂત્રમાં એવોજ અર્થ છે કે “યાદ્રિધયા કરોતિ શ્રદ્ધયોપ-
નિષદા તદેવવીર્યવત્તરંભવતિ” છાં. ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૦ ॥ જે કાર્ય વિદ્યા,
જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાવડે કરાય છે તેજ ઠીક થાય છે. એ અભિપ્રાયથી
“તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાવિવાદિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેન” ઇત્યાદિ વાક્યો-
માં જ્ઞાન અને કર્મ બંનેને મુક્તિમાં કારણ માન્યાં છે. એજ આશ-
યથી સૂત્રકાર નીચેના સૂત્રમાં વર્ણન કરે છે. ૮

તુલ્યન્તુદર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

પદ—તુલ્યમ્ ॥ તુ ॥ દર્શનમ્ ॥

અર્થ—“તુલ્યમ્” એટલે જ્ઞાન અને કર્મ બંનેનું મુક્તિને
માટે વર્ણન વેદોપનિષદોમાં તુલ્ય જણાય છે. એટલા માટે ક્રમસમુ-
ચ્ચય નથી થઈ શકતો પણ સમસમુચ્ચયજ નિશ્ચિત થાય છે. ૯

સંગતિ—નતુ મુક્તિ રજતની સમાન પ્રપંચરૂપ બંધને મિથ્યા
હોવાથી જ્ઞાનૈકનિવર્ત્ય કહેવું ઠીક છે, તે માટે મુક્તિ કર્મસાધ્ય
નથી ? ઉત્તર—

અસાર્વત્રિકી ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—અસાર્વત્રિકી ॥

અર્થ—એ વ્યાપ્તિ સર્વ જગ્યાપર નથી કે જ્ઞાન, મિથ્યાનુ નિવર્તક થઈને પુરુષાર્થનો હેતુ થાય અર્થાત્ એ વ્યાપ્તિ તો ભ્રમ-સ્થલમાં થાય છે. જગત્ કાંઈ ભ્રમ નથી. એટલા માટે કેવલ જ્ઞાનથી મુક્તિ કહિ શકાતિ નથી કિંતુ કર્મ અને જ્ઞાન બંનેથીજ મુક્તિ થાય છે. ૧૦

વિભાગઃ શતવત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—વીભાગઃ ॥ શતવત્ ॥

અર્થ—“વિભાગઃ શતવત્” એટલે જેમ કોઈ કોઈને કહે કે “આ બંનેને સો રૂપિયા આપો” તો બંનેને પચાસ પચાસ વેહેંચી આપવામાં આવે છે એવમ્ “તંત્રિયાકર્મણિ સમન્વારમેતે” ઘ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ ઇત્યાદિકોમાં કર્મ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અને પરમાત્માના અપહૃત પાપમાદિ ધર્મ ધારણના હેતુ હોય છે અને જ્ઞાન તે આનંદના અનુભવ કરવાનું કારણ હોય છે એ પ્રકારે કર્મ અને જ્ઞાનના આંશિક પ્રલો વેહેંચાઈ જાય છે. ૧૧

સંગતિ—શું મુક્તિ પણ કોઈ સાધાર ફલ છે? કે જેના અંશેને માટે કર્મ અને જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન અંશેના હેતુ છે? ઉત્તર—“તદ્ધર્મતાપત્તિનું” નામ મુક્તિ છે.” અર્થાત્ બ્રહ્મના ધર્મોને ધારણ કરવા એજ અભિપ્રાયને “બ્રાહ્મેણજૈમિનિરુપન્યાસાદિમ્પ.” ઘ૦ સૂ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥ એ સૂત્રમાં સ્પષ્ટતાથી વર્ણન કર્યો. ઉક્ત મુક્તિમાં અપહૃત પાપમાદિ શુભોને ધારણ કરવા એ કર્મ વિના થઈ શકતું નથી. એજ આશયને “પાવદાણુપમેવંવર્તયન્” છાં૦ ૮ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥ માં વર્ણન કર્યું છે કે પરમાત્માના શુભોનું ધારણ કરવું એ અનુદાનથી થાય છે અને “પરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્યસ્વેનરૂપેણામિનિવ્યયતે” એ વાક્યમાં સ્વસ્ત

૩૫ નિષ્પત્તિ વિમલ જ્ઞાનથી અનુભવ થાય છે એ પ્રમાણે ડર્મ મને જ્ઞાનનો મમુગ્ધય મુક્તિનું કારણ છે વાસ્તવમાં મુક્તિમાં કાંઈ અશ નથી માયાવાદમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ અને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તેજ મુક્તિ છે, તેમાં કર્મની આવશ્યકતા નથી અને જ્ઞાન પણ તેમના મતમાં તે અજ્ઞાનનું નિવર્તક માન્યુ છે કે જે જ્ઞાનમુને પ્રહાથી લિપ્ત થયાનું ભ્રમરૂપ અજ્ઞાન હતું

વેદિક દ્વેતવાદમાં તે જ્ઞાન વિનશ્લિત છે કે જેનાથી પરમાત્માના યથાસ્થિત ધર્મનું પરિજ્ઞાન થાય અને સ્વસ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય એજ અભિપ્રાયથી કહે છે કે—

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—અ યયનમાત્રવત ॥

અર્થ—‘અધ્યયનમાત્રવત’ એટલે જેણે યથાવિધિ વેદાદ્યન કર્યું છે અને પછી મત્કર્મ યાવદાયુષ કરે છે તેજ મુક્તિ પામે છે, અન્ય નહિ ૧૨

મગતિ નનુ તો પછી જ્ઞાનને મુખ્ય સાધન કેમ માન્યુ છે ? ઉત્તર—

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ—ન ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ—‘અવિશેષાત્’ એટલે એ વાત જ્ઞાન અને કર્મ બંનેમાં તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન પણ માન્ય કર્મ છે એટલા માટે ઉપ્પત્ત પ્રશ્ન ઠીક નથી ૧૩

સ્તુતયેન્નુમતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—સ્તુતયે ॥ અનુમતિઃ ॥ વા ॥

અર્થ—‘સ્તુતયેન્નુમતિર્વા’ નામ જ્ઞાનની સ્તુતિના અભિપ્રાયથી જ્ઞાનનું મુખ્યરૂપતાથી વર્ણન કર્યું છે જેમકે ‘નહિ જ્ઞાનેનસદ્ગ્રા પવિત્રમિદ્વવિદ્યતે’ ગી૦ ૪ ॥ ૩૮ ॥ આ શ્લોકમાં વર્ણન કર્યું છે ૧૪

કામકારેણચૈકે ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—કામકારેણ ॥ ચ ॥ એકે ॥

અર્થ—કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે “કામકારેણ” એટલે મકામ કર્મોના અભિપ્રાયથી જ્ઞાનને મોટું કહ્યું છે; અર્થાત્ મકામ કર્મ મુક્તિનું સાધન નથી અને નિષ્કામ કર્મરૂપ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એકજ છે જેમકે ગી૦ ૫ ॥ ૫ ॥ માં વર્ણન કર્યું છે કે જે સ્થાનને જ્ઞાની લોક પ્રાપ્ત થાય છે તેનેજ નિષ્કામ કર્મી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બંને એકજ છે. ૧૫

ઉપમર્દચ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—ઉપમર્દમ્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ઉપમર્દમ્” એટલે એજ અભિપ્રાયથી કર્મોનું મર્દન કથન કર્યું છે જેમકે “બ્રહ્મણ્યાધાયકર્માણિ સદ્ગત્યત્ત્વા કરોતિયઃ ॥ લિપ્યતેનસપાપેનપદ્મપત્રમિવામ્ભમા” ગી૦ ૫ ॥ ૧૦ ॥ જે પરમેશ્વરને આશ્રિત થઇને કર્મ કરે છે તે કર્મમાં રહેતાં છતાં પણ તે કર્મથી દોષવાન્ થતો નથી. જેમ કમલ જલમાં રહેતાં છતાં પણ નિર્લેપ રહે છે. એજ પ્રકારે આ ઠેકાણે મકામ કર્મોનું ઉપમર્દન કથન કર્યું છે. ૧૬

ઊર્ધ્વરેતસ્સુચ શબ્દોહિ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—ઊર્ધ્વરેતસ્મૃ ॥ ચ ॥ શબ્દે ॥ હિ ॥

અર્થ—ખીટ વાત એ છે કે “ઊર્ધ્વરેતસ્મૃ” નામ જે બ્રહ્મચારીઓનો આશ્રમવિશેષ છે તેમાંજ કર્મોનો અભાવ કથન કર્યો છે. સર્વને માટે નથી. એ વાત શબ્દ પ્રમાણથી જણાય છે. ૧૭

પરામર્શ
ધિગ

પરમર્શ જૈમિનિરચાદનાચાપવદતિહિ । ૧૮ ।

પદ૦—પરામર્શમ્ ॥ જૈમિનિઃ ॥ અચોદના ॥ ચ ॥ અપવદતિ
॥ હિ ॥

અર્થ—“પરામર્શમ્” નામ “વ્રયોધર્મસ્કન્ગ” છાં ૨ ॥ ૧૩ ॥
॥ ૧ ॥ ઈત્યાદિ શ્રુતિયોગે જે ઊર્ધ્વરેતનોના આશ્રમોનું કથન છે તે
પરામર્શ માત્ર છે, વાસ્તવમાં કોઈ એવો આશ્રમ નથી કેમકે
વ્રતસંસ્થામૃતત્વમેતિ ’ છાં ૨ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥ ઈત્યાદિમાં જે પ્રહાર્યોનું
અમૃત હોવાનું કથન કર્યું છે તે પરામર્શમાત્ર છે, અર્થાત્ તે પણ
વર્મ માર્ગ પરાયણુધર્મનેજ પ્રહાર્યો નિઃશ્ચય છે કેમકે “અચોદના”
નામ એમાં કોઈ વિધિ જણાતો નથી એવો જૈમિનિ આચાર્યનો
મત છે અને જે કાગળથી “અપવદતિ” નામ ‘વીરશંભે એપદે
વાના યોગિમુદ્રામયતે” તૈ૦ ૧ ॥ ૧૧ ॥ એ શ્રુતિ કર્મોના પતિ
ત્યાગનો અપવાદ કરે છે ૧૮

અનુષ્ટેયંવાદરાયણ. સામ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦—અનુષ્ટેયમ્ ॥ વાદરાયણઃ ॥ સામ્યશ્રુતેઃ ॥

અર્થ—“અનુષ્ટેયમ્” એવું આશ્રમીઓએ મુક્તિના માધન
કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એવો જાદરાયણાચાર્યનો મત છે
કેમકે “સામ્યશ્રુતે” આશ્રમીમાત્રને માટે કર્મોના અનુષ્ઠાન
વિવાયક શ્રુતિ સમાન દેખાય છે એટલા માટે મુક્તિને માટે જ્ઞાન
કર્મનો સમુચ્ચયજ માનવો એ ઠીક છે

સંગતિ—આશ્રમી માત્રને મુક્તિને માટે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવું
ચો ય છે એ કેમ મનાય ? ઉત્ત —

વિધિર્વાધારણવત્ ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—વિધિઃ ॥ વા ॥ ધારણવત્ ॥

અર્થ—ધારણની મમાન ઉક્ત આશ્રમેમાં પણ “કુર્વન્નેવેદકર્માણિ” ઇત્યાદિ મંત્રોથી વિધાન જણાય છે. “અવસ્તાત્ત્વમિધવાગ્યન્” એ મૃતવિષયક વાક્યમાં નીચે “મમિષ્” એટલે દહનના કાષ્ટે સખવાં એ મચ્છાન્ત કર્મનું વિધાન છે. એથી જણાય છે કે વૈદિક કર્મ મગ્ન પર્યન્ત કર્તવ્ય છે. અતએવ ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:— “નિયતં-કુલ્લકર્મત્વં કર્મજ્યાયોલ્લકર્મણ ॥ ગરીરયાત્રાઽપિચતેનપ્રસિધ્દેદ્દ-ર્મણ” ગી૦ ૨ ॥ ૮ ॥ કર્મ તમે અવશ્ય કરો કેમકે કર્મ વિના ગરીર યાત્રા પણ ચાલી શકતિ નથી. ૨૦

મંત્રતિ—નનુ “ઈપાંભૂતાનાંપૃથિવૈરિતઃ” છાં ૧ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ ઇત્યાદિ સ્થલોમાં એમ કહ્યું છે કે આ અર્થ ભૂતોનો પૃથિવ રમ છે. અને પૃથિવનો રસ જલ છે, જલનો આપધી રમ છે એ પ્રમાણે અર્થથી ઉત્તમ રસ ઉદ્ગીધને કહ્યો છે. ઇત્યાદિ મંત્રોથી એમ જણાય છે કે ઉપનિષદોમાં બ્રહ્મથી બિન્ન પણ ઉપાસ્ય છે, તો પછી એક બ્રહ્મની ઉપાસના કેવી રીતે ? એ શકા અર્ધનૂત્રમાં કરીને અર્ધનૂત્રથી ઉત્તર નૂત્રકાર આપે છે:—

૩ ગુનિમાના
ધિરનુ

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિચેન્ના-
પૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—સ્તુતિમાત્રમ્ ॥ ઉપાદાનાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥
॥ અપૂર્વત્વાત્ ॥

અર્થ—“સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાત્” નામ સ્તુતિ માત્રનું કથન કરવાથી જો પૂર્વોક્ત મંત્રા કરવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. કેમકે “મપૂર્વત્વાત્” એમાં પણ અપૂર્વતા જણાય છે માટે; તે અપૂર્વતા

એ પ્રમાણે છે કે ઉદ્ગીથ વેદ ગાયનનું મૂલભૂત સમન્તયું છે. ઉદ્ગીથ ઉપાસનાથી તાત્પર્ય એ છે કે સર્વનું મૂલરૂપ પ્રદાનું છે માટે ઇશ્વરથી ભિન્ન ઉપાસનાનો દોષ આવતો નથી, અને ણીજ વાત એ છે કે—૨૧

ભાવશબ્દાન્ન ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—ભાવશબ્દાન્ન ॥ ચ ॥

અર્થ—“ ભાવશબ્દાન્ન ” નામ “ ઉદ્ગીથમુગ્ધાસીન ” એ પ્રમાણે ઉપાસનાબોધક શબ્દ જણાય છે; માટે એવું નિદ્ધ થાય છે કે ઉદ્ગીથને સર્વોપરિ કથન કરીને ઉપાસ્ય કથન કર્યું છે. એટલા માટે ઉક્ત વાક્ય સ્તુતિમાત્ર નથી કિંતુ વિધિબોધક છે. ૨૨

સંગતિ—“ અથહયાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય દ્વે ભાર્યેન્નભૂવતુર્મૈત્રેયીચકાત્પાયનીચ ” વૃ૦ ૪ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ ઉત્પાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે ઉપનિષદમાં પણ ઐતિહાસિક કહાણીઓ છે. એવી આશંકા કરીને ઉત્તર આપે છે કે—

૪ પારિપ્લાવા
ધિકરણ

પારિપ્લાવાર્થાં ઇતિચેન્નવિશેષિતત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પદ૦—પારિપ્લાવાર્થાઃ ॥ ઇતિ ॥ ચેન્ન ॥ ન ॥ વિશેષિતત્વાત્ ॥

અર્થ—“ પારિપ્લાવાર્થાઃ ” ઉપનિષદોમાં જે કથાઓ આવે છે, તે ઇતિહાસરૂપ છે એમ કેહેવું ઠીક નથી કેમકે—“ વિશેષિતત્વાત્ ” ઉપનિષદોમાં તે કથાઓમાં પ્રદ્ધવિદ્યાની વિશેષતા જણાય છે. અર્થાત્ તેમાં પ્રદ્ધવિદ્યાનું બોધન કરાવવાના અભિપ્રાયથી આવી છે કાંઈ અન્ય અભિપ્રાયથી નથી ૨૩

સંગતિ—એમ કેમ માની શકાય કે સર્વ કથાઓ પ્રદ્ધવિદ્યા બોધન વિશેષરૂપે કરવાના અભિપ્રાયથી આવી છે ? ઉત્તર—

તથાચૈકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥ ૨૪ ॥

પદ૦—તથા ॥ ચ ॥ એકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥

અર્થ—“ તથાચ ” એવીજ રીતે માનવું થોવ્ય છે કેમકે “ એકવાક્યતોપવન્ધાત્ ” નામ બ્રહ્મવિદ્યાના વિષયમાં એક વાક્યતા જણાય છે. જો કદાચો કોઈ અન્ય અભિપ્રાયથી આવતે તો દરેક કદામાં બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા જણાવે નહિ. બ્રહ્મવિદ્યાની એકતા જણાયાથી વિદિત થાય છે કે વિશેષરૂપથી બ્રહ્મબોધન કરવાને માટે કદાચો આવી છે. કોઈ અન્ય પ્રયોજનથી નથી. ૨૪

સંગતિ—“ જ્ઞવાદ્યેતેષ્ટદાયજ્ઞરૂપા ” મુળ૦ ૩ ॥ ૭ ॥ ઇત્યાદિકોમાં યજ્ઞરૂપ કર્મોને અટક કથન કર્યા છે અને તમે તો મુક્તિને માટે જ્ઞાન કર્મનો અમુચ્ચય માનો છો, તો એ વિરોધ આવે છે તો પછી તમે સર્વની એક વાક્યતા કરીને બ્રહ્મવિદ્યામાં સંગતિ કેવી રીતે કરી શકો છો ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે—

++++++
પ અગ્નીન્ય-
નાથ વિદ્યમા-
++++++

અતएवचाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ ૨૫ ॥

પદ૦—અતएव ॥ ચ ॥ અગ્નીન્ધનાદ્યનપેક્ષા ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—“ જ્ઞવાદ્યેતેષ્ટદાયજ્ઞરૂપા ” ઇત્યાદિકોમાં યજ્ઞાદિ કર્મની આત્મઆદ્યાત્કારમાં આદ્યાત્ સાધનના નિરાસ (ખંડન) કરી છે. યજ્ઞાદિકોની સર્વથા અનપેક્ષા અભિપ્રેત નથી. એ બાવને સૂત્રકાર વક્તૃમાણુ છે સૂત્રોથી સ્પષ્ટ કરશે. “ અતएव ” એટલે કે મુક્તિની નાશાત્ સાધનનાના અભિપ્રાયથી યજ્ઞાદિકોની “ અનપેક્ષા ” અટકતા કરી છે. યજ્ઞાદિ કર્મના ત્યાગમાં અભિપ્રાય નથી. એજ અભિપ્રાયથી મીનામાં કાળું છે કે—“ યજ્ઞોદાનાંતપઃકર્મ ન ન્યાઝયં કાર્યમેવતત્ ॥ યજ્ઞોદાનં તપઃકર્મવાચનાનિમર્નાદિણામ્ ” ગી૦ ૧૮ ॥ ૨ ॥ યજ્ઞ દાન, અને તપ

એ કર્મોનો ત્યાગ ન કરવાં જોઈએ. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો મનુષ્યોને પવિત્ર કરે છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે યાવદાયુષમે-
વંવર્તયન્ બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે ” છાંં ૮ ॥ ૧ ॥ ૬ ॥ અર્થાત્
યાવદાયુષ વેદિક કર્મ કરતાં કરતાં બ્રહ્મલોકને (મુક્તિને) પ્રાપ્ત
થાય છે. ૨૫

સર્વાપેક્ષા
ધિકરણ

સર્વાપેક્ષાચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥ ૨૬ ॥

પદં—સર્વાપેક્ષા ॥ ચ ॥ યજ્ઞાદિશ્રુતેઃ ॥ અશ્વવત્ ॥

અર્થ—“ સર્વાપેક્ષા ” સર્વ વેદિક કર્મની આવશ્યકતા છે.
“ અશ્વવત્ ” અશ્વાશી પુરૂષને જેવી રીતે અલંકારયુક્ત અશ્વની
આવશ્યકતા છે, એજ પ્રકારે મુક્ત પુરૂષને સર્વ વેદિક કર્મની
આવશ્યકતા છે. “ યજ્ઞાદિ શ્રુતેઃ ” નામ “ તમેતંવેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા
વિવદિપંતિ યજ્ઞેનદાનેન તપસા નાશકે ” ઘૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥
એ શ્રુતિમાં યજ્ઞાદિકોની અપેક્ષા જણાયાથી.

આ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શંં આં છ પણ કર્મોનો સ્વીકાર
કરે છે અને લખે છે કે, “ તમેતં વેદાનુવચનેન ” યજ્ઞ, દાન, તપ,
થીજ બ્રાહ્મણ લોક તે બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે; આ ઠેકાણે આવીને
નચતદ્વિજ્ઞાનં કર્મણાંપ્રવર્તકં ભવતિપ્રત્યુત કર્માણ્યુચ્છિનત્તિ ” શંં માં
બ્રં મૂં ૩ ॥ ૪ ॥ ૮ ॥ બ્રહ્મનું જ્ઞાન કર્મનું પ્રવર્તક નથી,
કિંતુ નાશક છે. એ પ્રમાણે કર્મની વિરૂદ્ધ અતિ બલપૂર્વક લખવા-
વાળા સ્વામી આ સૂત્રમાં કર્મનો આશ્રય કરે છે. ૨૬

સંગતિ—તમે મુક્તિનું સાધન જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય માને
છો પરંતુ કર્મોનો જ્ઞાનની સાથે સમુચ્ચય કોઈ જગ્યાએ દેખાતો
નથી. જો કે—“ તમેવવિદિત્વામુનિર્ભવતિ ” ઘૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૪ ॥

“ एवंविच्छान्तो दान्तउपरतस्तिष्ठः समाहितो भूत्वा आत्मन्येव
 आत्मानमनुपश्यति ” बृ० ४ ॥ ४ ॥ २३ ॥ ते परमात्माना ज्ञानधी
 मननशील થઈ શકે છે. “ एवंविच्छान्तः ” એમ જાણવાવાળો
 શાંતિન પત્ર થઈને “ દાન્તઃ ” ઇન્દ્રિયોનાં દમનરૂપ સાધનવાળો
 “ આરતઃ ” ઉપરામવાળો, “ તિતિષ્ઠઃ ” શીતોષ્ણ ગહન કરવાવાળો
 થઈને પોતાના આત્મામાજ તે પરમાત્માને જોઈ શકે છે. અર્થાત્
 ઉક્ત સાધનોથી પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ પ્રમાણેના
 વાક્યોમાં જ્ઞાનજ મુજ્જિનુ સાધન છે પણ કર્મ નથી. તો પછી જ્ઞાન
 કર્મનો સમુચ્ચય કેવી રીતે ? એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે એ
 આશકા સર્વથા અસંગત છે. કેમકે “ તમેવધીરોવિજ્ઞાયમદ્વાંકુર્વાત
 બ્રાહ્મણા ” બૃ० ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૧ ॥ “ જ્ઞાન્તોદાન્તઃ ” ઇત્યાદિ વા-
 ક્યોમાં કર્મની વિધિ જણાયાથી જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચયવાદ ઔપનિ-
 પદ લોકોને અભિપ્રેત છે. એવાજ અભિપ્રાયથી સૂત્ર છે કે—

શમદમાद्युपेतઃ સ્યાત્તથાપિતુતદ્વિધેસ્તદજ્ઞતયા-
 તેપામવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

. પદ૦—શમદમાદ્યુપેતઃ ॥ સ્યાત્ ॥ તથાપિ ॥ તુ ॥ તદ્વિધેઃ ॥
 તદજ્ઞતયા ॥ તેપામ્ ॥ અવશ્યાનુષ્ટેયત્વાત્ ॥

અર્થ—“ શમદમાદ્યુપેતઃ ” નામ (શન) મનનો નિરોધ, (દમ)
 ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવો. આદિ પદથી વૈરાગ્ય, વિવેક આદિ મુજ્જિનાં
 સર્વ સાધન વિવક્ષિત છે. “ તથાપિ ” તોપણ કર્મ અને જ્ઞાનનો
 સમુચ્ચય માનવોજ પડે. “ તદ્વિધેસ્તદજ્ઞતયા ” નામ જ્ઞાનની જે
 વિધિ તેનું અંગ હોવાથી “ તેપામ્ ” શમદમાદિ સાધનો જ્ઞાનનું
 અંગ હોવાથી જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય અનુષ્ટેય છે.

આ ઠેકાણે અષ્ટાંગ યોગનું શમદમાદિ ઉપતથા છે. યોગના
 આઠ અંગ એ પ્રકારે છે કે, (૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન,
 (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, (૮) સમાધિ

(૧) અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રદક્ષ્યર્થ, અપરિગ્રહ, એ પાંચને યમ કહેવાય છે.

(૨) શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, ઇશ્વરપ્રણિધાન, એ પાંચને નિયમ કહેવાય છે.

(૧) મન, વાણી અને શરીરથી કોઈને પણ દુઃખ ન આપવું તેનું નામ અહિંસા કહેવાય છે. (૨) યથાર્થ ભાષણાદિ વ્યવહારનું નામ સત્ય. (૩) મન, વાણી અને શરીરથી પરદ્રવ્યાદિ હરણ ન કરવું તેનું નામ અસ્તેય. (૪) સ્મરણ, દીર્ઘન, કીડા, જોવું, શુભ ભાષણ, સંકલ્પ, નિશ્ચય અને ક્રિયાનિર્વૃત્તિ એ આઠ પ્રકારનાં મૈથુન છે. એ મૈથુનનો ત્યાગ કરવો તે પ્રદક્ષ્યર્થ કહેવાય છે, (૫) આવશ્યકતાથી અધિક વસ્તુ પાસે ન રાખવી, અર્થાત્ પોતાનાં યોગ ક્ષેત્રથી અધિક વસ્તુ પાસે ન રાખવી તેનું નામ અપરિગ્રહ કહેવાય છે.

(૧) અંદર અને બહાર બંને પ્રકારથી પવિત્ર રહેવું તે શૌચ કહેવાય છે. (૨) પોતાના પુરુષાર્થથી જે લાભ થાય તેનાપર સંતુષ્ટ રહેવું તેને સંતોષ કહે છે. (૩) શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વ સહન કરવું એ તપ કહેવાય છે. (૪) વેદ અને વૈદિક ગ્રંથોનું યુક્તિપૂર્વક પઠન કરવું એ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે. (૫) સત્યાદિ શુભોથી ઇશ્વરના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું તે પ્રણિધાન કહેવાય છે.

(૨) આસન પદ્માસનાદિક, (૪) પ્રાણાયામ—પ્રાણને સ્થિર કરવાનું નામ પ્રાણાયામ—પૂરક, રેચક, કુંભક એવા ભેદથી ત્રણ પ્રકારના થાય છે. (૫) પ્રત્યાહાર—રૂપાદિ વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને દોડવી તેનું નામ પ્રત્યાહાર. (૬) ઇશ્વરમાં મન લગાવવાનું નામ ધારણા કહેવાય છે, (૭) ધ્યાન—સમ્યક્દાનંદાદિ લક્ષણ યુક્ત પ્રદક્ષ્યર્થ ઇશ્વર વ્યતિરિક્ત વૃત્તિયોને હટાવીને એકમાત્ર ઇશ્વરના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવાનું નામ ધ્યાન કહેવાય છે. (૮) સમાધિ—ધ્યાનની અવસ્થા વિશેષનું નામ સમાધિ કહેવાય છે. એ સમાધિ અંગરૂપ છે. અર્થાત્ સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગનું યમ નિયમાદિકોની સમાન તે સમાધિ અંગ છે. એ સમાધિનું વર્ણન “સમાહિતો ભૂતા આત્મન્યેવ

આત્માનંપશ્યતિ ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૩ ॥ આ વાક્યમાં “સમાદિતઃ” શબ્દથી ક્યું છે. એનેજ આત્માવારેદ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ” એ વાક્યમાં નિદિધ્યાસન એ શબ્દથી કહ્યું છે. ઉક્ત યોગના અષ્ટાંગોથી જ્યારે પુરૂષ શમ, દમ સાધન સમ્પન્ન થાય છે, ત્યારે મુક્તિનો અધિકારી થાય છે.

ઉક્ત અંગોમાંથી યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર એ પાંચ ઇશ્વર સાક્ષાત્કારના બહિરંગ સાધન છે. અને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ અંતરંગ સાધન છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત સાધન સમ્પન્ન મુમુક્ષુ પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાત સમાધિની અવસ્થાનો લાભ કરે છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ તેનું નામ કેહેવાય છે કે જેમાં ઇશ્વરના સત્યાદિ ગુણોની ધ્યાનરૂપ વૃત્તિ બની રહે છે, અને તે પછી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં સર્વ વૃત્તિઓનો લય થાય છે. એક માત્ર ઇશ્વરના સ્વરૂપનો અવભાસ થાય છે અને અવિદ્યાદિ દોષોથી દૂર રહીને જીવનું તેમાં શુભસ્વરૂપ રહી જાય છે. જેમકે “ પરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેનરૂપેણાભિનિવ્વચતે ” ઇશ્વર સ્વરૂપ પરંજ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈને પોતાના નિર્મળ સ્વરૂપથી જીવાત્મા સ્થિર થાય છે એનું નામ જીવનમુક્તિ કેહેવાય છે. ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાવાળાને દેહત્યાગ પછી કેવલ્ય મુક્તિ થાય છે. જેમાં કેવલ ચેતનમાત્ર સ્વસ્વરૂપથી પરમાત્માના અપહત પામ્માદિ ગુણોને ધ્યાનરૂપ લક્ષિતથી પોતાનામાં ધારણ કરે છે.

સંગતિ—નનુ જેમ અદ્વૈતવાદિયોના મતમાં આત્મસાક્ષાત્કારનું સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાન છે અને શ્રવણ, મનનાદિક તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ દ્વારા મુક્તિનું સાધન છે પણ સાક્ષાત્સાધન નથી. એ પ્રમાણે તમારા મતમાં પણ અષ્ટાંગયોગ ઇશ્વર સાક્ષાત્કારની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને તે ઇશ્વર સાક્ષાત્કાર મુક્તિનું સાધન છે. એ પ્રમાણે પરંપરાથી અષ્ટાંગયોગ સાધન છે પણ સાક્ષાત્ સાધન નથી. તો પછી જ્ઞાનકર્મનો સમુચ્ચય મુક્તિનું સાધન કેમ કેહેવાય ?

હિન્દુ—અતઃ સ્વચ્છાન્તરે સ્વચ્છાન્તરે કોઈ વસ્તુ સિત્ત નથી. કયુ નિદિધ્યાસનરૂપ પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર સંપાદક હોવાય છે. એ વસ્તુ સ્વ નિ ચમતુષ એમ વર્ણન કરે છે કે “ મોક્ષતાપનપા વેદાન્તમાતૈવિદિતં જ્ઞાનં ક્ષાન્તોપાનનાદિ મન્દવાચ્યન્ ” શ્રી માય્વ-

પૃ. ૨૦૬૭ વેદાન્ત શાસ્ત્રી કથન કરેલાં મોક્ષતું સાધનનું એ નામ છે તેનું જ ધ્યાન. હિન્દુનાં અને નિદિધ્યાસનાદિ નામ છે. એ પ્રકારે તે જ્ઞાન ધ્યાનરૂપ ભૂમિથી કોઈ સિત્ત વસ્તુ નથી. જ્યારે તે તે વસ્તુનું વિવેચન કરે છે ત્યારે જ્ઞાન કહેવાય છે અને જ્યારે તે અનુદનથી ઈશ્વર ભક્તિરૂપ થાય છે ત્યારે ધ્યાન કહેવાય છે. એ અભિપ્રાયનું શ્રી ભગવદ્ગીતામાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે—
“ યત્નાત્તયઃપ્રાપ્યતે જ્ઞાનં તયોગૈ રપિગમ્યતે ॥ ૧૬ ॥ ૫ ॥ ૫ ॥ એ મોક્ષપદને જ્ઞાની લોક પ્રાપ્ત થાય છે તેને જ યોગી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ બંને એક જ પદાર્થ છે. જે એ પ્રકારે બાહ્ય છે તે જ ઠીક બાહ્ય છે. એથી જણાય છે કે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચય જ વૈદિક લોકોને ઇષ્ટ છે. એ જ અભિપ્રાયને “ જ્ઞામદમાયુષેત ” એ સૂત્રમાં મહર્ષિ બાદરાયણાચાર્યજીએ વર્ણવ્યો છે. ૨૭

સંગતિ—નતુ યોગીને માટે જ્ઞાનપાનનો યથેચ્છાચાર છે કે ઉચ નીચ મર્વના અત્તનું ભક્ષણ કરી શકે છે ? ઉત્તર—

++++++
+ ૭ મર્વાનાનુ +
+ મત્યધિકરણ +
++++++

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્મયે
તદર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

પદ—સર્વાન્નાનુમતિઃ ॥ ચ ॥ પ્રાણાત્મયે ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ—પ્રાણોના નાશ વખતે મર્વનું અન્ન ભક્ષણ કરવાની શા-
સ્ત્રમાં આજ્ઞા જણાય છે એટલા માટે ઉચ નીચના અન્નનો કાંઈ
હોપ નથી. જેમકે પ્રાણોના નાશ સમયે આકાશજીવિયે દહિના
દાણાનુ ભક્ષણ કરેલું જણાય છે ૨૮

સંગતિ—જો યોગિયોને માટે ધર્મોપાર્જિત અન્ન અને અધર્મો-
પાર્જિત નીચનું અન્ન લક્ષણ કરવાનો નિયમ ન રહે તો “આહારશુદ્ધૌ
સત્ત્વશુદ્ધિઃ” આહારની શુદ્ધિ હોવાથી વિચાર શુદ્ધ થઈ શકે છે એ
શાસ્ત્રનો લેખ નિષ્પ્રજ થઈ જશે ? ઉત્તર—

અવાધાત્ત્વ ॥ ૨૯ ॥

પદ૦—અવાધાત્ત્વ ॥ ચ ॥

અર્થ—“અવાધાત્ત્વ” નામ યોગીના સામર્થ્યને પાપાદિ દોષ
દુષિત અન્નનું લક્ષણ કરવાથી આધ આવતો નથી. ૨૯

અપિચસ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—“અપિચસ્મર્યતે” સ્મૃતિ એ વાતનું કથન કરે છે કે
ઉક્ત દોષોથી જ્ઞાની દુષિત થતા નથી. જો કે—“અપિચેદસિપાપેભ્યઃ
સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ॥ સર્વજ્ઞાનપ્લવેનૈવ વૃજનં સંતરિપ્યસિ” ગી૦ ૪
॥ ૨૬ ॥ જ્યારે તમે સર્વ પાપીઓથી મોટા પાપી છો તોપણ જ્ઞાન
રૂપી નૌકાથી પાપમાગરનો પાર પામશો અર્થાત્ આહારજન્ય મંદ
વામનાઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા દેશે નહિ. ૩૦

સંગતિ—જો અલક્ષ્યાલક્ષ્યનો કાંઈ નિયમ નથી તો પછી જ્ઞાની
જે ચાહે તે ખાય અને ચાહે તે પીયે, તો શું મદ્ય મામાદિ અલક્ષ્ય
લક્ષણના દોષ પણ જ્ઞાનથી શુદ્ધ થઈ શકે ? ઉત્તર—

શબ્દશ્ચાસ્યાકામકારે ॥ ૩૧ ॥

પદ૦—શબ્દઃ ॥ ચ ॥ અસ્ય ॥ અકામકારે ॥

અર્થ—“શબ્દઃ” નામ શબ્દ પ્રમાણ “અસ્ય” એ જ્ઞાનીના
અકામકારે” અલક્ષ્ય અને અપેય વસ્તુઓના નિપેદ્યમાં છે. જેમકે

“બ્રાહ્મણઃ સુરાંનપિવેત્” છાંં ૫ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ “યથા માંસંયથા
સુગ” અથર્વં ૦ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મદ્ય માંસાદિ અલક્ષ્ય પદાર્થોનો
નિષેધ જણાય છે, માટે “સર્વાન્નાતુમતિઃ” વ્રં સૂં ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ૨૮ ॥
માં મદ્ય માંસાદિ અલક્ષ્ય લક્ષણની અનુમતિ નથી, કિંતુ ત્યાંતો
અયોગ્ય અન્નના લક્ષણથી તાત્પર્ય છે-કે જે અન્ન શુભ કર્મોથી
ઉપાર્જન કરેલું ન હોય, એ અભિપ્રાય છે. પ્રસંગસંગતિથી લક્ષ્યા-
લક્ષ્યનો વિષય કહેવાયો. હવે પાછું પૂર્વ પ્રકૃત સાધનમૂલ કર્મોનો
વિચાર કરાય છે. ૩૧

આશ્રમકર્મ
ધિકરણ

વિહિતત્વાચ્છાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

પદં—વિહિતત્વાત્ ॥ ચ ॥ આશ્રમકર્મ ॥ આપે ॥

અર્થ—“વિહિતત્વાત્” નામ વિધાન કરવાથી આશ્રમોના કર્મ
પણ સુમુક્ષુને માટે અવશ્ય કર્તવ્ય છે. ૩૨

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

પદં—સહકારિત્વેન ॥ ચ ॥

અર્થ—“સહકારિત્વેન” એટલે જ્ઞાનના સહાયક હોવાથી પણ
યજ્ઞાદિ કર્મ કર્તવ્ય છે. અધિક શું કહેવું સર્વ પ્રકારથી કર્મ અને
જ્ઞાનના સમુચ્ચયથીજ સુક્ષિપ્ત થાય છે, એ અભિપ્રાયને આગળના
સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કહે છે. ૩૩

સર્વથાઽપિતણ્વોમયલિહ્નાત્ ॥ ૩૪ ॥

પદં—સર્વથા ॥ આપે ॥ તે ॥ એવ ॥ ઉમયલિહ્નાત્ ॥

અર્થ—“સર્વથાઽપિ” સર્વ પ્રકારથી અર્થાત્ સુક્ષિપ્ત અને શબ્દ
પ્રમાણથી “તત્ત્વ” કર્મ અને જ્ઞાનજ સુક્ષિપ્તના સાધન છે. “ઉમયલિહ્નાત્”

ખનેનાં ચિન્હ જણાયાથી. જેમકે “તમેતં વેદાનુવચનેન. બ્રાહ્મણાવિ-
વિદિપન્તિ” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ “અનાશ્રિતં કર્મફલં કાર્ય
કર્મકરોતિયઃ ॥ સસન્યાસા સયોગી ચ નનિરાગ્નિર્નચાક્રિયઃ ॥ ગી૦ ૬
॥ ૧ ॥ “યજ્ઞોદાનં તપશ્ચૈવપાવનાનિમનીષિણામ્” ગી૦ ૧૮ ॥ ૫ ॥
“નહિદેહ મૃતાશ્વયં ત્યક્ત્વં કર્માણ્યશેષતઃ ॥ યસ્તુ કર્મફલત્યાગી
સત્યાગીત્યભિધીયંતે” ગી૦ ૧૮ ॥ ૧૧ ॥

યજ્ઞ, દાન, તપ, એ મનુષ્યોને પવિત્ર કરે છે, એ માટે એમનો
ત્યાગ કરવો કદાપિ યોગ્ય નથી. દેહધારી પુરૂષ સર્વ કર્મનો સંન્યાસ
કદાપિ કરી શકતો નથી, કિંતુ જે કર્મના ફલનો ત્યાગ છે તેજ
ત્યાગ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે “આત્માવારેદ્રષ્ટવ્યઃ” ઇત્યાદિ જ્ઞાન
કર્મના સમુચ્ચય વિધાયક વાક્યોથી એવું જણાય છે કે જ્ઞાન કર્મનો
સમુચ્ચયજ ઔપનિષદ્ લોકોને અભિમત છે. પરંતુ કેવલ જ્ઞાન
નહિ. ૪૪

અનભિભવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૫ ॥

પદ૦—અનભિભવમ્ ॥ ચ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—“અનભિભવમ્” નામ કર્મનો તિરસ્કાર શાસ્ત્ર દર્શાવતું
નથી. “અપહ્યાત્માનનશ્યતિ યં વ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દતિ” છાં ૮
॥ ૫ ॥ ૩ ॥ તે આત્મિકળલ નષ્ટ થતું નથી જેનો બ્રહ્મચર્યથી
લાલ થાય તે. એ પ્રકારે શાસ્ત્ર કર્મના નાશ કરતાં નથી અર્થાત્
તિરસ્કાર કરતા નથી કિંતુ વર્ણન કરે છે. ૩૫

સંગતિ—હવે અન્તરાધિકરણમાં એ વાતનો વિચાર કરે છે કે
જેમણે વિધિ પ્રમાણે આશ્રમોનું પાલન નથી કર્યું, તેમને પણ
બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર છે કે નથી? એ સંદેહની નિવૃત્તિને માટે
સૂત્રકાર કહે છે કે—

++++++
+ ૯ વિદુરા +
+ ધિકારણ. +
++++++

અન્તરાચાપિતુ તદ્દદ્યેઃ ॥ ૩૬ ॥

પદ૦—અન્તરા ॥ ચ ॥ અપિ ॥ તુ ॥ તત્ ॥ દ્યેઃ ॥

અર્થ—“ અન્તરાચાપિ ” નામ આશ્રમ રહિત પુરુષોનો પણ પ્રહ્લવિદ્યામાં અધિકાર છે. કારણ કે તે અધિકાર રૂઢવ, ગર્ભમાં જણાય છે માટે. ૩૬

અપિચસ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

પદ૦—અપિ ॥ ચ ॥ સ્મર્યતે ॥

અર્થ—“ અપિચસ્મર્યતે ” નામ સ્મૃતિમાં પણ એમ જણાય છે. એમકે “ જપ્યેનૈવતુ સંબિધેદ્બ્રાહ્મણોનાત્રસંશયઃ ॥ કુર્યાદન્યં નવા-કુર્યાત્મૈત્રો બ્રાહ્મણસ્ત્યતે ” મનુસ્મૃતિ ॥ પ્રહ્લવિદ્યાનો અધિકારી પ્રાહ્મણુ જપથી શુદ્ધ થાય છે. પછી તેણે આશ્રમોના કર્મ પૂર્ણ કર્યા હોય અથવા નહિ કર્યા હોય તેપણુ. ૩૭

વિશેપાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

પદ૦—વિશેપાનુગ્રહઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ વિશેપાનુગ્રહઃ ” એટલે “ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યાયાત્માનમન્વિષ્યેત્ તપ, પ્રહ્લવ્યર્થ અને શ્રદ્ધા તથા વિદ્યાવડે પર-માત્માનું અન્વેષણ કરવું. એથી જણાય છે કે પ્રહ્લવિદ્યાનો અધિકાર આશ્રમહીનને પણ છે. ૩૮

સંગતિ—જ્યારે અનાશ્રમીનો પણ પ્રહ્લવિદ્યામાં અધિકાર છે, તો પછી આશ્રમીમાં વિશેષતા શું રહી ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

અતસ્તિતર જ્યાયોલિંગાચ ॥ ૩૯ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ તુ ॥ ઇતરત્ ॥ જ્યાયઃ ॥ લિંગાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ અતઃ ” એટલે “ વ્રહ્મચર્યે સમાપ્યગૃહીમવેત્ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જણાય છે કે બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોને ધારણ કરીને બ્રહ્મ-વિદ્યાને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલા માટે “ ઇતરજ્યાય. ” અનાશ્રમી કરતાં આશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે. “ લિંગાત્ ” બ્રહ્મચર્યાદિ પૂર્વોક્ત લિંગોથી આશ્રમી હોવાની શ્રેષ્ઠતા જણાય છે. ૩૯

સંગતિ—જે પ્રમાણે વિદ્યુરેનો બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે તે પ્રમાણે સંન્યાસી થઈને જે સ્વપ્રત્યક્ષ પતીત છે, તેને મુક્તિનો અધિકાર છે કે નહીં ? ઉત્તર—.

૧૦ તદ્ભૂતા
વિરલુ

તદ્ભૂતસ્યતુનાતદ્ભાવો જૈમિનેરપિ નિયમાતદ્રૂપાભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

પદ૦—તદ્ભૂતસ્ય ॥ તુ ॥ ન ॥ અતદ્ભાવઃ ॥ જૈમિનેઃ ॥ અપિ ॥ નિયમાતદ્રૂપાભાવેભ્યઃ ॥

અર્થ—“ તદ્ભૂતસ્ય ” જે સંન્યાસ આશ્રમને પ્રાપ્ત છે તેને “ નાતદ્ભાવ ” સંન્યાસાશ્રમથી પતિત થયા પછી પ્રાપ્ત થઈ નથી. “ જૈમિનેઃ ” જૈમિનીને એ સ્વીકાર છે. અને “ અપિ ” શબ્દથી બ્રહ્મચર્યાદિના પણ, એટલા માટે “ નિયમાતદ્રૂપા ભાવેભ્યઃ ” એટલે શ્રુત્યુક્ત નિયમનું પાલન નહિ કરવાથી અને પુનઃ પ્રાપ્તિ-તનો અભાવ હોવાથી પતિત સંન્યાસીની મુક્તિ થતી નથી. ૪૦

સંગતિ—જે કે તેને મુક્તિ પ્રાપ્તિ થતી નથી, છતાં તેને મુક્તિનો અધિકાર તો બન્યો રહે છે. પછી મુક્તિ કેમ ન થાય ? ઉત્તર—

નચાધિકારિકમપિ પતનાનુનાના તદયોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—ન ॥ ચ ॥ અધિકારિકમ્ ॥ અપિ ॥ પતનાનુના-
નાત્ ॥ તદયોગાત્ ॥

અર્થ—“ નચાધિકારિકમપિ ” તેને અધિકારી ગોચરતા પણ
રહેલી નથી, કેમકે તેની લોક વાસનાદિએ તેનો અધિકાર પણ નહીં
કરી દીધો. તેના પતિત હોવાના અનુમાનથી તેને મુક્તિ માટે
અયોગ્ય સમજ્યો છે.

ઉપપૂર્વમપિત્યેકેભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥ ૪૧ ॥

પદ૦—ઉપપૂર્વમ્ ॥ અપિ ॥ તુ ॥ એકે ॥ ભાવમ્ ॥ અશનવત્ ॥
તત્ ॥ ઉક્તમ્ ॥

અર્થ—“ ઉપપૂર્વમ્ ” કંઈએક આચાર્યો ઉક્ત આશમથી પતન
રૂપ હોવાને ઉપપાતક માને છે “ ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ” જેમકે ભવ
માંસના અશનરૂપ હોવાનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે છે તેમ તેનું પણ
પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે છે. ૪૨

વહિસ્તૂભયથાઽપિસ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૨ ॥

પદ૦—વહિઃ ॥ તુ ॥ ઉભયથા ॥ અપિ ॥ સ્મૃતેઃ ॥ આચારા-
રાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ ઉભયથાપિ ” આશ્રમ પતનને ઉપપાતક માને આચાર્ય
મહાપાતક માને, પણ બંને પ્રકારે તે પતિત “ વહિઃ ” શુદ્ધિપદથી

બહિષ્કૃત મનાય છે. “સ્મૃતેતચારાચ” એ વાત સ્મૃતિ અને શિષ્ટા-ચારથી જણાય છે. ૪૩

સંગતિ—હવે એવો વિચાર થાય છે કે યજ્ઞાદિ કર્મોનું ફળ યજ્ઞમાનનેજ થાય છે કે ઋત્વિગાદિ કર્મ કર્તાઓને પણ ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આપે છે.

++++++
૧૩ સ્વામિ-
નિધિકરણ.
++++++

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

પદ૦—સ્વામિનઃ ॥ ફલશ્રુતેઃ ॥ ઇતિ ॥ આત્રેયઃ ॥

અર્થ—“સ્વામિનઃ” સ્વામીને સર્વ કર્મોનું ફળ થાય છે એમ આત્રેયાચાર્ય માને છે. ૩૪

આર્ત્વિજ્યમિત્યૌડુલોમિસ્તસ્મૈહિપરિક્રિયતે ॥ ૪૫ ॥

પદ૦—આર્ત્વિજ્યમ્ ॥ ઇતિ ॥ ઔડુલોમિઃ ॥ તસ્મૈ ॥ હિ ॥ પરિક્રિયતે ॥

અર્થ—“આર્ત્વિજ્યમ્” ઋત્વિજોને પણ પ્રલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ ઔડુલોમી આચાર્ય કહે છે. “તસ્મૈહિપરિક્રિયતે” તે પણ પોતાનાં કર્મોનો કર્તા છે અર્થાત્ ઋત્વિક પોતાનાં વૈદિક કર્મના પ્રલનો લોકતા છે. યદ્યપિ યજ્ઞ યજ્ઞમાન કરાવે છે અને તેનું ફલ પણ તેનેજ થવું જોઈયે તથાપિ તેમાં શુભ કર્મનો કર્તા ઋત્વિક પણ છે; માટે તે પણ ફલલાગી થાય છે. ૪૫

શ્રુતેશ્ચ ॥ ૪૬ ॥

પદ૦—શ્રુતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“શ્રુતેઃ” નામ એવું કથન વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ સાંબ-ળવામાં આવે છે, કર્તા પણ કર્મના ફળનો લોકતા થાય છે. ૪૬

સંગતિ—જેવી રીતે શ્રવણ મનનાદિ મુક્તિનાં સાધન છે. એ પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કારમાં કાંઈ અન્ય પણ સાધન છે કે નહિ ? ઉત્તર:—

સહકાર્યન્તરવિધિઃ
૧૪ સહકાર્યન્તર
વિધિઃ ૭

સહકાર્યન્તરવિધિઃ પક્ષેણતૃતીયંતદ્વતો
વિધ્યાદિવત્ ॥ ૪૭ ॥

પદ૦—સહકાર્યન્તરવિધિઃ ॥ પક્ષેણ ॥ તૃતીયં ॥ તદ્વતઃ ॥
વિધ્યાદિવત્ ॥

અર્થ—“ સહકાર્યન્તરવિધિઃ ” શ્રવણાદિકોના સહકારી બાલભાવ અને પાંડિત્ય એ પણ શ્રવણાદિકોની સમાન વિધેય છે. અને પક્ષમાં તૃતીય મૈત્ર્ય કે જેનો વિચારશીલોમાં પ્રયોગ જણાય છે જેમકે “ મુનિનામપ્યહં વ્યાસઃ ” ગો૦ ॥ ૧૦ ॥ ૩૭ ॥ એમાં વર્ણુન કથુ” છે તે મૈત્ર્યપણ પાંડિત્ય અને બાલભાવથી અતિરિક્ત તૃતીય સાધન મુક્તિને માટે વિધેય છે. મૈત્ર્યથી આ ઠેકાણે વિચારશીલતાનું તાત્પર્ય છે કાંઈ ચુપ રહેવાનું એટલે મુગા રહેવાનું નથી. ૪૭

કૃત્સ્નમાવાત્તુગૃહિણોપસંહારઃ ॥ ૪૮ ॥

પદ૦—કૃત્સ્નમાવાત્ ॥ તુ ॥ ગૃહિણા ॥ ઉપસંહારઃ ॥

અર્થ—“ કૃત્સ્નમાવાત્ ” નામ સંપૂર્ણ સાધનગૃહી પુરૂષમાં પણ જણાયાથી તેનો ઉક્ત સાધનોમાં ઉપસંહાર કરી લેવો. અર્થાત્ ગૃહી પણ ઉક્ત સાધન સંપન્ન થઈને મુક્તિનો અધિકારિ થઈ શકે છે. ૪૮

મૌનવદિતરેપામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

પદ૦—મૌનવત્ ॥ ઇતરેપામ્ ॥ અપિ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—“મૌનવત્” મૌન પેઠે “ઇતરેપામ્” બીજાને “ત્રયોધર્મસ્કન્ધા” ઇત્યાદિ છે તેનું પણ ગ્રહણ કરી લેવું—તેનો પણ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ જણાય છે માટે. ૪૯

સંગતિ—નનુ બાલભાવથી શું તાત્પર્ય છે ? બાળકની સમાન શૌચાશૌચનો વિચાર ન કરવો તે કે કાંઈ અન્ય તાત્પર્ય છે ? ઉત્તર—

૧૫ અનાવિ-
ષ્કુર્વન્નન્વયાત્

અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

પદ૦—અનાવિષ્કુર્વન્ ॥ અન્વયાત્ ॥

અર્થ—“અનાવિષ્કુર્વન્” સ્વભાવનો પ્રકાશ ન કરવો અર્થાત્ કોઈના પ્રલોભનને માટે પોતાના ભાવોને પ્રસિદ્ધ ન કરવા—અર્થાત્ દંભદર્પાદિથી રહિત થવું એ બાલભાવથી અભિપ્રાય સમજવો “અન્વયાત્” એટલે ઉપનિષદમાં પણ એવાજ અર્થમાં એ ગણ્ઠ મંગત છે. ૫૦

સંગતિ—મુક્તિ આ જ જન્મના કર્મથી આ જ જન્મમાં મળે છે કે જન્માન્તરમાં પણ મળે છે ? ઉત્તર—

૧૬ એદિક-
મપ્યપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે

એદિકમપ્યપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૫૧ ॥

પદ૦—એદિકમ્ ॥ અપિ ॥ અપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે ॥ તદ્દર્શનાત્ ॥

અર્થ—“અપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે” ને કોઈ મોટું પ્રતિબંધક કમ નહિ હોય તો “એદિકમપિ” આ જન્મમાં પણ મુક્તિ થઈ જાય છે. ૫૧

૧૭ મુક્તિફલા
ધિકરણ

एवंमुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

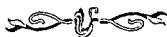
પદ૦—एवम् ॥ मुक्तिफलानियमः ॥ तदवस्थावधृतेः ॥
तदवस्थावधृतेः ॥

અર્થ—“ एवम् ” ઉક્ત પ્રકારે સાધનસંપન્ન હોવાથી
“ मुक्तिफलानियमः ” મુક્તિફલાની પ્રલભાં કાંઈ પ્રતિબંધ થતો નથી.
“ तदवस्थावधृतेः ” નામ “ परंज्योतिरुपसम्पद्यस्वेनरूपेणाभि निष्पद्यते ”
તે પરમલયોતિ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈને અને તેના અપહૃત પાશ્માંદિ
ગુણોને ધારણ કરીને મુક્ત થાય છે. સૂત્રમાં ખીજી વખત “तदवस्थावधृतेः”
આવ્યું છે તે અધ્યાયની સમાપ્તિના અભિપ્રાયથી છે. પર

॥ इतिश्री वेदान्तार्थ भाष्ये तृतीयाध्यायस्य ॥

॥ चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽयन्तृतीयोऽध्यायः ॥

ओ३म्

॥अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः

पादः प्रारभ्यते ॥

સંગતિ—તૃતીયાધ્યાયમાં પરાપર વિદ્યાનાં સાધનોનો વિચાર કર્યો. હવે આ ચતુર્થાધ્યાયમાં ફલ અર્થાત્ મુક્તિ વિષયક વિચારવામાં આવે છે. અને પ્રસંગ સંગતિથી અન્ય વિષયો પણ આ અધ્યાયમાં આવશે તેનું પણ નિરૂપણ થશે.

પ્રથમ કેટલાંએક અધિકરણોમાં ઉપાસનાનું આશ્રયણ કરીને વિચાર કરાય છે.

આત્માવારે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ ॥ વૃ૦ ૪ ॥

॥ ૫ ॥ ૬ ॥

તમેવધીરો વિજ્ઞાય મજ્ઞાં કુર્વીત ॥ વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૧ ॥

સોન્નેષ્ટવ્યઃ સવિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ॥ છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥

ઈત્યાદિ વાક્યોમાં એવો સંશય છે કે શું વાક્યજન્ય બ્રહ્મજ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે ? અથવા વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી ? પૂર્વપક્ષ એવો છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન માત્રથી મુક્તિ થાય છે. જેમકે—બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવમ-વાતિ ॥ મુળકં ૩ ॥ ૧૯ ॥ એ વાક્યમાં એવું લખ્યું છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી બ્રહ્મ થઈ જાય છે.

ખીજી વાત એ પણ છે કે આ સંસારરૂપ બન્ધ આવિયક છે, એટલા માટે પણ જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે. ઉપાસનારૂપ આવૃત્તિની

કાંઈ જરૂર નથી. જેમકે રજગુમાં પ્રાંતિભૂત જે સર્પ છે, તેની નિવૃત્તિ અધિષ્ઠાનભૂત રજગુના જ્ઞાનથીજ થાય છે, પણ કાંઈ બીજા કર્મ વિશેષથી થતી નથી એજ પ્રમાણે એક માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનજ સુક્ષિતનું સાધન છે. ઉપાસનારૂપ કર્મ સુક્ષિતનું સાધન નથી ? એ પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિને માટે આ સૂત્ર છે.

આવૃત્તિ
વિરુદ્ધ

આવૃત્તિ રસકૃદુપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—આવૃત્તિઃ ॥ અસકૃત્ ॥ ઉપદેશાત્ ॥

અર્થ—“ આવૃત્તિ ” નામ વારંવાર બ્રહ્મનું ધ્યાન કરવું, એ સુક્ષિતનું સાધન છે. “ અસકૃત્ ” અનેકવાર “ ઉપદેશાત્ ” ઉપદેશ કરવાથી. જેમકે ઉક્ત વાક્યોમાં અનેક વાર બ્રહ્મજ્ઞાનની આવૃત્તિ કહી છે એક અસકૃત્ ઉપદેશરૂપી વાક્યમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન વર્ણન કર્યું છે. અને તે એકજ ચિન્તાનરૂપ છે, અર્થાત્ એક એવી રીતે સ્મૃતિ સન્તાનરૂપ તે બ્રહ્મધ્યાન છે કે જેનો પ્રવાહ હુમેશાં બની રહે છે અર્થાત્ વારંવાર બ્રહ્મધ્યાન થાય છે. એ વાતને ઉપનિષદોનાં હઠ્ઠરો વાક્ય વર્ણન કરે છે. જેમકે—તતસ્તુતં પશ્યતિ નિષ્ફલ ધ્યાયમાનઃ ॥ મિચ્યતે હૃદય ગ્રન્થિશ્ચિદ્દ્યન્તે સર્વ સંશયઃ ॥ ક્ષીયન્તે ચાસ્યકર્માણિ તસ્મિન્દ્રે પરાવરે ॥ મુ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૮ ॥ તે પુરૂષની હૃદયની અંધી ખુલ્લી જાય છે, સર્વ સંશય નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ક્રિયામાણ અનુચિત કર્મોનો અકૂર પણ તેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતો નથી એ અભિપ્રાયથી “ ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ ” કહ્યું છે. એ સર્વ પૂર્વોક્ત વાત તે પરાવર બ્રહ્મના દર્શનથી થાય છે. પર એટલે કારણરૂપ પ્રકૃતિ અને અવર એટલે કાર્યરૂપ પ્રકૃતિ એ બંને બ્રહ્મમાં વિદ્યમાન છે, એટલા માટે તેને પરાવર કહ્યું છે. આવૃત્તિરૂપ બ્રહ્મદર્શનજ ઉક્ત વાક્યોમાં કહ્યું છે. અને એજ બ્રહ્મદર્શનને “ આત્માવારેદૃશ્યઃ શ્રોતવ્ય ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં પ્રત્યયાવૃત્તિરૂપથી વિધાન કર્યું છે. એટલા માટે

મુક્તિ ઉપાસનારૂપી બ્રહ્મધ્યાનથી થાય છે, પણ વાક્યજન્ય જ્ઞાનથી થતી નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે, સંસાર અધ્યાસ માત્ર છે, અને જ્ઞાનથીજ તેની નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એ માટે જ્ઞાન, ણંધની નિવૃત્તિરૂપ મુક્તિનું સાધન છે, એ વાત પણ ઠીક નથી. પ્રથમ તો આ સંસાર અધ્યાસ નથી કેમકે અધ્યાસ નામ મિથ્યાનું છે અને તે જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ આ સંસાર જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થતો નથી કિંતુ કર્મનાશય છે. એથી એવું જણાય છે કે એ અનિત્ય છે પણ મિથ્યા નથી અનિત્ય તેનુંજ નામ કેહેવાય છે કે જે પોતાના દેશદ્વંદ્વમાં ન હોય. અને મિથ્યાનું લક્ષણ માયા વાદિયો એમ કહે છે કે જે કાળમાં જે જ્યાં પ્રતીત થાય છે તેજ કાલમાં તે ત્યાં નહિ હોય. પણ એ વાત પ્રપંચમાં દેખાતી નથી.

બીજી વાત એ છે કે જો મુક્તિ, ણંધની નિવૃત્તિરૂપજ હોય અને કોઈ ભાવ પદાર્થ ન હોય તો જ્ઞાનથી તેની પ્રાપ્તિ ચેનકેન પ્રકારથી થઈ શકે. પણ મુક્તિ તો એક ભાવ પદાર્થ છે અને તે જીવની સુષુપ્તિ આદિ અવસ્થાની સમાન અવસ્થા વિશેષ છે. તો પછી તે જ્ઞાનથી કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે !!! અને “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવમર્વાતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં તો જીવનું બ્રહ્મ થવારૂપ મુક્તિ વર્ણન કરી છે, તો પછી તે જ્ઞાન માત્રથી કેમ કરી પ્રાપ્ત થઈ શકે ? અધિષ્ઠાન પ્રાપ્તિરૂપથી પણ એનો ઉત્તર અપાઈ શકે તેમ નથી. અર્થાત્ જેમ “આ રત્નમ્નુ છે, આ સર્પ નથી.” એ વાક્યથી મિથ્યાસર્પની ભ્રાંતિ નિવૃત્ત થઈને અધિષ્ઠાનરૂપ રત્નમ્નુની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનથી મિથ્યાણંધની નિવૃત્તિ થઈને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ પણ નહિ કહી શકાય, કારણ કે તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિનું પણ વિવેચન કરવું પડશે કે તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ એટલે શું ? શું જીવનું સ્વરૂપભૂત પરમાનંદની પ્રાપ્તિ ? અથવા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પરમ આનંદ છે, તેની પ્રાપ્તિ તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ ? જો જીવનું સ્વરૂપ ભૂત પરમાનંદની પ્રાપ્તિ માનીએ તો તે ઠીક નથી કેમકે જો એમ હોય તો જીવ કોઈ પણ દિવસ દુઃખી થાત નહિ. જો એમ કહીએ કે ઉપાધિવશથી દુઃખી થાય છે

તો તે પણ હીક નથી, કારણ સ્વરૂપભૂત વસ્તુ મદ્ય પિ ઉપધિવી નિવૃત્ત થતી નથી, જેમકે ઉપનુ અન્નિ વ સ્ને તેનું સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન મૃત્યુપિ તે મૃત્વંદિકામા પણ હૃદય શરૂ કરે નહિ એ પ્રમાણે હવે આનંદમય હોત તો તેને હૃદયે ઉપધિયે રૂપ મગડી શકત નહિ એ વાતનું મૂલકારે અનંદમયાધિભૂતના સ્વરૂપ નિધી વર્ણન કયું છે કે હવે આનંદમય નથી એમલા નેરે અને વિનાશ કરતા નથી

હવે તરી એ વાત કે આનંદમય જગત છે તેની જે પ્રાપ્તિ તે પન્માનંદની પ્રાપ્તિ છે પણ તેની પ્રાપ્તિ ઉપચારનારૂપ કર્મ વિના થઈ શકતી નથી તેના અપરુપકારી શુદ્ધિને ઉપાસકના ધ્યાન કરી શકે છે, અન્ય નહિ એમના નેરે અનંદમયની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મુખિ જગત વચ્ચે થઈ શકે છે, દેવના પ્રદક્ષાનથી નહીં ૧

લિઙ્ગાન્ત્ર ॥ ૨ ॥

પદ—નિઘાન ॥ ૩ ॥

સંગતિ—હવે આ ઉપાસનાધિકરણમાં એ વાતને વિચાર કરવામાં આવે છે કે ઉપાસક બ્રહ્મની આત્મરૂપે ઉપાસના કરે કે અન્ય રૂપથી ? પૂર્વપક્ષ તો એવો છે કે “ અધિકંતુ ભેદનિર્દેશાત્ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ “ નેતરોનુપપત્તેઃ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૬ ॥ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કહેવા છે તો પછી તેની આત્મરૂપે ઉપાસના ઠીક નથી ? ઉત્તર—

આત્મરૂપે
ઉપાસનાધિકરણમાં

આત્મેતિતૂપગચ્છન્તિગ્રાહયન્તિચ ॥૩॥

પદ૦—આત્મા ॥ ઇતિ ॥ તુ ॥ ઉપગચ્છન્તિ ॥ ગ્રાહયન્તિ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ તુ ” શબ્દ આ ઠેકાણે પૂર્વ પક્ષને હટાવે છે. “ આત્મેતિ ” નામ આત્મારૂપથી ઉપાસક લોક “ ઉપગચ્છન્તિ ” તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને “ ગ્રાહયન્તિ ” શાસ્ત્ર એ વાતને ગ્રહણ પણ કરાવે છે. જેમકે “ ત્વંવાહમસ્મિ મમવોદેવતેઽહંવૈત્વમાસ ’ એ ઇશ્વર પ્રક્રિયામાં જાળાલક્રપિયે કહ્યું છે કે “ ઐશ્વર્ય યુક્ત દેવતા ? તું હું છું અને હું તું છે. ” એ પ્રકારે આત્મરૂપથી અભેદોપાસના કરી છે. અને અભેદોપાસનાની પ્રણાલી બીજાં પણ ઉપનિષદોનાં કંઈ એક સ્થળોમાં જણાય છે જેમકે બૃહદારણ્યકમાં વામદેવ ક્રપિયે પણ કહ્યું છે કે “ અહંમનુરમર્મવંસૂર્યશ ” હુંજ મનુ થયો અને હુંજ સૂર્ય છું. એ પણ અભેદોપાસનાના અભિપ્રાયથી કહ્યું છે. શાસ્ત્ર એને એવા પ્રકારે કથન કરે છે કે “ યઆત્મનિતિષ્ટન્નાત્મનોઽન્તરો યમાત્મા નવેદયસ્યાત્માગરીરં ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સઆત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ ” વૃ૦ એ વાક્યમાં શ્રીભાષ્યકારે જીવ અને પરમાત્માના શરીર અને શરીરી ભાવનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે જીવાત્મા તેનો શરીર ભૂત થયો તો આત્મારૂપ પરમેશ્વરની અભેદ દૃષ્ટિથી ઉપાસના

કરી શકે છે. જેમકે દેહ અને આત્માનું અલેદ કથન થાય છે.
 “મનુષ્યોદમ્” “બ્રાહ્મણોદમ્” ઇત્યાદિ એ પ્રમાણે પરમાત્માનું
 આત્મરૂપથી અનુસંધાન કર્યું છે. એ ઉપાસનાધિકરણનો આશય
 એવો છે કે જીવજન્યારે અપહુત પાપ્માદિ ધર્મોને ધારણ કરી લેછે
 પછી તેની આત્મરૂપે ઉપાસના કરી શકે છે. એજ અભિપ્રાયથી
 ગીતામાં કૃષ્ણજી અહંભાવનો દમ ભરે છે. સ્વામી શંકરાચાર્ય-
 જીએ અભેદોપાસનાથી લાભ ઉઠાવવાના અભિપ્રાયથી આ સૂત્રના
 ભાષ્યમાં ઉપનિષદ્વાક્યોની એક માળા પોરવી દીધી છે. જેમકે—
 (૧) “અહંબ્રહ્માસ્મિ” (૨) “એવમત્માત્મા સર્વાન્તરઃ” વૃં ૩ ॥
 ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ (૩) “એવમત્માત્મા અન્તર્યામ્યમૃતઃ” વૃં ૩ ॥
 ॥ ૭ ॥ ૩ ॥ (૪) “તત્સત્યંસાત્માતત્ત્વમસિ” છાં ॥ ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥
 (૫) અથયોન્યાંદવતામુપાસ્તેડ્યોડતાવન્યોડહમસ્મીતિ નસવેદ” વૃં
 ૧ ॥ ૪ ॥ ૧૦ ॥ (૬) મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિયદ્દ નાનેવપશ્યતિ”
 વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૯ ॥ કં ૪ ॥ ૧૦ ॥ (૭) “સર્વતંપરાદા-
 દ્યોડ્યત્રાડ્ત્મનઃ સર્વવેદ” વૃં ૪ ॥ ૯ ॥ ૭ ॥ (૮) “યત્રત્ત્વ-
 સ્યસર્વમાત્મૈવાભૂતત્કેન કંપશ્યેત્” વૃં ૨ ॥ ૪ ॥ ૧૪ ॥
 (૯) અત્રપિતાડપિતા ભવતિ” વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૨૨ ॥ (૧૦)
 “વેદા અવેદાઃ” વૃં ૪ ॥ ૩ ॥ ૨૨ ॥ આ ઠેકાણે એમ લખે છે કે—
 “ઇતિવચનાદિપ્યત એવાડ્સ્મામિઃ શ્રુતેરપ્યભાવઃ પ્રવોધે ॥ કસ્ય-
 પુનરયમપ્રવોધઃતિવેત્ ॥ યસ્ત્વંપૃચ્છસિ તસ્યતત્તિવદામઃ ॥ નન્વહમી-
 શ્વરએવોક્તઃ શ્રુત્યા યદ્યેવં પ્રતિબુદ્ધોસિ નાસ્તિકસ્યચિદપ્રવોધઃ ॥”

અર્થ—“વેદાઅવેદાઃ” એ કથનથી જ્ઞાન કાલમાં અમારા
 મતમાં શ્રુતિનો પણ અભાવ છે, એ પ્રમાણે માયાવાદી કહે છે. યદિ
 કોઈ એમ શંકા કરે કે તમારા મતમાં તો સર્વ બ્રહ્મજ બ્રહ્મ છે તો
 પછી અજ્ઞાન કોને ? તો ઉત્તર એમ આપે છે કે જે તમે પુછોછો
 માટે તમનેજ અજ્ઞાન છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમે તો શ્રુતિની

વંને ઇશ્વર કથન કરે છે તો પછી અજ્ઞાન કેને થયું ? માયાવાદી કહે છે કે જો એવા જ્ઞાની છે તો પછી કેમને પણ અજ્ઞાન નથી. ઇત્યાદિ કથનથી જ્ઞાનકાલમાં વેદને પણ નિષ્પૂલ બનાવી દીધા. અને ખીચારા પૂર્વપક્ષીના એવી રીતે પુછવાપરથી—કે તમારા મનમાં અજ્ઞાની કેણુ છે ? એને ઉત્તર એવો આપ્યો કે જે તમે પુછોછો તો તમેજ અજ્ઞાની છો ! જ્યારે તેણે એમ પુછ્યું કે તમારા મનમાં તો સર્વ ઇશ્વરજ ઇશ્વર છે તો પછી હું અજ્ઞાની કયાંથી આવ્યો ? તો પાછો ઉત્તર આપ્યો કે ત્યારે તું અજ્ઞાની નથી ઇત્યાદિ વેદને અવેદ અને અને જીવને ઇશ્વર બનાવવાની પ્રિલોસોદી સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ સર્વ આ સૂત્રમાં ભરી દીધી છે. અને પૂર્વોક્ત ઉપનિષદ્ વાક્યોનાં મનમાન્યા અર્થ કરીને જીવને બ્રહ્મ બનાવવામાં કિંચિત્ માત્ર ન્યૂનતા રાખી નથી. ઉક્ત વાક્યોના સત્યાર્થ એ પ્રમાણે છે કે—

(૧) “ અહંબ્રહ્માસ્મિ ” એ વાક્ય ગૃહ્યસૂત્રમાં આવ્યું છે. એનાથી પ્રથમ એવું વાક્ય છે કે, “ બ્રહ્મૈવેદમગ્ર આસીત્ તદાત્માનં અવેત્ અહંબ્રહ્માસ્મીતિ ” વૃં ૩ . ॥ ૪ ॥ ૭ ॥ એ વાક્યનો અર્થ એવો છે કે બ્રહ્મ સર્વથી પ્રથમ હતું, અને તે પોતાને પોતે બાળે છે કે હું બ્રહ્મ છું.

(૨) આ તમારો આત્મા સર્વની અંદર છે.

(૩) આ તમારો સ્વામી આત્મા અમૃત છે.

(૪) હે શ્વેતકેતો ? તે આત્મા તું છે, આ ઠેકાણે શ્વેતકેતુના શરીરથી ભિન્ન જીવાત્માનો બોધ કરવા માટે “ તત્ત્વમસિ ” નો ઉપદેશ કર્યો છે.

(૫) જે પરમાત્માથી ભિન્ન દેવતાની ઉપાસના કરે છે અને જે પરમાત્મા અન્ય છે અને હું અન્ય છું એમ બાળતો નથી. તે દેવતાઓના મધ્યમાં પડ્યો છે.

(૬) તે વારંવાર જન્મે છે મરે છે જે પરમાત્માનામાં નાનાપણુ જીવે છે.

(૭) તેનો સર્વ નિરાદર કરે છે કે જે આ વ્યાખ્ય જગતને પરમાત્માશ્રિત માનતો નથી.

(૮) જ્યારે અહંબ્રહ્મ ઉપાસનાથી તેની પરમાત્માકાર વૃત્તિ ધાય છે ત્યાર પછી તેને માટે દૃષ્ટાદૃશ્ય નથી રહેતું, તો પછી કેનાથી કેને જીવે અને કેનાથી કેને સાંભળે ?

(૯) આ અવસ્થામાં તેને માટે પિતા પુત્ર આદિ સાંસારિક ભાવ રહેતો નથી. અને પછી તેને માટે જ્ઞાનનું સાધન વેદાદિકોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એવા અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે “ વેદાઅવેદા. ”

આ વિષય વાક્ય છે જેનાપર સ્વામી શંઠ ચાઠ જીએ રંગ ચરણીને આ ઉપાસનાધિકરણનું અન્યથા વ્યાખ્યાન કરી દીધું છે.

જે શં. સ્વામીજીના મતાનુકૂલ આ અધિકરણ જીવને બ્રહ્મ બતાવવાને માટે હોત તો પ્રતીકાધિકરણની સાથે એની સંગતિ કદાપિ મળતે નહિ. ૩

સંગતિ—નતુ “ ત્વંવાઽહસ્મિ ભગવોદેવતેઽહવૈત્વમસિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આત્મરૂપથી બ્રહ્મની ઉપાસના જણાય છે. એ પ્રમાણે જે પ્રતીકમાં બ્રહ્મની ઉપાસના કરીએ તો તેમાં શું દોષ છે ? એ શકાની નિવૃત્તિને માટે આ પ્રતીકાધિકરણ છે.

૩ પ્રતીકા
ધિકરણ.

નપ્રતિકે નહિસઃ ॥ ૪ ॥

પદ—ન ॥ પ્રતીકે ॥ ન ॥ હિ ॥ સઃ ॥

અર્થ—“ નપ્રતીકે ” નામ પ્રતીકમાં બ્રહ્મોપાસના કરવી ઠીક નથી, કેમકે “ નહિસઃ ” તે પ્રતીક બ્રહ્મ નથી. ૪

૪ બ્રહ્મદષ્ટિ
ધિકરણ

બ્રહ્મદષ્ટિરુત્કર્ષાત્ ॥ ૫ ॥

પદ૦—બ્રહ્મદષ્ટિઃ ॥ રુત્કર્ષાત્ ॥

અર્થ—‘ બ્રહ્મદષ્ટિ ’ એટલે બ્રહ્મનું ધ્યાન “ રુત્કર્ષાત્ ” નામ શ્રેષ્ઠ છે એટલા માટે પ્રતીકમા બ્રહ્મદષ્ટિ ન કરવી કિન્તુ બ્રહ્માજ બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે ૫

પ્રશ્ન—જ્યારે બ્રહ્માજ બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી યોગ્ય છે તો પછી આ ઉપાસનાધિકરણમા ‘ તુ હુ ’ અને ‘ હુ તુ ’ એ પ્રમાણે બ્રહ્મા દષ્ટિ કેમ કરી શકાય ? કેમકે તે પણ એક અધ્યાસરૂપ ‘ અતસ્મિન્નત્તદ્બુદ્ધિ ’ એટલે તે નથી અને તેમા તે બુદ્ધિ છે, એ પ્રકારે પ્રતીકોપાસનામા પણ અધ્યાસ છે તો પછી તેનો નિષેધ કેમ ?

ઉત્તર—પ્રતીકોપાસનાતો જડમા બ્રહ્મ બુદ્ધિ કરવી તે છે અને તે યુક્તિ અને પ્રમાણથી સર્વથા વિરુદ્ધ છે સ્વામિ રામાનુજનાર્યજીએ પ્રતીકોપાસનાનું એવું લક્ષણ કહ્યું છે કે —

“ પ્રતિકોપાસનહિનામ અવ્રહ્મણિ બ્રહ્મદષ્ટયાનુમન્ધાનમ્ ”

શ્રી૦ મા૦ વ્ર૦ મૂ૦ ૪ ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ પ્રતીકોપાસના તેનું નામ છે કે જે બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુમા બ્રહ્મ દષ્ટિ કરવી તે એ પ્રમાણે ઉપાસનાધિકરણમા બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુમા બ્રહ્મદષ્ટિ નથી, અર્થાત્ પોતાનામા બ્રહ્મભાવનો ઉપદેશ કિંવા બ્રહ્મા આત્મભાવનો ઉપદેશ જે ઉપાસનાધિકરણમા છે તે કાંઈ અન્યમા અન્ય દષ્ટિની ભાવનાથી નથી, કિન્તુ અપહુતપાખ્યાદિ ધર્મોના અભિપ્રાયથી અહુ અહુ ઉપાસના છે એટલા માટે પ્રતીકોપાસનાથી તેનો મોટો અંતર છે અને પુછવાનું એ પણ છે કે—પ્રતીકોપાસનાના મતમા પ્રતીકમા બ્રહ્મ બુદ્ધિ બાધ રૂપ છે કે અધ્યાસરૂપ છે ? અવના વિશેષ્યવિશેષણભાવરૂપ છે કે કે સમાનાધિકરણરૂપ છે ?

ખાંધ તે કેહેવાય છે કે જેમ અંધકારમાં રહેલા સ્થાણમાં પુરૂષનું જ્ઞાન થવું, પછી તેનો નિશ્ચય જ્ઞાનથી ખાંધ થઈ જાય છે. શુદ્ધિ આદિમાં રજતનું જ્ઞાન અધ્યાસ કેહેવાય છે. પ્રતીકમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ અધ્યાસ પણ કહી શકાય નહિ. કેમકે અધ્યાસ, આવિધ્યક અને નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક) હોય છે. અને આ તો પ્રતીકમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ જાણીને કરાય છે એટલા માટે અધ્યાસ નહિ.

વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવ એવો છે કે જેમ (દળીપુરુષઃ) આ ઈતરોથી વ્યાવૃત્તિના અભિપ્રાયથી હોય છે. એટલા માટે પ્રતીકમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ વિશેષ્ય વિશેષણ ભાવરૂપ પણ નથી. “પ્રભુષ્ટપ્રકાશચન્દ્રઃ” મોટો પ્રકાશવાળો ચંદ્ર છે. એ પ્રકારે સમાનાધિકરણરૂપ પણ પ્રતીકમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ નહિ કહી શકાય. કેમકે સમાનાધિકરણ પરસ્પર અભિન્નોનું હોય છે અહિં તો પ્રતીક જડ અને બ્રહ્મ ચેતન એ પ્રમાણે પરસ્પર અત્યંત ભિન્નોનું સમાનાધિકરણ પણ થઈ શકતું નથી.

એ પ્રકારે પ્રતીકમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ કરવી તે ઉક્ત ચારે પ્રકારથી કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકતી નથી. આધુનિક મૂર્તિપૂજક “પ્રતીકસ્યોપાસનમ્” “પ્રતીકે ઉપાસનમ્” “પ્રતીકેનોપાસનમ્”

(૧) પ્રતીકની ઉપાસના, (૨) પ્રતીકમાં ઉપાસના, (૩) પ્રતીકનું ઉપાસના. આ ત્રણમાંથી અંતના એ પક્ષ માને છે ઉક્ત પ્રતિકાધિકરણમાં “વ્રહ્મદષ્ટિરુત્કર્ષાત્” આ સૂત્રથી એ એ પક્ષનું પણ ખંડન થઈ ગયું, કે સૂત્રમાં તો બ્રહ્મમાંજ બ્રહ્મ દષ્ટિ ઉત્કર્ષ માની છે પણ કોઈ પ્રતીકમાં બ્રહ્મ દષ્ટિની ઉત્કૃષ્ટતા માની નથી. કોઈ એક લોકો એ સૂત્રને એવી રીતે લગાવે છે કે “પ્રતીકમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી અને બ્રહ્મમાં પ્રતીક દષ્ટિ ન કરવી.” એ પ્રકારે લગાવવાથી એ સૂત્રની પૂર્વ સૂત્ર સાથે સંગતિ રહેતી નથી. કેમકે પૂર્વસૂત્રમાં એવું કહ્યું છે કે પ્રતીકમાં બ્રહ્મદષ્ટિ કરવી નહિ. તો પછી પ્રતીક વિષયક બ્રહ્મદષ્ટિનો ઉત્કર્ષ શી રીતે ? એ પ્રમાણે પૂર્વોત્તર વિચાર કરવાથી જણાય છે કે કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતીકોપાસના કરવી ઠીક નથી.

આ પ્રતીકોપાસનાધિકરણમાં મૂર્તિપૂજનો નિષેધ પણ ઉપલક્ષણથી જાણી લેવો. કેમકે એક (પ્રતીક) પરિચિન્ન પદાર્થમાં પ્રહ્લદૃષ્ટિનો નિષેધ કરી દીધો તો પછી પ્રત્યેક પરિચિન્ન પદાર્થમાં પ્રહ્લદૃષ્ટિનો નિષેધ સમજી લેવો.

સંગતિ—નનુ “ આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશઃ ” છાંં ॥ ૩ ॥ ૧૯ ॥
 ॥ ૧ ॥ “ યદ્વાસૌ તપતી તમુદ્ગીયમુપાસીત ” છાંં ॥ ૧ ॥ ૩ ॥ ૧ ॥
 ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આદિત્ય પ્રતીકને પ્રહ્લ કહ્યો છે તો પછી કેમ કહેવાય કે પ્રતીકોપાસના ઠીક નથી ? ઉત્તર—

પ આદિત્યા-
 મત્યધિકરણ

આદિત્યાદિમતયશ્ચાઙ્ગે ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

પદં—આદિત્યાદિમતયઃ ॥ ચ ॥ અઙ્ગે ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—“ આદિત્યાદિમતયઃ ” આદિત્યાદિ બુદ્ધિ “ અઙ્ગે ” યજ્ઞનો અવયવરૂપ ભૂત જે ઉદ્ગીયરૂપ ઓંકાર છે, તેમાં છે. “ ઉપપત્તેઃ ” અને યુક્તિથી પણ એજ વાત સિદ્ધ થાય છે માટે યુક્તિ એ છે કે યજ્ઞનો અવયવરૂપ જે ઉદ્ગીય તે આદિત્યવત્ પ્રકાશક હોવાથી તેમાં આદિત્યાદિ મતિયોનું વિધાન કર્યું છે. ઉક્ત વાક્યનો અર્થ એવો છે કે “ આ તપે છે તેની ઉદ્ગીયરૂપથી ઉપાસના કરવી, કેમકે એ પ્રજ્વળે માટે ગાયન કરે છે. આદિત્યની ઉદ્ગીય ઉપાસના એવા અભિપ્રાયથી કહી છે કે તે આદિત્ય ફરતાં ફરતાં પ્રજ્વળે માટે અન્ન ઉત્પન્ન કરે છે. એટલા માટે ઉદ્ગીયની સમાન યજ્ઞમાં ગાયનનો હેતુ માનેલો છે. અર્થાત્ તેનાથી અન્નાદિ જે ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ યજ્ઞનું એક સાધન છે.

હવે રહી એ વાત કે “ આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશઃ ” આ ઠેકાણે આદિત્યને પ્રહ્લ કેમ કરી કહ્યો ? એનો ઉત્તર એવો છે કે પ્રહ્લ શબ્દ આ ઠેકાણે પરમેશ્વરનો વાચક નથી કિંતુ મહત્વનો વાચક છે.

અને એવી બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુઓમાં અને સ્થાનોમાં બ્રહ્મ શબ્દ આવ્યો છે, જેમકે ગીતામાં “ एवंવહુવિધાયજ્ઞાવિતતાવ્રહ્મણો મુખે ” ગી. ૪ ॥ ૩૨ ॥ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ વેદનો વાચક છે. અને “ ભોક્તાભોગ્યંપ્રેરિતારં ચ મત્વા સર્વં પ્રોક્તં ત્રિવિધં વ્રહ્મમેતત્ ” શ્લે. આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ ભોગ્યાદિ કાર્ય વાચક છે. અને “ નપસા વ્રહ્મ-વિજિજ્ઞાસસ્વતપોવ્રહ્મેતિ ” તૈ. ૩ ॥ ૨ ॥ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ શબ્દ તપનો વાચક છે. આ ઠેકાણે તપ મોટું હોવાથી તેને બ્રહ્મ કહ્યું છે. એજ શ્લોકના પ્રારંભમાં “ અન્નંવ્રહ્મેતિવિજ્ઞાનાત્ ” આ ઠેકાણે અન્નને બ્રહ્મ કહ્યું છે. જેમ ઉક્ત વાક્યોમાં મહાન્ હોવાના અભિપ્રાયથી બ્રહ્મ શબ્દ આવ્યો છે, એજ પ્રમાણે “ આદિત્યો વ્રહ્મેત્યાદેશઃ ” એ વાક્યમાં આદિત્ય મોટો હોવાના અભિપ્રાયથી બ્રહ્મ શબ્દ આવ્યો છે પણ કાંઈ ઈશ્વરના અભિપ્રાયથી નથી. એ પ્રમાણે ઉક્ત વાક્યોમાં પ્રતીકોપાસનાનું વિધાન નથી કિન્તુ ગૌણીવૃત્તિથી આદિત્યાદિકોને બ્રહ્મ કહ્યા છે. ૬

સંગતિ—જ્યારે ઉક્ત પ્રકારે કોઈ પણ ઠેકાણે પ્રતીકોપાસનાનું વિધાન નથી, તો પછી કેવે પ્રકારે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવી જોઈએ ? ઉત્તર—

૬ આસીના
ધિકરણ

આસીનઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૭ ॥

પદ—આસીનઃ ॥ સમ્ભવાત્ ॥

અર્થ—“ આસીન. ” સ્થિર થઈને પરમાત્માની ઉપાસના કરવી. “ સમ્ભવાત્ ” ઉપાસનાનો સંભવ એ પ્રકારેજ થઈ શકે છે માટે, ૭

સંગતિ—નનુ-સ્થિર થવાથી ઉપાસના કેમ થઈ શકે ?
ઉત્તર—

ધ્યાના ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—ધ્યાનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ — ધ્યાન કરવાથી.

સંગતિ — ધ્યાન તો સાકારનું જ થઈ શકે છે, નિરાકારનું ધ્યાન કેવી રીતે ? - ઉત્તર - એવો નિયમ નથી કે ધ્યાન સાકારનું જ થઈ શકે. જુઓ એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી રામાનુજાચાર્યજી લખે છે કે —

“ધ્યાનં હિ વિજાતીય પ્રત્યાન્તરાઽવ્યવહિતમેકચિન્નમ્”
વિજાતીય વસ્તુઓના જ્ઞાનના વ્યવધાનથી રહિત જે એકરૂપથી ચિંતન છે તેને ધ્યાન કહે છે. તો પછી ધ્યાન નિરાકારનું કેમ નહિ થાય !! એ પ્રકારે આ ઉપાસના વિષયમાં એનાથી પૂર્વ સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્વામી શં. ચા. લખે છે કે “ઉપાસનંનામ સમાનપ્રત્યયપ્રવાહકરણમ્” જે એક પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રવાહ છે તેનું નામ ઉપાસના કહેવાય છે. એ પ્રકારે ઉપાસના અને ધ્યાનના લક્ષણોથી એવું જણાય છે કે ધ્યાન એકાગ્રચિત્ત થઈને જ થઈ શકે છે. અન્ય કોઈ પ્રતીકાદિ ઉપાય ધ્યાન માટે નથી. અને જે ધાતુથી ધ્યાન શબ્દ બને છે તેનો પ્રયોગ નિશ્ચલતાની અપેક્ષાથી જ કાંઈએક સ્થાનોમાં આવ્યો છે, તે આ સૂત્ર કહે છે:—

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૯ ॥

પદ૦ — અચલત્વમ્ ॥ ચ ॥ અપેક્ષ્ય ॥

અર્થ — “અચલત્વમ્” નિશ્ચલપણુની “અપેક્ષા” અપેક્ષા કરીને પૃથિવી, અંતરિક્ષ આદિકોમાં ધ્યાન શબ્દનો પ્રયોગ આવ્યો છે. જેમકે “ધ્યાયતીવપૃથિવી” છાં. ૭ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ જાણે કે પૃથિવી ધ્યાન કરે છે, આ ઠેકાણે પૃથિવીમાં નિશ્ચલતાના અભિ-પ્રાયથી ધ્યાનવાદ છે. એથી જણાય છે કે નિશ્ચલ થઈને જ મનુષ્ય ધ્યાન કરી શકે છે. ૬

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

पद० — स्मरन्ति ॥ च ॥

અર્થ—“સ્મરન્તિ ચ” એટલે શિષ્ટ લોક એ વૈદિક ધ્યાન-વાદનું એ પ્રકારે સ્મરણ કરે છે કે “શુચૌદેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ॥ નાત્યુદ્ધિત્વં નાતિનીચં ચૈલાગ્નિનકુશોત્તરમ્” ગી. ૬ ॥ ૧૩ ॥ પવિત્ર દેશમાં સ્થિર આસન ખાંધીને મનુષ્યે ધ્યાન કરવું, જે આસન અત્યંત ઉચું ન હોય તેમ નીચું પણ ન હોય. ૧૦

૭ એકાગ્રતા
ધિકરણ.

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

પદ० — યત્ર ॥ એકાગ્રતા ॥ તત્ર ॥ અવિશેષાત્ ॥

અર્થ—“યત્રૈકાગ્રતા” જે સ્થાનમાં એકાગ્રતા થઈ શકે “તત્રાવિશેષાત્” એટલે ત્યાંજ ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે. આ સૂત્ર દેશકાલના અભિપ્રાયથી છે, જેમકે કોઈ પુરુષ હિમાલયના શિખરપર બેસીને ધ્યાન કરે તો શંકા એ થાય છે કે શું ઉક્ત ગીતાનો શ્લોક તેના નિષેધ કરે છે કે અતિ ઉચું આસન ન હોવું જોઈએ? એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે કહ્યું છે કે “યત્રૈકાગ્રતાતત્રાવિશેષાત્” જે દેશકાલમાં જે પ્રકારે એકાગ્રતા થઈ શકે તે પ્રકારે ધ્યાન ધરે. એથી કાંઈ એવો અભિપ્રાય નિકળી શકતો નથી કે જો મૂર્તિપૂજાથી એકાગ્રતા થઈ શકે તો તેમાંજ ધ્યાન ધરવું!! જેમકે મૂર્તિપૂજાની ઉપાસનાનું ઋષિપ્રણીત ગ્રંથોમાં કોઈ પણ જગ્યાએ વિધાન નથી, તેમજ તેનાથી એકાગ્રતા પણ થઈ શકતી નથી.

અને બીજી યુક્તિ એ વિષયમાં એવી રીતે છે કે આ સૂત્ર આમીનાધિકરણનું છે આસીન વિષયની એકાગ્રતાનું વર્ણન કરે છે. એટલા માટે “યત્રૈકાગ્રતા” નો અર્થ આસન વિષયકજ જણાય છે, કાંઈ મૂર્તિપૂજાનો નથી. ૧૧

સંગતિ—ઉક્ત ઉપાસના લક્ષે-જ્ઞાનોત્પત્તિને માટે રહે, પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી તેની શી આવશ્યકતા છે? જેમકે ધ્યાન્યાર્થી પુરૂષ ધ્યાન્ય કહાડી લીધા પછી પરાળને ફેંકી દેછે, એજ પ્રકારે જ્ઞાનાર્થી પુરૂષ પણ જ્ઞાન થયા પછી ઉપાસનાને છોડી દે-પછી તેનું શું પ્રયોજન છે? ઉત્તર-

++++++
 આપ્રાયણા
 ધિકરણ.
 ++++++

આપ્રાયણા તત્રાપિ હિદૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

પદ્મ — આપ્રાયણાત્ ॥ તત્ર ॥ અપિ ॥ હિ ॥ દૃષ્ટમ્ ॥

અર્થ—“આપ્રાયણાત્” નામ મરણ પર્યન્ત ઈશ્વરોપાસના કરવી જોઈએ. “તત્રાપિદૃષ્ટમ્” એટલે કે મરણ પર્યન્ત ઉપાસનાનું અનુવર્તન જણાય છે. જેમકે સત્ત્વેવં વર્તયન્ યાવદાયુષં બ્રહ્મલોક-મભિસમ્પદ્યતે” સંપૂર્ણ આયુષ્ય પર્યંત એ પ્રકારે વર્તતાં અર્થાત્ વેદાધ્યયનાદિ ઉપાસના કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિકરણથી માયાવાદીઓના એ સિદ્ધાંતનું ખંડન થયું કે “જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી ઉપાસનાની આવશ્યકતાજ નથી” એ સિદ્ધાંત દૂર થયો. ઉપાસના વિષયક વિચાર સમાપ્ત થયો હવે મુક્તિ વિષયક વિચાર કરે છે. ૧૨

સંગતિ—નતુ યથાપુષ્કરપલાશ આપોનહ્નિષ્યન્ત એવમેવંવિદિ પાપંકર્મ નશ્નિષ્યતે” છાંં ૪ ॥ ૧૪ ॥ ૩ ॥ જે પ્રકારે કમલનાં પાંદડાંને જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીને પાપ કમ સ્પર્શ કરતું નથી. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એવું કહ્યું છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનીને પાપ લાગતું નથી. અને “ના મુક્તક્ષીયતેકર્મ કલ્પકોટિશતૈરપિ”, ઇત્યાદિ વાક્યોમાં એવું જણાય છે કે ભોગવ્યા વિના કર્મના ક્ષય થતો નથી તો એ વિરોધ આવ્યો? એની નિવૃત્તિને માટે આ તદ્ધિગમાધિકરણ છે

++++++
+ ૮ તદધિગમે +
+ ચિકરણ +
++++++

તદધિગમઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશો
તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦ — તદધિગમે ॥ ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ ॥ અશ્લેષવિનાશો ॥
તદ્વ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—“તદધિગમે” તે પરમાત્માનું જ્ઞાન થયા પછી “ઉત્તરપૂર્વાધયો.”
ક્રિયામાણ અને સંચિત કર્મનો “અશ્લેષવિનાશો” જીવની સાથે
અસંબંધ અને વિનાશ થાય છે. “તદ્વ્યપદેશાત્” એવી રીતે કથન
જણાય છે માટે. “ક્ષીયન્તે ચાસ્યંકર્માણિ તસ્મિન્દૃષ્ટેપરાવરે” મુળ ૦
૨ ॥ ૨ ॥ ૮ એ વાક્યમાં પણ પાપ કર્મનોજ નાશ કથન કર્યો છે.
એથી એમ જણાય છે કે જ્ઞાનથી કેવલ સંચિત પાપ કર્મનોજ
વિનાશ થાય છે અને પ્રારબ્ધ કર્મ તો લોગળ્યા વિના નાશ થતાં
નથી. એટલા માટે કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. ૧૩

સંગતિ—પાપનો નાશ તો થાય, પરંતુ પુણ્યરૂપ જે કર્મ છે,
તેનો નાશ તો જ્ઞાનદ્વારા થતો નથી તો પછી પાપું જન્મબંધન કેમ
નહિ બન્યું રહે ? — ઉત્તર —

++++++
+ ૧૦ ઇતરસ્ય +
+ શ્લેષાધિકરણ +
++++++

ઇતરસ્યાપ્યેવમશ્લેષઃ પાતેતુ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦ — ઇતરસ્ય ॥ અપિ ॥ એવમ્ ॥ અશ્લેષઃ ॥ પાતેતુ ॥

અર્થ — “ઇતરસ્ય” પુણ્ય કર્મનો “અપિ” પણ “એવમ્”
એ પ્રકારે “અશ્લેષઃ” જીવની સાથે સંબંધ રહેતો નથી. “પાતેતુ”
વિદ્વાનનું શરીર વિમુક્ત થયા પછી. અર્ધાત્ મુક્તિના સાધનબૂન
કર્મ અધિક હોવાથી ઇતર કર્મ જન્મના હેતુ બનતાં નથી. ૧૪

સંગતિ — જ્યારે જ્ઞાનથી પુણ્ય કર્મોનો અશ્લેષ અને પાપ કર્મનો નાશ થાય છે, તો પછી એનું આ શરીરજ નાશ કેમ નથી થતું ? કેમકે એતો પુણ્ય પાપનું ફલ છે ? ઉત્તર —

૧૧ અનાર-
બધાધિકરણ.

અનારબ્ધકાર્ય એવતુપૂર્વેતદવધેઃ ॥૧૫॥

પદ૦ — અનારબ્ધકાર્યો ॥ એવ ॥ તુ ॥ પૂર્વે ॥ તદવધેઃ ॥

અર્થ — “ પૂર્વે ” પૂર્વકૃત જે પુણ્ય છે “ અનારબ્ધકાર્ય ” જેઓએ હંમણાં કાર્યનો આરંભ કર્યો નથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મથી જે ભિન્ન પુણ્ય છે તેનોજ અશ્લેષ થાય છે “ તદવધેઃ ” એટલે કે મુક્તિની અવધિ તેજ પ્રારબ્ધ કર્મ છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે પ્રારબ્ધ કર્મ લોગવાય નહિ ત્યાં સુધી મુક્તિ થતી નથી. જેમકે “ તસ્યતાવદેવચિરંયાવન્નવિમોક્ષયેઽથસમ્પત્તયે ” છાં૦ ૬ ॥૧૪॥૨॥ તેને ત્યાં સુધી મુક્તિનો વિલંબ છે કે જ્યાં સુધી તેનાં પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થાય નહિ. અને વિનાશ કેવલ પાપ કર્મનો કહ્યો છે.

સંગતિ — જ્યારે તેનો પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પૂર્વોક્ત પાપોનો અશ્લેષ વિનાશ થાય છે તો અગ્નિહોત્ર, સંધ્યાવન્દનાદિ નિત્ય, નૈમિત્તિક કર્મો કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી ? કેમકે તેનું પણ મુક્તિ એવોને કાંઈ ફલ થતું નથી ? ઉત્તર —

૧૨ અગ્નિહો-
ત્રાધિકરણ.

અગ્નિહોત્રાદિ તત્કાર્યાયૈવ
તદર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦ — અગ્નિહોત્રાદિ ॥ તુ ॥ તત્કાર્યાય ॥ એવ ॥ તદર્શનાત્ ॥

અર્થ — અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનો “ તત્કાર્યાય ” જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. “ તદર્શનાત્ ” તેનું વિધાન જણાય છે માટે. જેમકે

‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણાવિવદિપન્તિ યજ્ઞેનદાનેન’ વૃ. ૪ ॥૪॥૨૨॥
તે પરમાત્માને વૈદિક લોક યજ્ઞવડે, દાનવડે, અને વેદાભ્યાસવડે,
જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. એથી જણાય છે કે એ જ્ઞાનનું સાધન છે.
એટલા માટે તેનો ત્યાગ કરવો ન જોઈએ. ૧૬

અતોન્યાપિહ્યેકેપામુભયોઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ ૦—અતઃ ॥ અન્યા ॥ અપિ ॥ હિ ॥ એકેપામ્ ॥ ઉભયોઃ ॥

અર્થ—“ અતઃ ” પૂર્વોક્ત પ્રકારે “ અન્યાપિ ” બીજી યુક્તિ
પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને મુક્તિનું સાધન સિદ્ધ કરે છે. “ હિ ”
નિશ્ચયથી. “ એકેપામ્ ” કેટલાએક આચાર્યોના મતમાં “ ઉભયોઃ ”
જેમિની અને બાદરાયણને એ યુક્તિ અભિમત છે. અને તે યુક્તિને
નીચેનું સૂત્ર જણાવે છે. ૧૭

++++++
૧૩ વિદ્યાજ્ઞાનમાં
ધનત્યાગિયરણ
++++++

યદેવવિદ્યયેતિહિ ॥ ૧૮ ॥

પદ ૦—યત્ ॥ એવ ॥ વિદ્યયા ॥ ઇતિ ॥ હિ ॥

અર્થ—“ યદેવ ” જેમકે “ વિદ્યયા ” વિદ્યાવડે થાય છે તેજ
ફલવાળું થાય છે. જેમકે “ एषातेऽभिहितासारण्ये बुद्धिर्योगेत्विर्मा-
શ્રુણુ ॥ बुद्ध्यायुक्तो ययापार्थ कर्मवन्त्रं प्रहास्यसि ” ગી. ૨ ॥૩૯॥
આ મેં તારી બુદ્ધિ જ્ઞાન વિષયમાં કહી અને યોગ વિષયમાં એ
બુદ્ધિને સાંભળ કે કે જેનું હું આગળ કથન કરું છું. જે બુદ્ધિને
યુક્ત થઈને હે પાર્થ ? તું કર્મબંધનથી છુટી જશે આથી એમ
સિદ્ધ કર્યું કે જ્ઞાનપૂર્વક જે કર્મ કરીએ છીએ તેજ મુક્તિના હેતુ
છે. આ શ્લોકમાં જ્ઞાનથી વધારે કર્મ ગળ્યું છે જે જ્ઞાનજ કર્મોથી
વધારે મુક્તિનું સાધન હોત તો જ્ઞાનને કર્મની ઉપર રાખવું હતું,
પરંતુ એ વાત ગીતાના કર્તા વ્યાસજીને ઇષ્ટ નહિ હતી-અને

અભિપ્ર હોત પણ કેમ ? જ્યાં અનુભવથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનપૂર્વક જે કર્મ કરે છે તેજ સફલ થાય છે ! આ સૂત્રથી એ વાત સ્પષ્ટ ઠીઠી કે વાક્યજન્ય જ્ઞાન જેવું કે માયાવાદી માને છે કે “તત્ત્વમસિ કેહેવાથીજ મુક્તિ થઈ જાય છે.” એવું જ્ઞાન મુક્તિનું સાધન સર્વથા નથી. અનુષ્ઠાન પ્રધાન જ્ઞાનજ મુક્તિનું સાધન હોય છે. અને અનુષ્ઠાન જ્ઞાનના પછીજ થાય છે, જેમકે ઉપનિષદ્ વાક્યમાં કહ્યું છે કે — “યદેવવિદ્યાયાકરોતિ શ્રદ્ધયોપ-
નિષદા તદેવવીર્યવત્તરંભવતિ” છાં० ૧ ॥ ૧ ॥ ૧૦ ॥ જે વિ-
દ્યાથી કરાય છે, શ્રદ્ધાથી કરાય છે, પ્રહ્લજ્ઞાનથી કરાય છે તેજ સફલ થાય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રહ્લજ્ઞાનની અનંતર તેનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનની આવશ્યકતા છે. અને તે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મમાં દૃઢ રહ્યા વિના થતું નથી. એજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે—
“સત્ત્વલ્લેવં વર્તયન્ યાવદાયુષં બ્રહ્મલોકમભિસંપદ્યતે” હવે આ વિષયને સમાપ્ત કરતાં ઇતરક્ષપણાધિકરણમાં એવું કહે છે કે-૧૮

૧૪ ઇતરક્ષ-
પણાધિકરણ

મોગેનત્વિતરેક્ષપયિત્વા સમ્પદ્યતે ॥૧૯॥

પદ૦ — મોગેન ॥ તુ ॥ ઇતરે ॥ ક્ષપયિત્વા ॥ સમ્પદ્યતે ॥

અર્થ — “મોગેન” ભોગથી “ઇતરે” પુણ્ય પાપરૂપ અને કર્મોને “ક્ષપયિત્વા” મટાડીને “સમ્પદ્યતે” મુક્ત જીવાત્મા પ્રહ્લ પ્રાપ્ત થાય છે.

॥ ઇતીશ્રી વેદાન્તાર્યમાણ્યે ચતુર્યાધ્યાયસ્ય ॥

॥ પ્રથમઃ પાદઃ સમાપ્તઃ ॥

અથ વેદાન્તાય્યમાખ્યે ચતુર્થાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે

સંગતિ—પ્રથમ પાદમાં ઉપાસનાની પ્રત્યાવૃત્તિ અને ભુક્તિનાં સાધન કર્મયોગનું વર્ણન કર્યું. હવે બીજા પાદમાં વિદ્યાન અને અવિદ્યાનથી ઉત્ક્રાન્તિનો ભેદ વર્ણનના અભિપ્રાયથી વાગાદિ ઇન્દ્રિયોનો લય વર્ણવે છે —

૧ વાગ-
ધિકરણ.

વાઙ્મનસિદર્શનાચ્છબ્દાच्च ॥ ૧ ॥

પદ૦ — વાક્ ॥ મનસિ ॥ દર્શનાત્ ॥ શબ્દાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ વાક્ ” વાણી “ મનસિ ” મનમાં લય પામે છે, “ દર્શનાત્ ” એ વાત અનુભવથી જણાય છે અને “ શબ્દાત્ ” શબ્દ પણ તેનું વર્ણન કરે છે. અનુભવ એવો છે કે મૃત્યુકાલમાં જ્યારે મનુષ્ય બોલી શકતો નથી તે વખતે મનોવ્યાપાર હોય છે, અર્થાત્ વાણી મનમાં લય પામે છે. એટલા માટે તે સમયે બોલી શકાતું નથી અને શબ્દ પ્રમાણમાં એવું છે કે:—“ અસ્યસૌમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતોવાઙ્ મનસિ સમ્પ્રચતે, મનઃપ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્યાં દેવતાયામ્ ” છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૬ ॥ હે સૌમ્ય ! આ પુરુષના મૃત્યુ-કાલમાં વાગિન્દ્રિય મનમાં લય પામે છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં અને તેજ પરદેવતામાં લય પામે છે. ૧

સંગતિ—“ તસ્માદુપશાન્તતેજાઃ પુનર્ભવમિન્દ્રિયૈર્ મનસિસમ્પ્ર-ચમાનૈઃ પ્ર૦ ૩ ॥ ૯ ॥ ઉપશાંત તેજવાળો પ્રાણ તે મનમાં જે લય

પામેલી સર્વ ઇન્દ્રિયો છે તેની સાથે “ પુનર્મવમ્ ” દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વાક્યથી જણાય છે કે સર્વ ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે, તો પછી એક વાણીનોજ મનમાં લય થાય છે એમ કેમ કથન કર્યું ? ઉત્તર—

અતएव च सर्वाण्यनु ॥ ૨ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ સર્વાણિ ॥ અનુ ॥

અર્થ—“ અતएव ” એટલા માટેજ “ સર્વાણિ ” સર્વ ઇન્દ્રિયો “ અનુ ” વાણીની પછી મનમાં લય પામે છે. સર્વ ઇન્દ્રિયોનો મનમાં એક જેવો ઉપસંહાર જણાય છે તોપણ વાણીનું પૃથક્ ગ્રહણ કરવું એ તો “ વાદ્મનસિ ” એ છાંદોગ્ય વાક્યના અનુરોધથી છે. ૨

૨ મનો-
ધિકરણ

તन्मनः प्राणे उत्तरात् ॥ ૩ ॥

પદ૦—તત્ ॥ મનઃ ॥ પ્રાણે ॥ ઉત્તરાત્ ॥

અર્થ—“ તન્મનઃ ” તે મન “ પ્રાણે પ્રાણમાં લય પામે છે. “ ઉત્તરાત્ ” નામ “ મન-પ્રાણે ” એ ઉત્તરવાક્યથી એ વાત જણાય છે, કે

૩ અધ્યક્ષ-
ધિકરણ

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ૪ ॥

પદ૦—સઃ ॥ અધ્યક્ષે ॥ તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ—“ સઃ ” તે પ્રાણ “ અધ્યક્ષે ” જીવાત્મામાં લય પામે છે. તદુપગમાદિભ્યઃ ” પ્રાણનો. જીવમાં લય જણાયાથી. તે લય

વિધાયક વાક્ય એ છે કે—“ એવમેવાત્માનં અંતકાલે સર્વેપ્રાણા અભિસમાયન્તિ ” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥ મરણકાલમાં સર્વ પ્રાણુ આત્મામાં લય પામે છે. ૪

સંગતિ—વિષયવાક્યમાં તો એવું સાંભળ્યું છે કે પ્રાણુ તેજમાં લય થાય છે તો પછી એવી વાત કેમ ? કે પ્રાણુ જીવાત્મામાં લય થાય છે ? ઉત્તર—

મૃતેષુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

પદ૦—મૃતેષુ ॥ તચ્છ્રુતેઃ ॥

અર્થ—“ મૃતેષુ ” નામ દેહનો ખીજરૂપ જે સૂક્ષ્મ ભૂત છે, તેમાં “ તચ્છ્રુતેઃ ” તે જીવાત્માનું સ્થિર હોવાનું શ્રવણ થાય છે. એથી સાર એ નીકળે છે કે પ્રાણુની સાથ મળેલો જીવાત્મા પ્રથમ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં સ્થિર થાય છે. એજ અભિપ્રાયથી “ પ્રાણસ્તેજસિ ” એ પ્રમાણુ કથન કરેલું છે. ૫

સંગતિ—આ વિષય વાક્યમાં તો એટલુંજ કથન કર્યું છે કે પ્રાણુ તેજમાં લય પામે છે, તો પછી એમ કેવી રીતે કહેવાય કે તેજ આદિ સર્વ ભૂતોમાં જીવાત્મા અને પ્રાણુ બંને મળીને સ્થિત રહે છે ? ઉત્તર—

નૈકસ્મિન્દર્શયતોહિ ॥ ૬ ॥

પદ૦—ન ॥ એકસ્મિન્ ॥ દર્શયતઃ ॥ હિ ॥

અર્થ—“ નૈકસ્મિન્ ” એક તેજમાં શરીરાન્તરની પ્રાપ્તિને માટે જીવાત્મા રહેતો નથી. કેમકે એક તત્વ તે જીવાત્માને શરીરાન્તરની પ્રાપ્તિ કરાવવાને સમર્થ નથી. “ દર્શયતઃ ” શ્રુતિસ્મૃતિ એ વાત જણાવે છે કે સૂક્ષ્મ ભૂતોની સાથે મળીનેજ જીવાત્મા શરી-

સાન્તરને પ્રાપ્ત થાય છે જેમકે— “ અનેનજીવેનાત્મનાડુમુપવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ તાસાં ત્રિવૃત્તમેકૈકાં કરવાણિ ” આ જીવરૂપ આત્માવડે પ્રવેશ કરીને નામરૂપને કરે. “ તાસામ્ ” તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ જે ત્રણ દેવતારૂપ ભૂત છે તેના એક એકના ત્રણ ત્રણ ભાગ કરે. એથી જણાય છે કે એ ત્રણ ત્રણ ભાગ કરેલા જે ભૂત ત્રીજી તે સૂક્ષ્મ ભૂત ત્રીજીની સાથે મળીને જીવ પરલોક યાત્રા કરે છે, એથી એણે સિદ્ધ થાય છે કે “ પ્રાણસ્તેજસિ ” એ વાક્યમાં તેજ શબ્દથી બીજાં ભૂતોની સાથે મળેલાં તેજનું કથન કર્યું છે કાંઈ કેવલ તેજનું કથન નથી એટલા માટે “ પ્રાણસ્તેજસિ ” એ વાક્યની સાથે ઉક્ત વિરોધ આવતો નથી. ૬

સંગતિ—આ ભૂતાધિકરણની પછી એ વાતને જણાવવા માટે કે પ્રયાણ કાલમાં વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાનની ઉત્ક્રાન્તિમાં શું ભેદ હોય છે ? એ શંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે આસૃત્યપદમાધિકરણ લખે છે—

આસૃત્યપદ-
માધિકરણ-
સમાનાચાસૃત્યપદમાદમૃતત્વ-
ચાનુપોષ્ય ॥ ૭ ॥

સમાનાચાસૃત્યપદમાદમૃતત્વ-
ચાનુપોષ્ય ॥ ૭ ॥

પદ—સમાના ॥ ચ ॥ આસૃત્યપદમાત્ ॥ અમૃતત્વમ્ ॥
॥ ચ ॥ અનુપોષ્ય ॥

અર્થ—“ સમાના ” વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાનની ઉત્ક્રાન્તિ એક પ્રકારની છે. “ આસૃત્યપદમાત્ ” માર્ગની ગતિ એક પ્રકારની જણાય છે માટે. “ અમૃતત્વ ચાનુપોષ્ય ” અમૃતને છોડીને, અર્થાત્ વિદ્વાન્ મનુષ્ય શરીર ત્યાગ કરવા પછી અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે, અને અવિદ્વાન્ મુરૂષ્ય પોતાનાં પૂર્વ કર્મદ્વારા બીજાં શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે—
શતં ચૈકાદ્દયસ્યનાદ્ગુપ્ત્તાસાં મૂર્ધ્નામલિનિઃમૃતૈકા ॥ તયોર્અમૃ-
તમૃતત્વ મેતિવિષ્વજ્ઞન્યા ઉત્ક્રમેણમવન્તિ ॥ કઠ૦ ૨ ॥ ૧૬ ॥

એકસોને એક હૃદયની નાડી છે, તેમાંથી એક મૂર્દાદેશની સાથે લાગેલી છે. વિદ્વાન્ તે નાડીદ્વારા અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે, અને અવિદ્વાન્ ઇતર માર્ગોથી ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એવા અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે અમૃત પદને છોડીને બીજા અંશમાં અવિદ્વાન્ની પણ શરીરથી ઉત્કાન્તિ સમાન છે. મૃત્યુકાલમાં જે જીવ શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેનું નામ ઉત્કાન્તિ કેહેવાય છે. ૭

સંગતિ—નનુ એ અમૃત પદ કે જેને મુક્ત પુરૂષ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વ કાલ તેજ સ્થિતિમાં જન્યો રહે છે કે તેનાથી પુનરાવૃત્તિ પણ થાય છે ? ઉત્તર—

+++++ॐ
+ ૫ સંસારવ્ય-
+ પદેશાધિકરણુ
+++++

તદાપીતેઃ સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

પદ૦—તત્ ॥ આપીતેઃ ॥ સંસારવ્યપદેશાત્ ॥

અર્થ—“ તત્ ” તે અમૃત પદ “ આપીતેઃ ” જ્યાં મુખી બ્રહ્મમાં લય રહે છે ત્યાં મુખી રહે છે. “ સંસાર વ્યપદેશાત્ ” કારણ કે તેની પછી સંસારનું કથન જણાય છે માટે. અર્થાત્ તે પછી સંસારમાં ઉત્પન્ન થવાનું પ્રમાણ જણાય છે માટે. યથા “ યોનિમન્યે પ્રપચન્તે શરીરસ્વાયદેહિનઃ સ્થાણુમન્યેઽસંચન્તિયથાકર્મયથાશ્રુતમ્ ॥ કંઠ૦ ૧ ॥ ૭ ॥ શરીર ધારણ કરવાને માટે કોઈ જીવાત્મા યોનીને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ યોનિદ્વારા જન્મ પામે છે, અને કોઈ “ સ્થાણુમ્ ” એટલે સ્વેદજ ઉદ્ભવ આદિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ પૂર્વ કર્મ છે તે તે અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. એથી જણાય છે કે મુક્તિથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. ૮

સંગતિ—જ્યારે એવું માનવામાં આવે છે કે ક્ષિતિ, અપ્, તેજ આદિ ભૂતોના શરીરની સાથે મળીને જીવાત્મા યરલોક ગમન કરે છે પછી શરીરથી નિકળતાં તે દેખાતો કેમ નથી ? ઉત્તર—

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતશ્ચતથોપલબ્ધેઃ ॥ ૯ ॥

પદ૦—સૂક્ષ્મં ॥ પ્રમાણતઃ ॥ ચ ॥ તથા ॥ ઉપલબ્ધેઃ ॥

અર્થ—“ સૂક્ષ્મં ” તે જીવાત્માનું લૌકિક શરીર સૂક્ષ્મ થાય છે અને “ પ્રમાણત. ” પ્રમાણથી પણ તેમની સૂક્ષ્મતા જણાય છે. જેમકે આણુઅધિકરણમાં વર્ણન કરી આવ્યા છીએ, અને “ ઉપલબ્ધેઃ ” તેની ઉપલબ્ધિ પણ એવી જણાય છે-જેમકે નાડીદ્વારા નિષ્ક્રમણ કથન કર્યું છે. એટલા માટે કહ્યું છે કે—૯

નોપમર્દેનાતઃ ॥ ૧૦ ॥

પદ૦—ન ॥ ઉપમર્દેન ॥ અતઃ ॥

અર્થ—“ નોપમર્દેન ” સ્થૂલ શરીરનો નાશ કરવાથી તે સૂક્ષ્મ શરીરનો નાશ થતો નથી. “ અતઃ ” એટલા માટે તે સૂક્ષ્મ છે.

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરેપ ઉષ્મા ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—અસ્ય ॥ એવ ॥ ચ ॥ ઉપપત્તેઃ ॥ એપઃ ॥ ઉષ્મા ॥

અર્થ—“ અસ્યૈવ ” એનીજ “ ઉપપત્તે ” પ્રાપ્તિથી “ ઉષ્મા ” શરીરમાં ગરમી રહે છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી સૂક્ષ્મ શરીર દેહમાં રહે છે ત્યાં સુધી ગરમી રહે છે, અને જ્યારે દેહથી નીકળી જાય છે ત્યારે ગરમી રહેતી નથી. ૧૧

સંગતિ—ઉક્ત સૂત્રમાં એવું કથન કર્યું છે કે સૂક્ષ્મ શરીર ગમન કરે છે અને કાંઈએક વાક્યોમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મવેત્તાનો પ્રાણ આ સ્થૂલ શરીરથી બહાર નીકળતો નથી. જેમકે—
“ અથઅકામયમાનો યોઽકામોનિષ્કામઆસકામો નતસ્યમાણા ઉત્કામન્તિ વ્રજૈવસન વ્રજાન્તિ ” વ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૭ ॥ ૯

यथा “ भिद्यतेचाऽसां नामरूपे पुरुषइत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति ” प्रश्न० ६ ॥ ६ ॥

આ જે ભૌતિક કલા છે તેના નામરૂપ દ્વર થાય છે તે સૂક્ષ્મ થઇને પ્રહ્નમાં મળી જાય છે; એટલા માટે એ સર્વ પુરૂષજ છે એમ કેહેવાય છે. અર્થાત્ આ જડ જગત્ પ્રહ્નનું સ્વરૂપ નથી કિંતુ સૂક્ષ્મ-રૂપ થઇને પ્રહ્નમાં લય થાય છે. ૧૬

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्या
सामर्थ्यात्तच्छेष गत्यनुस्मृति योगाच्च
हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥

पद०—तदोकोऽग्रज्वलनं ॥ तत्प्रकाशितद्वारः ॥ विद्यासाम-
र्थ्यात् ॥ तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगात् ॥ च ॥ हार्दानुगृहीतः ॥
शताधिकया ॥

. અર્થ—“ તદોકોગ્રજ્વલનં ” તે જીવના સ્થાનરૂપ હૃદય, અર્થાત્ તે હૃદયસ્થાનવાળો જીવાત્મા “ તત્પ્રકાશિતદ્વારઃ ” તે પરમાત્માવડે પ્રકાશ થયેલો જે માર્ગ જેનો એવો જીવ “ વિદ્યાસામર્થ્યાત્ ” પ્રહ્નવિદ્યાના સામર્થ્યથી “ તત્ત્વેષગત્યનુસ્મૃતિ યોગાત્ ” પ્રહ્નાંગ ભૂત જે પરમાત્મા (પ્રહ્ન) ની ગતિ અને સ્મરણ, તેના યોગથી “ હાર્દાનુગૃહીતઃ ” હૃદયમાં રહેલાં પ્રહ્નવડે અનુગ્રહ કરાયેલો જીવ “ શતાધિકયા ” મૂર્દ્ધાદેશમાં સોથી અધિક જે નાડી છે તે દ્વારા નિષ્ક્રમણ કરે છે. “ શત્તૈકાઢ્ઢસ્ય નાઢ્યઃ ” એમાં જે મૂર્દ્ધા નાડી છે તે દ્વારા જીવની ગતિ વર્ણવી છે તેને આ સૂત્રકારે વર્ણવી છે. અને દેહત્યાગના વિષયમાં વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્નો ઉક્ત સૂત્રવડે એવો ભેદ જણાવ્યો છે કે વિદ્વાન્ ઉક્ત નાડીદ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે, અને ઇતર જીવાત્મા એ નાડીદ્વારા નિષ્ક્રમણ કરતા નથી. ૧૭

૧૦ રશ્મ્ય
૧૫૩૨૫

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—રશ્મ્યનુસારી ॥

અર્થ—“ રશ્મ્યનુસારી ” સૂર્યના કિરણોદ્વારા પાછો તે જીવ ગમન કરે છે. ૧૮

સંગતિ—જ્યારે મુક્ત જીવ સૂર્યના કિરણોદ્વારા ગમન કરે છે તો જે રાત્રિના મરણ પામે છે તેની મુક્તિ નહિ થતી હશે ? ઉત્તર-

નિશિનેતિચેન્ન સંબન્ધસ્યયાવદેહ ભાવિત્વા-
' દર્શયતિ ॥ ૧૯ ॥

પદ૦--નિશિ ॥ ન ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ સંબન્ધસ્ય ॥
યાવદેહભાવિત્વાત્ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—“ નિશિનેતિ ” રાત્રિએ મરવાણાની મુક્તિ નહિ થાય એ વાત ઠીક નથી, કેમકે “ સંબન્ધસ્ય ” સૂર્યના જે સંબન્ધ છે તે “ યાવદેહ ભાવિત્વાત્ ” સર્વ શરીરોની સાથે બરાબર છે. અર્થાત્ સૂર્ય, અસ્ત પામતો નથી તેનો સંબન્ધ પ્રકાશાન્તરથી સર્વ શરીરોની સાથે બન્યો રહે છે એટલા માટે કાંઈ દોષ નથી. અને “ દર્શયતિ, ” ઉપનિષદ એ વાત દર્શાવે પણ છે. ૧૯

૧૧ દક્ષિણાય
નાધિકરણ

અતશ્ચાયનેઽપિદક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

પદ૦—અતઃ ॥ ચ ॥ અયને ॥ અપિ ॥ દક્ષિણે ॥

અર્થ—“ અતઃ. ” એવાં કથનથી કે સારાની પુરૂષ દિવસે મરે કિંવા રાતમાં મરે તોપણ તેને માટે મુક્તિમાં કાંઈ બાધ

આવતો નથી-એટલા માટે “ અચનેપિદક્ષિણે ” દક્ષિણાયનમાં મરણ પામે તોપણ કાંઈ દોષ આવતો નથી. અને એવી જે કથા આવે છે કે ભીષ્મજીએ પ્રતીક્ષા (વાટ) જોઈને ઉત્તરાયણમાં શરીર છોડ્યું. તેતો ઉત્તરાયણની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા માટે અને ભીષ્મજીના યોગબલના અભિપ્રાયથી કથન કરી છે. તેમનામાં આટલું યોગબલ હતું કે આટલો વખત સુધી મૃત્યુને પણ રોકી શકતા હતા. ૨૦

યોગિનઃપ્રતિ સ્મર્યતે સ્માર્ત્તેચૈતે ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—યોગિનઃ ॥ પ્રતિ ॥ સ્મર્યતે ॥ સ્માર્ત્તે ॥ ચ ॥ એતે ॥

અર્થ—“ સ્માર્ત્તે ” સ્મૃતિના વિષયભૂત “ એતે ” દેવતાન અને પિતૃયાણરૂપી જે માર્ગ “ સ્મર્યતે ” નામ યોગાંગતાવટે પ્રતિ-દિન સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.

આશય એ સૂત્રનો એવો છે કે, દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણનો વિચાર દેહ ત્યાગ સમયમાં યોગીજ કરી શકે છે. સાધારણ જ્ઞાની કરી શકતો નથી. એટલા માટે જ્ઞાનીને માટે કાંઈ દક્ષિણાયન અને ઉત્તરાયણનો નિયમ નથી. ૨૨

॥ इति श्री वेदान्तार्य्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य ॥

॥ द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

अथ वेदान्तार्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः प्रारभ्यते

સંગતિ—પૂર્વ પાદમાં અવિદ્વાન્થી વિદ્વાન્ની ઉત્ક્રાન્તિનો લેહ નિરૂપણ કરવા પછી હવે દેવયાન અને પિતૃયાણેદ્વારા વિદ્વાન્ની ગતિનું વર્ણન કરે છે.

અર્ચિરાદિ-
પિતૃયાણે

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥

પદ૦—અર્ચિઃ ॥ આદિના ॥ તત્પ્રથિતેઃ ॥

અર્થ—“ અર્ચિરાદિના ” અગ્ન્યાદિ વિદ્યાદ્વારા વિદ્વાન્ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. “ તત્પ્રથિતેઃ ” તેનીજ સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધિ દેખાય છે. જેમકે “ સર્વતં દેવયાનં પન્થાનમાસાદ્યાગ્નિલોકં આગચ્છતિ સર્વાયુ-લોકં સર્વલગલોકં સદ્ગ્ન્દ્રલોકં સપ્રજાપતિલોકં સર્વલ્લલોકમ્ ” કૌ૦ ૧ ॥ ૩ ॥ તે આ દેવયાન માર્ગનું અવલંબન કરીને અગ્નિલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, એ પ્રમાણે વાયુલોક, વરુણલોક, ઇન્દ્રલોક, પ્રજાપતિલોક અને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઠેકાણે આ વિષયવાક્યમાં લોક શબ્દનો અથ અવસ્થા સમજવો. “ લોકયતીતિલોકઃ ” અર્થાત્ જે અવસ્થા દર્શનમાં અનુભવ થાય છે, તે મુક્ત પુરૂષને અપહુત પાપમા થવાને માટે પ્રથમ તેને અગ્નિની સમાન પ્રકાશમાન થવાની આવશ્યકતા છે; અર્થાત્ જ્યાં સુધી તેનામાં જ્ઞાનાગ્નિ તેવો પ્રતીત થાય નહિ—“ કે જે પાપોની વાસનાને ભરમ કરી શકે—” ત્યાં સુધી તે મુક્ત થઈ શકતો

નથી એવા અભિપ્રાયથી અશ્વિલોક કહ્યો છે અને વાયુલોક એવા અભિપ્રાયથી કહ્યો છે કે તે વાયુની સમાન શીઘ્ર ગતિવાળો ધાય એટલે કે સદસદ્ વિવેચન કરવામા તેને વિલગ જણાય નહિ અને પછી તે વડ્ડુની દશા એટલે શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય છે તે પછી ઇન્દ્રની દશા અર્થાત્ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, તે પછી પ્રજાપતિલોક એટલે સ્વામી થવાની દશા પામે છે પછો બ્રહ્મલોક એટલે બ્રહ્મની પેઠે નિષ્પાપ થઈ જાય છે

આ ઠેકાણે એવી શકા થાય છે કે, અશ્વિ લોકાદિ શબ્દના અર્થ આ ઠેકાણે દશાવિશેષના કેમ કરવામા આવે છે ? એ શકાની નિવૃત્તિ માટે હમે આ ઠેકાણે ક્રોડપનિષદ્નુ પ્રમાણ આપીએ છીએ

“ યથાદર્શેતયાત્માનિ યથાસ્વપ્ને તથાપિતૃલોકે યથાપ્તુ પરીવ્ર-
દ્દેશે તથાગધર્વલોકે છાયાતપયારિત્ર વ્રહ્મલોકે ” કઠ૦ ૬ ॥ ૮ ॥
આ શ્લોકમા પગ્માત્માના જ્ઞાનનુ વર્ણન કર્યું છે જેમકે આદર્શમા એક વસ્તુ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, એ પ્રકારે આત્મામા તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે અને જેમ સ્વપ્નમા કોઈ વસ્તુ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતી નથી અર્થાત્ યથાર્થ જ્ઞાન થતુ નથી, એ પ્રકારે પિતૃલોકમા અર્થાત્ કર્મીલોકની દશામા તેની પ્રતીતિ થાય છે, અને જલમા પ્રતીતિની સમાન ગધર્વલોકમા પ્રતીતિ થાય છે, જાયા તપની સમાન બ્રહ્મલોકમા તેની પ્રતીતિ થાય છે

આ સ્થાનમા લોક શબ્દનો અર્થ જો લોક વિશેષનો થતો હોત તો પિતૃલોકમા સ્વપ્નની સમાન મિથ્યાજ્ઞાન શા માટે કેહેતે ? કેમકે લોક વિશેષવાદીઓના મતમા પિતૃલોક તો એક પવિત્રલોક માન્યો છે તો પછી તેમા સ્વપ્નની સમાન મિથ્યા જ્ઞાન કેમ થાય ? એથી જણાય છે કે લોક શબ્દ આ ઠેકાણે દશાવિશેષનુ નામ છે અને દશાવિશેષ માનવાથી ડેવલ કર્મીલોકને જો એવું જ્ઞાન થાય છે એવો અવ હોય તો કોઈ દોષની વાત નથી જેમકે દાદોગ્યમા પણ કહ્યું છે કે
“ તદ્યપેવત વ્રહ્મલોક વ્રહ્મચર્યેગાનુવિન્દતિ ” છા૦ ૮ ॥ ૪ ॥ ૩ ॥

ને બ્રહ્મલોકને બ્રહ્મચર્યવડે પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઠેકાણે પણ લોક શબ્દનો અર્થ દશાવિશેષનો છે. અધિક શું લખવું ? સ્વામી શં. આ. ૭ પણ પોતાની માનેલી મુક્તિમાં બ્રહ્મલોક શબ્દનો અર્થ લોકવિશેષનો કરતા નથી, કિન્તુ ब्रह्मैवलोकः ब्रह्मलोकः એવો અર્થ કરે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ લોક છે. એ પ્રમાણે લોક શબ્દનો વિચાર કરવાથી ઉપનિષદોમાં લોક શબ્દ દશાવિશેષના અભિપ્રાયથી આવ્યો છે, એમાં કાંઈ દોષ નથી. ૧

સંગતિ—ઉક્ત કૌપીતકી વાક્યમાં અગ્નિની પછી વાયુનું કયન કેમ કયું ? ઉત્તર—

૧ વાયુ
વિસ્તરણ.

વ્યાયુમવ્દાદ વિશેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—વાયુઃ ॥ અવ્દાત્ ॥ અવિશેષ વિશેષાભ્યામ્ ॥

અર્થ—“ વાયુમ્ ” વાયુને “ અવ્દાત્ ” અગ્નિથી અનંતર “ અવિશેષવિશેષાભ્યામ્ ” સાધારણ અને વિશેષ તર્કવડે નિરૂપણ કરી શકાય છે. આશય એવો છે કે વાયુનો અર્થ ને ગતિનો છે અને ગતિ પ્રકાશની અનન્તર થાય છે, અને વિશેષ હેતુ એવો છે કે લૌતિકાગ્નિ પણ ગતિ ઉત્પન્ન કરે છે. કેમકે ગતિ એક એવો પદાર્થ છે કે જે ઉચ્છ્વાસની અત્યંત આવશ્યકતા રાખે છે. એટલા માટે લોક પ્રસિદ્ધિથી પણ અગ્નિની પછીજ ગુણવાચક વાયુ શબ્દ હોવો જોઈએ, એટલા માટે કૌપીતકીનો અચિંસદ્ધિ ક્રમ મુક્તિપૂર્વક છે; કાંઈ મુક્તિ વિરૂદ્ધ નથી. “ અવ્દ ” શબ્દ વર્ધનો વાચક છે અને તે કાલ વિશેષ છે. અગ્નિપુંજ સૂર્યની ગતિથી થાય છે. ને પ્રકારે દ્વિરેષ્પદ જેવી રીતે પરંપરા સંબન્ધથી મધુકરનો (ભ્રમરનો) આહુક થાય છે. એ પ્રકારે આ ઠેકાણે અવ્દ શબ્દ અગ્નિનો આહુક છે. ૨

संगति—वायुની અનંતર જે વરુણ લોક વર્ણવ્યો છે, તે તેનો વાયુની સાથે શું સંબંધ છે ? ઉત્તર—

++++++
+ ૩ તડિત- +
+ ધિરુણ. +
++++++

તડિતોઽધિ વરુણઃ સંવન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

પપ૦—તડિતઃ ॥ અધિ ॥ વરુણઃ ॥ સંવન્ધાત્ ॥

અર્થ—“તડિતઃ” વાયુથી “અધિ” ઉપર “વરુણઃ સંવન્ધાત્” વરુણ શબ્દ સંબંધથી આવેલો છે. તે સંબંધ એવા પ્રકારનો છે કે “તાડયતિ-મિથ્યાજ્ઞાનમિતિ-તડિત્” એ પ્રકારે તડિત્ વાયુનું નામ છે. તે જ્ઞાનરૂપી તડિત્સાથે વરુણ નામ શ્રેષ્ઠતાનો ધાર્ય કારણ ભાવ સંબંધ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથીજ અપહુતપાપ્માદિ શ્રેષ્ઠતા આવે છે, એ સંબંધથી વાયુની પછી વરુણ શબ્દ આવ્યો છે.

આ ઠેકાણે એવી શંકા થશે કે તડિત્ તો લૌકિક વિજ્ઞાનીનો વાચક છે તો એનો અર્થ જ્ઞાનનો કેમ કરીને કરી શકાય ? એનો ઉત્તર એવો છે કે “આકાશસ્તાલ્પિજ્ઞાત્” વ્ર૦ મૂ૦ ? ॥ ૧ ॥ ૨૨ અને “અતઃપ્રમાણઃ” વ્ર૦ મૂ૦ ? ॥ ૧ ॥ ૨૩ ॥ “શબ્દોમિત્રઃ સંવરુણઃ” યજુ ૩૬ ॥ ૧ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં આકાશ, પ્રાણુ, મિત્ર, વરુણ એ નામોથી પરમાત્માનું ગ્રહણ કર્યું છે; લૌકિક આકાશ, પ્રાણુવાયુ, મિત્ર, સૂર્ય વરુણ, જલની દેવતા ઇત્યાદિનું નામ નથી. એજ પ્રકારે આ ઠેકાણે તડિત્ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનનો વાચક થાય છે.

જો એમ કહેવાય કે ઉક્ત સ્થલોમાં તો મહર્ષિ વ્યાસ, સ્વામી શં૦ આ૦ આદિ કંઈએક આચાર્યોએ પ્રકરણના આશ્રયથી આકાશાદિ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મનોજ કર્યો છે. તો પછી આ ઠેકાણે કયા આશ્રયથી તડિત્નો અર્થ જ્ઞાનનો કરાય છે ?

એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે “સર્વાણિ હ વા ઇમાનિ ભૂતાનિ આકાશાદેવસમુત્પચન્ત આકાશં મત્યસ્તં યન્ત્યાકાશો ભવેભ્યો જા-

યાનાકાશઃ પરાયણમ્ ” છાં० ૧ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ આ સર્વ ભૂત આ-
કાશથી ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશમાં લય થાય છે, આકાશ મર્ચથી
મોટું છે, આકાશજ માત્ર એક આશ્રય છે. આ ઠેકાણે જે તાત્પર્યથી
આકાશ શબ્દનો અર્થ ભૂતાકાશનો લેવાતો નથી કિન્તુ બ્રહ્મનોજ
અર્થ લેવાય છે, એ પ્રમાણે તડિત્ શબ્દ પણ તાત્પર્યથી આ ઠેકાણે
જ્ઞાનનો વાચક છે. એ વાતને આ અતિવાહિકાધિકરણમાં સ્પષ્ટ
કરે છે. ૩

૪ આતિના-
દિકાધિકરણ

અતિવાહિકાસ્તલ્લિજ્ઞાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અતિવાહિકાઃ ॥ તલ્લિજ્ઞાત્ ॥

અર્થ—“ અતિવાહિકા ” એટલે અર્થિરાદિ માર્ગ જીવના
અતિવાહક અર્થાત્ જીવને મુક્તિ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કરાવવાવાળા છે.
“ તલ્લિજ્ઞાત્ ” એ વાતનું ઉપનિષદમાં વર્ણન જણાય છે કે અર્થિ
રાદિ લોક ભૂમિ સ્થાન નથી. કિન્તુ લિંગ શરીરાદિવત્ મુક્ત જીવનું
દીવ્ય શરીર છે. ૪

સંગતિ—અન્યાદિ લોક વિશેષ માનવામાં શું હાની છે ?
કેમકે સાક્ષરોપાસકને માટે એવા લોક વિશેષ પણ ઉપયોગી
છે ? ઉત્તર—

ઉભયવ્યામોહાત્તસિદ્ધેઃ ॥ ૫ ॥

પદ૦—ઉભયવ્યામોહાત્ ॥ તત્તિસિદ્ધેઃ ॥

અર્થ—“ ઉભયવ્યામોહાત્ ” નામ કર્મી અને જ્ઞાની બન્નેને
માટે અન્યાદિલોક વિશેષની ઉપાસના અજ્ઞાન આપવાવાળી છે.
એટલા માટે અન્યાદિ લોક વિશેષની પ્રાપ્તિ હીં ન હોવાથી

“ તત્સિદ્ધેઃ ” અતિવાહિક શરીરની સિદ્ધિ છે. અર્થાત્ જ્યારે એ કોઈ લોક વિશેષ ન હોય તો પછી અતિવાહિક શરીરજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૫

વૈદ્યુતેનૈવ તતસ્તચ્છુતેઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦—વૈદ્યુતેન ॥ એવ ॥ તતઃ ॥ તચ્છુતેઃ ॥

અર્થ—“ વૈદ્યુતેન ” એ જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય શરીરથીજ “ તતઃ ” શરીર ત્યાગે પછી “ તચ્છુતેઃ ” અર્થિશદ્ધિ માર્ગ સંભળાય છે માટે. આશય એવો છે કે મુક્ત પુરૂષ આ દેહ ત્યાગી પછી અગ્નિ, વાયુ, વરૂણ આદિ દિવ્ય ભાવ દ્વીપ શરીરદ્વારા પરબ્રહ્મ સાધર્મ્યરૂપ સુક્ષિતને પ્રાપ્ત થાય છે. એજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે—
“ તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાત્પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ” કૈ૦ ૮૦
તે જ્ઞાની લોક બ્રહ્મલોકમાં અર્થાત્ બ્રહ્મના પ્રકાશમાં પરાન્તકાલ પર્યન્ત રહીને પછી તે અમૃત પદથી આ સંસારમાં પાછા આવે છે.

પ્રશ્ન—આ ઠેકાણે પણ બ્રહ્મલોક શબ્દ આવ્યો છે, તો તે બ્રહ્મનો લોક કયો છે કે જેમાં જઈને મુક્ત પુરૂષ રહે છે ?

ઉત્તર—બ્રહ્મલોક શબ્દ આ ઠેકાણે બ્રહ્મ પ્રકાશના આશયથી આવેલો છે. ‘કોઈ’ લોક વિશેષના અભિપ્રાયથી નથી. જુઓ વાચસ્પતિમિશ્ર, વ્ર૦ મૂ૦ ૪ ॥ ૩ ॥ ૧૨ ॥ માં લોક શબ્દનો એવોજ અર્થ કરે છે કે—“ લોકશબ્દશ્ચાત્ર લોકનેપ્રકાશેવંતપિતત્ત્વો નત્તુસન્નિવેષતિ દેશવિશેષે ” ભામતી૦ લોક શબ્દનો વ્યવહાર આ ઠેકાણે પ્રકાશમાં સમજવો જોઈએ. પરંતુ નાના પ્રકારની સ્થિતિવાળા દેશ વિશેષમાં નથી. એટલે દેશ વિશેષનો કોઈ પણ હોય અમારા મતમાં નથી. એજ અભિપ્રાયથી અગ્નિલોક, વાયુલોક, વરૂણલોક આદિયોના અર્થ પ્રકાશાદિ વિશેષ અવસ્થાઓનો કહેલો છે. ૩

સંગતિ—મુક્તિ એ દેશવિશેષ પ્રાપ્તિ ભલે ન હોય, પરંતુ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનું નામ મુક્તિ એમ સર્વ વેદોપનિષદ્ કથન કરે છે. જેમકે—
 (૧) “ બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવમવતિ ” (૨) “ બ્રહ્મૈવસન્ બ્રહ્માખ્યેતિ ”
 વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥ (૩) “ તત્રક્રોમોહઃ કઃ શોકપ્રકૃત્વમનુપશ્યતઃ ”
 યજું ૪૦ ॥ ૭ ॥ ૧ બ્રહ્મને જાણીને બ્રહ્મ થાય છે, ૨ બ્રહ્મ થઈને
 બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, ૩ જ્યારે બ્રહ્મની સાથે એક થઈ જાય છે
 ત્યાર પછી તેને શોક મોહાદિ રહેતાં નથી. ઇત્યાદિ વાક્યોથી એવું
 જણાય છે કે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ તેજ મુક્તિ છે, તો પછી આપ ત્યાંથી
 પુનરાવૃત્તિ કેમ માને છો ? એના ઉત્તરમાં આ કાર્ય્યાધિકરણ છે.

૫ કાર્યા
ધિકરણ

કાર્યવાદરિસ્ય ગત્યુપપત્તેઃ ॥ ૭ ॥

પદ૦—કાર્યમ્ ॥ વાદરિઃ ॥ અસ્ય ॥ ગત્યુપપત્તેઃ ॥

અર્થ—“ કાર્યમ્ ” મુક્તિનું કાર્ય “ વાદરિઃ ” બાદરી આચાર્ય
 માને છે. “ ગત્યુપપત્તેઃ ” મુક્તિથી કાર્યતા સિદ્ધ થાય છે માટે.
 અર્થાત્ જ્યારે મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને શમદમાદિ સાધનોથી
 મુક્તિ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી તેને નિત્ય કેમ માની શકાય ? ૭

વિશેષિતત્ત્વાચ્ચ ॥ ૮ ॥

પદ૦—વિશેષિતત્ત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ વિશેષિતત્ત્વાત્ ” નામ “ સર્વવર્તયન્ યાવદાયુષં
 બ્રહ્મલોકમભિમમ્પયતે ” છાં૦ એ પ્રકારે સંપૂર્ણ આયુ અનુક્રમ
 કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વિશેષોથી વિશેષતાવાળી
 હોવાથી મુક્તિ સાદિ છે. ૮

સંગતિ—નતુ “બ્રહ્મૈવસન્ બ્રહ્માણ્યેતિ” વૃ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૬ ॥
 “બ્રહ્મવિદામોતિપરમ્” તૈ. ૨ ॥ ૧ ॥ ૧ ॥ “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવ-
 ભવતિ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા કથન કરી છે, તે
 પછી મુક્તિ અનિત્ય કેમ કેહેવાય ? ઉત્તર—

સામીપ્યાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

પદ. — સામીપ્યાત્ ॥ તુ ॥ તદ્વ્યપદેશઃ ॥

અર્થ—“સામીપ્યાત્” અપહૃત પાખાદિ ધર્મોથી જીવાત્મા
 પણ બ્રહ્મની સમીપતાને પ્રાપ્ત કરી લે છે, અર્થાત્ ગુણસામ્યથી બ્રહ્મની
 સમીપ સમજાય છે એટલા માટે “તદ્વ્યપદેશાત્” બ્રહ્મરૂપથી
 તેનું કથન કર્યું છે. વાસ્તવમાં એ જીવાત્મા કદિ બ્રહ્મ થતો નથી.
 એ અભિપ્રાયથી “બ્રહ્મૈવસન્ બ્રહ્માણ્યેતિ” “બ્રહ્મવેદ બ્રહ્મૈવભવતિ”
 ઇત્યાદિ વાક્ય છે. ૯

સંગતિ—જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ મુક્તિ ભલે ન હોય પરંતુ
 બ્રહ્માદિ લોકોની પ્રાપ્તિ મુક્તિ હોઈ શકે છે, તો પછી પરબ્રહ્મની
 ધર્મતાપત્તિરૂપ મુક્તિ શા માટે ? ઉત્તર—

કાર્ય્યાત્યયેતદધ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ॥ ૧૦ ॥

ટિ. — કાર્ય્યાત્યયે ॥ તદધ્યક્ષેણ ॥ સહ ॥ અતઃ ॥ પરમ્ ॥
 ॥ અભિધાનાત્ ॥

અર્થ—“કાર્ય્યાત્યયે” તે બ્રહ્માદિ લોકોનો નાશ થયા પછી
 “તદધ્યક્ષેણ” નામ ઉક્ત લોકોના સ્વામી પણ “સહ” માથેજ
 નાશ પામે છે અથવા પામશે. “અતઃ” એટલા માટે “પરમભિધાનાત્”
 પરબ્રહ્મના ગુણ ધારણ કરવાથીજ મુક્તિ થઈ શકે છે અન્યથા
 નહિ. ૧૧

સ્મૃતેશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

પદ૦—સ્મૃતેઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ સ્મૃતેઃ ” સ્મૃતિમાં પણ પરબ્રહ્મનું જ કથન કર્યું છે. જેમકે “ સુક્ષ્માર્થ સ્વપ્રધીગમ્યં વિદ્યાત્તં પુરુષંપરમ્ ” મનુ. ૧૧ ॥ ૧૨૨ ॥ સ્વતઃ પ્રકાશ, એકાત્ર બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થઇ શકે એવો જે પુરુષ છે તે પુરુષને જાણવો જોઇએ. ૧૧

પરંજૈમિનિર્મુલ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પદ૦—પરં ॥ જૈમિનિઃ ॥ મુલ્યત્વાત્ ॥

અર્થ—“ પરમ્ ” પરબ્રહ્મનું જ આ ઠેકાણે શ્રદ્ધા છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. “ મુલ્યત્વાત્ ” મુખ્યતાથી બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મનું જ નામ છે. જેમકે “ સર્વતાન્બ્રહ્મગમયતિ ” છા. ૪ ॥ ૧૫ ॥ ૫ તે જીવોને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો જ અર્થ છે. ૧૨

દર્શનાત્ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—દર્શનાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ દર્શનાત્ ” જોવામાં પણ એમજ આવે છે કે સુક્ત પુરુષને માટે જેનું ધ્યાન વર્ણન કર્યું છે, તે પરબ્રહ્મ છે. જીને કોઈ દેહધારી નથી. જેમકે “ અન્યત્રવર્માદિન્યત્રાધર્માત્ ” કઠ. ૨ ॥ ૧૪ ॥ તે બ્રહ્મ ધર્માધર્મથી ભિન્ન છે. ૧૩

સંગતિ—યદિ પરબ્રહ્મજ સુક્ત પુરુષોનો ઉદ્દેશ્ય છે તો “ આત્માચારેદ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિવ્યાસિતવ્યઃ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે તેનું ધ્યાન કથન કર્યું છે તેતો કાર્યબ્રહ્મનું જ હોઇ

શકે છે, (નરાકારનું) તેા ધ્યાન થઇ શકે નહિ. તેા પછી પરબ્રહ્મની આવૃત્તિથી મુક્તિ શી રીતે ? ઉત્તર—

નચકાર્યેપ્રતિપત્યભિસન્ધિઃ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—ન ॥ ચ ॥ કાર્યે ॥ પ્રતિપત્યભિસન્ધિઃ ॥

અર્થ—“ નચ ” નહિ, “ કાર્યે ” કાર્ય વસ્તુમાં “ પ્રતિપત્યભિસન્ધિઃ ” ઉપાસના, અર્થાત્ કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના કરવાનું કાંઇ પણ ઠેકાણે વિધાન નથી “નતસ્યપ્રતિમાઽસ્તિ યસ્યનામ મહદ્વચઃ” શ્લો ૪ ॥ ૧૨ ॥ આ ઠેકાણે પરબ્રહ્મનુંજ વર્ણન ઉપનિષદકાર કથન કરે છે, અને સ્વામી શંકરાચાર્યજી પણ એનું ભાષ્ય પરબ્રહ્મ વિષયકજ કરે છે. ૧૪

અપ્રતીકાલમ્વનાન્નયતીતિ
વાઢરાયણ
ઉમયથાઽદોપાત્તત્કતુશ્ચ

**અપ્રતીકાલમ્વનાન્નયતીતિ વાઢરાયણ
ઉમયથાઽદોપાત્તત્કતુશ્ચ ॥ ૧૫ ॥**

પદ૦—અપ્રતીકાલમ્વનાત્ ॥ નયતિ ॥ ઇતિ ॥ વાઢરાયણઃ ॥

ઉમયથા ॥ અદોપાત્ ॥ તત્કતુઃ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ અપ્રતીકાલમ્વનાત્ ” જે પ્રતીકની ઉપાસના નથી કરતા તેનેજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બાદસયણાચાર્ય માને છે. “ ઉમયથા ” ઉભય પ્રકારથી અર્થાત્ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગથી “ અદોપાત્ ” કાંઈ દોષ નથી. “ તત્કતુઃ ” બ્રહ્મકેતુ અર્થાત્ બ્રહ્મને ઉપાસકજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, ઇતર જડ પદાર્થોનેા ઉપાસક બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થતો નથી. ૧૫

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—વિશેષમ્ ॥ ચ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—ઉપનિષદ્ધાર પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં વિશેષતા પણ દર્શાવે છે. જેમકે છાંદોગ્યના સાતમા પ્રપાઠકમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં સનત્કુમારે પ્રથમ નારદને નામની ઉપાસના બતાવી, પછી તેના એવું પુછવાપર કે “ હે ભગવન્ ! કોઈ નામથી પણ ઉત્તમ છે ? ત્યારે તેમણે મન, મનની પછી સંકલ્પ, પછી ચિત્ત, પછી ધ્યાન, વિજ્ઞાન, બલ, અન્ન, જલ, એ પ્રમાણે કાંઈએક જડ પદાર્થોના નામ લેતાં સનત્કુમારે આખરે કહ્યું કે— “ યોવૈ ભૂમાતત્સુખં નાલ્પે-મુલમસ્તિ ભૂમૈવસુખં ભૂમાતુર્ણવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ” છાં૦ ૭ ॥૩॥૧॥ જે ભૂમા એટલે પરબ્રહ્મ કે જે સર્વથી મોટો છે તેજ સુખસ્વરૂપ છે. અલ્પમાં સુખ જાતી. અલ્પ નામ તેનાથી લિપ્ત જડ પ્રતીકાદિકોમાં સુખ નથી. એટલા માટે ભૂમાનીજ બાણવાની ઇચ્છા કરવી બાંધએ. તેના પછી તેતું સ્વરૂપ પુછ્યું ત્યારે સનત્કુમારે નારદને પરબ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો. એ પ્રકારે વિશેષતા શાસ્ત્ર બતાવે છે. એટલા માટે મુક્ત પુરૂષ માટે પરમ પદ એક માત્ર પરબ્રહ્મજ છે. અન્ય કાંઈ વસ્તુ નથી. ૧૬

॥ इति श्री वेदान्तार्यभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥

અથ વેદાન્તાર્યમાણ્યે ચતુર્થાધ્યાયસ્ય ચતુર્થઃ પાદઃ પ્રારમ્ભ્યતે

સંગતિ — પૂર્વ પાદમાં અર્ચિ આદિ દિવ્ય ભાવોદ્ધારા પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિનું વર્ણન કર્યું, અને એ પણ જણાવ્યું કે કાર્યની ઉપાસનાથી મુક્તિ થતી નથી. એ કથનથી પ્રતીકાલંબીયોના મતનો સ્પષ્ટ રીતિથી નિષેધ કર્યો. હવે મુક્ત પુરૂષનું એશ્વર્ય નિરૂપણ કરવા માટે આ ચોથા પાદનો આરંભ થાય છે.

સંપદાવિ-
ર્ભાવાધિકરણ.

સમ્પદાવિર્ભાવઃ સ્વેનશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પદ૦—સમ્પદ ॥ આવિર્ભાવઃ ॥ સ્વેન ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—“ સમ્પદ ” મુક્તિ અવસ્થામાં પણ તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇને “ આવિર્ભાવઃ ” સ્વસ્વરૂપે સ્થિર થાય છે. “ સ્વેનશબ્દાત્ ” એ વાત આત્માવાચી શબ્દથી જણાય છે. એનું વિષયવાક્ય એવું છે કે “ ઇંપસમ્પ્રસાદોઽસ્માચ્છરીરાત્મુમુત્યાયપરં જ્યોતિરુપસંપદ્ય સ્વેનરૂપેણા મિનિષ્પદ્યતે ” છાં૦ ૮ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ મુક્ત હોવ આ શરીરને છોડીને પરંત્યોતિ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઇને પોતાના સ્વરૂપે સ્થિર થાય છે. સ્વ-સ્વરૂપથી સ્થિર થવાનો અર્થ એવો છે કે આ હવે અર્ચિ આદિ ભાવો દ્વારા પરંત્યોતિરૂપ જે બ્રહ્મ છે તેને પ્રાપ્ત થઇને વિશેષદશાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને એજ એના સ્વરૂપાવિર્ભાવનો અર્થ છે. દશાવિશેષનો અર્થ બ્રહ્મના અપહૃતપાખાદિ ધર્મોને પામવાનો છે. એથી જણાય છે કે મુક્તિભાવ પદાર્થ છે. ૧

માયાવાદિયોના મતમાં મુક્તિમાં કોઈ અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એ વાતનું ખંડન ઉક્ત છાંદોગ્યના વાક્યથી જણાય છે. સ્વામી રામાનુજાચાર્યજીએ પણ એ સૂત્રના લાઘ્યમાં મુક્તિ એક દશાવિશેષજ માની છે. જેમકે “ દશાવિશેષમાપદ્યતે ” શ્રી૦ મા૦ વ્ર૦ સૂ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧ ॥ એ સૂત્રમા સ્પષ્ટ કયું છે. ૧

સંગતિ—જે એમ કહ્યું છે કે મુક્તિ અવસ્થામા હવ પોતાના સ્વસ્વરૂપથી સ્થિર થાય છે, તો સ્વરૂપ તો તેને નિત્ય પ્રાપ્ત થાય છેજ પછી “ સ્વસ્વરૂપેणाભિનિષ્પદ્યતે ” એ છાંદોગ્યનું શુ તાત્પર્ય ? ઉત્તર—

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

પદ૦—મુક્તઃ ॥ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥

અર્થ—“ મુક્ત ” જે મુક્ત પદ છે અર્થાત્ મુક્તિની જે અવસ્થા છે તે પ્રથમ પ્રાપ્ત નહિ હતી. “ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ” પ્રતિપાદ્યપતાથી તેની પ્રતિજ્ઞા કરવાથી “ યઆત્મા અપદ્યતપાપ્માવિજરોવિમૃત્યુર્વિશો-કોઽવિજિગત્સોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સોન્વેષ્ટવ્યઃ સવિ-જિજ્ઞાસિતવ્યઃ ” છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ જે પરમાત્મા પાપોથી રહિત છે, જરાવસ્થાથી રહિત, મૃત્યુ રહિત, શોક રહિત, ખાવાની ઇચ્છા રહિત, સત્ય દામ, સત્ય સંકલ્પ છે તેની હજ્જામા કરવી જોઈએ. તે પરંવ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈને “ અભિનિષ્પદ્યતે ” સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. પરંવ્યોતિના જે સ્વાભાવિક શુભ છે તે પરંવ્યોતિને પ્રાપ્ત થઈને હવમાં આવિર્ભૂત થાય છે. એ વાત ‘બ્રાહ્મેણજમિનિ રુપન્યાસાદિભ્યઃ’ એ પાંચમા મૂત્રમાં કહેશે કે મુક્ત ઠાલમાં હવ અપદ્યતપાપ્માદિ બ્રહ્મના ધર્મોને ધારણ કરે છે, એથી જણાય છે કે મુક્તમા જે બ્રહ્મ ધર્મોનું ધારણ કરવું છે તેજ અપૂર્વતા છે. એટલા માટે નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ નથી કિન્તુ મુક્તિ અપૂર્વ પદાર્થ છે. મન્દ કર્મોના

ક્ષયપૂર્વક પરબ્યોતિને પ્રાપ્ત થવું અને તેના અપહુતપાખ્યાદિ ધર્મોને ધારણ કરીને સ્વસ્વરૂપની અભિનિષ્પત્તિ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. એમાં કેવલ એટલો અંશ નિત્ય પ્રાપ્ત છે કે જે પોતાના સ્વરૂપના કર્મ ક્ષય થયા પછી સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે એટલા અશથી મુક્તિની અપૂર્વતા કાંઈ નહીં થતી નથી.

માયાવાદી લોક મુક્તિને નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ માને છે. મુક્તિ પુરૂષના આત્મામાં કોઈ વિશેષ પ્રલ માનતા નથી. જેમકે સ્વામી શં. ચા. જીએ એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં લખ્યું છે કે:—

“ ફલત્વપ્રસિદ્ધિરપિમોક્ષસ્ય વન્ધનિવૃત્તિમાત્રાપેક્ષા, નાપૂર્વોપજનનાપેક્ષા ॥ યદપ્યભિનિષ્પદ્યતે, इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं तदपिपूर्वावस्थापेक्षं, यथागोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्यद्यતે, इति तद्वत् ” શં. મા. વ્રં

સૂ. ૪ ॥ ૪ ॥ ૨ ॥ મુક્તિને જે ફલ કહેવાય છે તે બંધની નિવૃત્તિના અભિપ્રાયથીજ કહેવાય છે, પણ કાંઈ અપૂર્વતાના અભિપ્રાયથી નહિ. અને જે “ અભિનિષ્પદ્યતે ” એ ઉપનિદ્ વાક્ય મુક્તિમાં કોઈ અપૂર્વભાવની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે તે પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાથી છે; જેમકે રોગની નિવૃત્તિ થયા પછી “ અરોગોભિનિષ્પદ્યતે ” અર્થાત્ આ રોગ રહિત થયો એમ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે કાંઈ થઈ નથી ગયું કિંતુ પૂર્વની નિવૃત્તિ થયાથી અરોગી થયો એમ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે મુક્તિને પણ બંધની નિવૃત્તિ હોવાથી પ્રલરૂપ કહી છે. વાસ્તવમાં તેમાં કાંઈ પણ અપૂર્વતા નથી. એજ અભિપ્રાયથી સ્વામિ શંકરાચાર્યજીના શિષ્યો મુક્તિનું લક્ષણ કરે છે કે:—

“ અનન્દાત્મક બ્રહ્મપ્રાપ્તિશ્ચમોક્ષઃ શોકાનિવૃત્તિશ્ચ ” વે. પ. મા. પ. ૮ આનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને શોકની નિવૃત્તિ મુક્તિ કહેવાય છે. આ ઠેકાણે આનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તેમના મતમાં એટલા માટે નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે કે જીવ પણ બ્રહ્મજ છે. કેવલ અવિદ્યાથી ઠંકાયલો હોતો તે અવિદ્યારૂપ અનર્થની નિવૃત્તિ તે શોક નિવૃત્તિ કહેવાય છે. યદિ કોઈ તેમને એવો પ્રશ્ન કરે કે શોકનિવૃત્તિ તો તમારા મતમાં કાર્ય છે, તો પછી તમે મુક્તિને નિત્ય કેમ કહો

શકો છો ? તો એનો ઉત્તર એમ આપે છે કે શોક નિવૃત્તિ અધિ-
 ધાનભૂત બ્રહ્મરૂપ છે એટલા માટે તે કાર્ય નથી. યદિ કોઈ પૂછે કે
 નિત્ય પ્રાપ્તજ હુતી તો પછી વળી તેની પ્રાપ્તિ શી ? એનો ઉત્તર
 એવો આપે છે કે જેવી રીતે આપણા હાથનું કંકણ કોઈને વિસ્મ-
 રણ થઈ જાય અને તે પાછું કોઈ ઉપદેશના બતાવ્યાથી પ્રાપ્ત થાય
 તો તે કોઈ અપૂર્વ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કહેવાતી નથી કિન્તુ પ્રાપ્તનીજ
 પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. એ પ્રકારે અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની
 પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ અમારા મનમાં કોઈ કાર્ય પદાર્થ નથી. એ પ્રકારે
 માયાવાદીઓએ મુક્તિને કાર્ય પદાર્થ માન્યો નથી, પરંતુ એ તેમનું
 કથન આગ્રહ માત્ર છે; કેમકે— “ પરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્યસ્વેન રૂપેણા-
 મિનિષ્પદ્યતે ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જે પ્રાપ્તિ નિરૂપણ કરી છે, યદિ
 આ ઠેકાણે મુક્તિ સાધ્ય પદાર્થ ન હોત તો તેની પ્રાપ્તિ વળી શું ?
 અને તે તત્ત્વજ્ઞાનને મોક્ષનું સાધન માને છે. હવે જો મોક્ષ કોઈ
 સાધ્ય પદાર્થ ન હોત તો જ્ઞાન તેનું સાધન કેમ કહેવાતે ? ઇત્યાદિ
 અનેક તર્કો મુક્તિને કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં છે, તર્કનો વિસ્તાર અમે
 આ ઠેકાણે એવા અભિપ્રાયથી કરતા નથી કે તર્કના વિસ્તારથી શબ્દ
 પ્રમાણનો વિચાર ન્યૂન રહી જાય છે. અમારા મતનું પોષક એથી
 વિશેષ મોટું પ્રમાણ બીજું શું જોઈયે જુઓ— “ તયોર્ધ્વપાયન્નમૃ-
 તત્ત્વમેતિ ” છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યમાં મુક્તિને અમૃત
 પ્રાપ્તિરૂપ લખી છે. વળી આગળ—“ યદાત્મા અપદ્મતપાપ્મા ” છાંં.
 ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં નિષ્પાપ પરમાત્માના અપદ્મત
 પાપ્માદિ શુભ ધારણ કરવાથી અમૃતની પ્રાપ્તિ માની છે. યદિ મુક્તિ
 કોઈ કાર્ય પદાર્થ ન હોત તો ઉક્ત વાક્ય તેની પ્રાપ્તિનું કથન કેમ
 કરતે ? એટલુંજ નહિ પણ એજ પાદમાં “ભાવં જૈમિનીવિકલ્પનાત્”
 વ્રં સૂં ૪-૧ ॥ ૪ ॥ ૧ ઇત્યાદિ સૂત્રોમાં મુક્તિનાં ઐશ્વર્યનું વર્ણન
 કર્યું છે. જો ઉક્ત સ્વામી શંં આઠ છના મતાનુકૂલ પાપાણકરૂપજ
 મુક્તિ હોત અર્થાત્ તેમાં કાંઈ અપૂર્વતા નહિ અને વિશેષતા નહિ
 પરંતુ કેવલ તેમના મંત્રવ્યાનુકૂલ તે બ્રહ્મની સાથે ઐક્યતારૂપી મુક્તિ

હોત—જે કે પોતે પોતાને પણ જાણી શકતો નથી, કેમકે તેમના મતમાં તો જાણવું આદિ સર્વ ધર્મ આવિધક છે. તો પછી તેમાં મુક્તિના ઐશ્વર્યનું વર્ણન શા માટે કર્યું ? સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ સંસ્કાર્ય, વિકાર્ય, ઉત્પાદ્ય, અને પ્રાપ્ય એમ ચાર પ્રકારની મુક્તિનું ખંડન કરીને કેવલ પાપાણુકલ્પજ મુક્તિ માની છે; જેનો આ પાદમાં ગંધ માત્ર પણ જણાતો નથી !!! હા, એ મુક્તિ તેમને અવશ્ય આવડે છે કે જ્યાં જ્યાં મુક્તિનાં ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં ત્યાં તેઓશ્રી દેશવિશેષ પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કહે છે, અને વળી ક્રમમુક્તિ પણ કહે છે. અને પાછું એમ માને છે કે તે બ્રહ્માદિલોકથી ક્રમ મુક્તિવાળા પાછા આવે છે અને પોતાની નિત્ય પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિથી પુનરાગમન માનતા નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય એ છે કે એ નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિને છાંદોગ્યતા આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે કે “સત્ત્વેવંવર્તયન્યાવદાયુપં બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે” અર્થાત્ સંપૂર્ણ આયુ પર્યન્ત ઉક્ત પ્રકારે કર્મ કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. છાંદોગ્યતા એ વાક્યથી તેઓ પોતાની પાપાણુ કલ્પ મુક્તિ સિદ્ધ કરે છે, પણ એમાં તો નિત્યપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિનો લેશ માત્ર પણ નથી. એટલા માટે “મુક્ત પ્રતિજ્ઞાનાત્” એ સૂત્રના લાખ્યમાં જે સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ નિત્ય પ્રાપ્તની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ માની છે તે ઠીક નથી. ૨

સંગતિ—નનુ તમારી પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કેમ સિદ્ધ થઈ શકે ? કેમકે “પરંજ્યોતિરુપસમ્પદ્યતે” છાં. ૮ ||૩||૪|| એ વાક્યમાંતો જ્યોતિને પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ કહી છે, અને જ્યોતિ શબ્દ ભૌતિક સૂર્યાદિ જ્યોતિયોનું કથન કરે છે, તો પછી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કેમ સિદ્ધ થાય ? ઉત્તર—

બ્રહ્મનો અલેદ થાય છે તો પછી પરંબ્રહ્મોત્તિની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કે જેમાં અપહુતપાપ્માદિ પરમાત્માના ધર્મોનું ધારણ કરવું છે એ લેદ પ્રધાન મુક્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર-

અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્
અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્
અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્
અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્

અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અવિભાગેન ॥ દૃષ્ટવાત્ ॥

અર્થ—“અવિભાગેન” લેદાભાવવડે “દૃષ્ટવાત્” જણાયાથી અલેદનું કથન છે. અર્થાત્ અહંબ્રહ્મોપાસના સમયે અથવા શમ વિધિમાં અલેદરૂપ દૃષ્ટિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કયું છે. વાસ્તવમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ સૂત્ર કહ્યું છે, યદિ અવિભાગથી તાત્પર્ય એકતાનું હોત તો “સોક્ષ્મતે સર્વાન્કામાન્ સદ્બ્રહ્મણાવિપશ્ચિતા ॥ યદાપચ્ચઃ પચ્યતે સ્વમવર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ ॥ તદાવિદ્વાન્ પુણ્યપાપંવિભૂય નિરજ્ઞનઃ પરમંસામ્યમુપૈતિ” મુદ્ ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તે સર્વ કામનાઓને બ્રહ્મની સાથે મળીને મુક્તિ અવસ્થામાં ભોગવે છે. જ્યારે જીવાત્મા તે સ્વયંપ્રકાશ સર્વ જગત્નું કારણ પરમાત્માનો આલ્લા-ત્કાર કરી લેછે ત્યારે પુણ્ય પાપને ઠોડીને નિષ્પાપ થઈને પરબ્રહ્મની સાથે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મનો લેદ કથન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ અભિપ્રાયથી ‘દ્વં જ્ઞાનપુષ્પાશ્રિત્ય મમસાધર્મ્યમાગતા’ ગી૦ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એજ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને મારી સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણજીએ પણ બ્રહ્મધર્મની પ્રાપ્તિનેજ મોક્ષ માન્યો કે. પણ કોઈ બ્રહ્મ બની જવાનું માન્યું નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે (૧) “યસ્મિન્સર્વાણિભૂતાન્યાત્મેવ” (૨) યથાનયઃ સ્યન્દમાના” (૩) “સર્વંત્વાલિદંબ્રહ્મ” (૪) “મૃત્યોઃ સમૃત્પુમાન્નોતિ”

આત્માપ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

મદ૦—આત્મા ॥ પ્રકરણાત્ ॥

અર્થ—આત્મા એટલે એતનનુ તે ઠેકાણે પ્રકરણ છે, માટે જ્યોતિ શબ્દથી ત્યાં પરમાત્માનું જ અહણુ થાય છે કાંઈ જડ જ્યોતિનું નહિ. “યઆત્મા અપહતપાપ્મા વિજરોવિમૃતુઃ” છાં૦ ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ એ પ્રકરણમાં લૌતિક જ્યોતિનું અહણુ થઈ શકતું નથી. ખીજ એ વાત છે કે જ્યોતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ પરમાત્મામાં જણાય છે. જેમકે— “તદેવાજ્યોતિપાંજ્યોતિઃ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૬ ॥ અને “જ્યોતિર્દર્શનાત્” વ્ર૦ મૂ૦ ૧ ॥ ૩ ॥ ૪૦ ॥ ઇત્યાદિ સ્થલોમાં જ્યોતિ નામ પરમાત્માનું જ કથન કર્યું છે, પણ લૌતિક જ્યોતિનું નહિ. ૩

સંગતિ—(૧) “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવ” (૨) “યથા-
નયસ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રેઽસ્તંગચ્છન્તિ નામરૂપેવિહાય તથાવિદ્વાન્ના-
મરૂપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરપુરુષ મુપૈતિદિવ્યમ્” ષુન્ટ૦ ૩ ॥ ૩ ॥
॥ ૮ ॥ (૩) સર્વંસ્વલ્લિદ્ બ્રહ્મતજ્જલાનિતિ શાન્ત ઉપાસિત” છાં૦
૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ (૪) “તત્ત્વમસિ” છાં૦ ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥
(૫) “મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિ યદ્દહનાનેવપચ્યાતિ” વૃ૦ ૪ ॥ ૪ ॥
॥ ૧૯ ॥ (૧) જે અવસ્થામાં જ્ઞાનથી મર્વ પ્રાણી તેનો આત્મા
થઈ જાય છે, તે અવસ્થામાં તેને કાંઈ શોક મોહ રેહેતો નથી
(૨) જે પ્રમાણે સર્વ નદીઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરી સમુદ્ર-
માં અસ્ત પામે છે, તેમ વિદ્વાન્ નામરૂપથી વિમુક્ત થઈને દિવ્ય
પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) આ મર્વ કાંઈ બ્રહ્મ છે એ માટે એવું
સમજવું કે તેનાથીજ બધું ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ લય થાય છે,
તેમાંજ એટલા કરે છે એ પ્રકારે અભેદોપાસના કરવી. (૪) તે બ્રહ્મ તું
છે. (૫) જે ભેદદર્શી છે તે વારંવાર જન્મ મરણને પ્રાપ્ત થાય
છે ઇત્યાદિ વાક્યોથી એમ જણાય છે કે જ્ઞાતિ અવસ્થામાં જ

બ્રહ્મનો અભેદ થાય છે તો પછી પરંત્યોત્તિની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કે જેમાં અપહુતપાપ્માદિ પરમાત્માના ધર્મોનું ધારણ કરવું છે એ ભેદ પ્રધાન મુક્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર-

અવિભાગેન
દૃષ્ટવાધિકરણ
નિર્ગુણત્વ

અવિભાગેનદૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અવિભાગેન ॥ દૃષ્ટવાત્ ॥

અર્થ—“ અવિભાગેન ” લેદાલાવવડે “ દૃષ્ટવાત્ ” જણાયાથી અભેદનું કથન છે. અર્થાત્ અહ્યંપ્રહોપાગના સમયે અથવા શમ વિધિમાં અભેદરૂપ દૃષ્ટિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કયું છે. વાસ્તવમાં હવ બ્રહ્મની એકતા શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ સૂત્ર કહ્યું છે, યદિ અવિભાગથી તાત્પર્ય એકતાનું હોત તો “ સોશ્રુતે સર્વાન્કામાન્ સદ્બ્રહ્મણાવિપશ્ચિતા ॥ યદાપચ્ચઃ પદ્યતે રુક્મવર્ણ કર્તારમીશં પુરુષં વ્રહ્મયોનિમ્ ॥ તદાવિદ્વાન્ પુણ્યપાપંવિધ્રુય નિરક્ષ્ણઃ પરમંસાન્યમુપૈતિ ” મુળ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તે સર્વ કામનાઓને બ્રહ્મની સાથે મળીને મુક્તિ અવસ્થામાં ભોગવે છે. જ્યારે હવાત્મા તે સ્વયંપ્રકાશ સર્વ જગત્નું કારણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લેછે ત્યારે પુણ્ય પાપને છોડીને નિષ્પાપ થઈને પરબ્રહ્મની સાથે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિ અવસ્થામાં હવ બ્રહ્મનો ભેદ કથન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ અભિપ્રાયથી “ હૃદં જ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય મમસાધર્મ્યમાગતા ” ગી૦ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એજ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને મારી સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણહવે પણ બ્રહ્મધર્મની પ્રાપ્તિનેજ મોક્ષ માન્યો છે. પણ કાંઈ બ્રહ્મ ણની જવાનું માન્યું નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે (૧) “ યસ્મિન્સર્વાણિભૂતાન્યાત્મૈર ” (૨) યથાનયઃ સ્યન્દમાના ” (૩) “ સર્વાંગલિવંદ્રસ્ય ” (૪) “ મૃત્યોઃ સમૃત્પુમાનોતિ ”

આત્માપ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

મદં—આત્મા ॥ પ્રકરણાત્ ॥

અથ—આત્મા એટલે ચેતનનુ તે ઠેકાણે પ્રકરણ છે, માટે જ્યોતિ શબ્દથી ત્યા પગ્માત્માનુજ અકલ ધાય છે કાઈ જડ જ્યોતિનુ નહિ “યઆત્મા અપહતપાપ્મા વિજરોવિમૃત્યુઃ” છાંં ૮ ॥ ૭ ॥ ૧ ॥ એ પ્રકરણમા ભૌતિક જ્યોતિનુ અકલ થઈ શકતુ નથી બીજી એ વાત છે કે જ્યોતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ પગ્માત્મામા જણાય છે જેમકે— “તદવાજ્યોતિપાજ્યોતિઃ” વૃં ૪ ॥ ૮ ॥ ૧૬ ॥ અને “વ્યોતિર્દર્શનાત્” વ્રં મૂં ૧ ॥ ૩ ॥ ૪૦ ॥ ઇત્યાદિ અથવામા જ્યોતિ નામ પગ્માત્માનુજ કથન કર્યું છે, પણ ભૌતિક જ્યોતિનુ નહિ કે

મંગતિ—(૧) “યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવ” (૨) “યથા નગ્નસ્યન્દમાનાઃ સમુદેઽસ્તગન્ઠન્તિ નામરૂપેવિદ્યાય તથાવિદ્વાન્નામરૂપાદિમુક્તઃ પરાત્પરપુષ્પ મુપૈતિદિવ્યમ્” મુળં ૩ ॥ ૩ ॥ ૮ ॥ (૩) સર્વસલ્વિદં વ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞાનિતિ જ્ઞાન્ત ઉપાસિત” છાંં ૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧ ॥ (૪) “તત્ત્વમસિ” છાંં ૬ ॥ ૮ ॥ ૭ ॥ (૫) “મૃત્યોઃ સમૃત્યુમાપ્નોતિ યદ્દહનાનેવપશ્યતિ” વૃં ૪ ॥ ૪ ॥ ૧૯ ॥ (૧) જે અવસ્થામા જ્ઞાનથી મર્વ પ્રાણી તેનો આત્મા થઈ જાય છે, તે અવસ્થામા તેને કાઈ શોક મોહ રહેતો નથી (૨) જે પ્રમાણે મર્વ નદીઓ પોતાના નામરૂપનો ત્યાગ કરી મમુક આ અસ્ત પામે છે, તેમ વિદ્વાન્ નામરૂપથી વિમુક્ત થઈને દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે (૩) આ મર્વ કાઈ પ્રલ છે એ માટે એવુ નમજવુ કે તેનાથીજ બધુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાજ લય થય છે તેમાજ ચેષ્ટા કરે છે એ પ્રકારે અભેદોપામના કરવી (૪) તે પ્રલત છે (૫) જે બેન્દશી છે તે વાન્વા જન્મ મરુને પ્રાપ્ત થય છે ઇત્યાદિ વાચ્યોની એમ જણાય છે કે, મુખિ અવસ્થામા જર

બ્રહ્મનો અભેદ થાય છે તો પછી પરંત્યોત્તિની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિ કે જેમાં અપહુતપાપ્માદિ પરમાત્માના ધર્મોનું ધારણ કરવું છે એ ભેદ પ્રધાન મુક્તિ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય કેમ થઈ શકે ? ઉત્તર-

અનિભાગેન
દૃષ્ટવાચિકરણ

અવિભાગેનદૃષ્ટવાત્ ॥ ૪ ॥

પદ૦—અવિભાગેન ॥ દૃષ્ટવાત્ ॥

અર્થ—“ અવિભાગેન ” બેદાભાવપટે “ દૃષ્ટવાત્ ” જણાયાથી અભેદનું કથન છે. અર્થાત્ અહુઃપ્રહોપાસના સમયે અથવા શમ વિધિમાં અભેદરૂપ દૃષ્ટિનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કયું છે. વાસ્તવમાં જીવ બ્રહ્મની એકતા શાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઉકાણે નથી એજ અભિપ્રાયથી સૂત્રકારે આ સૂત્ર કહ્યું છે, ચદિ અવિભાગથી તાત્પર્ય એકતાનું હોત તો “ સોશ્રુતે સર્વાન્કામાન્ સદ્બ્રહ્મણાવિપક્ષિતા ॥ યદાપચ્ચઃ પચ્યતે ક્વમવર્ણં કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ ॥ તદાવિદ્વાન્ પુણ્યપાપંવિધૂય નિરજ્ઞનઃ પરમસામ્યમુપૈનિ ” મુન્દ૦ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ તે સર્વ કામનાઓને બ્રહ્મની સાથે મળીને મુક્તિ અવસ્થામાં ભોગવે છે. જ્યારે જીવાત્મા તે સ્વયંપ્રકાશ સર્વ જગત્નું કારણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી લેછે ત્યારે પુણ્ય પાપને છોડીને નિષ્પાપ થઈને પરબ્રહ્મની સાથે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદ કથન કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એજ અભિપ્રાયથી “ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य ममसाधर्म्यमागता ” ગી૦ ૧૪ ॥ ૨ ॥ એજ જ્ઞાનનો આશ્રય લઈને મારી સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણજીએ પણ બ્રહ્મધર્મની પ્રાપ્તિનેજ મોક્ષ માન્યો છે. પણ કોઈ બ્રહ્મ જની જવાનું માન્યું નથી. અને જે એમ કહ્યું છે કે (૧) “ यस्मिन्सर्वाणिभूतान्यात्मैव ” (૨) यथानयः स्यन्दमाना ” (૩) “ सर्वस्वखिदंब्रह्म ” (૪) “ मृत्योः समृत्पुमान्નોति ”

ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું કથન કર્યું છે તો તે વાત ઠીક નથી. (૧) એ યજુર્વેદ મંત્રમાં પરમાત્માનું વર્ણન છે. આશય એવો છે કે જે અવસ્થામાં તમામ ભૂતોને જીવ, આત્મારૂપ સમજ લે છે અર્થાત્ સર્વ વ્યાપક રૂપથી સર્વમાં પરમાત્મા દૃષ્ટિ કરી લે છે, તે વખતે તેને શોક અથવા મોહ થતો નથી એ એક શમવિધિની ઉપાસના છે; કેમકે એની પહેલાના મંત્રમાં પરમાત્માના વ્યાપ્ય વ્યાપક લાવનું વર્ણન છે. (૨) અને જે નદિ સમુદ્રાદિકોના દૃષ્ટાંતથી જીવ બ્રહ્મની એકતા સિદ્ધ કરી છે ત્યાં નામરૂપને છોડવાનું લખ્યું છે. અર્થાત્ આ જડ શરીરને છોડીને “પરાત્પરં” એટલે પ્રકૃતિથી પર જે દિવ્ય પુરૂષ પરમાત્મા છે તેને મુક્ત જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ ઠેકાણે અભેદનું તાત્પર્ય હોત તો પ્રાપ્ય પ્રાપક લાવથી નિર્દેશ નહિ કર્યો હોતે. (૩) આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ શમવિધિની ઉપાસનાનું વિધાન છે કે આ સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાં લય થઇ પ્રલય કાળમાં રહે છે અને તેમાંજ પુનઃ એટા કરે છે. એ અભિપ્રાયથી “સર્વસત્ત્વિદં” બ્રહ્મની દૃષ્ટિ કહી છે એવાતનું મોટું પ્રમાણ એ છે કે આ ઠેકાણે “ઉપાસીત” ક્રિયા છે. જે સર્વ વસ્તુનું બ્રહ્મ વિધાનનું તાત્પર્ય હોત તો “ઉપાસીત” એ ક્રિયાનું પ્રયોજન શું? (૪) આ વાક્ય પણ બ્રહ્મમાં નાના દૃષ્ટિનો નિષેધ કરે છે, અર્થાત્ જે ઇન્દ્રિયને રામ કૃષ્ણાદિ રૂપથી ઘણા માને છે, અથવા તે અવ્યક્તને વ્યક્તિમાન માને છે તેના નિષેધના અભિપ્રાયથી છે. એજ અભિપ્રાયથી કઠોપનિષદમાં “મનર્મવેદમાત્સવ્યં નેદનાનાસ્તિ કિઞ્ચન” એવું તેનું પૂર્વાર્દ્ધ છે. અર્થાત્ તે પરમાત્મા મનનો વિષય છે, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના વિષય નથી, એટલા માટે તેમાં નાનાપણું નથી; એમાં જીવ બ્રહ્મની એકતાનું શું કામ આવ્યું? યદિ અગતિક ગતિ માનીને એમ માની પણ લઇએ કે “અર્ચિભાગેનદૃષ્ટવાત્” એ સૂત્ર જીવ બ્રહ્મની એકતાનું વિધાન કરે છે. તો “અધિકન્તુભેદનિર્દેશાત્” વ્રં મૂં ૨ ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ એ સૂત્રમાં જીવ બ્રહ્મના ભેદનો નિષેધ શા માટે કર્યો? યદિ એમ કહિએ કે તે તો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી છે અને આતો પરમાર્થ દૃષ્ટિથી છે, તો એમાં શું પ્રમાણ? તે પર-

માર્થ દૃષ્ટિ અને એકતા વ્યવહાર દૃષ્ટિ એમ કેમ નહિ માનવું ? આ અમે કંઈએક સ્થાનોમાં લખી આવ્યા છીએ કે વ્યવહાર દૃષ્ટિ અને પરમાર્થ દૃષ્ટિ તેો માયાવાદીઓની ભૂલભૂલામણી છે એનાથી ભૂલેલો પરમાર્થથી પણ ભૂલી જાય છે. અધિક વિસ્તારમાં સાર શુ છે. જુઓ એનીજ આગળનું સૂત્ર મુક્તિમાં બ્રહ્મગુણોને ધારણ કરવાનું વર્ણન કરે છે, પણ બ્રહ્મની સાથે એક થવાનું વર્ણન નથી. ૪

++++++
3 બ્રાહ્મ
ધિકરણ.
++++++

ब्राह्मेण जैमिनि रुपन्यासादिभ्यः ॥ ५ ॥

પદ૦—બ્રાહ્મેણ ॥ જૈમિનિઃ ॥ ઉપન્યાસાદિભ્યઃ ॥

અર્થ—“ બ્રાહ્મેણ ” બ્રહ્મના જે અપહત પાખાદિ ધર્મ છે, તે ધારણ કરવાથીજ મુક્તિમાં જીવ બ્રહ્મની સમતા કહેવાય છે, ખીજ કોઈ પણ પ્રકારથી એકતા નથી. “ જૈમિનિ ” જૈમિનિ આચાર્ય એ વાતને માને છે. “ ઉપન્યાસાદિભ્યઃ. ” “ નિરજ્જનઃ પરમંસામ્યમુપૈતિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં બ્રહ્મધર્મના ધારણ કરવાથી બ્રહ્મની સાથે સમતા કથન કરી છે, કાંઈ વાસ્તવમાં અભેદના અભિપ્રાયથી નથી. સ્વામી શકરાચાર્યજી આ સૂત્રના લાઘ્યમાં એ વાતનો સ્વીકાર કરે છે કે—

“ સતત્રપયેતિજક્ષત્ક્રીડન્નમમાણઃ ” છાં૦ ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૩ ॥

“ તસ્યસર્વેષુ લોકેષુ કામચારોભવતિ ” છાં૦ ૭ ॥ ૨૫ ॥ ૨ ॥

(૧) તે ખાનપાન આદિ સર્વ ક્રિયા કરતાં છતાં બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) તેનો સર્વ લોકમા કામચાર થાય છે અર્થાત્ જ્યાં ચાહે ત્યાં ફરી શકે છે. ઇત્યાદિ ઐશ્વર્ય જીવને મુક્તિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ઉક્ત ઐશ્વર્ય સ્વીકાર થાય છે તેો પછી જીવ બ્રહ્મની એકતા કેમ થઈ શકે ? અરે એટલુંજ નહિ પણ જુઓ આગળનું સૂત્ર. ૫

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

પદ૦—ચિતિ ॥ તન્માત્રેણ ॥ તદાત્મકત્વાત્ ॥ ઇતિ ॥
ઔહુલોમિઃ ॥

અર્થ—“ ચિતિતન્માત્રેણ ” ચેતન માત્રથી જીવ બ્રહ્મની સમાન સમજાય છે “ તદાત્મકત્વાત્ ” બ્રહ્મ ચેતન માત્રથી આત્મા હોવાથી. એ પ્રમાણે ઔહુલોમી આચાર્ય માને છે, એથી જણાય છે કે—
“ પરંજ્યોતિરુપમસ્પદ્યસ્વેનરૂપેણા મિનિષ્પદ્યતે ” છાં૦ < ॥૩॥૪॥
એ વાક્યમાં જીવને સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ બ્રહ્મના અપદુતપાપ્માદિક ગુણોને ધારણ કરવાથી થાય છે, સુક્તિમાં નિષ્પાપ હોવાથી જીવાત્મા ચિન્માત્ર થાય છે. એટલા માટે તે પ્રાપ્તિ ચેતન માત્રથી થાય છે, પણ કોઈ બીજા ભાવથી નહિ. એજ વાતને જૈમિનિ અને ઔહુલોમિ એ બંને આચાર્યો કહે છે—માને છે. ૬

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं

वादरायणः ॥ ७ ॥

પદ૦—एवम् ॥ अपि ॥ उपन्यासात् ॥ पूर्वभावात् ॥
अविरोधम् ॥ वादरायणः ॥

અર્થ—“एवमप्युपन्यासात्” જૈમિનિ મતમાં બ્રહ્મભાવોથી સમતા હોવામાં તથા ઔહુલોમિના મતમાં ચેતન માત્રથી સમતા હોવામાં “ पूर्वभावादविरोधम् ” ઉક્ત બંનેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી; એ પ્રમાણે બાદરાયણાચાર્યજી માને છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના અપદુત પાપ્માદિ ગુણોને ધારણ કરવાથી જે જીવ સુક્ત થાય છે, તેનું ચિન્માત્ર સ્વરૂપ થાય છે. અને જ્યારે તેનું ચિન્માત્ર સ્વરૂપ થાય છે ત્યારેજ તે બ્રહ્મના અપદુત પાપ્માદિ ગુણોને ધારણ કરી શકે છે. એ પ્રકારે ઉક્ત બંને મંતવ્યોમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી એમ વ્યાખ્ય જી માને છે.

સ્વામી શકરાચાર્યજી આ મૂત્રને એવા અભિપ્રાયમા લાવે છે કે 'પરમાર્થાવસ્થામાતો બ્રહ્મનુ ચિન્માત્ર સ્વરૂપ છે, અને વ્યાવહારિક અવસ્થામા બ્રહ્મમા એશ્વર્યનો પણ અવિરોધ છે એ પ્રકારે બાદરાયણાચાર્ય માને છે ' પરંતુ એવો અર્થ આ ઠેકાણે સૂત્રના આશયથી અર્થથી વિરુદ્ધ છે (૧) એમા પ્રથમ યુક્તિ એટલે કે આ ઠેકાણે મુક્ત પુરુષનું પ્રકરણ છે, બ્રહ્મનું પ્રકરણ નથી (૨) યદિ બ્રહ્મના નિર્ગુણ અને સગુણના અભિપ્રાયથી આ પ્રકરણ હોત તો આ પુનરુક્તિ થાય છે, કેનકે તેનું વર્ણન " નસ્થાનતોઽપિપરસ્યોભયલિઙ્ગમ્ " વ્ર૦ મૂ૦ ૩ ॥ ૩ ॥ ૨૧ ॥ મા સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે, તો પછી આ ઠેકાણે પિષ્ટ પેપણની જરૂર શું હતી ? (૩) કદાપિ માની પણ લઈએ કે આ બ્રહ્મનું પ્રકરણ છે, તો ઉલ્લેખ લિંગાધિકરણના ઉક્ત સૂત્રપડે બ્રહ્મના બે રૂપનું ખડન કરી દીધું છે, તો પછી તેનાથી વિરુદ્ધ બે રૂપોનું સમર્થન કરવા માટે મહર્ષિ વ્યાસજીને શું આવશ્યકતા હતી ? (૪) જ્યારે સૂત્રમા વ્યવહાર અને પરમાર્થને કોઈ શબ્દ પણ વર્ણવતો નથી, તો પછી એ અવસ્થા માનીને શુદ્ધ બ્રહ્મને માયા મોહિનીદ્વારા મોહન કરાવીને મિથ્યા એશ્વર્ય બતાવવામા શું લાભ ? જણાય છે કે આગળના આઠમા મૂત્રમા મહર્ષિ વ્યાસજીને મુક્તના એશ્વર્યનું વર્ણન કરવાનું છે, અને તે એશ્વર્યથી માયાવાદાચાર્યજીના મતની મુક્તિ મનોરથ માત્રજ રહી જાય છે અર્થાત્ પાપાણકપ મુક્તિનો વક્ષ્યમાણ સૂત્રથી ગદ્યમાત્ર પણ રહેતો નથી એવા અભિપ્રાયથી સ્વામીજીએ આ ઠેકાણે માયાવાદની ભૂલભૂલામણી નાખીને બ્રહ્મને ભુલાવીને તે મુક્તના એશ્વર્યને પણ ભ્રમમાત્ર સિદ્ધ કરવો પડે છે એવા અભિપ્રાયથી આમ લખ્યું હશે ૭

૪ મ મૂત્રમા
ધિકરણ

સંકલ્પાદેવતુતચ્છ્રુતેઃ ॥ ૮ ॥

પદ૦—સંસ્કૃપ્તાત્ ॥ એવ ॥ તુ ॥ તન્નુતેઃ ॥

અર્થ—“ સંકલ્પાત્ ” સંકલ્પથી “ એવ ” નિશ્ચય કરીને મુક્ત પુરુષને એશ્વર્ય પ્રાપ્ત થઈ જાય છે “ તન્નુતે ” તે એશ્વર્યની ઉપનિ-

પદ્મોમા શ્રુતિ જણાય છે માટે. અર્થાત્ મુક્ત પુરૂષ ત્યારે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈને જ્ઞાન સ્વરૂપ અને અપદુત પાર્માદિ મત્ય સંકલ્પ પર્યન્ત ગુણોવાળો થાય છે, ત્યારે તે વિકાસ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સમયે તેના સંકલ્પ પ્રયુક્ત વ્યવહાર પણ સંભળાય છે. જેમકે—
 “ સ યદિ પિતૃલોક કામોભૂવતિ સંકલ્પાદેવાસ્ય પિતરઃ સમુત્તિષ્ઠિન્તિ તેન પિતૃલોકેન સમ્પન્નોમહીયતે ” યંયં અન્તં અભિકામો ભવતિ ય કામં કામયતે સોઽસ્ય સંકલ્પાદેવ સમુત્તિષ્ઠિતિ તેન સમ્પન્નોમહીયતે ” છાં० ૮ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ તે મુક્ત પુરૂષ યદિ પિતૃલોકની કામનાવાળો થાય છે, તો તેના શુભ સંકલ્પથી તેના પિતૃલોક ઉત્પત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો તેઓથી પૂજ્ય છે. જે જે કામોની તે કામના કરે છે તે તેના મત્ય સંકલ્પથી સિદ્ધ થાય છે. આ ઠેકાણે એવી શંકા થાય છે કે શુ સંકલ્પથીજ તેની સર્વ કામના સિદ્ધ થાય છે ? અથવા તેને માટે કાંઈ ચત્ત પણ કરવો પડે છે ? એનો ઉત્તર એટલોજ છે કે મુક્તના ઐશ્વર્યમાં સંકલ્પ માત્રજ ચત્ત છે. ૮

અંતેવ ચાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૯ ॥

પદ०—અઃ ॥ એવ ॥ ચ ॥ અનન્યાધિપતિઃ ॥

અર્થ—“ અતરવ ” એટલા માટેજ તે “ અનન્યાધિપતિ ” સ્વતંત્ર કહાવે છે. “ અથાત્ આત્માદેશ એવ. આત્મૈવાધ્યન્તાદાત્મો પરિષ્ઠાદાત્માવશ્વાદાત્મા પુરસ્તાદાત્માદક્ષિણત આત્મોત્તરત આત્મૈવેદ ઊર્સર્ગમિતિ સ વા એવ એવંપચ્ય નેત્રંમન્વાન એવં વિજ્ઞાનનાત્મરતિ ગત્મક્રીદ આત્મમિધુન આત્માનન્દઃ સ સ્વરાદ્ભવતિ ” છાં० ૭ ॥ ૨ ॥ ૧ ॥ પરમાત્માજ તેનો આદેશ હોય છે, અર્થાત્ તે એમ કહે છે કે આત્માજ નીચે છે, આત્માજ ઉપર છે, આત્માજ મન્મુખ છે, આત્માજ દશિષ્ઠમાં છે, આત્માજ ઉત્તરમાં છે. અર્થાત્ આ મર્વ પરમા-

તમાજ છે. એ પ્રકારે જોતો, એ પ્રકારે માનતો, એ પ્રકારે જાણતો, આત્મામાં રતિવાળો, આત્મામાં કીડાવાળો, આત્મામાં ચોગવાળો, આત્મામાં આનંદવાળો તે મુક્ત પુરૂષ સ્વરાટ્ થાય છે. અર્થાત્ સ્વયં રોજ બની જાય છે. સર્વ લોકોમાં તેની સ્વતંત્રતા થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે મુક્તિનું ઐશ્વર્ય છે, જે તેને જાણે છે તે અનન્ય રાજ-ઓવાળા થાય છે. અર્થાત્ સદાકાલ સ્વતંત્ર રહે છે. ઉક્ત વિષય વાક્યોમાં આત્મા શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા છે. એ પ્રકારે મુક્ત પુરૂષ અનન્યાધિપતિ થાય છે. ૯

સંગતિ—જ્યારે મુક્તના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તો તેનું કાંઈ શરીર પણ હોવું જોઈએ ? શરીર વિના અને ઇંદ્રિયો વિના મુક્ત પુરૂષ પોતાના ઐશ્વર્યને કેમ લોગવી શકે ? અને જો શરીર માનીએ તો “ નદૈવં સ શરીરસ્યસતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશ-રીરંવાવસન્તં નપ્રિયાપ્રિયેસ્પૃશતઃ ” છાંં ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૧ ॥ શરીરવાળાને મુખ દુઃખ બન્યા રહે છે, અને શરીર રહિતને મુખ દુઃખનો સ્પર્શ થતો નથી ઇત્યાદિ વાક્યોથી એવું જણાય છે કે યદિ શરીર માનીશું તો મુખ દુઃખ બન્યાં રહેશે, તો પછી મુક્તિમાં શરીર માનવું કે શરીરભાવ માનવો ? ઉત્તર—

અભાવા-
ધિકરણ

अभावं वादरिराहत्येवम् ॥ १० ॥

पद०—अभावम् ॥ वादरिः ॥ आह ॥ हि ॥ एवम् ॥

અર્થ—“ અભાવમ્ ” મુક્ત પુરૂષના શરીરનો અભાવ જાદરિ આચાર્ય માને છે. “ આહત્યેવમ્ ” અને ઉપનિષદ્ વાક્ય એમ કહે છે. જેમકે “ મનસૈવાન્કામાન્પશ્યત્રમતે ” છાંં ૮ ॥ ૧૨ ॥ ૫ ॥ મુક્ત પુરૂષ કેવલ મનથી એ સર્વ કામનાઓને જોતાં ભ્રમણ કરે છે, યદિ શરીર હોય તો પછી મન કંઈન કરવાની શું જરૂર ? એથી

એટલા માટે કોઈ પ્રકૃતિ નિયમ વિરૂદ્ધ તન્માત્ર શરીર ધરણ કરવાને દોષ તેનામાં આવી શકતો નથી ૧૨

સંગતિ—જે પદમાં સ્થૂઠ શરીર અને ઇન્દ્રિયો તેને નથી રહેતાં તે વખતે તે મુક્તિના ઐશ્વર્યને શી રીતે લોગવી શકે ? ઉત્તર—

તન્વમાવે સન્ધ્યવદુપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

પદ૦—તન્વમાવે ॥ સન્ધ્યવત્ ॥ ઉપપત્તેઃ ॥

અર્થ—“તન્વમાવે” શરીરના અભાવ પદમાં “સન્ધ્યવત્” સ્વપ્નની સમાન “ઉપપત્તેઃ” તેના લોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. અર્થાત્ જેવી રીતે જીવ સ્વપ્નમાં પદાર્થો રચી લે છે અથવા જેમ પરમાત્મા હીલા માનથી સૃષ્ટિ રચી લે છે એજ પ્રકારે મુક્ત પુરુષ પણ હીલા માનથી લોકતા છે. તેમાં તેને કોઈ પણ જાતનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી ૧૩

માવેજાગ્રદ્રત્ ॥ ૧૪ ॥

પદ૦—માવે ॥ જાગ્રદ્રત્ ॥

અર્થ—“માવે” શરીર ઇન્દ્રિયના ભાવપદમાં લાભત અવસ્થાની પેઠે લોકતા થાય છે. ૧૪

સંગતિ—નતુ અણુ અધિકરણમાં એવું નિરૂપણ કર્યું છે કે જીવાત્મા અણુ છે તો પછી તેમાં મુક્તાવસ્થામાં એટલું મહત્ત્વ ક્યાંથી આવી જાય છે કે જેથી એનો સર્વ લોકમાં કામાચાર થાય છે ? અને સત્ય સંકટ થાય છે ? જીવાત્મા તો વાતાગ્રભાગ સહસ્રાંશની મમાન છે તો પછી તેનામાં તેટલું જાલ મુક્તિમાં ક્યાંથી આગે છે ? ઉત્તર—

૬ પ્રદીપા-
ધિકરણ.

પ્રદીપવદાવેશસ્તથાહિદર્શયતિ ॥ ૧૫ ॥

પદ૦—પ્રદીપવત્ ॥ આવેશઃ ॥ તથાહિ ॥ દર્શયતિ ॥

અર્થ—“ પ્રદીપવદાવેશઃ ” દીપની સમાન તેમાં પરમાત્માના બલનો આવેશ થાય છે. “ તથાહિદર્શયતિ ” શાસ્ત્ર એ પ્રમાણે દર્શાવે છે. અર્થાત્ જે પ્રમાણે દીપક એક પરિચ્છિન્ન દેશમાં હોય છે, અને જ્યારે તેમાં અગ્નિનો આવેશ થાય છે ત્યારે તે એક વિસ્તૃત પ્રદેશને પ્રકાશ કરી શકે છે. એ પ્રમાણે પરમાત્માના અપહૃત પાપ્માદિ ગુણોને ધારણ કરવાથી તે સત્ય સંકલ્પ થઈ જાય છે. ૧૫

સંગતિ—નંતુ પ્રાજ્ઞેનાત્મના સંપરિવૃક્તો ન વાહ્યં કિંચન વેદ નાન્તરમ્ ” વૃ૦ પરમાત્માની સાથે મળેલો જીવાત્મા બાહ્ય વસ્તુને જાણતો નથી તેમજ અંતર વસ્તુને જાણતો નથી. એ વાક્યથી જણાય છે કે મુક્તિમાં જીવાત્માને જ્ઞાનજ રહેતું નથી. અને તમે તો કહો છો કે તે સર્વ લોકોમાં કામચારી થાય છે, સત્ય સંકલ્પ થાય છે, અને મુક્તિનું ઐશ્વર્ય લોગવે છે. જ્યારે તેનામાં કાંઈ જ્ઞાનજ નથી રહેતું તો પછી એ સર્વ વાત કેમ કરીને કરી શકે છે ? ઉત્તર—

સ્વાપ્યસમ્પત્ત્યો રત્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતંહિ ॥ ૧૬ ॥

પદ૦—સ્વાપ્યસમ્પત્ત્યોઃ ॥ અન્યતરાપેક્ષમ્ ॥ અવિષ્કૃતમ્ ॥ હિ ॥

અર્થ—“ સ્વાપ્યસંપત્ત્યોઃ ” એટલે સુપુત્રિ અને મરણ એ બંનેમાંથી એકની અપેક્ષાથી એ જ્ઞાનનો અભાવ કથન કર્યો છે, એ કાંઈ મુક્તિના ભાવથી કહ્યો નથી કોઈ એક શાખામાં સુપુત્રિની અપેક્ષાથી જ્ઞાનનો અભાવ કથન કર્યો છે, જ્યારે કોઈ એક શાખામાં

સંપત્તિની અપેક્ષાથી કથ્યો છે. “આવિદ્યુત્તમ” તેના જ્ઞાનનો અભાવ થાય છે. જેમકે મુક્ત પુરૂષના ઐશ્વર્યમાં વર્ણન કર્યું છે. આ સૂત્રમાં સ્વામિ શંકરાચાર્યજીએ પોતાનો મત માર્જન કરવાને માટે પાછો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંપત્તિનો અર્થ આ ઠેકાણે પોતાની કૈવલ્ય મુક્તિનો કર્યો છે. અને તે અર્થ એવો છે કે આ મુક્ત પુરૂષનું ઐશ્વર્ય કૈવલ્ય મુક્તિમાં વર્ણવ્યું નથી કિન્તુ ઐશ્વર્યવાળી મુક્તિ એક સ્વર્ગાદિની પેઠે અવસ્થાન્તર છે, કે જે ઠેકાણે એ મુક્તના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે. વાહવાહ ! ઉક્ત સ્વામીના મતમાં તો મુક્તિ પણ અનન્ત છે, જેમકે પૌરાણિકોના મતમાં બ્રહ્મ ગાયત્રી, ગણેશ ગાયત્રી, ક્ષત્રી ગાયત્રી, વૈશ્ય ગાયત્રી ઇત્યાદિ લેદથી ગાયત્રી મંત્ર જેમ અનન્ત છે તેમ તેમના મતમાં મુક્તિયો પણ અનન્ત છે. અસ્તુ. પ્રશ્ન તો એ છે કે સૂત્રના અક્ષરોથી એ વાત કેમ કરીને નીકળે કે એ ઐશ્વર્ય કૈવલ્ય મુક્તિનું નથી ? પ્રત્યુત્તર તેમના “મતમાં પણ સૂત્રના અક્ષરોથી તો એવો આશય નિકળે છે કે “સ્વાપ્પ” સુપુષ્પિત અને “સમ્પત્તિ” કૈવલ્ય મુક્તિ, એ બનેની અપેક્ષાથી મુક્તના ઐશ્વર્યનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રમાણે તેમની કૈવલ્ય મુક્તિ ઉક્ત ઐશ્વર્યથી બચી કેવી રીતે ? વસ્તુતઃ ઉક્તાચાર્યને એ વાત અભિમત છે કે મુક્ત પુરૂષનું ઐશ્વર્ય મટાડીને ચેનકેન ઉપાયથી પાપાણુકલ્પ મુક્તિની સિદ્ધિ કરવી પરંતુ મહર્ષિ વ્યાસજીના અભિપ્રાયમાં એવો ભાવ ભરવો એ અત્યન્ત દુર્ઘટ છે. ૧૬

સંગતિ—તમારા મતમાં પણ જ્યારે મુક્તનું એવું વિશાળ ઐશ્વર્ય માન્યું છે કે સર્વ લોકોમાં મુક્ત પુરૂષ સ્વેચ્છાચારી થાય છે, પોતાના સંકલ્પથી સર્વ વસ્તુઓને સિદ્ધ કરે છે, તો પછી તેનામાં અને ઇશ્વરનામાં ભેદ શું રહ્યો ? ઉત્તર—

જગદ્વ્યાપારવર્જ-
જગદ્વ્યાપાર-
પાનાધિકરણ-
જગદ્વ્યાપારવર્જ-

જગદ્વ્યાપારવર્જ પ્રકરણાદસન્નિ- હિતત્ત્વાચ ॥ ૧૭ ॥

પદ૦—જગદ્વ્યાપારવર્જમ્ ॥ પ્રકરણાત્ ॥ અસન્નિ-
હિતત્ત્વાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ જગદ્વ્યાપારવર્જમ્ ” મુક્તાતું એશ્વર્ય એવું નથી હો-
કે જેથી તે સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરી શકે અર્થાત્ તે જગત્ ર-
વાનો વ્યાપાર કરી શકતો નથી. “ પ્રકરણાત્ ” પ્રકરણથી એ વ-
જણાય છે. જેમકે—“ યતોવાઈમાનિ ભૂતાનિજાયન્તે યેનજાતા
જીવન્તિયત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ, તદ્બ્રહ્મ ” તૈ. ૩ ॥ ૧
જેથી આ સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થાય છે, જેવડે ઉત્પન્ન થયેલાં છ-
છે, પાછાં જેમાં લય પામે છે તું તેને જાણવાની ઇચ્છા કર. તે
બ્રહ્મ છે. એ પ્રકરણમાં જીવનું કાંઈ પણ કામ નથી ચદ્ધિએ પ્રમા-
જગત્ કર્તૃત્વ મુક્ત જીવમાં પણ હોત તો તે પ્રમાણે ઇશ્વર
લક્ષણ તેનામાં પણ ઘટી શકતે. “ અસન્નિહિતત્ત્વાચ ” જગત્ ર-
નાના પ્રસંગમાં મુક્ત પુરૂષોત્ત્વ કોઈ પણ ઠેકાણે નામ નથી. એ-
મોટો ભેદ મુક્તિમાં જીવ બ્રહ્મનો ભેદક છે.

આ સૂત્રના અર્થમાં પણ અદ્વૈતાચાર્ય સ્વામીજીનો મત ગણ-
ડગોટ છે. જેમકે આ સૂત્રથી તો મુક્ત જીવનો અને પરમાત્માનો
મુક્તિ અવસ્થામાં સ્પષ્ટ ભેદ બતાવી દીધો, ૧૭

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિચેન્નાધિકારિમણ્ડલસ્યોક્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

પદ૦—પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ ॥ ઇતિ ॥ ચેત્ ॥ ન ॥ અધિકારિ-
મણ્ડલસ્યોક્તેઃ ॥

અર્થ—“ પ્રત્યક્ષોપદેશાત્ ” ને એમ કહીએ કે “ સ સ્વરાજ-
મવતિ ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ઇશ્વરવત્ રાજા થવાનો પ્રતક્ષ ઉપદેશ

છે તો “ इતિચેન્ન ” તે વાત ઠીક નથી. “ અધિકારિમण्डलस्थोक्ते: ” જેવી રીતે સ્વગટ થવાનો મુક્ત પુરૂષને અધિકાર છે તેવા અભિપ્રાયથી આ ઠેકાણે સ્વરાદ્ શબ્દ છે. કાંઈ ઇશ્વરના ભાવથી આન્યે નથી. અને જીવ ઇશ્વરના ભેદની યુક્તિ એવી છે કે-મુક્ત જીવનું ઐશ્વર્ય વિકારવાળું હોય છે એ વાત આગળનું સૂત્ર જણાવે છે. ૧૮

विकारावर्त्तिच तथाहिस्थितिमाह ॥ १९॥

पद०—विकारावर्त्ति ॥ च ॥ तथाहि ॥ स्थितिम् ॥ आह ॥

અર્થ—“ વિકારાવર્ત્તિ ” મુક્ત જીવનું ઐશ્વર્ય વિકારવાળું હોય છે. “ તથાહિ ” તેજ પ્રમાણે “ સ્થિતિમ્ ” સ્થિતિનું વર્ણન શાસ્ત્ર કરે છે. યથા—“ यदाहोवैप एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽयसोऽभयंगतोभवति ” શ્રી० મા० જ્યારે આ જીવ એ અદૃશ્ય સર્વાધાર પરમાત્માને જાણે છે, ત્યારે તે મુક્તિરૂપી અલયપદને પામે છે. તે આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માનો લાભ મેળવીનેજ આનંદવાળો થાય છે. ઇત્યાદિ વાક્યોથી જણાય છે કે જ્યારે મુક્ત પુરૂષનું ઐશ્વર્ય કર્મજન્ય છે તો પછી આનંદ નિત્ય શી રીતે હોઈ શકે ? આ સૂત્ર જીવ બ્રહ્મની એકતાનું ભેદક છે. અને મુક્તિના ઐશ્વર્યથી પુનરાવૃત્તિનો બોધ કરે છે. ૧૯

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

पद०—दर्शयतः ॥ च ॥ एवम् ॥ प्रत्यक्षानुमाने ॥

અર્થ—“ પ્રત્યક્ષાનુમાને ” શ્રુતિ અને સ્મૃતિ “ દર્શયતઃ ” પરમેશ્વરને સ્વપ્રકાશ જતાવે છે. (૧) “ नतत्रमूर्योभाति न चन्द्र तारकं नेमाविद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः कठ० ५ ॥ १५ ॥ (१) “ भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेनिमूर्यः ” મુખ્ડ० (૨) एतरयशो अक्षरस्य प्रज्ञासनेगार्गि मूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ” ४० .

(૧) તેમાં સૂર્ય પ્રકાશ કરી શકતો નથી અને ચન્દ્ર તેમજ તારા પણ પ્રકાશ કરી શકતા નથી. તે પરમાત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે. (૨) તેના ભયથી વાયુ આવે છે, તેના ભયથી મૂર્ચ ઉદય થાય છે. (૩) હે ગાર્ગિ ! તે અક્ષર પરમાત્માની શિક્ષામાં સૂર્ય અને ચન્દ્ર સ્થિર છે. ઇત્યાદિ વાક્ય ઇશ્વરનાં અનન્ત ઐશ્વર્યનું વર્ણન કરે છે. અને મુક્ત જીવનું સત્ય મંકડપ થવું તથા પરમેશ્વરની સમાન થવું એતો ઇશ્વરની અપેક્ષાથી ઘણુંજ નાનું ઐશ્વર્ય છે. એટલા માટે મુક્ત પુરુષનું ઐશ્વર્ય જગત્ વ્યાપાર વર્ગ છે. ૨૦

સંગતિ—જ્યારે મુક્ત જીવાત્મા ઇશ્વરની સમાન સ્વપ્રકાશ નથી, સર્વાધાર નથી, સર્વ કર્તા નથી, સર્વનિયન્તા નથી, સર્વજ્ઞાતા નથી, તો પછી ઇશ્વરની સાથે તેની સમાનતા કયા અંશમાં થાય છે ? ઉત્તર—

ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાન્ ॥ ૨૧ ॥

પદ૦—ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાત્ ॥ ચ ॥

અર્થ—“ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાન” ભોગ માત્રમાં સમાનતા હોવાનોજ શુભ જણાય છે. જેમકે—“સોક્ષ્મે સર્વાન્કામાન્ સદ્-બ્રહ્મણાવિપશ્ચિતા” તે જીવ મુક્તિ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞની સાથે મળીને પ્રજ્ઞાનન્દાદિ ભાવને ભોગવે છે. એથી જણાય છે કે મુક્ત પુરુષની પરમાત્માની સાથે એટલા અંશમાં સમાનતા છે. જેમ પ્રજ્ઞ આનંદ-મય છે તેમ આનંદના અનુભવમાં જીવાત્મા પણ મુક્તિ અવસ્થામાં પ્રજ્ઞની સાથે સમાન છે. એવા અભિપ્રાયથી મૂત્રકારે ભોગ માત્રમાં સમતા માની છે. યદિ માયાવાદિયોના મતાનુકૂલ જીવ આવિદ્યક લેહ-થીજ પ્રજ્ઞથી બિન્ન હોત તો આ સૂત્ર લખવાની કશી જરૂર નહતી. ૨૧

સંગતિ—તમારા મતમાં પણ મુક્તિ અવસ્થામાં જીવ પ્રજ્ઞની ભોગ માત્રમાં સમતા કેમ કરીને થઈ શકે ? કેમકે તમારા મતમાં

ઉપાસકે હવ આત્માવાગ્દેદ્રવ્યઃ શ્રોતવ્યોમન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ " ઇત્યાદિ વાક્યબોધિત વારંવાર બ્રહ્મના ધ્યાનની આવૃત્તિ કરશે, તે એ પ્રમાણે આવૃત્તિ તત્પર હવાત્માને મુક્તિનો આનંદ કેમ થશે ? ઉત્તર—

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૨૨ ॥

પદ૦—અનાવૃત્તિઃ ॥ શબ્દાત્ ॥ અનાવૃત્તિઃ ॥ શબ્દાત્ ॥

અર્થ—“અનાવૃત્તિઃ” (નઆવૃત્તિઃ અનાવૃત્તિઃ) અર્થાત્ મુક્તિ અવસ્થામાં હવને બ્રહ્મ ધ્યાનની આવૃત્તિ કરવી પડતી નથી. કેમકે તે અવસ્થામાં તે હવ અપહૃત પાપમાદિ ધર્મોવાળો થઈ જાય છે. “શબ્દાત્” શબ્દ પ્રમાણથી એમજ જણાય છે જેમકે—“એવંવર્ત-યન્યાવદાયુર્પં બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિમ્પદ્યતે ન ચ પુનરાવર્તતે ન ચ પુનરાવ-ર્તતે” છાં૦ ૮ ॥ ૧૧ ॥ ૧ ॥ પોતાના આયુષ્ય પર્યન્ત ઉક્ત પ્રકારે સ્વાધ્યાય અને અહિંસા આદિ કર્મ કરતાં કરતાં બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના દર્શનને પ્રાપ્ત થાય છે. “નચપુનરા-વર્તતે” પાછો તે “આત્મસ્વાગ્દેદ્રવ્યઃ” ઇત્યાદિ પ્રત્યયાવૃત્તિનું આ-વર્તન કરતો નથી. કેમકે પ્રત્યયાવૃત્તિનું સાધ્ય જે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર હતું તે તેને પ્રાપ્ત થયું અને મુક્તિના ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયો, એટલા માટે તેને પ્રત્યયાવૃત્તિની આવશ્યકતા નથી. “અનાવૃત્તિશ-બ્દાત્” એ ગ્રંથની સમાપ્તિના અભિપ્રાયથી બે વાર આબંધું છે.

સ્વામી શંકરાચાર્યજીએ એ સ્થાનપર આવીને પોતાની કૈવલ્ય મુક્તિનું અત્યન્ત ઘણું દર્શાવ્યું છે, અને એવું કહ્યું છે કે હવ મુક્તિથી પાછો સંસારમાં આવતો નથી. ઉક્ત સ્વામી પૂર્વોક્ત ઐશ્વર્યવાળી મુક્તિથી પાછો ફરવું માને છે. પાદની રચનાથી એવું જણવામાં આવે છે કે ઉક્ત ઐશ્વર્ય પ્રધાન મુક્તિની સંગતિ કોઈ પણ તુટતી નથી. જેમકે—“વિકારાવર્તિચ તયાદિસ્થિતિમાદ્” ૪ ॥૪॥૧૨॥

“ દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ” વ્ર૦ સૂ૦ - ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૦ ॥ અં.

“ ભોગમાત્ર સામ્યલિંગાચ્ચ ” વ્ર૦ સૂ૦ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૧ ॥ ઇત્યા

એ સર્વ સૂત્રોમાં ઐશ્વર્યપ્રધાન મુક્તિનું વર્ણન છે, તે પછી માયાવાદીઓની પાષાણકૃષ્ણ કૈવલ્ય મુક્તિ અકસ્માત્ આકાંક્ષાથી કેમ કરીને તુટી પડી ? કે જેનું વર્ણન “ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિ શબ્દાત્ ” એ સૂત્રમાં આવી ગયું ? અરે એટલુંજ નહિ અમે તે એવું તેનું શિથિલપણું પણ જતાવીએ છીએ કે જે છાંદોગ્યના વિષય વાક્યપર ઉક્ત સૂત્ર જન્યું છે તેમાં પણ માયાવાદીઓની કૈવલ્ય મુક્તિનો ગંધ નથી ! તે પછી આ અલૌકિક સૂત્રાર્થ વિરુદ્ધ મુક્તિ ક્યાંથી કહાડી આપી ? અસ્તુ. એની નિત્ય-મુક્તિનું ખંડન તે શ્રીકૃષ્ણ મહારાજે કરી દીધું છે કે— “ આત્મહ્યુવના લોકાપુનરા વર્તિનોર્જુન ” ગી૦ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલા મુક્ત પુરુષ સંસારમ પાછા આવે છે, પરંતુ હે અર્જુન ! જે મને પ્રાપ્ત થાય છે તેને જન્મ ફરીથી થતો નથી. જો એમ કેહેવામાં આવે કે આ કેકાણે તે લોકવિશેષની પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિનું શ્રીકૃષ્ણજીએ ખંડન કર્યું ? પાંચ કાંઈ કૈવલ્ય મુક્તિનું ખંડન નથી ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે અ કેકાણે કૈવલ્યને જાણી છોડી નથી. યદિ કૈવલ્ય મુક્તિને જાણી છોડતે તો તેનું વર્ણન અવશ્ય કરતે. એ મુક્તિથી શ્રીકૃષ્ણજીએ પુનરાવૃત્તિ માની છે તેને માટે અમારી પાસે પ્રમાણ એવું છે કે એ શ્લોકમાં બ્રહ્મલોક શબ્દ આવ્યો છે. તેને શ્રીકૃષ્ણજીએ “ આત્મહ્યુવનાલોકાપુનરાવર્તિનોર્જુન ” કહીને ખંડન કર્યું છે, એથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણજી મહારાજે તે મુક્તિથી પુનરાવૃત્તિ માની છે.

માયાવાદિયોને અલિપ્ત કૈવલ્ય મુક્તિની સિદ્ધિને માટે એટલી વાતો વ્યાસ સૂત્રોમાં હોવી જોઈતી હતી. (૧) અવિદ્યાથી જીવબ્રહ્મનું ભિન્ન થવું. (૨) માયા ઉપાર્ષિથી જગત્નું રચવું. (૩) આ સંસાર માયાનું પરિણામ અને ચેતનનું વિવર્તિ હોવું. (૪) રજ્જુ સર્પની પેઠે અધિષ્ઠાન જ્ઞાનથી આ મિથ્યાભૂત જગત્નું બાધ થવું. (૫) માયાનો

પ્રહ્લમાં સ્વાશ્રય અને સ્વવિષય ધર્મને રહેલું (૬) જીવ પ્રહ્લના અભેદ જ્ઞાનથી મુક્ત થવાપણું. (૭) મુક્તાવસ્થામાં સર્વ જ્ઞાનોને અભાવ થવો. (૮) યુધ્મદરૂપધર્મનો ઇતરેતરાધ્યાત્મ થવો. ઇત્યાદિ માયાવાદનો મહિમા વધારનારી અનેક વાતો છે.

“અયાતોવ્રત્તજિજ્ઞાસા” વ્રં સૂં ૧. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

એ સૂત્રથી લઈને “અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્” વ્રં સૂં ॥ ૪ ॥ ૪ ॥ ૨૨ ॥ એ સૂત્ર મુધી અમે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ઉક્ત વાતોનો લેશ માત્ર પણ વ્યાસ સૂત્રોમાં જણાતો નથી. તો પછી માયાવાદિયોનો મત વ્યાસ સૂત્રથી સિદ્ધ કર્યો એતો એક મનોરથ માત્રજ છે ! ૨૧ કૃતિશમ્.

॥ इति श्रीमंदार्य मुनिनोपनिषद्दे वेदान्तार्यमाण्या.

नुवादे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः

पादः समाप्तः

समाप्तश्चायं

ग्रन्थः ॥

शुद्धिपत्रम्.

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९	२१	किञ्चि	किञ्च
४३	११	पदभ्यां	पदभ्यां
५५	१५	गार्गि	गार्ग्य
६८	२	त्रिद	त्रिद्
६८	३	दृष्टया	दृष्ट्या
७०	५	प्लवाह्यते	प्लवाह्येते
७५	१०	अगति	भंगति
७७	१	श्रिता	श्रिताः
८०	६	न	न्
८०	६	३०	३५
९३	१९	मच्च दन्थो	मयादन्यो
९४	२०	दितह	दिहत
९९	१९	विधान	भियान
११५	७	अने	अना
११९	५	विविधागमम्	विविधागमम्
११९	२३	व्याख्याता	व्याख्याताः
१२५	१६	सदायतनाः	सदायतनाः
१२५	१९	पृथिव्योमन्तरो	पृथिव्या अन्तरो
१२६	२६	पाप्माद्दि	पाप्माद्दि
१२७	९	शरीरत्त्व	शरीरत्वे
१२८	११	पद्यतेति	पद्यतइते
१२८	१९	प्रयोजन	प्रयोजनं
१३७	८	शमानुयार्थ	शमानुगत्यार्थ

शुद्धिपत्रम्.

—>++++<—

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२९	२१	किञ्चि	किञ्च
४३	११	पदभ्यां	पदभ्यां
५५	१५	गार्गि	गार्ग्य
६८	२	विद	विद्
६८	३	दृष्ट्या	दृष्ट्या
७०	५	प्लवाह्यते	प्लवाह्यते
७५	१०	अगति	अंगति
७७	१	श्रिता	श्रिताः
८०	६	न	न्
८०	६	३०	३५
९३	१९	मचदन्यो	मयादन्यो
९४	२०	दितह	दिहत
९९	१९	विधान	मिधान
११५	७	अने	अना
११९	५	त्रिविधागमम्	विविधागमम्
११९	२३	व्याख्याता	व्याख्याताः
१२५	१६	सदायतनाः	सदायतनाः
१२५	१९	पृथिव्योमन्तरो	पृथिव्या अन्तरो
१२६	२६	पाप्मादि	पाप्मादि
१२७	९	शरीरत्व	शरीरत्वे
१२८	११	पद्यतेति	पद्यतइते
१२८	१९	प्रयोजन	प्रयोजनं
१३७	८	शभानुत्थार्थ	शभानुत्थार्थ

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१४१	२	अहिं	आ
१४७	२२	विलक्षणत्वा	विलक्षणत्वात्
१४८	३	अनन्ता	अनन्तता
१४९	९	आविधिक	आविधक
१५०	१९	लभीवा	लभवा
१५०	२३	नुमाम्	नुमानम्
१५३	१८	लुद्धा	लुद्धा
१५५	२२	नथी	नथी
१६१	२	निभत्ति	निभित्त
१६२	५	तदप्राप्ति	तदप्रप्तिः
१६७	१४	वधर्म्यात्	वैधर्म्यात्
१६७	२३	वदवाद	वेदवाद
१६७	२३	ब्राह्मै	ब्रौह्मै
१६७	२३	निशकरणे	निर्नाकरणे
१७२	१९	नित्यत्वात्	नित्यत्वात्
१७३	६	संवन्धा	संवन्धा
१७३	७	संवन्धा	संवन्धा
१७४	१०	संसारोयत्	संसारिवत्
१७७	३	वैशिकादि	वैशेषिकादि
१७९	२४	मनञ्च	मनञ्च
१८३	५	मसृन्त	मसृजन्त
१८७	१७	अपूर्वा	अपूर्व
१९३	१३	आनन्दो	आनन्द
१९३	२०	भावित्वाच्च	भावित्वाच्च
१९३	२०	तद्दर्शनात्	तद्दर्शनात्
२२८	६	द्वाच	द्वाचः
२०८	१७	विशेषित्वाच्च	विशेषित्वाच्च
२१०	६	प्रत्ययप्रति	प्रत्ययप्रति

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२११	१०	शरारस्य	शरारम्ये
२१२	६	वाग्भूत्वा	वाग्भूत्वा
२१३	१५	प्राप्तिन्	प्राप्तिशत्
२१५	७	ल्यय	ल्यप्
२१४	२७	भा५	भा०
२१९	२	चेत्तः	चेत्
२३६	१७	विभक्ति	विभक्त
२४२	१६	अप्राप्त	अप्राप्य
२४२	१६	धत्यादि	धत्यादि
२५९	२	शब्दात्-चेत्	शब्दात्-चेत्
२६१	२	संज्ञातः	संज्ञातः
२६२	२४	विष्वादि	विष्वादि
२६३	२२	नव्यो	नव्यर्थो
२७५	२	मिश्रये	मिश्रये
२७५	२३	वस्तीनुं	वस्तुनुं
२७९	१६	सर्व	सर्वे
२७६	२५	धध	०
२८२	२४	चेत्सा	चेतसा
२८२	२४	समवेश	संनिवेश
२८५	८	तस्मिन्नेते	तस्मिञ्छेते
२८५	८	वर्दी	वशी
२८७	८	तक्षर	तदक्षर
२८९	११	विद्या	विद्यया
२९०	२	स्वात्	स्वात्
२९६	१५	त्सह	तत्सह
३०१	८	यलुथार्थ	यलुथार्थ

संस्कृत-शब्द-कोशः

३०७	१	अशुद्धम्	शुद्धम्
३०९	१५	परमर्श	परामर्श
३१०	२२	पारिप्लवार्थाः	पारिप्लवार्थाः
३१८	५	दानां	दानं
३२६	४	त्यक्तव्यं	त्यक्तुं
३३०	१३	विद्या	विद्यार
३३८	६	मास	मासि
३३८	८	शमानुष्ठानार्थ	शमानुष्ठानार्थ
३३८	८	प्रत्या-चिन्तनं	प्रत्य-चिन्तनम्
३३८	२१	अपेक्षा	अपेक्ष्य
३४८	२१	चातुषोष्य	चातुषोष्य
२३८	१३	आसृत्यप	आसृत्युप
३५१	१२	स्पष्ट	स्पष्टो
३५६	४	पितृयाष्टे	पितृयाष्टे
३५७	१२	दद्वेशे-तपसा	दद्वेशे-तपसो
३५७	२४	विशेष	विशेष
३५८	१०	विशेषा	विशेषा
३५९	२४	जाया	ज्याया
३६०	१८	तत्सिद्धेः	तत्सिद्धेः
३६१	२०	सन्निवेश	सन्निवेश
३६७	१३	रात्सु	रात्स
३७२	१२	नद्य	नद्यः
३७४	२१	प्राप्तव्यं	माप्तव्यं
३७५	१६	सतत्र	सतत्र
३७६	७	सस्पद्य	सम्पद्य
३८४	१८	गोत्र	गोटावाणो
३८४	२४	प्रत्यक्ष	प्रत्यक्ष